A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE II.

BERETTYÓÚJFALU, 1978

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

II.

BERETTYÓÚJFALU, 1978

Szerkesztette
HÉTHY ZOLTÁN

A kötet lektora
NYAKAS MIKLÓS

A rajzokat a szerzők,
a fényképeket a szerzők,
F. Molnár Erzsébet és Bogya Pál
készítették

HU ISSN 0133-7653

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET — ARCHÄOLOGIE

M. Nepper Ibolya—Sőregi János—Zoltai Lajos: Hajdú-Bihar megye halomkatasztere. I. Bihar 5
Das Hügelkataster des Bezirkes Hajdú-Bihar. I. Bihar 27
Mesterházy Károly: A sárrétudvari (Biharudvari) X—XI. századi temetők . . . 29
Begräbnisstätten aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari (Biharudvari) 43
Szathmáry László: Bilaterális aszimmetria-vizsgálatok az ártándi IX. századi népesség alsóvégtag-elemein 45
Bilaterale Asymmetrienuntersuchungen der Unteren Gliedmassen — komponenten von der Bevölkerung Ártánds im IX Jh. 50

TÖRTÉNELEM — GESCHICHTE

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. (Fordította: *P. Szalay Emőke,* jegyzetekkel ellátta *Csorba Csaba.)* 51
Die Beschreibung des Komitates Bihar 107
Molnár Ambrus: Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez 109
Angaben zur Geschichte des Körösszeger Gutes im 17. Jahrhundert . . . 128
Kilián István: Menszáros Károly nagykereki gazdaságának inventáriuma 1837-ből 129
Das Inventar der Nagykereker Wirtschaft des Károly Menszáros 151
Módy György: Egy angol utazó 1850 februárjában Bihar megyében és Nagyváradon 153
An English Traveller in Bihar County and Nagyvárad in February, 1850 . . 161
Ruszoly József: Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében (1861—1913). 163
Angefochtene Abgeordnetenwahlen im Komitat Bihar (1861—1913) 194

NÉPRAJZ — VOLKSKUNDE

Ácsné Dankó Éva: Emberi erővel történő teherhordás az Észak-bihari síkságon, a századforduló idején 197
Lastentragen- und Transport durch Menschenkraft auf der Nord- Biharer Ebene gegen die Jahrhundertwende 218
V. Szathmáry Ibolya: Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztelőig a berettyóújfalui néphagyományban 219
Gebrauche und Glauben von der Liebesbeziehung bis zur Taufe in der Volksüberlieferung von Berettyóújfalu 241

Az Osváth Pál emlékülés előadásai 243
Héthy Zoltán: Osváth Pál és fő műve 245
Papp Antal: Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése 250
Varga Gyula: Osváth Pál sárréti leírásának agrártörténeti jelentősége 254
Ujváry Zoltán: Osváth Pál és a folklór 259
Die Vorträge der Erinnerungsfeierlichkeit von Pál Osváth 265

MŰVÉSZETTÖRTÉNET — KUNSTGESCHICHTE

Masits László: Lyka Károly, Móricz Zsigmond és Veres Péter ismeretlen levelei Gáborjáni Szabó Kálmánhoz 267
Unbekannte Briefe von Károly Lyka, Zsigmond Móricz und Péter Veres an Kálmán Gáborjáni Szabó 291

IRODALOMTÖRTÉNET — LITERATURGESCHICHTE

Nagy Sándor: Barsi Dénes levele Sinka István érdekében 293
Dénes Barsis Brief für István Sinka 296

MUZEOLÓGIA — MUSEOLOGIE

Héthy Zoltán: Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1976—1978. évi működéséről 297

M. Nepper Ibolya—Sőregi János—Zoltai Lajos

Hajdú-Bihar megye halomkatasztere

I.

Bihar

Előre kell bocsátanunk, hogy halomkataszterünk nem tartalmaz valamennyi bihari halmot. Ezek közül csak azok kerülnek közlésre, amelyeket *Zoltai Lajos, Sőregi János* vagy *M. Nepper Ibolya* terepbejárás, helyszíni szemle során megkeresett. Úgy érezzük, régi adósságát törlesztjük a megye régészeti kutatásának azzal, hogy a *Sőregi Jánostól* megszerzett kéziratos anyagot kibővítve közöljük.

Halomkataszterünk második részét — a Hajdúság halmaival foglalkozót —, a Hajdúsági Múzeum Évkönyvének IV. kötetében publikáljuk.

ÁRTÁND

F 142/1 határkő

1967 nyarán az Ártándi Tsz homokbányát nyitott a határvonalon levő nagy domb Ny-i felén. Az F 142/1 határkőtől kb. 20 m-re magányos korai avar lovassír került elő. Tájolása É—D-i irányú volt. A szegényes mellékleteken kívül három részleges lótemetkezést tartalmazott, melyek közül csak egy volt felszerszámozva.

A földmunkáknál Árpád-kori házak nyomai, cserepek és egy vasszekerce kerültek elő. A lelőhely az Árpád-kori Bors faluval azonosítható.

Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1968 (1970) 62.

Lencsésdomb

Fekvése: Az Ártándról Borsra vivő műút jobb oldalán, az úttól DNy-ra 100 m-re feküdt. 1968-ban elhordták. A határtól visszafelé pontosan 1 km-re volt a domb.

Méretei: T. sz. f. m.: — v. m.: 1,5 méter

Régészeti adatok: A homokbányászás során sikerült 10., V—VI. századi germán sír anyagát megmenteni.

Irodalom: 1911-es 75 000-es térkép,

Mesterházy K.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 21. 1968. 41.

Farkasdomb (Nagyfarkasdomb)

Fekvése: Ártánd község határában, a községtől Ny-ra Biharkeresztes felé. Seményi Lajos-féle földön, 1.4 km-re a Biharkeresztes—Ártánd-i műút mellett.

Méretei: T. sz. f. m.: — v. m.: kb. 4 méter

Régészeti adatok: A halmot Seményi Lajos 1933-ban homokbányászással hordatta. Hámos Lajos nyug. MÁV műszaki segédtiszt homokhordó emberektől, akik öt sírt hánytak szét, megszerzett és a Déri Múzeumnak átadott 6 db népvándorláskori germán edényt, egy csontfésűt, borostyán-, üveg- és pasztagyöngyöket. Az edények közül 4 szabadkézi, 1 korongolt, szürke színű, 155 mm magas, a szabadkézzel készültek kisebbek. Lelt.: 18/1934. 1—7. szám alatt.[1]

Irodalom: DMÉ 1934. 52—53. ábrákkal.
Kralovánszky A.: Arch. Ért. 1958. 82.
Mesterházy K.: DMÉ 1965. 61—66.
Mesterházy K.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 19. 1966. 43.
Mesterházy K.—Módy Gy.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 20. 1967. 62.
Mesterházy K.:—M. Nepper I.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 21. 1968. 52.
M. Nepper I.: Rég Füzetek Ser. I. No. 23. 1970. 43.
M. Nepper I.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 27. 1974. 53.
Mesterházy K.—M. Nepper I.: Rég Füzetek Ser. I. No. 28. 1975. 71.

Kisfarkasdomb

Fekvése: A Nagyfarkasdombtól DNy-ra helyezkedik el, egykori érmeder választja el a Nagyfarkasdombtól.

Méretei: T. sz. f. m.: 102 méter v. m.: 1,5—2 m.

Régészeti adatok: 1965—1972 között feltárásra került egy 50 síros III—IV. századi germán temető.

Irodalom: *Mesterházy K.:* DMÉ 1965. 61—66.
Mesterházy K.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 20. 1967. 47—48.
M. Nepper I.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 25. 1972. 47.
M. Nepper I.: Rég. Füzetek Ser. I. No. 26. 1973. 58—59.

BAGAMÉR

Józan halom

Fekvése: Bagamér, a község templomától É-ÉNy-ra 5,8 km-re, a község határától K-re 500 méterre.

Méretei: T. sz. f. m.: 141 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan!

Irodalom: 1941-es 1 : 50 000-es katonai térkép, 1949-es utánnyomás.

BAKONSZEG

Kórógyi Kádár domb

Bronzkori őstelep, mely nevét a XVIII. században a tatárok elleni harcban elesett s ott eltemetett Vitéz Kádár Istvántól nyerte. Hősi tettéről szóló históriás ének több változatban maradt fenn *(Papp Károly:* Vitéz Kádár István éneke, Debr. Képes Kal. 1920. 23—27.).

1 1965-ben a terület már a biharkeresztesi Aranykalász MGTSz tulajdona. Kézimajd gépierővel folyó homokbányászás indul meg. Ezzel párhuzamosan, illetve a bánya előtt a terület feltárása folyamatosan haladt. 1975-ig folytak feltárások a Nagyfarkasdombon, de a dombot kettészelő erdősáv és a halom ÉK-i szélén mintegy 20—25 méter széles terület ez ideig még feltáratlanul maradt.

Fekvése: Bakonszeg, Kórógy-puszta, a Berettyó déli oldalán, a falu templomától K-DK-re 2.2 km-re, a Szúnyogos-ér É-i partján. E felől kettő terraszával meredeken emelkedik ki. Hajdan sziget volt.

Méretei: T. sz. f. m.: 97 méter v. m.: 6 méter.

Hossza 120 méter, legnagyobb szélessége 60 méter.

A dél felől nyereggel hozzácsatlakozó dombbal együtt hossza 160 méter.

Régészeti adatok: Amikor dr. Papp Károly debreceni egyetemi tanár a Vitéz Kádár Istvánról szóló históriás éneknek egy új variánsát fedezte fel és azt az említett helyen közölte is, a borosjenei Kádár család élő tagjai felhívták figyelmét arra, hogy a hagyomány szerint a kórógypusztai Kádár domb rejti magában a halott vitéz sírját. Papp professzor felkereste a dombot, és azon őskori cserepeket szedett össze. Papp professzor múzeumi bizottsági tag lévén, felkérte a múzeum vezetőségét a Kádár domb megvallatására. Zoltai a dombot 1920 szeptemberében három napon át ásatta. Tetejének É-i részén, ahol a hagyomány Kádár vitéz sírját sejtette, ott ásatott. Három 5×2 méteres és egy 5×1 méteres nagyságú kutató árkával 35 cm mélyen egy csontváznak a koponyáját és lábszárcsontjait és négy bolygatatlan csontvázat talált. A vázak hanyatt, nyújtóztatva feküdtek, fejjel Ny-felé, semmi mellékletük nem volt.

Egy 175 cm hosszú (4. sír) csontváz koponyáján két átellenes lövéstől származó lyuk volt. Mivel a históriás ének szerint fejét nyíllövés érte, a család tagjai ebben a csontvázban vélik felfedezni vitéz Kádár István maradványait. A csontvázat kegyelettel eltemették az eredeti helyre.

A XVII. századi temetkezéseket feltáró kutató árkok azt bizonyítják, hogy a tatárokkal vívott csata hőseit gazdag tartalmú bronzkori kultúrrétegbe helyezték. A kő- és csontszerszámok, díszített és díszítetlen edénytöredékek, konyhahulladékok, feltört és feltöretlen állatcsontok, kagylóhéjak, égett rögök, különösen őz és szarvasagancsból készült eszközök egészen nagy száma került elő az árkokból. Néhány ép edény, égetett agyagkúp, csont- és aranyékszer is került elő. Több helyen lakóhelyek, tűzhelyek nyomai mutatkoztak, pernyés gödrökkel és katlanokkal. Leltározva: 8—11/1920. szám alatt.

Az I. számú kutatóárokból 2 vaskapocs is került elő, kisebb emlős állat csontjaival. Lelt.: 12/1920. szám alatt.[2]

Irodalom: Jelentés 1920. 16., *Zoltai:* Őstelepek Debrecen környékén, Debr. Képes Kal. 1922. 55—60.

BÁRÁND

Balázs-halom

Fekvése: Bárand, a község központjától DNy-ra, 5.6 km-re, a Püspökladány—Biharudvariba menő műút Ny-i oldalán közvetlenül.

Méretei: T. sz. f. m.: 93 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: Nincs.

2 Kutatásokat végzett a területen *Sz. Máthé Márta* Rég. Füz. Ser. I. No. 26. 1973. 9—10.

Bárándi-halom

Fekvése: Báránd, a község központjától DNy-ra 2.1 km-re, az Eszteró-ér, illetve az abban ásott csatorna Ny-i partján.
Méretei: T. sz. f. m.: 94 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: Nincs.

Kis Hangás halom

Fekvése: Báránd, a község központjától DNy-ra 4.3 km-re, a Hangás-ér Ny-i partján.
Méretei: T. sz. f. m.: 91 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1885-ös 1:75 000-es katonai térkép.

Ökrös halom

Fekvése: Báránd, a község központjától D-Ny-ra 4.1 km-re az Eszteró-éri csatorna Ny-i oldalán, attól 300 méterre.
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1885-ös 1:75 000-es katonai térkép.

Pap halom

Fekvése: Báránd, a község központjától DNy-ra 7.8 km-re a Ny-i határtól 400 m-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 90 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1885-ös 1:75 000-es katonai térkép.

Udvari halom

Fekvése: Báránd, a község központjától Ny-ra 3.7 km-re, határhalom.
Méretei: T. sz. f. m.: 93 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1885-ös 1:75 000-es katonai térkép.

BEREKBÖSZÖRMÉNY

Korhány halom

Fekvése: régi vízjárás melletti természetes halom. Régészeti adatok: a Tócó menti halmok festett keramikájú neolitikus telepét, valamint szarmata temetkezést és népvándorláskori edényeket találtak. Később homokbányászás alkalmával Margitai László a már korábbról is ismert lelőhelyen egyfülű szürke bögrét talált. (Lelt. sz.: IV. 68. 13. 1.)
Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1965. (Debrecen, 1966) 20.
Mesterházy Károly: DMÉ 1968. (Debrecen, 1970.) 62.

Pál dombja

Homokkitermelésnél III—IV. századi és honfoglaláskori sírok kerültek elő. A honfoglaláskori anyaggal lemezes karperec, gyöngyök, füles gombok, nyílhegyek, lószerszám, lótemetkezés kerültek elő.

A III—IV. századi anyagban gyöngy és kerámia volt.

Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1968 (Debrecen, 1970.) 62.

BERETTYÓÚJFALU

Herpályi laponyagok

Fekvése: Berettyóújfalu, Herpály-puszta, a volt Tardy-féle birtokon 5, a volt Nadányi Sándor féle birtokon 2 halom. Összesen 7 halom egy bokorban, a falu K-i oldalán, a Földvártól DNy-felé 2 km-re, a Csonkatorony közelében, egy major tövében. Zoltai 9 halmot is emleget.

Méretei: kisebb-nagyobb apró laponyagok kb. 20—120 cm nagyságúak.

Régészeti adatok: 1852 vagy 1853-ban a halomcsoport legnagyobbikán répaverem ásásakor, ember és lócsontváz mellett találták a Nemzeti Múzeum tulajdonában levő, 38/1854. szám alatt leltározott pajzsdudort, melyet a Nemzeti Múzeumnak Tardy Elek, a halmok tulajdonosa ajándékozott. A lelettel legújabban Fettich Nándor foglalkozott.[3] Zoltai Lajos 1920. november havában Déri Frigyes költségén végzett ásatást. Az 1. számú legnagyobb halom közepén, a pajzsdudor lelőhelyén, az egykor leásott verem üres volt.

A 2. és 5. számú halmokon újabb eredetű leásások voltak. Az 1. számú nagy halom D-i lejtőjén és a6.és 8. számú egészen alacsony laponyagokon keresztül húzott kutató árkok meddőnek bizonyultak. A 3. és 9. számú laponyagokat szabályszerűen megásta. Mind a kettő bolygatott volt.

A 3. számú halomban 220 cm mélyen, a sír fenekén kevés csonttöredék, két db farostos vaskapocs, egyenes, kétélű vaskard töredéke, csonkakúp alakú kis vaskupak, vas ár, ötoldalú kis sima páros ezüstlemez két aklaszöggel, mint szíjvég, hasonló alakú és minőségű csattöredék és egy nagyobb vasrozsdafolt került elő.

A 9. számú halomban a sír teljesen fel volt dúlva, D-i részében feküdt egy összezúzott koponya, lábszár- és kézcsontokkal. Egy csonthoz tapadt kis ezüst csüngő az egyetlen lelet, balta alakú és 1 db kovapenge.

A 4. és 7. számú laponyagok tulajdonosa Nagyváradon levén, ezeknek megásásához nem volt engedély. Ezen felül a talaj rendkívüli keménysége és a kedvezőtlen munkásviszonyok a további kutatást gátolták.

Zoltai a leleteket a városi múzeum anyagába IV. 45—46/1920. szám alatt leltározta, azokról képes táblák kíséretében Déri Frigyesnek számolt be.[4]

3 Legújabb datálását lásd: *Bóna Istvántól. Jan Filip:* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1. (A-K) Academia. Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. (Prag, 1966) Herpály címszó alatt.

4 A terület egykori birtokosának, a Tardy családnak a hagyatékából újabb tárgy került a MNM-ba 1978-ban. A megvásárolt ékköves aranycsat XI. századinak látszó, s a herpályi monostorral hozható kapcsolatba.

Irodalom: *Érdy János:* Régiségtani Közlemények (Pest, 1858) 16. IV. tábla 1—2.

Hampel: Der Goldfund von Nagyszent-Miklós (Bp., 1886) 159. 1.

S. Reinach: A herpályi pajzsdudor Arch. Ért. 1894. XIV. 395—404. a dudor ábrájával.

Pulszky Ferenc: Magyarország Archaeológiája (Bp., 1897) II. 16., 18., 113., 127. rajz.

Jelentés Debr. város Múzeumának 1920. évi működéséről (Debr. 1921) 16—17.

Fettich N.: Der Schildbückel von Herpály Acta Archaeologica I. 3. (Kopenhagen, 1930) 221.

Zoltai L.: Debr. halmok (Debr., 1938) 51.

Párducz M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Bp., 1950) 68—69., 121.

Herpályi Földvár

Újabb kőkori és bronzkori őstelep.

Fekvése: Berettyóújfalu, Herpály-puszta, a berettyóújfalusi templomtól ÉK-re 3.6 km-re, az újfalusi—szentpéterszegi műút D-i oldalán, kanyargó érmeder partján. É-felől szelíden lejtős.

Méretei: T. sz. f. m.: 104 méter v. m.: 9 méter

Régészeti adatok: *Zoltai* 1920. november havában kereste fel először a Földvárat, a herpályi szarmata sírhalmok ásatása után. A néphit szerint hétfejű sárkány őriz benne kincses pincét. Az ovális alakú, éppen frissen szántott halom felületén díszített cserepeket, agancsot szedett össze, simító és őrlőkő töredékeket, lenyomatos égett tapaszrögöket.

Ltsz.: IV. 47/1920. 1—7. *Zoltai* 1921. szeptember havában végezte az első ásatást. A domb D-i lejtőjén egy 26 méter hosszú, 2 méter széles, 1.8 méter mély kutató árkot húzatott É-i irányban, felfelé a dombon. Továbbá két helyen 12 m^2 területen 3.6 méter mély aknát.

Mivel az ásatás *Déri Frigyes* költségén történt, Zoltai a leleteket nem leltározta a városi múzeum anyagába, hanem azokról *Déri Frigyesnek* számolt be, táblákra csoportosított ábrák kíséretében. Csont- és agancsszerszámok, ép edények, díszített és díszítetlen edénycserepek, festett cserepek, kevés kőeszköz, egy rézpenge töredéke és 19 gr. súlyú, sodronyalakú aranyékszer kerültek elő. A talpcsöves edények, 2 db agyagkanál, szűrőedény töredékek, szarvasagancsból készült kapák, agancshegyből formált sípszerű tárgyak, 350 cm mélyen hatalmas katlan pirosra égetett feneke, mellette két cölöplyuk, égetett agyaggúlák, megszenesedett növényi magvak és két bölény szarv említendők még. A leletanyag szerint az őstelep alsó rétegeiben neolitikus eredetű és a bronzkorban szolgált főleg lakáshelyül. Festett cserepei a bükki kultúrát képviselik.

1922. április havában volt a 2. ásatás és 1922. október havában a 3. Utóbbit *Zoltai* és *Sőregi* közösen végezték. A D-i lejtőn húzott 10 méter hosszú árokkal elérték az őstalajt, a legrégibb település nyomait. Benne 2 db nyéllyukas agancskapát és egy bölényszarvat leltek.

Mindkét ásatás az eddigi leletanyagot gyarapította csont- és kőeszközökkel, edényekkel, edénytöredékekkel.

Mivel a két 1922-es ásatás is Déri Frigyes költségén történt, Zoltai neki számolt el az ásatás eredményéről. Képes táblák kíséretében, melyek az összes leletanyaggal a Déri Múzeumban vannak.

1927. május havában *L. C. G. Clarke,* a cambridgei egyetem régészeti és ethnológiai múzeumának igazgatója *Márton Lajos* és *Tompa Ferenc* régészek társaságában néhány napig ásatott a saját költségén. Az ásatáson a meghívott Zoltai Lajos is részt vett. Az eddigiekkel egyező anyag került elő.

Az őstelep teljes feltárása kívánatos![5]

Irodalom: Jelentés 1921. évről 6.

Jelentés 1922. évről 4.

Zoltai: Őstelepek Debrecen környékén Debr. Képes Kal. 1922. évre 55—60., az őstelepek és a leletek egy részének ábráival.

Jelentés 1927. évről 12.

V. G. Childe: The Danube in Prehistory (Oxford, 1929) 105., 109., 378., 380.

M. Tompa: 25 Jahre Urgeschtsforsdung in Ungarn 24—25. Bericht der Röm: Germ. Komission (1934—1935-ből klny.) Tafel. 47. 14. ábra, továbbá 40., 43., 47., 98. és 99. 11.

Sőregi: Vezető a Déri Múzeumban (Debr., 1939) 31., 32., 50., 51. M.

Korek J.—Pataky P.: FA 8. (1956) 23.

BERETTYÓSZENTMÁRTON

Korhán

Őstelepes halom

Fekvése: Berettyószentmárton, a falutól K-re jó 1 km-re, a Drága nevű tanya közelében, a régi Berettyó folyó árterületén.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 6—7 méter

Régészeti adatok: 1934 tavaszán váncsodi emberek a halomtulajdonos, Leszkay János engedelmével a halmot kincsszerzés céljából megásták, mert az a mende-monda volt elterjedve, hogy abban két agárkutya kincseket őriz egy hajóban (csolnak). A hat magyar arany-ezüst helyett nagy tömegű cserepet, kőtárgyat, agancsszerszámokat, állati csontokat, égett rögöt, hamut-pernyét lapátolt ki. Az ép edényeket szerencsére elásták, külön gödörbe.

Fráter László biharmegyei alispán jelentésére Sőregi János októberben szállott ki a lelőhelyre, a földtulajdonossal együtt. A fiatal akácossal borított halom felületére kihányt és a két kincskereső által kiásott árokban található régészeti anyagból összeszedte az összes használható leletet, továbbá az elrejtett ép edényeket is. A halom gyomrában 270 cm magas hatalmas kultúrréteget állapított meg. Tekintve, hogy a halom átmérője kb. 70—80 méter lehet, a halomban nagytömegű leletanyag rejlik, mely főleg a bronzkor periódusaiba sorolható. A nagyszámú cserépanyagban sem festett cserép, sem fém tárgy akkor nem került elő. A herpályi Földvár nevű őstelepnél nagyobb és annál gazdagabbnak mutatkozik.

Kívánatos teljes feltárása évekre szóló munka.

A hatalmas leletanyag leltározva IV. 107-134/1934. szám alat..

Irodalom: *Sőregi:* A Berettyószentmártoni Korhán nevű őstelep megtekintése. DMÉ 1935. 72—75., az őstelep és a leletek ábráival.

Módy György: Néphagyomány és helytörténet. Bihari Dolgozatok. 2. (Szerk. *Héthy Zoltán,* Berettyóújfalu, 1975). 9. s. köv.

5 1977-ben magyar—szovjet közös ásatás kezdődött a Földvár feltárására a MTA Régészeti Intézete vezetésével. Vezető: *Kalicz Nándor — V. Sz. Tyitov.* Munkatársak: *Sz. Máthé Márta, Raczky Pál, A. I. Puzikova, M. Guszakov.*

BIHARUDVARI
SÁRRÉTUDVARI

Árkos halom

Fekvése: Biharudvari, későbbi nevén Sárrétudvari határa, az Eszteró-ér mellett. A környező ároktól vette nevét.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:

Régészeti adatok: Simon István biharudvari tanító a Nemzeti Múzeum megbízásából 1894-ben megásatta. Benne igen sok égett földet, tűzhelyet, égett búzaszemeket, vastag edénycserepeket és a domb oldalában csontvázat talált. Őskori lakott helynek találta.

Irodalom: *Simon István:* A biharudvari Árpádkori temető Arch. Ért. Új f. XIV. 220. l. *Simon* említ B. Udvari határában, Szerephez közel egy másik halmot, mely az Árkos halomhoz hasonló leleteket rejt.

Mesterházy Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. *Héthy Zoltán* Berettyóújfalu, 1978) 29. s köv.

Balázshalom

Fekvése: Sárrétudvari határában, a falutól Ny-ra, a püspökladányi országút bal oldalán, a temetőhöz közel, legelőterületen. A halmot teljesen elhordták.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 8 méter alap átmérője: 60 méter.

Régészeti adatok: Décsey Sándor 1910. január havában egy honfoglaláskori, kampós, hurkos végű sárgafém sodrony-testű nyakperecet ajándékozott a múzeumnak. (Sz. 37/1910.), melyet szerinte még 1906-ban, a Balázshalomban lovas sírban csontváz nyakán leltek.

1970-ben a falusiak a község főutcájának feltöltésére a hatalmas halomból 3000 szekér földet hordtak el. Zoltai első kiszálláskor a halom középső részét még helyén találta (180—200 m^3), októberi kiszállásakor már csak a halom helyét találta.

A halom alapzat közepén 6 méter hosszú, 3 méter széles kutatóárkot vont, melyben 50 cm mélyen színes, csíkos lenyomatok látszottak, mint valamely leterített, 310 cm hosszú, 260 cm széles pokróc vagy szőnyeg korhadványa. Egy helyen elszenesedett fadarabok mutatkoztak. Zoltai néhány színes agyagrögöt megmentett. A feltárt kb. 8 m^2 terület nem vízszintes, hanem É-ró D felé lejtett. A színes, csíkos réteg alatt, mely bizonyára a hullatakaró szőnyeg maradványa volt, szurok-szerű, puha, ragadós föld volt. A réteg alatt 50 cm-re vörös színű emberi lábszárcsontok tűntek elő. A 162 cm hosszú csontváz hanyatt feküdt, fejjel Ny-felé, lábbal K-nek, a lábak kissé felhúzva. Az egész csontváz vörös volt, a szín azután megbarnult. Melléklete semmi. A koponyától balra 25 cm-re kevés poralakú vörös festék volt. A sírgödör hossza 190, szélessége 130, mélysége az őstalajban 0.60—1 méter.

Zoltai a sír környékét is felkutatta, de itt-ott mutatkozó égett földrétegen és néhány békateknőn felül semmit se talált.

Dr. Fekete Gábor községi orvos elbeszélése alapján a Balázshalom felső rétege tele volt csontvázakkal, melyek népvándorlás- és honfoglaláskoriak lehettek. Nevezett orvos a múzeumnak a sírokból 1 bronz karperecet (lemeztestű), 2 db bronzkarikát, egy sodrott testű hurkos hajgyűrűt és 24 db kő- és üveggyöngyöt szolgáltatott be. Ezek beleltározva Sz. 1910. 1058. szám alatt. A csontváz és

a mellőle felszedett szőnyeglenyomatok és veres festék Sz. 1910. 1059. szám alatt leltározva. 2—3 db agyag fűszálak vörhenyes lenyomataival a csontváz mellől Sz. 1910. 1118. szám alatt. A biharudvari fiúiskola udvarán végzett ásatás leletei Sz. 1910. 1054—1057. és Sz. 1910. 1119—1123. szám alatt leltározva.

Irodalom: *Zoltai:* A Sárrétudvari Balázshalom

Jelentés Debr. város Múz. 1910. évi működéséről 43—48.

Banner János: A magyarországi zsugorított temetkezések (Szeged, 1927) 25. és 49.

Mesterházy Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. *Héthy Zoltán* Berettyóújfalu, 1978) 29. s köv.

Ferendek vagy Félhalom

Fekvése: Sárrétudvari határa, a falutól DK-re.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 5.5 méter

A halom tojásdad alakú volt 1910-ben, mert Udvarit Bajom felől tavasszal árvizek fenyegették és a vízfogó gátakat a Ferendek halomból töltögették. Ezért alacsonyabb lett és É felől igen meredek. Déli lejtőjén földbe mélyített sertésakol volt.

Régészeti adatok: Simon István biharudvari tanító a halmon a Nemzeti Múzeum megbízásából ásatást végzett 1894-ben, Tomm Béla orvossal együtt. A halom Ny-i oldalában másfél ásónyomra ép csontvázat talált. A koponya mellett 2 db hajgyűrű volt. A halom K-i oldalában egész sor temetkezést talált. Egyben nagyobb hajgyűrű, egy gyermekcsontváz, karján bronz karperec volt. A halom közepe táján, öt láb mélységben „krétagolyó"-kat találtak. 3 ép csontvázat megőrzésre felszedtek. A leleteket Árpádkorinak határozták meg.

Zoltai Lajos 1910-ben a halom Ny-i és K-i lejtőjén 1—1.10 méter hosszú kutató árkot húzatott. A nyugati árok semmit se rejtett magában, ellenben a K-i két bolygatatlan és egy feldúlt sírt tárt fel.

1. sír: 160 cm mélyen, Ny—K-i irányban fekvő, 160 cm hosszú férficsontváz volt. Melléklet nélkül.

2. sír: hasonló sír az előzőhöz, a jobb halánték mellett 2 nagyobb és 5 kisebb hajgyűrű volt bronzból.

Lelt.: Sz. 1910. 1055.

A Ferendekhalom közelében Kántor Béni szántás közben gyakran talált fekete és veres színű cserepeket.

Néhány évvel 1910 előtt a halom alatt, csatornázáskor, Zagyva István szintén biharudvari lakos, egy csontváz nyakáról félhold alakú nagyobb ékszereket (egyike arany volt) szedett fel, melyeknek felületén rekeszekbe foglalt különféle színű kövek csillogtak, továbbá tallérnagyságú, patinás karikákból álló páncélöltözetet a csontváz melléről. Amazokat a munkafelügyelő, ezeket a találó gyerekei vették magukhoz. Népvándorláskori germán leletek lehettek, de elkallódtak.

Irodalom: *Simon István:* A biharudvari Árpádkori temető AÉ, XIV. Új f. 217—220.

Zoltai L.: Jelentés 1910. 44.

Mesterházy Károly: A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők. A Bihari Múzeum Évkönyve II. (Szerk. *Héthy Zoltán* Berettyóújfalu, 1978) 29. s köv.

BIHARDANCSHÁZA

Dancsházai halom

Fekvése:
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:
Régészeti adatok: Gyöngyösi Lajos Sápról (Bihar megye) 1934. október 30-án jelentette, hogy dancsházai birtokán, a Kálló folyása mellett emelkedő dancsházai halmon homokkeresés közben sírt leltek. Melléklet ékszer, gyűrű, karperec. A munkások elvitték. Egy próba-árkot fog húzatni, s az eredményről rövid hírt ad. — Trepanált koponya. —
Irodalom: Napló, 1934. október 30., 1935. február 4.

Halomszerdűlő

Régészeti adatok: 1964-ben újabb honfoglaláskori leletek kerültek elő, karperecek, nyílhegyek, fülbevalók. A halom másik oldalán tiszapolgári kultúrás település, s szarmata edénytöredékek kerültek elő.
Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1965. 20.

BOJT

Pér domb

Nevezik Pör, Per dombnak is.
Fekvése: Bojt község területe, de jelenleg már gáborjáni gazdák birtokán, Vetési Károly földjén.
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:
Régészeti adatok: *Kovács János,* a Múzeumi érdekességek c. újságcikkében (Debrecen, 1869. aug. 3. sz.) felsorolja a dombon előkerült leleteket egy érdekes kincskereső babonával együtt. A leletek a debreceni Ref. Kollégium gyűjteményébe kerültek, ahol ma is kell lenniük.
Irodalom: *Kovács J.:* i. m., *Sőregi J.:* Zoltai élete 68.

Temetődomb

Régészeti adatok: hosszúnyakú, enyhén kihajló peremű hasán hornyolatosan alakított széles szalagfülű szürke edény, s egy másik kisebb kétfülű bögre került elő 1967-ben.
Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1968 (Debrecen, 1970) 64—66.

DARVAS

Csontoshalom

Régészeti adatok: 1959-ben késő neolitikus leleteket mentettek meg.
Irodalom: *Kralovánszky Alán:* DMÉ 1962—1964. (Debrecen, 1965.) 36.

Papok dombja

Fekvése: a községtől DNy-ra. Természetes homokdomb. Régészeti adatok: *Gazdagpusztai Gyula* K—Ny-i irányítású marhalábcsont melléklettel ellátott feltehetőleg népvándorláskori sírt helyszínelt.
Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1965. (Debrecen, 1966.) 22.

DERECSKE

Baksa halom

Fekvése: Derecske a község vasúti állomásától ÉK-re 2.8 km-re, a sárándi—derecskei műút K-i oldalán közvetlenül, határhalom Derecske és Sáránd között.
Méretei: T. sz. f. m.: 103 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: Nincs.

Botos halom

Fekvése: Derecske, a község központjától Ny-ra 4 km-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 104 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: Nincs.

Inke-domb vagy Kődomb

Fekvése: Derecskétől DNy-ra a Kálló-ér zugában
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:
Régészeti adatok: Inke falu lehetett. Az újabb kutatások során kora rézkori telepnyomokat találtak.
Irodalom: Napló, 1938. november 12. *Győrffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs (Bp., 1963) 627.
Makkay J.: DMÉ 1948—56. (Debrecen, 1957) 35.

Kápolnás halom

Fekvése: Derecske, a sáránd—derecskei vasútvonal K-i oldalán közvetlenül a derecskei Újtelep É-i sarkától ÉK-re 700 méterre, a derecskei vasúti állomástól ÉK-re 1.2 km-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 106 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: az 1943-as katonai térkép.

Kerekes halom

Fekvése: Derecske, a község köpontjától DNy-ra 7.2 km-re, a derecske—földesi út É-i oldala mellett, attól 100 méterre.
Méretei: T. sz. f. m.: 103 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

ESZTÁR

Fenyvesdomb

Régészeti adatok: neolitikus telep nyomai váltak ismertté egy 1957. évi terepbejárás alkalmával. Ugyaninnen egy középkori edény is előkerült.

Irodalom: *Makkay János:* DMÉ 1948—56. (Debrecen, 1957) 33.

GÁBORJÁN

Földvár

Fekvése: Gáborján, a Berettyó folyó jobb partján, Szentpéterszeg és Gáborján között kb. közép tájon, az Ó-Berettyótól két oldalon határolva, nem egészen 2 km-re a péterszegi templomtól DK-re, a Gáborjáni templomtól DNy-ra 2 km-re. Sáncokkal kerített kerek földvár. Az árok vizét a Berettyó szolgáltatta, a ma is meglevő be- és kifolyás medrével a sáncon keresztül.

Méretei: Átmérője 155 lépés, kerülete 450 lépés.

Régészeti adatok: Feltáratlan. A néphagyomány szerint Tótfalu nevű település volt a helyen. Pincéről és mély kútról is beszélnek. Hasonló földvár van Bojt falu felé, a Pér-dombon, amerre egy szélmalom látszik, egykor Szabó Vince gáborjáni gazda földjén. Ha valaki Gáborján alatt a Berettyón átkel, egy dűlő-út egyenesen oda vezet, a Körös-csatorna déli oldalán van a Pér-domb. A földvárat Zoltai és Sőregi 1922. október 22-én keresték fel, felszínén ős- és középkori cserepeket, keskeny középkori téglát és egy márvány-darabot gyűjtöttek, felméréseket és rajzokat készítettek.[6]

Irodalom: *Sőregi* ásatási naplója a herpályi Földvár vallatásáról, 1922. október 17—24.

Jelentés 1922. 6.

Makkay J.: DMÉ 1948—56. (Debrecen, 1957) 28.

Módy i. m. 9. s köv.

Korhány

Fekvése: Gáborján, a községtől É-ra, Konyár község templomától D felé 6.1 km-re, a Konyár—Gáborjáni út Ny-i oldalán, attól 900 méterre.

Méretei: T. sz. f. m.: 101 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

HAJDÚBAGOS

Darabos hegy

Fekvése: Hajdúbagos, a község templomától D-DNy-ra 2.6 km-re, a hajdúbagos—konyári út Ny-i oldalán, attól 800 méterre, keskeny erdősáv Ny-i szélén.

Méretei: T. sz. f.m.: 114 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

6 A területen *Sz. Máthé Márta* végzett ásatást. Rég. Füz. Ser. I. No. 25. 1972. 9.

Kecskeőr halom

Fekvése: Hajdúbagos, a község templomától D-re 3.7 km-re, a hajdúbagos—konyári út K-i oldalán, attól 900 méterre, 100 méterre a debreceni határhoz.
Méretei: T. sz. f. m.: 117 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Szőke halom

Fekvése: Hajdúbagos, a község templomától D-DNy-ra 5 km-re, a határ DNy-i csücskében, attól 300 méterre. A derecskei vasúti állomástól K-DK-re 3.7 km-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 105 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

HAJDÚSÁMSON

Fazekas hegy

Fekvése: Hajdúsámson határának DK-i szögletében, a községtől 4.7 km-re, Debrecentől ÉK-re kb. 15.5 km-re. Egykor Debrecen város birtoka volt, az ún. Majorsági föld.
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:
Régészeti adatok: Maurer Emil 1906 nyarán honfoglaláskori leleteket (edény, vaszabla — kengyel —, nyílhegy (3 db) — ezüst gyűrű — bronz szíjvég — pitykék — gombok stb.) szolgáltatott be a városi múzeumba.
Egyidejűleg rómaikori fibulát és gyöngyöket is. Sz. 1906. 789—792., 896—905. Zoltai hitelesítő ásatást is végzett. A honfoglaláskori sír a természetes homokdombra hordott halom alatt volt. Kutatott továbbá Martinka mellett (őskori települési nyomok) és Bajinkán (melléklet nélküli sírok, ős- és rómaikori szerény leletek). A Fazekas hegy elpusztult település helye. „Begécs" vagy „Csehi" falvakat sejtik azon a tájon. Beható feltárásra vár. Bronzkortól a középkorig települt hely volt.
Irodalom: *Zoltai:* Jelentés a Debr. Városi Múz. 1906. évi rég. ásatásairól 36.
Zoltai: Települések (D. 1925) 58—59.
Zoltai: Debreceni halmok (D. 1938) 19.

Kápolnahegy

A XVIII. század közepén Farkas-kápolnája néven említik, 1842-ben is. Újabb neve Kápolnahegy.
Fekvése: Hajdúsámson határának ÉK-i csücskében, a volt Nitzky-féle birtokon. Hajdúsámsontól É-ÉK-re kb. 8.2 km-re, Debrecentől ÉK-re kb. 20 km-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 160 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan. Zoltai szerint már a Váradi Regestrumban 1214-ben említett „Köpcs" falu temploma állhatott rajta. Lehet az is, hogy „Begécs" vagy „Csehi" kápolnájának helye. A Kápolna-hegy elnevezésről ma

már senki sem tud magyarázatot adni. A sámsoni határ nem egy hely megjelölése őrzi a „Köpcsi" nevet.

Irodalom: *Zoltai:* Települések (D. 1925.) 61.

Zoltai: Debr. halmok (D. 1938.) 19.

HENCIDA

Kődomb

Fekvése: a községtől D-re a Berettyó hídjától és a Bojt felé menő út kereszteződésétől 300 m-re D-re, szigetszerű kiemelkedés.

Régészeti adatok: 1965-ben 12 aranylemezből álló kincslelet került elő.

Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1965. (Debrecen, 1966.) 41.

Gazdapusztai Gyula: A hencidai rézkodi aranylelet DMÉ 1966—67 (Debrecen, 1968.) 33—52.

HOSSZÚPÁLYI

Bajonta-halom

Fekvése: Hosszúpályi határának DK-i oldalán, a hosszúpályi—pocsaji műút K-i oldalán, attól 100 m-re, ugyanannyira a határhoz. A falu vasúti állomásától D—DK-re 8,4 km-re.

Méretei: T. sz. f. m.: 104 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: Nincs.

Csonka halom

Fekvése: Hosszúpályi, a község vasúti állomásától D-re 6 km-re.

Méretei: T. sz. f. m.: 105 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Kenyérmezői Testhalmok

8 kis halom egy bokorban, az egykori Lichtschein-uradalom területén, melyet Rác-laposának is neveztek.

Fekvése: Hosszúpályi, a község határának D-i részén, a Kenyérmezőn, Konyár községtől K-re 2,1 km-re, a hajdan mocsaras völgy szélén 8 halom.

Méretei: A halombokor K-i szélén fekvő legmagasabb halom magassága 1,5 méter, átmérője 20 méter. A többiek ettől Ny-ra kettesével, hármasával, egymástól 10—20 méterre feküsznek. Magasságuk 0,50—0,70 méter, átmérőjük 13—15 méter.

Régészeti adatok: Zoltai Lajos 1910-ben a Testhalmok közül megásta az 5. számút, az ezzel ÉNy felől szomszédos alacsony kis halmot, de a 6. számú tumulus megásását a talaj rendkívüli keménysége miatt abba hagyta. Az 5. sz. Testhalom közepén 190 cm mélyen az őstalajba ásott sírgödörben ÉD-i irányban hanyatt fekvő, teljesen elporladt csontvázat talált. Egyetlen melléklete balfelől egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy. Fakorhadványnak semmi nyoma

nem volt. Az 5. sz. halomhoz ÉNy felől szomszédos alacsony kis halom teljesen üres volt. A többi halmok feltáratlanok.

Irodalom: Jelentés Debr. város Múz. 1910. évi működéséről. 24.

Zoltai: A hosszúpályi Testhalmok u.o. 40—42.

Párducz M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Bp. 1950.) 66.

KABA

Tatárülések

Fekvése: Kaba határában, a falutól Ny-ra, a püspökladányi vasútvonal K-i oldalán, száraz érmeder partján 20 kisebb-nagyobb halom egy bokorban, közel a faluhoz, annak központjától Ny-ra 2,5 km-re, abban a szögletben, melyet az érmeder és a vasút alkot. A 20 halomról készült pontos helyszínrajz I. 102/1927. szám alatt leltározva.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: A nagyobb halmok 150—180 cm magasak, 18—20 méteres átmérővel. Egy egész kis halom magassága 20 cm, átmérője 6 méter. A halmok egymástól való távolsága 20—64 méter közt váltakozik. A 12. számú halom esik távolabb a többitől (64 méter).

Régészeti adatok: Zoltai és Sőregi 1927. szeptember havában a 20 halom közül négyet ástak meg, éspedig a 2., 5., 6. és 20. számú halmokat. A 2. számú halom 5×2 méter nagyságú kutatóárka 210 cm mélyen egy fakorhadványokkal határolt 255 cm hosszú, déli végén 125 cm széles, északi végén 200 cm széles, csaknem ÉD-i irányú sírt talált teljesen feldúlt állapotban. A halott vagy egy darabból teknőszerűen kivájt fakoporsóban, vagy gerendákból összerakott sírkamrában feküdt, a déloroszországi szkíta hagyományoknak megfelelően, melyeket a szarmata temetkezések is megtartottak. A famaradványok IV. 65/1927. 1. szám alatt leltározva. Megmaradt sírmellékletek: 12 cm hosszú vaskampó; 8 db vaskampó és szögtöredék; 1 db csonttöredék vászonlenyomattal; 1 db római kori peremes, sárga cserép; irizáló vékony üvegcserepek; 1 db 40 mm hosszú piskóta alakú kis pántocska bronzból. Ltsz.: IV. 65/1927.

Az 5. számú halomban a teljesen feldúlt és kifosztott sír feneke 255 cm mélyen került elő, hol néhány jelentéktelen csontszilánk, vas- és keményfa törmelék mutatkozott. A sírrablók gödrét s annak padmalyát meg lehetett állapítani.

A 6. számú halomban 235 cm mélyen volt a 2 méter hosszú, 1,2 méter széles sírfenék. A sírteljesen kifosztva és felszedve. Csupán a kutatóárok leásásakor a 2. ásónyomból került ki néhány római kori cserép, továbbá néhány emberi csont és némi vastöredék. A sírfosztók leásása itt is kivehető volt. A 20. számú, az előbbi háromhoz képest egészen kis halom kutató árka 150 cm mélyen egy kerek gödröt talált, melyben emberi csontok és faszénmaradványok voltak összehányva. Az átvizsgált törmelékből kikerült 1 db patinás nagy bronzcsat ívelt s két végén bekanyarodó kengyellel és repülő kacsa alakú nyelvvel, átmérője 57 mm; 1 db római kori piros cserép; egy császárkori kopott denár és 1 db 116 mm hosszú görbehátú vaskés. Ltsz.: IV. 65/1927. 3.[7] A kerek gödörtől K felé 30cm-re egy csomó kutyacsont hevert emberi felsőlábszárcsont tomporával. A lelőhelyektől DNy-ra, szintén a vasútvonal D-i oldalán van az Eper-

7 Kabán a Cukorgyár a Tatárüléseknek nevezett területre települt. Alkalmunk nyílott 1977-ben rövid leletmentésre. Az *M. Nepper Ibolya* által vezetett leletmentés csupán három sír feltárását eredményezte.

jes-halom 96 méter t. sz. f. m.-gal. Az ettől a halomtól ÉK-re fekvő Kelencz nevű határrészen Zoltai korábban római kori leleteket talált és a lelőhely közelében sírok előfordulásáról is hallott. Ltsz.: 910—919/1908.

Irodalom: Jelentés Debr. város Múz. 1927. évi működéséről Debr. 1928. 17—20., a nagy bronzcsat és a vaskés ábrájával, a halmok látképével.

Részletes leírás 247/1927. számú ügyiratban.

Zoltai: Debreceni halmok (Debr. 1938.) 51., a kabai Tatárülések tájképével.

Párducz M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Bp. 1950.) 65. a bronzcsat, vaskés és 1 cserép fényképes ábrájával.

KOMÁDI

Esiszik

Fekvése: Furta és Komádi között, Komáditól 6 km-re.

Régészeti adatok: a XVI. században elpusztult Ész falu és temploma helyét lelték meg 1965-ben, az őskori halom gyalulásakor.

Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1965. (Debrecen, 1966.) 43.

KONYÁR

Gyapáros halom

Fekvése: Konyár határának Ny-i része, a község templomától Ny-ra 2,8 km-re.

Méretei: T. sz.f.m.: 101 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Hegyes halom

Fekvése: Konyár, a község templomától D-re 4,1 km-re a konyár—gáborjáni út K-i oldalán, határhalom Konyár és Gáborján között.

Méretei: T. sz. f. m.: 106 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Kis Korhány

Fekvése: Konyár, a község templomától DK-re 2,6 km-re a konyár—esztári út D-i oldalánál közvetlenül közel a Kálló-érhez.

Méretei: T. sz. f. m.: 105 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Nagy Korhány

Fekvése: Konyár, a község templomától DK-re, 3,4 km-re a konyár—esztári út D-i oldalánál közvetlenül, közel a Kálló-érhez.

Méretei: T. sz. f. m.: 104 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

KÖRÖSSZEGAPÁTI

Homokbánya

Fekvése: a Mezősas—Körösszegapáti kövesút 218. számú kilométer kövétől 200 m-re DK-re fekszik egy domb, mely a múlt század vége óta alkalmi homokbánya.

Régészeti adatok: 1968-tól folyamatosan pusztította a helyi TSz a rajta levő kelta temetőt. 1971-ben, amikor a homok gépi kitermelése megindult, leletmentésre került sor.

Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1968. (Debrecen, 1970.) 72.
M. Nepper Ibolya: Rég. Füz. I. Ser. No. 25. (Budapest, 1972.) 11.
M. Nepper Ibolya: BMÉ I. Berettyóújfalu, 1976. 7—33.

MAGYARHOMOROG

Kónyadomb

Régészeti adatok: ásatás során réz- és szarmatakori leleteket, valamint 6 honfoglaláskori sírt tártak fel (1961).

Irodalom: *Dienes István:* Arch. Ért. 1962. 267.
Kralovánszky Alán: DMÉ 1962—1964. (Debrecen, 1965.) 40.

MEZŐSAS

Cserépfalu domb

Régészeti adatok: későbronzkori telepanyagot találtak. DMSz 452/1955.

Régi mezősás domb

Régészeti adatok: későbronzkori telepanyagot találtak. DMSz. 452/1955.

MIKEPÉRCS

Dóczi halom

Fekvése: Mikepércs határának D-i része, a Tócó (Tekeres) jobb partján, a falutól DNy-ra 3,6 km-re, a Tócótól Ny-ra kb. 400 méterre, a megyehatár mellett. Tőle ÉK-re és K-re 1—1 kisebb halom. Méretei: T. sz. f. m.:
v. m.: 5—6 méter, formás kerek halom.

Régészeti adatok: Feltáratlan. Zoltai és Sőregi 1923. június 21-én keresték fel a Dóczi halmot, a tőle pár száz lépésre fekvő két kisebb halmokkal együtt. Mind a három megásatlan.

Irodalom: Jelentés 1923. évről. Debr. 1924. 14.
Zoltai: Leletek, romok, feljegyzések. Barangolások Debrecen határában Debr. Képes Kal. 1924. évre. 67.

Mikepércsi Kettős halmok

Fekvésük: Mikepércs község határában, a Tócó (Tekeres) jobb oldalán, a falutól DNy-i irányban kb. 2,5—3,5 km-re 7 halom fekszik egy bokorban. Ezek közül 1 halom közvetlen a Tócó jobb partján, 6 halom a Tócóval párhuzamosan D-re vonuló dűlőút jobb oldalán. A 6 halom közül 2—2 párhuzamosan, 1 a két páros között, 1 halom a D-i kettőstől D-re, s egy halom, a Tócó-parti az É-i Kettőshalomtól ÉK-re fekszik. A halomsorozat hossza kb. 1,6 km. A katonai térképen feltüntetett Szepes halom és a Dóczi halom közé esnek.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 3—5 méter között. Pontos felmérések nincsenek.

Régészeti adatok: Feltáratlan. Zoltai és Sőregi 1923. június 21-én járták fel a halmokat és térképezték.

Irodalom: Jelentés 1923. évről. 14.

Zoltai: Leletek, romok, feljegyzések. Barangolások Debrecen határában, Debr. Képes Kal. 1924. évre. 67.

Puci halom

Fekvése: Mikepércs község templomától ÉK-re 2,1 km-re a paci erdőség DNy-i nyúlványában.

Méretei: T. sz. f. m.: 115 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Róka halom

Fekvése: Mikepércs, a község határa, a falutól K-re nem egész 2 km-re, a Tócó (Tekeres) bal partján, a vasútvonal és a Tócó között, négy más névtelen halommal egy bokorban, melyek közül 1 halom tőle DNy-ra, 2 halom DK-re és 1 halom ÉK-re fekszik. Valamennyi a Tócó hídjától a faluba vezető dűlőúttól É-ra. Átellenben velök a Tócó (Tekeres) jobb partján a Szepes-halom emelkedik.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.:

Méretek nem állnak rendelkezésre. A halmok egymástól 200—400 lépésre feküsznek.

Régészeti adatok: Feltáratlanok. Zoltai és Sőregi 1923. június 21-én látogatták és térképezték a Róka halmot és négy társhalmát. Valamennyi halom megásatlan.

Irodalom: Jelentés 1923. évről. Debr., 1924. 14.

Zoltai: Leletek, romok, régi feljegyzések. Barangolás Debrecen határában. Debr. Képes Kal. 1924. évről. 67.

Szepeshalom[8]

A XVIII. században „Pércsi-Nagyhalom"-nak is nevezték.

Fekvése: Mikepércs községtől Ny-ra 2,6 km-re, a Tócó jobb partján tehát Debreceni földön, ahol a Tócó metszi a mikepércsi határt (Tekeres).

Méretei: T. sz. f. m.: 113 méter v. m.: 6—7 méter.

8 A halmot elhordták.

Régészeti adatok: Zoltai és Sőregi 1923. június 21-én keresték fel a halmot és környékét. A halom határjelző. Feltáratlan. Megásatlan, kerek, mesterséges halom. A halomról rajz készült.

Irodalom: Jelentés 1923. évről. 14.

Zoltai: Leletek, romok, régi feljegyzések. Barangolások Debrecen határában. Debr. Képes Kal. 1924. évre. 67.

Zoltai: Debreceni halmok (Debr. 1938.) 50.

MONOSTORPÁLYI

Csillag halom

Fekvése: Monostorpályi, a község templomától É-ra 6,6 km-re, a debrecen—diószegi út É-i oldalán 1,3 km-re, a határhoz 400 méterre, a Bánki erdő Liget nevű részében.

Méretei: T. sz. f. m.: 133 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Gébár halom

Fekvése: Monostorpályi, a község templomától ÉK-re 4 km-re, a debrecen—diószegi út D-i oldalánál közvetlenül.

Méretei: T. sz. f. m.: 128 méter v. m.:

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

POCSAJ

Ebéd halom

Fekvése: Pocsaj, a község templomától É-ra 2,5 km-re, a Hosszú rét és a Meleghát között, a pocsaj—monostorpályi út K-i oldalánál, attól 150 méterre.

Méretei: T. sz. f. m.: 115 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Leányvár

Őstelep — Földvár

Fekvése: Pocsaj község határa, a falu templomától ÉK-re 2,8 km-re, a Nagylétára vezető út D-i oldalán, attól DK-re 1/2 km-re, a falu felé terjedő plató szélén.

Méretei: T. sz. f. m.: 123 méter v. m.: 7—8 méter.

Régészeti adatok: A Városi Múzeum 1912-ben kapott őskori bögrét és cserepeket a Leányvár mellől.

Ltsz.: IV. 36/1912. Zoltai Lajos 1912. április 19-én és július 5-én járt Pocsajban. Megtekintette és rajzolta a Leányvárat, továbbá a Leányvár melletti szántóföldön és a Leányvárból őskori cserepeket, illetve csonteszközt gyűjtött. Ltsz.: 157/1912. 1—11. A Leányvárat erdő borítván, feltárásra nem gondolt. Ugyanakkor felkereste a falutól ÉK-re fekvő Hosszúzugi, és a falutól K-re fekvő Cseteházi földvárakat. Ezekről közelebbi adatokat nem jegyzett fel. 1934.

április elején Fekete Béla derecskei tanár egy 7×3,5×4 cm nagyságú, emberkéz formálta durva szemcséjű homokrögöt, díszített cserepeket, 2 állati csontot, 1 kagylótöredéket és 1 kavicsot hozott a múzeumnak. Lh.: a Leányvár, 1 méter mélyen a felszín alatt. Ltsz.: IV. 19/1934. 1—2. 1935. december végén Czibere Ferenc a falutól ÉK-re kb. 1,5 km távolságra, a határhoz közel, akkor gróf Zichy Mária földjén, törmelékes helyen ásott árok oldalából egy 23 cm hosszú nyéllyukas, csiszolt kőbaltát talált, s ezt a múzeumnak ajándékozta. A lelőhely valószínűleg a hosszúzugi Földvár, vagy annak környéke. Ltsz.: IV. 142/1935. szám alatt.

Irodalom: Jelentés 1912. évről. 16., 23., 24. és 25. Déri Múzeum Évk. 1934. évről. 48. Déri Múzeum Évk. 1935. évről. 54. DMSz. 678/1954.

Makkay J.: Arch. Ért. 1958. 201.

Mesterházy K.: DMÉ 1968. 74.

Leponya halom

Fekvése: Pocsaj, a község templomától ÉK-re 4,5 km-re a pocsaj—nagylétai műút és az Ércsatorna között, utóbbitól É-ra 600 méterre.

Méretei: T. sz. f. m.: 136 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

SÁRÁND

Lyukas halom

Fekvése: Sáránd, a község vasúti állomása közelében, attól ÉNy-ra 200 méterre.

Méretei: T. sz. f. m.: 114 méter v. m.:

Régészeti adatok: Feltáratlan.

Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

Testhalmok

(6 halom 2 sorban)

Fekvése: Sáránd határa, a falutól Ny-ra, közvetlen a debrecen—derecskei vasútvonal mellett.

Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 1,5—2,5 méter.

Régészeti adatok: Zoltai és Sőregi a sárándi testhalmokat 1927 őszén meglátogatták a falusi lelkész, Nagy Lajos és az öreg emberek elbeszélése szerint az előtt 35—40 évvel, a vasútvonallal párhuzamosan haladó műút építésekor több halmot elhordtak, amikor sírokban állítólag sisakot és fegyvereket találtak. A leletek elkallódtak. A halmok elhelyezkedéséből szarmata—jazig eredetűre lehet következtetni. Megásatlanok.

Irodalom: Jelentés 1927. évről Debr. 1928. 13., a testhalmok tájképével.

Zoltai: Debreceni halmok (Debr. 1938.) 52., a testhalmok ábrája.

Párducz M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Bp. 1950.) 67.

Tornyos halom

Fekvése: Sáránd, a község templomától D-re 1,5 km-re, a sáránd—derecskei vasútvonaltól K-re 900 méterre, a Bánomkert Ny-i oldalán.

Méretei: T. sz. f. m.: 116 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

SZENTPÉTERSZEG

Kovadomb

Fekvése: Szentpéterszeg, a falu K-i oldalán, egy ér kanyarulatában fekszik. A falubeliek a halmot Sigének nevezik, a tőle D-re elterülő rész erdőnek, mivel ott valaha erdő volt. Az ér neve Orsolya. A néphit szerint a halmon a törököknek volt váruk.
Méretei: T. sz. f. m.: v. m.: 4—5 méter. Nagy kiterjedésű halom. Zoltai által készített rajza a Déri Múzeumban.
Régészeti adatok: Zoltai és Sőregi 1922. október 18-án keresték fel a halmot, s a felszínén cserepeket, égett agyagrögöket, csonttöredékeket találtak, melyek a halmot őskori eredetűnek mutatják. Megásatlan. Feltárása igen kívánatos volna.
Irodalom: *Sőregi* ásatási naplója a herpályi Földvár ásatásáról. 1922.
Jelentés: 1922. 6. *Módy* i. m. 9 sköv.

SZEREP

Balázsné halma

Fekvése: A Sósszeg nevű határrészben. A hosszúháti vasúti megálló mögött levő kiserdő D-i oldalán. Régészeti adatok: 1968-ban vonaldíszes és tiszapolgári kultúra cserepei kerültek elő egy 60×60 m-es települési helyen.
Irodalom: *Mesterházy Károly:* DMÉ 1968. (Debrecen, 1970.) 75.

TÉPE

Henc halom

Fekvése: Tépe, a községtől DK-re, a Kállócsatorna É-i oldalán, attól 350 méterre, Konyár templomától DNy-ra 4,9 km-re, Tépe központjától 3,8 km-re DK-re.
Méretei: T. sz. f. m.: 101 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: az 1943-as 1:50 000-es katonai térkép.

ÚJLÉTA

Olcsa halom

Fekvése: Újléta, a község templomától ÉK-re 3 km-re, a határtól 130 méterre.
Méretei: T. sz. f. m.: 143 méter v. m.:
Régészeti adatok: Feltáratlan.
Irodalom: 1941-es 1:50 000-es katonai térkép, 1949-es utánnyomás.

ZSÁKA

Markódomb

Őskori ásatást végeztek (1955)
Irodalom: *Makkay János:* DMÉ 1948—56. (Debrecen, 1957) 26.
Kalicz Nándor: Arch. Ért. 1958. 82., Rég. Füz. 9. (1958.) 14.

Várdomb

Neolitikus telepásatást végeztek
Irodalom: *Makkay János:* DMÉ 1948—56. (Debrecen, 1957) 26—30.
Kalicz Nándor: Arch. Ért. 1958. 84., Rég. Füz. 9. (1958.) 14.

Ibolya M. Nepper—János Sőregi—Lajos Zoltai

DAS HÜGELKATASTER DES BEZIRKES HAJDÚ-BIHAR

I.

BIHAR

Die vorliegende Studie fasst die auf dem Gebiete des Biharer Teils unseres Bezirkes vorkommenden Hügel in einem Kataster zusammen. Die Grundlage für diese Arbeit bildet ein Kataster, das von den Altertumsforschern des Debrecener Déri Museums *Lajos Zoltai* (1861—1939) und *János Sőregi* (1892—) zusammengestellt wurde. Durch Angaben und Erfahrungen, die ich im Verlaufe von Exkursionen gesammelt habe, konnte ich diese Zusammenstellung ergänzen, bzw. den Ort und das Vorhandensein der Hügel bestätigen.

Nach einer namentlichen Aufzählung der einzelnen Orte folgt eine Aufstellung der Hügel dem jeweiligen Anfangsbuchstaben nach im Abc geordnet. Im Kataster werden 64 Hügel beschrieben. Zu jedem Hügel werden seine Lage, seine Höhe sowie die mit ihm in Zusammenhang stehenden archäologischen Angaben und Literaturhinweise genannt. Wir halten es für wichtig, alles Wissenswerte im Zusammenhang mit den Hügeln zusammenzutragen und zu veröffentlichen, denn über lange Jahre hinweg blieben diese Hügel durch landwirtschaftliche Arbeiten und „Schatzsucher" nich verschont. Aber diese Hügel gehören nicht nur als festes Glied zum Angesicht dieser Landschaft, sondern sie bergen auch Stätten aus dem Neolith und aus der Bronzezeit oder Bestattungsplätze der Kelten, Sarmaten, Germanen und aus der Zeit der Landnahme sowie die Spuren von Tempeln aus der Zeit Árpáds und von Bestattungsplätzen um diese Tempel.

Diese Hügel zu erhalten, sie zu schützen und sie notwendigenfalls — hauptsächlich dann, wenn sie schon zerstört sind —, archäologisch zu untersuchen und wissenschaftlich aufzudecken, ist die Aufgabe der Forscher unserer Generation.

Mesterházy Károly

A sárrétudvari (biharudvari) X—XI. századi temetők

I. Az ásatások története

A biharudvari ásatások előzményeiről Simon István biharudvari tanító beszámolója tudósít. A Kertalja ér mellett épült református templom és annak környékén az emberek bárhol ástak vermet vagy kutat, mindenütt emberi csontokra bukkantak, bár emberemlékezet óta nem tudtak ott semmiféle temetőről. Amikor a református egyház 1893 tavaszán a templom mellett új iskola építésébe kezdett, a fundamentum ásásakor újra csak emberi csontokra akadtak. Az egyik csontváz mellett talált gyűrűt megmutatták Tomm Béla orvosnak, aki azt egy koponyával együtt bemutatta Hampel Józsefnek a Nemzeti Múzeumban. Hampel a leleteket Árpád-korinak határozta meg.[1]

Május 16-án újabb két sír került elő, melyekben egy gyűrűt és egy S végű hajkarikát (akkori szóhasználattal halántékgyűrűt) találtak. Ekkor, május 17-én, Simon István levelet írt Hampelnek, melyben ásatás indítására kérték.[2] Bélát és Simon Istvánt az ásatás elvégzésére: „A lelhelyről helyrajzi vázlat vol- Hampel válaszában (1893. V. 19.) időhiányra hivatkozott, de megkérte Tomm na készítendő, s abba az egyes sírok fekvésök szerint le volnának rajzolandók. Egyúttal minden egyes sír mélységét s egyéb méreteit kell majd fölvenni és az ásatásnál arra kell ügyelni, hogy minden egyes tárgy kiemelésénél lehetőleg pontosan megjegyeztessék, hogy a test mely tájáról való. Az egy-egy sírban lelt régiségek együtt tartassanak. A csontvázas maradványokról az anthropologiai múzeum részére szívesen lemondunk, de a régiségekről nem, akkor sem, ha, mint előre látható, ugyanegy tárgyból többszörös példányok akadnak. Az ásatás befejezése után a tárgyakkal együtt költségkimutatást is kérünk . . ."[3]

Hampel nemcsak levelet, hanem ásatási költséget is küldött Udvariba. Ez ismeretlen levélre 1893. május 23-án kelt válaszában Simon István írja[4]: „Megkaptam a kiásatás költségeire küldött 50 Frtot is, s az erről kiállított ideiglenes nyugtát ide mellékelve ezennel megküldöm . . . Az ásatást a holnapi napon megkezdjük 6 napszámossal s mindenben a nyert utasítás szerint fogunk eljárni. A múlt héten talált két darab régiséget ifj. Tomm Béla öcsémtől ez alkalommal küldöm. Kötelességemnek tartom jelenteni Nagyságodnak azt is, hogy nagyságos dr. Török Aurél tanár úrtól is kaptam levelet, melyben ő az ásatásnak őszre halasztását ajánlja, mivel ez idő szerint Budapestről el nem távozhatik. Mi azonban az ásatást megkezdjük, de hagyunk őszre is ásni valót. A nekünk ajándékozott bizalomért köszönetet mondva teljes tisztelettel vagyok

Bihar-Udvariban 1893. május 23.

Nagyságodnak

kész Szolgája
Simon István
ev. ref. tanító"

1 *Simon I.*, A Bihar-udvarii Árpád-kori temető. Arch. Ért. 14 (1894) 217.
2 *Magyar Nemzeti Múzeum* (továbbiakban *MNM*) Irattár 183/1893.
3 *MNM* Irattár 183/1893.
4 Uo.

Az ásatást május 24-én valóban meg is kezdték és három és fél napig, majd június 15., 16. és 17-én folytatták. Ezt követően hosszabb szünet után augusztus 31. és szeptember 7. között ástak. Szeptember 5-én valószínűleg Hampel írt Tomm Bélának, melynek tartalmára csak következtethetünk Tomm válaszleveléből.

Bihar-Udvari, 893. szept. 12.

Nagyságos Igazgató Úr!

F. hó 5-éről kelt becses levelére csak most, kissé elkésve válaszolok, még pedig azon okból, mivel mind az ásatások eredményének rövid leírását, mind pedig a pénzbeli elszámolást csatolni kívántam levelemhez; ezek összeszedése pedig pár napi dolgot adott. Most azonban ezeket is mellékelhetve, válaszomat röviden a következőkben összegezhetem:

Először is sajnálattal értjük meg becses leveléből, hogy hozzánk való lerándulása még most is kétes; mi pedig ezt nagyon fontosnak és szükségesnek tartanók, mint ezt Simon István barátom bővebben kifejti idezárt leírásában. E leírás a hozzá csatolt két drb. térvázlattal (újból hangsúlyozom, hogy mindenike Simon István barátom pontos megfigyelésének és ernyedetlen fáradozásainak eredménye,) azt hiszem, elegendő alapot fog nyújtani Nagyságodnak arra, hogy azokból némileg befejező közleményt szerkeszthessen becses lapja: az Arch: Ért: számára; tőlünk ugyanis, kik archeológiával, régészettel soha nem foglalkoztunk, s kik most is csak olyanformán pottyantunk bele a régészetbe, mint Pilátus a Credoba; s kik eszerint ezen szaktudományban teljesen járatlan laikusok vagyunk: ne tessék azt várni, hogy becses lapja számára szaktudós pontossággal megírt és szaktudósok bírálatát is kiálló czikket küldhessünk; — egyszerű adatokat szívesen sorolunk fel, s elmondunk mindent, mit ily ásatásnál laikus tapasztalhat; ezt tesszük azon leírásban s térvázlatokban, miket idezárva küldünk; s esetleges kérdésekre tán bővebb felvilágosításokkal is szolgálhatunk: azonban mindezekből a következő, elbíráló s megállapító szakközlemény megírását avatott tollaknak vagyunk kénytelenek átengedni. — Szívesen tettünk s teszünk ezentúl is mindent, mi csekély erőnk s tehetségünktől telik a szaktudomány szolgálatára s előbbvitelére: erőnket meghaladó dologra azonban nagyon természetesen nem vállalkozhatunk. S ezen szempontból — amennyiben a beleszóllás jogát részünkre fentartani kegyes volt — szívesen beléegyezünk abba is, hogy főtiszt. Cséplő tanár úr czikke közöltessék előbb az oct. 15-iki számban, s csak aztán majd a mi csatolt leírásunk alapján készítendő befejező közlemény.

Ezek szerint természetesen arra sem reflectálhatok, hogy a Cséplő úr czikke olvasás végett előbb hozzánk leküldessék; mi teljesen megbízunk a főtiszt. úr szakértelmében s pontos megfigyelő képességében, s így czikkét mintegy revideálni sem jogunk, sem tehetségünk nincs. S így kérésünk legfeljebb oda terjedhet, hogy a czikk megjelenése után szíveskedjék egy példányt az Arch. Értesítőből számunkra megküldeni; mivel — bármennyire kelljen pirulnunk is érte, de csak bevalljuk, hogy mi az Arch. Értesítőnek soha egyetlen számát se láttuk.

S ezzel áttérhetünk a dolog szomorú oldalára, arra t.i., hogy nincs pénz. Mint a szintén idezárt „Számadás" mutatja: eddig kiadtunk a munkálatokra 42 ft. 08 krt; s így ha a kihányt gödröket az egyház két udvarán kötelességünk szerint behúzatni s a talajt elegyengettetni fogjuk: előreláthatólag mi pénz sem fog maradni a kezelésünkre bízott 50 frtból. Tudjuk, hogy az eredmény nagyon csekély, mit ez összegből felmutatni tudunk, tán mentegethetnők is magunkat a drága napszámosokkal; az agyagos és téglatörmelékkel fedett talaj mostohaságával, stb.; de nem akarjuk másra kenni a dolog odiumát, beösmerjük, hogy a legfőbb baj, az eredménytelenség legfőbb oka bizony a mi szakértelemhiányunkban s az effélékbeni teljes járatlanságunkban rejlett. S ép' mert ezt érez-

zük, azért óhajtanók, ha nagyságod személyesen megjelennék a munkálatok beállítására azon esetben, ha a tovább ásatást méltóztatnék elhatározni. És itt nem szeretnénk félre-érteni; nehogy azt gondolja nagyságod, hogy mi akár az eddigi működést sajnáljuk; akár a jövőben ne tennénk meg nagyon szívesen minden tőlünk telhetőt a tudomány szolgálatában. Nem! mi erre szívesen vállalkozunk továbbra is, ha azzal megbízatunk, csak azért tesszük e megjegyzésünket, illetőleg óhajunkat, nehogy a csekély eredmény, vagy esetleg eredménytelenség miatti vád jogosan érhessen bennünket. Azért tessék határozni e kérdésben legjobb belátása szerint. Mi magunk részéről úgy látjuk, hogy e jó őszi időben, minő az egész nyáron sem volt, s amellett a most már újból olcsóvá lett napszám-árak mellett még legalább egy hónapig lehetne dolgoztatni, — s dolgoztatunk is, ha nagyságod ezt jónak fogja látni s pénzt utalványoz rá. Szíves látogatását az eredmény érdekében azonban szabadjon újból kérnünk.

Még csak annyit, hogy a leírásban foglalt tárgyakat külön-külön csomagolva, mind fiókomban őrzöm, költségkímélés szempontjából nem akarom posta útján küldeni fel azokat, minthogy fiam rövid időn úgyis felmegy tanulmányai folytatására, s akkor valószínűleg magam is felrándulván, személyesen fogom azokat átszolgáltatni.

Szíves levelének végén kifejezett köszönetét hálásan fogadom, nem ugyan a magam, de a helybeli intelligencia nevében; ennek minden tagja felváltva őrködvén az ásatásoknál, valóban oly lelkiösmeretes pontossággal és törekvő buzgalommal feleltek meg önkényt felvállalt tisztöknek, hogy nagyságod szíves köszönetére valóban érdemeket szereztek. S ha megérdemelték mind: mit szólljak akkor az egész munkálkodás tulajdonképeni lelkéről: Simon István barátomról? Mint az idecsatolt mellékletek is tanúsítják: ő volt a mérnök, a megfigyelő, az osztályozó, a rajzoló, a leíró, egyszóval minden, ki valóban teljes buzgalommal szentelé idejét és tehetségét ezen külömben előtte is új és szokatlan munkának. Lehetetlen, hogy nagyságod köszönő szavaiból részére egész sort le ne foglaljak.

S ezzel, midőn további elhatározását közlő szíves válaszát kérnők és várnók, fogadja egyúttal nagyságod őszinte tiszteletünk nyilvánítását. Melylyel maradtam

kész szolgája: Dr. Tomm

E levél melléklete volt Simon István „ásatási jelentése" és elszámolása. A jelentés az Archaeologiai Értesítő 1894. évi kötetében jelent meg. Simon kéziratát Hampel kijavította, a számozás eredeti római számjegyeit betűvel kiírt számokra javította, s így áttekinthetőbbé tette a sírleírásokat, másrészt kisebb kihagyásokkal a szöveget szakszerűbbé tette. Ugyanakkor elhagyta Simon temetőtérképeit, csupán a lap alján, csillag alatti jegyzetben jelezte, hogy ilyenek is voltak, s melyek a Nemzeti Múzeum régiségosztályának irattárába kerültek. A térképek felkutatása és az ásatásra vonatkozó iratok felfedezése e nyomon indult meg az MNM irattárában. Simon kéziratának Hampel által elhagyott soraiban arról is szó van, hogy az ásatásról fényképek is készültek, ezek azonban nem maradtak ránk.[5]

A munkákkal kapcsolatban Hampel a következőket írta a MNM főigazgatójának: „A n.múzeum régéiségosztályának kérelmére Dr. Tomm Béla és Simon István urak a múzeum költségén az idei nyáron Bihar-Udvariban egy Árpádkori temetőnek fölkutatását vezették, és nemcsak az ott talált régiségeket a n.múzeumnak beszolgáltatták, de az ásatásról részletrajzokkal és helyszíni fölvételekkel ellátott szakszerű jelentést is küldtek be. E buzgó működés teljes méltánylásunkat igényli és azért kérem méltóságodat, hogy a nevezett uraknak önzetlen fáradozásukért elismerését nyilvánítani szíveskedjék. Egyúttal bátorkodom nevezett urak pontos számadását is idecsatolni és kérem méltóságodat,

5 *MNM* Irattár 5/1894.; *Simon* i. m. 218—219.

hogy az 50 frton túl kimutatott 1 frt 68 krnyi költségeket nevezetteknek megküldeni méltóztassék.
Budapest 1894 januarius 3. Hampel József

Az ásatás a nagyobbik fiúiskola udvarán kezdődött és itt a 19. sírszámig jutottak el. Amint ez a sírok leírásából kiderült, ennél jóval több sírt tártak fel. Némelyik sírban Simon szerint három, vagy még több váz feküdt. Augusztus 30-tól szeptember 2-ig a kisebb fiúiskola udvarán ástak. Itt viszonylag bolygatatlanabb sírokat találtak.

Ezután a határ két másik pontján kezdtek ásni. Ezek közül az Árkoshalom őskori leleteket tartalmazott, a Ferendek vagy Félhalomban viszont ismét X—XI. századi temetkezéseket találtak. Miután az ásatásokra biztosított pénz elfogyott, s Hampelék nem küldtek újabb összeget, a munkák befejeződtek, s ezzel a biharudvari ásatások első, egyben legjelentősebb szakasza is lezárult.

A következő ásatásra 1910-ben került sor. Ennek ismert előzményeihez tartozik, hogy a biharudvari határában levő Balázshalom földjéből is kerültek elő leletek. A megmentett darabok közé tartozik egy hurkos-kampós záródású bronz nyakperec, amelyet az „év elején" Décsei Sándor, bíróságot viselt gazda küldött be a debreceni városi múzeumba más régiséggel együtt. Décsei szerint a nyakperecet 1906 táján lelték egy halott nyakán.[6] Április 7—8-án, arra a hírre, hogy hordják a Balázshalom földjét, Zoltai kiutazott Udvariba. Ekkor vétel és ajándékozás útján több „régiséget" szerzett.[7] A halomból azonban akkorra már nyilván nem sok maradt. Valószínű, hogy ekkor találkozott Zoltai Fekete Gábor községi orvossal, aki a Balázshalom elhordásakor néhány egyszerű ékszert gyűjtött össze. Fekete a tárgyakat átadta Zoltainak, és arról is beszámolt neki, hogy „a halom felső rétegei tele voltak csontvázakkal. Neki úgy tetszett, hogy a tetemek három sorban feküdtek egymás felett."[8]

Zoltai október 13-án utazott ismét Udvariba, de ekkor már a korábban Debrecenbe költözött Simon István tanítóval együtt. A Ferendek halmon és az iskola udvarán ástak két napig (okt. 13—14.), majd átmentek a Balázshalomhoz.[9] Október 24. és 28. között újra ástak Udvariban, amikor is az iskolaudvaron dolgoztak.[10] Innen mentek át a Balázshalomhoz, amelynek már csak egy nagyméretű kubikosbabája volt meg. Ekkor tárta fel Zoltai a balázshalmi gödörsíros temetkezést.

A következőkben meghatározzuk az egyes lelőhelyeket és megkíséreljük a leletanyagot lelőhelyenként elkülönítve közölni, illetve újraközölni.

1. A nagyobbik fiúiskola udvarán feltárt sírok.

E lelőhelyről származik a Simon István által feltárt és számozott első 19 sír anyaga, amelyet a Nemzeti Múzeumban 1893/92 leltári szám 1—53 alszám alatt leltároztak be.[11] Meg kell jegyezni, hogy a leltárkönyvben a XVII. sír négy darab S végű hajkarika-töredéke 50—53 alszámmal, a XIX. sz. sír 1 db S végű hajkarikája 52-es, és a XXI. sír két hajkarikája 53-54 alszám alatt van beleltározva. Az 1—3 sír a nagyobb fiúiskola alapárkában került elő. Ezek közel 2,5 méter mélységben voltak. A három sírban egy gyűrűt és egy S végű hajkarikát találtak, de nem tudjuk, melyik sírból

6 *Zoltai*, DJ. 1910. 43.
7 *Zoltai*, DJ. 1910. 26.
8 *Zoltai*, DJ. 1910. 46.
9 *Zoltai*, DJ. 1910. 44. és leltárkönyvi bejegyzés (Szaporulati leltárkönyv) 1910. 1053. ltsz. alatt.
10 Leltárkönyvi bejegyzés Sz. 1910. 1119. ltsz. alatt.
11 *Fehér G.—Éry K.—Kralovánszky A.*, A Közép-Duna medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Rt 2 (1962) 877. tétel. A leletkataszter hibásan a Déri Múzeumot jelöli meg a leletek őrzési helyéül.

Kisebb fiuk iskolájának udvara.

Észak.

B.

Nyugot.

Kelet.

Ól.

Magtár

Kagyobb fiiskola.

Dél.

Méret: 1 centiméter = 1 méter.

valók. A tárgyakat szórványként kezelték. A további sírok az iskola udvarának hátsó felében kerültek elő, ahogy ez a temetőtérképről is kitűnik (1. sz. temetőtérkép).

4. sír. Valószínűleg felnőtt váz, melléklete kerek metszetű bronzhuzalból készült S végű hajkarika, S vége letörött, ltsz. 1893/92. 1. (1. kép 1.); egyszerű bronz huzalgyűrű, á.: 2,3 cm, ltsz. 1893/92. 2. Ábrája némileg kicsinyítve: Arch. Ért. 14/1894. 217. (Talán azonos az 1. kép 26. sz. hajkarikával.)

5. sír. Melléklet nélküli hiányos csontváz.

6. sír. Simon szerint a sírban két hiányos csontváz volt. Nyilván két bolygatott, részben egymásra ásott sírról van szó. Melléklet: S végű hajkarika kerek metszetű bronzhuzalból, ltsz. 1893/92. 3. (1. kép 2.).

7. sír. Az ép váz mellett S végű hajkarika, á.: 2,1×2,2 cm, ltsz. 1893/92. 4. (Talán azonos az 1. kép 30. sz. hajkarikával.)

8. sír. Bolygatott sírok. Simon szerint 3 hiányos váz feküdt a sírgödörben. Valószínűleg 3 egymásra ásott sírról van szó, melléklet nélküliek.

9. sír. Tulajdonképpen két egymásra ásott sír, hiányosak. Melléklet: S végű hajkarika horog? alakúra görbült darabja, S vége hiányzik, á.: 3,1×1,8 cm. Ltsz. 1893/92. 5. (valószínűleg az azonosítatlan és rajzolatlan töredék között).

10. sír. Valószínűleg 5 ill. 6 sír, melyeket nagyon közel ástak egymás mellé. Közülük öt egymáshoz közelebb, a hatodik kb. 30 cm-rel távolabb (Simon szerint 1 lábnyi távolságra) feküdt.

a) sír. A koponya füle táján nagy méretű S végű hajkarika kerek bronzhuzalból, S vége hiányzik, ltsz. 1893/92. 6. (1. kép 3.); közelebbről meg nem jelölt helyen egyszerű kerek metszetű, nyitott bronzhuzal gyűrű, ltsz. 1893/92. 9. (1. kép 4.).

b) sír. A váz mellett állítólag kicsiny lópata volt patkóval, de a patkó nem szerepel a leltárban.

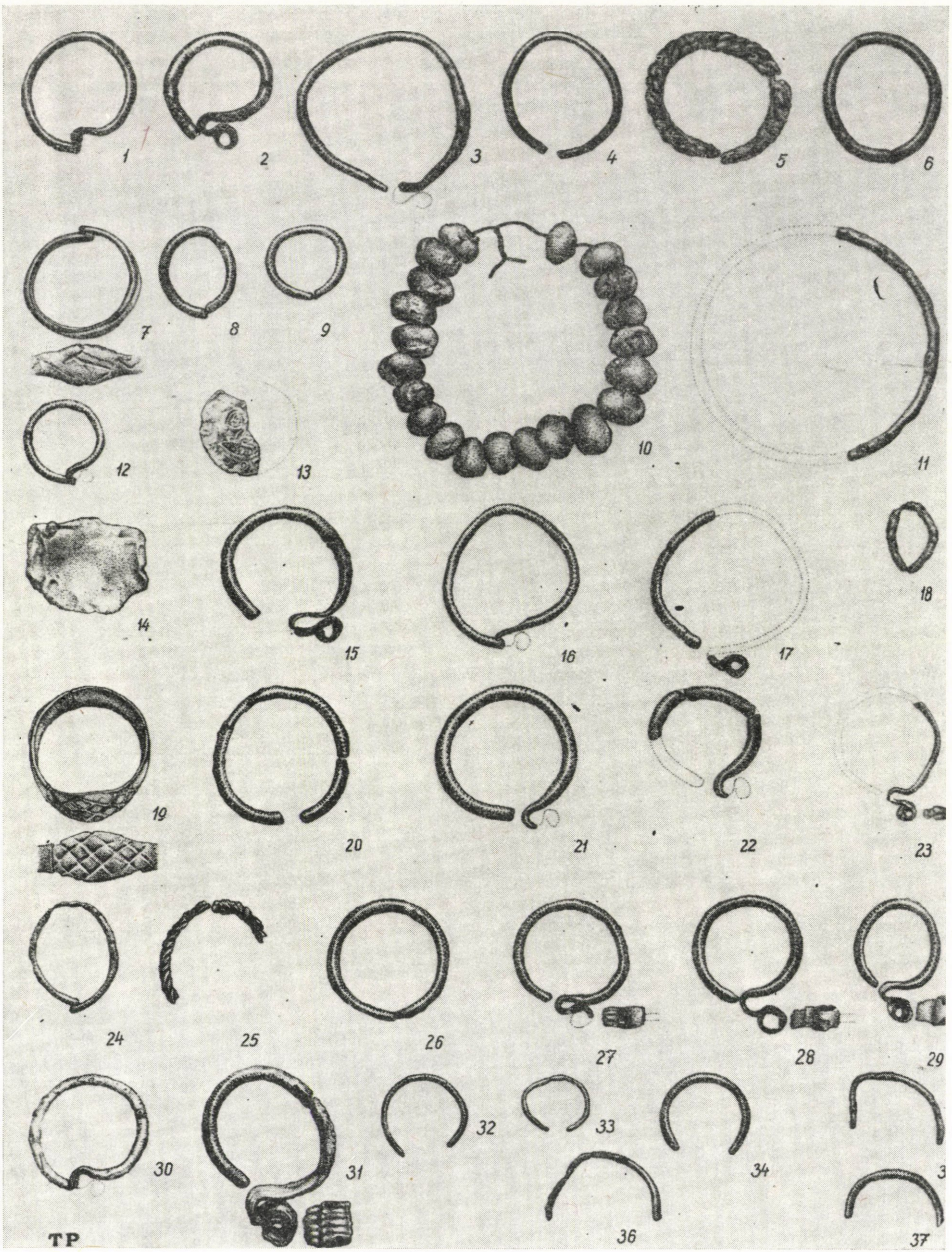
c) sír. A harmadik váz mellett két S végű hajkarika volt, mindegyiket rossz ezüstnek írja a leltárkönyv. Az egyik á.: 1,3×1,7 cm, a másik á.: 1,4×1,7 cm. Ltsz. 1893/92. 7-8. (Az azonosítatlan töredékek között van két fél ezüst hajkarika, amelyek méretei megfelelnek a leltárkönyvi adatoknak.)

A 10. sírhoz összesen négy tárgyat leltároztak be. Így valószínű, hogy az a—b—c sírokon kívül a másik háromban nem leltek semmit sem.

11. sír. Simon szerint a sírban 3 váz volt szorosan egymás mellett. A három váz mellékletei valószínűleg összekeveredtek, ill. nincs részletezve, hogy az egyes vázak mellett mit találtak. A leletek nagyobb részének némileg kicsinyített rajza Simon közleményében is megtalálható. Mellékletek: két darab kerek metszetű bronzhuzalból készült S végű hajkarika. Az egyik elveszett, á.: 2,3×2,4 cm, ltsz. 1893/92. 10. A másik: á.: 2,4×2,5 cm, S vége bordázott, ltsz. 1893/92. 11. (Talán ezzel azonos az 1. kép 31. sz. hajkarika.) Kis méretű nyitott bronzhuzal karika, ovális, ltsz. 1893/92. 12. (1. kép 8.); kis méretű nyitott bronzhuzal karika, kerekded, ltsz. 1893/92. 13. (1. kép 9.); bronzpánt gyűrű, nyitott, végei egymásra fekszenek, feje rombikusan kiszélesedik, rajta fekvő rombusz alakú díszítés, melynek végeihez zeg-zug vonal csatlakozik. Ltsz. 1893/92. 14. (1. kép 7.); nagyobb fülbevaló? bronz huzalkarika töredéke, ltsz. 1892/93. 15. (1. kép 11.); 21 szem kis lapos hengerded alakú, sárga, kék szemes üvegpaszta gyöngy. A publikációban 1. és 2. sz.alatt közölt gyöngyök hiányzanak, ennek ellenére 21 szem van belőlük. Eredetileg ltsz. 1893/92. 16—35a-ig összesen 20 db szerepelt a leltárban, és 21 db a publikációban (1. kép 10.).

12. sír. A beszámoló szerint 7 váz feküdt e helyen egymáshoz nagyon közel, melyeket az ásató egyetlen sírnak értelmezett. A mellékletekről nem tudni, melyik vázhoz tartoztak. A beszámoló két gyűrű rajzát közli. Mellékletek: két kisebb méretű S végű hajkarika, á.: 1,8×1,7 cm és 1,8×1,8 cm. Ltsz 1893/92. 36-37. (Talán ez utóbbival azonos az 1. kép 37. sz. töredék, a másik azonosítatlan); egyszerű kerek metszetű, nyitott bronzhuzal gyűrű, ovális, összeérő végekkel, ltsz. 1893/92. 38. (1. kép 6.); négy szál bronzhuzalból fonott gyűrű, kettétörve, ltsz. 1893/92. 39. (1. kép 5.). E sír mellékletei közé volt beleltározva egy „lencse alakú tárgy vörösessárga masszából" ltsz. 1893/92. 40. 1958-ban, mint nem régészeti tárgyat, kiselejtezték. Ugyancsak e sírokból említ a közlemény egy kecskeszarvat, amely viszont nem került leltárba. Nyilván ez sem volt régészeti tárgy.

13. sír. Mellékletei: S végű hajkarika, kis méretű, vékony bronzhuzalból, S vége letörött, ltsz. 1893/92. 41. (1. kép 12.); S végű hajkarika vékony bronzhuzalból, á.: 1,6×1,6 cm. Ltsz. 1893/92. 42. (Talán azonos az 1. kép 34. sz. hajkarika-töredékkel); Salamon denára, a leltárkönyv szerint átlyukasztva, jelen állapotában alig fele van meg. Ltsz. 1893/92. 43. (1. kép 13.); pénz fele, a leltárkönyv szerint Salamon denára,

1. kép

két lyukkal. Ltsz. 1893/92. 44. Elveszett. A pénzeket állítólag a sír kidobott földjéből szedték össze.

14. sír. Gyermek, váz hossza kb. 130 cm. Feje felett S végű hajkarika volt, bronz, á.: 2,1×2,4 cm, ltsz. 1893/92. 45. (Talán azonos az 1. kép 27. sz. hajkarikával.) A sírban még egy kis méretű hajkarika töredéke is volt, de a felvételkor elporladhatott, mert a leltárban nem szerepel.

15. sír. A beszámoló szerint a sírgödörben 4 váz volt: 160 cm szélességben azonos szinten 3 váz volt, egy pedig alattuk feküdt, s ennek „feje a többiekétől kijebb feküdt". A leírás szerint 3 db S végű hajkarika volt „e helyen". A leltárban két db kis méretű vékony (bronz) huzalból készült S végű hajkarika szerepel, á.: 1,5×1,3 és 1,3 cm. Ltsz. 1893/92. 46-47. (Talán azonosak az 1. kép 32-33. sz. hajkarikákkal.) kovaszilánk, ltsz. 1893/92. 48. (1. kép 14.).

16. sír. A váz egyetlen melléklete egy db bronz S végű hajkarika, S vége letörött. Ltsz. 1893/92. 49. (1. kép 16.).

17. sír. Bolygatott („rendetlenül fekvő") váz. A közlemény szerint a koponya szájában kettétört karikagyűrűt, mellette pedig gyűrűtöredéket találtak. A leltárkönyv S végű hajkarikák négy darab töredékét említi: ltsz. 1893/92. 50—53! A raktári anyagban egy darab S végű hajkarika töredéke azonosítható, bronzhuzalból készült, karikájának darabja és S vége külön-külön vannak meg, ltsz. 1893/92. 51. (1. kép 17.).

18. sír. Bolygatott váz, koponyája hiányos, melybe „baltaszerűleg élezett vasszíj volt verve", mellette vasdarab és horog volt. E tárgyak nem szerepelnek a leltárban.

19. sír. Bolygatott váz, koponyája mellett S végű hajkarika volt, á.: 2,1×1,6 cm. Ltsz. 1893/92. 52! (Talán azonos az 1. kép 29. sz. bronz hajkarikájával.) Az 52-es számnak már a 17. sír mellékleteinél szerepelnie kellett volna!

A közlemény szerint a kidobott földben még találtak egy kisebb fajta és egy nagyobb méretű, törött S végű hajkarikát, négy gyűrűtöredéket, két pénzt, közülük „egy kicsi és régi", egy nyílcsúcsot, egy fonott gyűrűt. E tárgyak egy része valószínűleg a szórványos tárgyak alatt van beleltározva közelebbi lelőhely nélkül, ezeket később ismertetjük. Az ásatás a bolygatások miatt e részen befejeződött és a szomszédos kisebb fiúiskola udvarán folytatódott tovább.[12]

2. A kisebb fiúiskola udvarán feltárt sírok (2. kép)

20. sír. Melléklet nélküli, bolygatott felnőtt férfiváz, hossza 174 cm.

21. sír. Váz hossza 170 cm. A közlemény szerint a koponya mellett kis S végű hajkarika töredéke volt. A leltárban S végű hajkarika két töredéke szerepel, ltsz. 1893/92. 53-54! Az 53-as alszám már szerepelt a 17. sír tárgyainál! Elvesztek.

22. sír. A leírásból nem egészen világos, hogy oldalt fekvő váz volt-e, vagy sem („fél testével és egész fejével jobb oldalra hajlott"). Melléklete a koponya jobb oldalán vastag ezüst huzalból készült, bordázatlan végű hajkarika két töredéke két leltári számon, ma már három darabban. Ltsz. 1893/92. 56157. (1. kép 15.). A leltár szerint szájában Szent László? denára volt, ltsz. 1893/92. 58. Elveszett.

23. sír. Váz hossza 145 cm. Koponyája rossz állapotú. Mellette vékony bronz huzalból készült S végű hajkarika töredéke, ltsz. 1893/92. 59. (1. kép 23)

24. sír. Váz hossza 160 cm. Összetörött koponyája mellett két darab egyszerű, nyitott bronzhuzal karika volt, melyek közül az egyik á.: 2,6×2,5 cm, ltsz. 1893/92. 60. elveszett. A másik á.: 2,6 cm, két darabra törött, ltsz. 1893/92. 61. (1. kép 20.); az egyik kézen három darabra törött, és három szám alatt beleltározott bronzpánt gyűrű volt, feje rombikusan kiszélesedő, rajta rácshálós minta, ltsz. 1893/92. 62—64. A gyűrű és valószínűleg az elveszett huzalkarika a közleményben rajzban be lett mutatva. (1. kép 19.)

25. sír. Váz hossza 165 cm, bolygatott. A fej két oldalán 1-1 vastag bronzhuzalból készült, bordázott S végű hajkarika, egyiknek S vége hiányzik, ltsz. 1893/92. 65., másiknak három töredéke van meg, hiányos, ltsz. 1893/92. 66. (1. kép 21-22.)

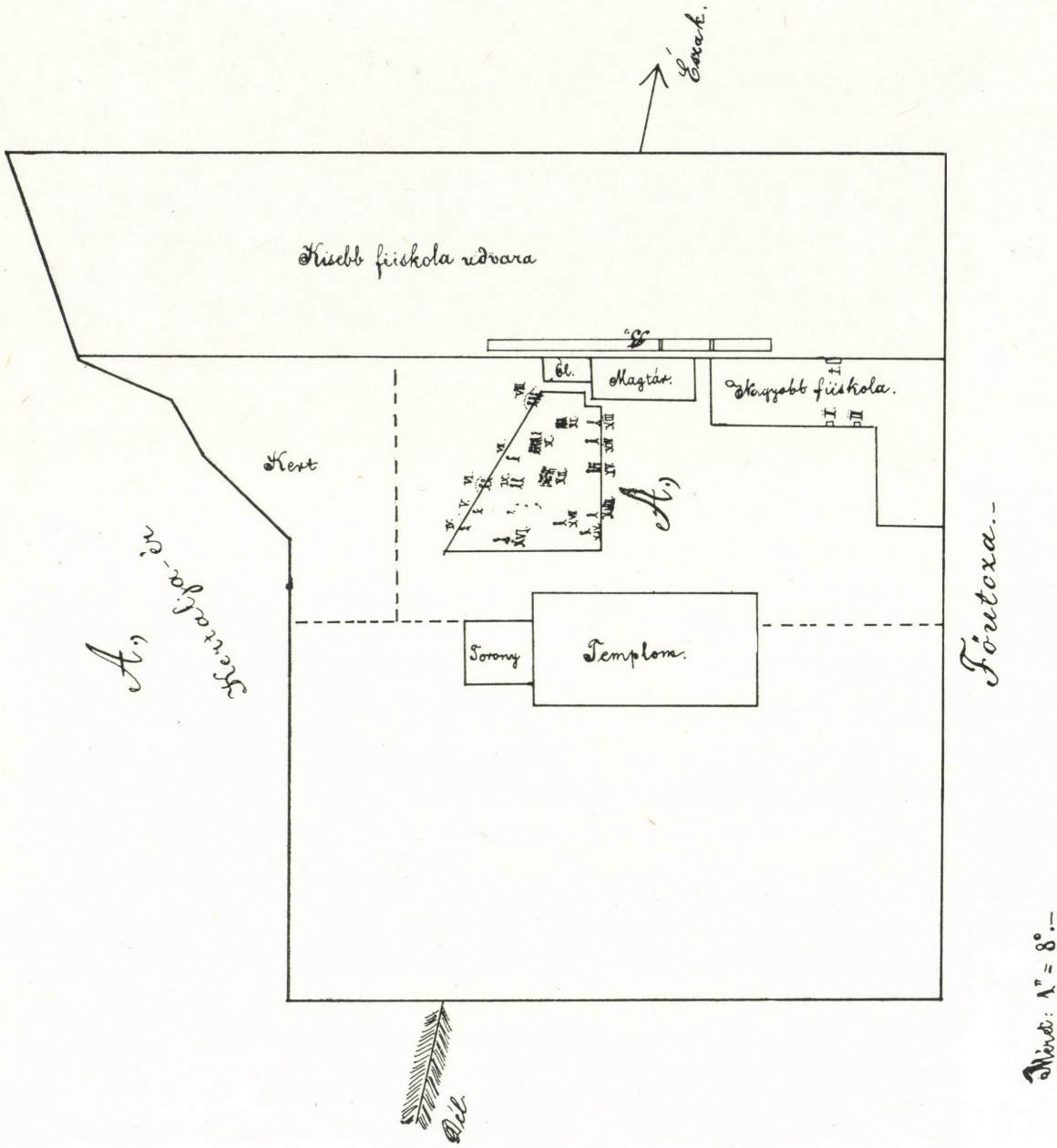
26. sír. Váz hossza fej nélkül 165 cm, fej hiányzik. Melléklet nélküli.

27. sír. Jó állapotú váz, hossza 160 cm. A közlemény nem szól mellékletről, de a leltárban a 21. sír után kérdőjelesen 27. sír szerepel, melynek melléklete egyszerű, ovális alakú, nyitott bronzhuzal karika volt, ltsz. 1893/92. 55. (1. kép 18.)

28. sír. A temetőtérképen jól látszik, hogy két sírról van szó, egy felül levő, teljesen feltárt, 155 cm hosszú vázról, és a deréktól lefelé a felső váz alatt fekvő másikról. A felül levő váz melléklete két vékony bronzhuzalból készült nyitott karika volt, az egyik ovális, ltsz. 1893/92. 67. (1. kép 24.); a másik á.: 2 cm, ltsz. 1893/92. 68. (talán azonos az 1. kép 36. sz. alatti bronz karikatöredékkel).

29. sír. Váz hossza 155 cm. Melléklete vékony bronzszálból sodrott gyűrű két töredéke két ltsz. alatt: 1893/92. 69-70. (1. kép 25.)

12 *Simon*, i. m. 219.

2. kép. A 2. sz. temetőtérkép

30. sír. Gyermek, váz hossza 130 cm. Nyaka körül 83 szem apró és egy nagyobb hosszúkás gyöngy volt, ltsz. 1893/92. 71—153. Elvesztek.

31. sír. Három egymás mellett fekvő, melléklet nélküli sírról van szó, melyeknek alsó lábszára hiányzott, sőt combjuk is el volt metszve annyira, hogy mérhető hosszuk 1 m volt. Melléklet nem volt.

32. sír. Gyermek, váz hossza 130 cm, melléklete a közlemény szerint két kis karika volt, a leltárban e sírszám már nem szerepel.

33. sír. Gyermek, váz hossza 80 cm, melléklet nélkül.

34. sír. Gyermek, váz hossza 130 cm, melléklet nélkül.

35. sír. Bolygatott váz, melléklet nélkül.

36. sír. Bolygatott váz, melléklet nélkül.

37. sír. Melléklet nélküli sír.

Ezeken kívül még 6 sírt, ill. vázrészt tártak fel, melyeket a temető térképén Simon István még jelzett. Ezekben valószínűleg nem volt melléklet.

A következő Árpád-kori leletek szórványos leletek megnevezés alatt találhatók a leltárkönyvben. Lelőhelyük pontosabb megjelölés nélkül az iskolák udvara:

Ltsz. 1893/92. 154. S végű hajkarika, valószínűleg bronz. á.: 1,9×1,7 cm. Elveszett.
Ltsz. 1893/92. 155—61. S végű hajkarikák töredékei. Elvesztek.
Ltsz. 1893/92. 162-63. Ezüst huzalkarika ketté törve, á.: 2,2×2,5 cm.
Ltsz. 1893/92. 164. fonott gyűrű, á.: 2,3×2,2 cm, anyaga és a huzalok száma bizonytalan.
Ltsz. 1893/92. 165. „vas sodronykarika töredéke egyik végén két spirális hurokkal", á.: 2,2 cm.
Ltsz. 1893/92. 166. Szt. László pénze.
Ltsz. 1893/92. 167. vas kapcsolószeg (koporsókapocs?) töredéke.
Ltsz. 1893/92. 172—77. Vas koporsószegek, a revízió alkalmával 3 db volt meg belőlük.
Ltsz. 1893/92. 185. „Vas torques" töredéke két sodronyból csavarva, egyik végén hurokkal (azaz hurkos-kampós szerkezetű nyakperec töredéke két bronzhuzalból sodorva), hossza 15,6 cm.

A fel nem sorolt tárgyak a 204. leltári számig újkorinak látszanak, a 164., 167. és 172. alszámú tárgyak ma már nem találhatók meg, bár a revíziónál megvoltak.

A Zoltai Lajos által 1910-ben feltárt sírok közelebbi lelőhelye ismeretlen. A Déri Múzeum leltárkönyve szerint két alkalommal legalább nyolc sírt bontottak ki. Az első sírok (valószínűleg 1—6. sír) anyagát a sírszám megjelölése nélkül leltározták be.[13]

1. Rövid kasza, vas, enyhén ívelő pengéjének csúcsa letörött, nyéltüskéje csonka, élének a nyél felőli végén a nyélre visszahajló csúcsos akasztója van. H.: 38 cm, penge sz.: 45 mm, DM ltsz. Sz. 1910. 1054. Elpusztult, vázlatos rajza a leltárkönyvben. Egy váz hasán feküdt.
2. S végű hajkarika, bronzhuzalból, kis méretű, ltsz. Sz. 1910. 1055.
3. S végű hajkarika, valószínűleg bronzhuzalból, ltsz. Sz. 1910. 1056.
4. S végű hajkarika, valószínűleg bronzhuzalból, az előbbivel együtt nagyobb méretű, ltsz. Sz. 1910. 1056.
5. S végű hajkarika, valószínűleg bronzhuzalból, kis méretű, ltsz. Sz. 1910. 1057.
6. S végű hajkarika, valószínűleg bronzhuzalból, kis méretű. Ltsz. Sz. 1910. 1057. Az S végű hajkarikák közül kettőnek, egy kisebbnek és egy nagyobbnak a rajza a leltárkönyvben szerepel. Valamennyiről régi fényképfelvétel maradt fenn.

13 A leletkataszter a leleteket hibásan a 876. tételhez kapcsolja: RT 2 (1962) 876. tétel.

3. kép

A következő tárgyak a második ásatás idején kerültek elő (1910. okt. 24—28.). A leltárkönyv szerint a 7. és 8. sírból származnak.

7. *sír.* A váz bal oldalán a felkarcsonttól 10 cm-re zárt vas (?) karika, a záródásnál megvastagodott, á.: 38 mm, ltsz. Sz. 1910. 1119. Csak rajza és fényképe maradt meg. A 7. sír melléklete lehetett a kutatóárokba visszatemetett földből előkerült hajkarika ?, amely bronzlemezből készült, nyitott végei egymásra fekszenek, alakja kissé rombikus, á.: 2,5×2,5 cm. Ltsz. Sz. 1910. 1123. Rajza a leltárkönyvben. Elveszett.

8. *sír.* Hiányos váz, koponyája É-ra fordult. Mellékletek: két darab „téglányalak három oldalát záró vaseszköz", azaz ácskapocs formájú koporsókapocs, a kisebbik h.: 25 mm, sz.: 30 mm, a váz arca előtt feküdt, ltsz. Sz. 1910. 1121; a nagyobbik a koponya felső része mellől került elő, h.: 45 mm, sz.: 2,8 cm. Ltsz. Sz. 1910. 1122. Mindkettő rajza a leltárkönyvben. A beleltározott tárgyak között van a 7. váz koponyája is, ltsz. Sz. 1910. 1120. Valamennyi tárgy elveszett, fényképfelvétel azonban maradt róluk.

3. *(Bihar-) Sárrétudvari-Ferendekhalom vagy Félhalom.*

A lelőhely fekvésére vonatkozó adatokat a Déri Múzeum leltárkönyvéből, Zoltai jelentéséből és Sőregi halomkataszteréből merítettük.

A halom a falu mellett DK-re feküdt egy ér szélén. Magassága kb. 5,5 m volt. 1910-ben tojásdad alakú volt, mert az Udvarit Bajom felől fenyegető árvizek felfogására a halom egy részét elhordták. Így alacsonyabb lett és É-i oldala meredekké vált. Déli lejtőjén földbemélyített sertésakol volt.

A halom nyugati és keleti oldalán Simon István ásott először 1893-ban. Közleménye szerint csak próbaásatást végeztek. A halom nyugati oldalán egy sírt tártak fel. Melléklete: 1. S végű hajkarika, á : 1,8 cm. MNM ltsz. 1893/92. 207. Elveszett. 2. S végű hajkarika vékony bronz (?) huzalból, csonka, á : 1,9×1,6 cm. MNM ltsz. 1893/92. 206. Elveszett.

A keleti oldalon „egész sor csontvázra akadtunk" — írja Simon István. Az egyik sírban egy nagy S végű hajkarikát találtak, á : 2,6×2,2 cm, MNM ltsz. 1893 92.205. (1. kép 28-as hajkarikával lehet azonos), és egy gyermeksírból négyszögletes bronz huzalból készült karperec került elő (MNM ltsz. 1893/92. 208—209. két töredék, elveszett).

Zoltai 1910-ben a halom nyugati és keleti lejtőjén egy-egy 10 m hosszú kutatóárkot húzott. A nyugati árokban semmit sem talált, a keletiben két bolygatatlan és egy feldúlt sírra bukkant. A Déri Múzeum leltárkönyvében és Zoltai jelentésében nincsenek részletezve a sírok, és az összes leletet egyetlen szám alatt jegyezték be. Sőregi adatai szerint az *1. sír*ban 160 cm mélyen Ny—K-i irányban egy 160 cm hosszú melléklet nélküli férfi váz feküdt. A *2. sírban* a jobb halánték mellett két nagybob és öt kisebb hajgyűrű volt. Ezek szerint a két bolygatatlan sír közül az egyikben volt melléklet, míg a feldúlt sír az elsőhöz hasonlóan, melléklet nélküli volt. A leletek csak részben maradtak meg, de egykorú fényképfelvétel maradt róla. Egy kisebb és egy nagyobb S végű hajkarika rajzát pedig minta gyanánt a leltárkönyvben is megtaláljuk. A mintadarabokat a ferendekhalmi hajkarikák közül választotta ki Zoltai, s a későbbiekben csak ezekre hivatkozott a hajkarikák formáját illetően. Mellékletek: DM ltsz. Sz. 1910. 1053[14]

1. S végű hajkarika vékony bronz huzalbó, á : 2,3 cm.

2. S végű hajkarika vékony ezüst huzalból, kis méretű, á : 1,5 cm.

3. S végű hajkarika bronz huzalból, vége hiányos.

4—7. S végű hajkarikák, csak a fényképek alapján ismerjük őket, leírás anyagukról nem maradt. Elvesztek.

14 A leletkataszter hibásan ide vonja a Fiúiskola udvarán feltárt Sz. 1910. 1054—57. ltsz. tárgyakat is: RT 2 (1962) 876. tétel.

4. *(Bihar-) Sárrétudvari-Balázshalom*

A Balázshalom a falutól É-ra a püspökladányi országút bal oldalán, a temetőhöz közel, legelőterületen feküdt. A halmot 1910-ben teljesen elhordták. Átmérője 60 m lehetett, magassága kb. 8 m volt. A Balázshalomban levő X—XI. századi temetőt teljes egészében megsemmisítették. Csak az a néhány lelet maradt meg, amelyet Décsei Sándor gazda és Fekete Gábor orvos mentettek meg, és vétel ill. ajándékozás útján kerültek a debreceni Városi Múzeumba.[15]

1. Négy szál bronz huzalból sodrott hurkos-kampós nyakperec, á : 14,5×16,5 cm. Ltsz. Sz.1910. 37. Állítólag 1906-ban lelték lovas sírban, ami nyilván téves megfigyelés. Vétel Décsei S-tól.
2. S végű hajkarika, három szál vékony bronz huzalból sodrott, mindkét vége hiányos töredezett. Á : 3,4 cm. Állítólag párja is volt, amely az ajándékozónál elkallódott. Fekete G. ajándéka.
3. Egyszerű, nyitott bronz huzalkarika, kissé ovális alakú, á : 18×20 mm.
4. Egyszerű, nyitott bronz huzalkarika, á : 20×20 mm.
5. Keskeny ezüst pánt karperec, egyik vége kiszélesedő és tompa csúcsban végződik, közepén kis kerek lyukkal. Másik vége hiányzik, kettétört. Á: kb. 6 cm.
6. 24 szem gyöngy, melyek formája ma már csak az egykori rajz és fénykép alapján állapítható meg. A fényképen levő gyöngyök száma 24. A 2—6. sz. leletek DM. ltsz. Sz. 1910. 1058. szám alatt vannak beleltározva.

II. *A temető időrendje*

A három temető közül minden kétséget kizáróan a balázshalmi a legkorábbi. Erre utal a véletlenül megmaradt mellékletek összetétele, egymáshoz való aránya, ill a balázshalmi leletek más temetőkkel való összehasonlítása. A temető felső időhatárát minden bizonnyal az S végű hajkarika egy nagyon ritka típusa jelzi. Ugyan nem azáltal, hogy a sodrot huzalból ill. huzalokból készült típust keltezni tudjuk, hanem hogy egyáltalán előfordul a leletek között. A legkorábbi leletek közé tartozhat az ezüst lemez karperec és a gyöngyök. A X. század végére keltezhető a nyakperec. A balázshalmi leletek jelentősen eltérnek a ferendekhalmi és az iskolák udvarán előkerült temetők anyagától. A legfeltűnőbb az eltérés az egyszerű S végű hajkarika hiánya, hiszen a ferendekhalmi leletek közül kizárólag, az iskolák udvarán pedig többségében ez az ékszerfajta ismert. Ez az eltérés a temetők egymáshoz való időrendi helyzetéből adódik. A X. század utolsó harmadában nyíló balázshalmi temetőt időben talán a ferendekhalmi, azt pedig az iskolák udvarán előkerült temető követte. Hogy e három temető használatának idején egyidejűleg is létezett volna, sajnos bizonyítani nem tudjuk, de az nagyon valószínű, hogy a ferendekhalmi és az iskolák udvarán levő temető közössége legalábbis egy ideig, a XI. század közepe táján egymás mellett élt. A ferendekhalmi közösség a XI. századra keltezhető, pontosabb meghatározást nem tudunk adni.

Az iskolák udvarán levő temető kezdetei nehezen állapíthatók meg. Talán a fonott gyűrűk tartoznak a legkorábbi leletek közé, de ezek sem engedik a temetőt a XI. század közepe elé keltezni. A legfontosabb keltező melléklet Salamon és Szt. László denárja. E két pénz előfordulása nagyon fontos. A temető ugyanis már a sírleírások alapján is, de a temetőtérképek tanúsága alapján még inkább templom körüli temetőnek látszik. A sűrűn egymás mellett fekvő sírok, melyek néha egymást metszik, a leírásokban is gyakran említett „rendetlenül heverő hiányos", fej vagy más testrészek nélküli vázak a X—XI. századi soros temetőkben nem szokásosak, még ha ritkán elő is fordul bennük egy-egy egymásra temetett sír. A templom körül temetők szélein viszont néha soros rendeződésben, egymásra rétegződés nélküli sírokat is találunk, pl. Keszi falu temetője Kapos-

15 *Zoltai*, DJ. 1910. 26, 43.; RT 2 (1962) 875. tétel.

vár határában (1061-ben a zselicszentjakabi monostor birtoka).[16] Természetesen ez csak olyan templom körüli temetők esetében lehet gyakoribb, amelyek bizonyíthatóan XI. századi eredetűek, bőségesen állt rendelkezésükre terület, pl. nem volt temetőárok.

A másik körülmény, amely arra utal, hogy templom körüli temetőről van szó, szintén leolvasható a temetőtérképről és a leírásból. A kisebb fiúiskola udvarán levő temető térképe jól mutatja, hogy a sírok nagyon közel voltak a mai templomhoz. A leírás pedig arról tudósít, hogy „a templom felőli oldalon s a felfogott területnek egy harmadán már régebben nagy gödrök ásattak s azok tömve voltak tégladarabokkal annyira, hogy három kocsira valót kellett kiszedetnünk, ami a munkát késleltette; de csontok sem voltak itt rendben, hanem össze-vissza hányva, törve és zúzva s nagy részben meghiányosítva".[17] A falu mai református temploma ugyan csak mintegy 100 éve épült, de valószínűleg a korábbi templom helyén, s az is egy még korábbit követett, s így tovább a XI. századig.[18]

De hogyan lehetséges, hogy már ilyen korán, feltehetőleg a XI. század közepén, második felében templom körüli temetővel találkozunk? Ez valószínűleg nem is olyan ritka jelenség. Néhány esetben bizonyítható is, hogy már a XI. században volt a falunak temploma, pl. Pród (1067), Hajdúszoboszló (1075: Szoboszlóvására), a Kaposvár melletti Keszi (1061). E falvak részben vagy egészben korán egyházi kézre kerültek, s így az is feltehető, hogy csak az egyház számára való eladományozás után épült templomuk. Udvari esetében azonban erről nem lehet szó. A korai templomépítést más jelenség magyarázhatja: a falu neve.

Az Udvard, Udvari nevű falvak egy részéről bizonyítható, más részéről pedig valószínűsíthető, hogy ott a királynak udvarháza volt. Ezeken a helyeken királyi szolgálónépek és ezek vezetői laktak.[19] A királyi udvarházakban, curtisokban a XI. század közepén már számolhatunk templomokkal, mint amilyen I. Géza király udvardi (Komárom m.) Szent Márton tiszteletére szentelt kápolnája volt,[20] vagy a knyezseci (Bars m.),[21] és a zirci kápolna és templom.[22] Nyilván ezek sorába tartozott Sárrétudvari is.

E falvak helyzete azonban változhatott, akár úgy, hogy a falut valamelyik vár alá rendelték, vagy pedig a király eladományozta magánföldesúrnak, esetleg egyháznak. Hogy Udvari mikor került magánföldesúri kézre, azt pontosan nem tudjuk megállapítani. Az kétségtelen, hogy 1322-ben a szomszédos Szerep monostora kegyurainak, a Zovárd nemzetségnek öröklött birtokai között szerepel.[23] Eszerint a szerepi monostor építési ideje előtti korban kaphatták itteni birtokaikat. Ez az időpont a XI. század második fele lehetett.[24]

A sárrétudvari temetők tanúsága szerint a falu mai határában csak a X. század második felében tűnnek fel az első települések. Ezek helyét nem ismerjük, csak temetőiket. Kik voltak a terület első szállásbirtokosai? Erre sajnos nincs adatunk. Olyan régészeti leletek, melyek a X. század elejére utalnak, csupán Püspökladányból és Bihardancsházáról ismertek. Mindkét helyről olyan temetőt ismerünk, amely a X. és XI. században is használatban volt, bennük köz-

16 *Bárdos E.*, Rég. Füz Ser. I/31 (1978) 34.; *Györffy Gy.*, Kaposvár az Árpád-korban. Kaposvár. Várostörténeti Tanulmányok. (Szerk. *Kanyar J.* Kaposvár, 1975) 68.
17 *Simon* i. m. 219.
18 *Genthon I.*, Magyarország művészeti emlékei. II. (Bp. 1961) 253.
19 *Györffy Gy.*, István kirány és műve. (Bp. 1977) 234.
20 *Györffy Gy.*, az Árpád-kori Magyarország Történeti földrajza. (Bp. 1963) 238.; *Knauz F.*, A Garan melletti szentbenedeki apátság. (Bp. 1890) 26, 215.
21 *Györffy* történeti földrajz I. 443, 452.
22 *Dax M.—Éri I.—Mithay S.—Palágyi Sz.—Torma I.*, Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. MRT 4 (Bp. 1972) 263—64. 81/1. lelőhely. További kápolnákra lásd *Györffy* István király és műve 243.
23 *Györffy* Történeti Földrajz I. 514—15.
24 *Mesterházy K.*, DMÉ 1974. 241.; V. ö. *Bóna I.*, Alba Régia 16 (1978) 138—139. 92. jegyzet.

néphez tartozókat és fegyvereseket is temettek, de az előkelő réteg mindkettőből hiányzik. Mivel a környék régészeti emlékei jellegűket tekintve nem különböznek egymástól, a balázshalmi temető népessége a X. század elején megtelepült lakosság leszármazottja is lehetne. Az azonban gyanús, hogy miért éppen a X. század második felében települ egy új falu, és hozzá temetője is, amikor ezek a köznépi temetők általában a XI. század végéig folyamatosan használtak. Valószínűbb, hogy már a balázshalmi közösség megjelenése is a Géza fejedelem alatti társadalmi és politikai átalakulással kapcsolatos és telepítésnek köszönheti létét. Az egykori nemzetségi szállásföldek részleges vagy teljes kisajátítása után a fejedelem birtokába került a terület, amelyen a X. század végétől néhány falu települt. E falvak a XI. század folyamán valószínűleg Udvariba olvadtak, amely mint legnépesebb település, királyi udvarháznak adott helyet. Már a király kezéről került a Zovárdok tulajdonába a terület.

Károly Mesterházy

BEGRÄBNISSTÄTTEN AUS DEM 10. UND 11. JAHRHUNDERT IN SÁRRÉTUDVARI/BIHARUDVARI

I. Die Geschichte der Ausgrabungen

Im Jahre 1893 wurden in Sárrétudvari (damals noch: Biharudvari) beim Bau der Schule Grabstellen gefunden. Die weiteren Aufdeckungsarbeiten hierzu führte im Auftrag von József Hampel und auf Kosten des Ungarischen Nationalmuseums der dort ansässige Schulmeister István Simon durch. Ein Bericht über die Ausgrabungen wurde 1894 in der Zeitschrift „Arch. Értesítő" (dt.: Archäologische Mitteilungen; Amn. des Überserzers) veröffentlicht. In diesem Artikel wurden auch einige Grabbeigaben erwähnt, während die Landkarte, die über die Ausgrabungen verfertigt worden war, nicht veröffentlicht wurde. Zur gleichen Zeit wurden auch in der Gemarkung des Dorfes beim sog. Ferendek-Hügel Probegrabungen durchgeführt. Im Jahre 1910 wurde der Balázshügel nahe am Nordrande des Dorfes abgetragen. Auch bei diesen Erdarbeiten kamen Grabstellen zum Vorschein. Diese erneuten Grabungen zur Fundbergung wurden von dem Schulmeister István Simon und von Seiten des Debrecener Stadtmuseums von Lajos Zoltai vorgenommen. Damals bestanden nur noch geringe Überreste vom Balázshügel, aber unter dem Hügel wurde von Zoltai ein Grab aufgefunden, das zur Kultur der Grubengräber gehört. Zu jener Zeit liess Zoltai auch Grabungen im Hof der Schule durchführen und zog auch zwei Untersuchungsgräben zum Ferendek-Hügel.

II. Die Begräbnisstätten

1. Die Gräber im Hof der grösseren Knabenschule

An diesem Fundort deckte István Simon 19 Gräber auf. Aufgrund der Beschreibungen und der Karte über die Begräbnisstelle wird deutlich, dass es aber weitaus mehr Gräber gegeben hat. Da Simon und seine Mitarbeiter den Charakter der Begräbnistelle damals nicht erkannten, versahen sie die übereinander begrabenen und dicht nebeneinander liegenden Skelette mit einer einzigen Grabnummer. Grabbeigaben waren: einfache und am Ende S-förmig gebogene Haarrreifen, Ringe und im Grab Nr. 13 ein Denar Salamons (1063—1074).

2. Die Gräber im Hofe der kleineren Knabenschule

Im Hof der kleineren Knabenschule wurden die Gräber Nr. 20 bis 37 freigelegt. Auch hier handelte es sich in Wirklichkeit um mehr Gräber. Gefunden wurden hier Harreifen mit S-förmigem Ende und Ringe.

Die Funde dieser Ausgrabungen gelangten 1893 in das Ungarische Nationalmuseum. Unter den Streufunden nennt das Lagerbuch eiserne Sargnägel, Halsreifen und Münzen des St. László. Im Hof der Schulen konnte Zoltai im Jahre 1910 bei zwei Grabungen acht Gräber aufdecken. Die Funde aus den Gräbern 1 bis 6 sind nicht einzeln nach Gräbern geordnet aufgeführt. Hierzu gehören: am Ende S-förmig gebogene Haarreifen, Sargschlöser. In einem Grab lag eine eiserne Kurzsichel auf dem Bauch des Skeletts.

3. Der Ferendek-Hügel zu Sárrétudvari (Ferendekhalom)

Auf dem südlich des Dorfes gelegenen Ferendek-Hügel führte István Simon 1893 die ersten Grabungen aus. Die Zahl der aufgedeckten Gräber blieb unbekannt. Gefunden wurden: am Ende S-förmig gebogene Haarreifen, Armreifen aus Bronzedraht, letzterer ging verloren. Bei den Ausgrabungen Zoltais konnen 3 Gräber aufgedeckt werden. In dem einen waren zwei Haarreifen, die am Ende S-förmig gebogen waren.

4. Der Balázshügel zu Sárrétudvari (Balázshalom)

In dem nordwestlich des Dorfes gelegenen Hügel wurde schon im Jahre 1906 ein bronzener Halsreif gefunden. Im Jahre 1910 konnten hier Armreifen aus Bronzeblech, Perlen und aus Bronzedraht gedrehte Haarreifen, deren Ende S-förmige gebogen war, geborgen werden.

III. Die zeitliche Folge der Begräbnisstellen

Unter den drei Begrägnisstellen ist die am Balázshügel die älteste. Die Ferendekhalmer Begräbnisstelle ist aus dem 11. Jahrhundert. Die Begräbnisstellen, die auf dem Hof der Schulen ausgemacht wurden, stammen wahrscheinlich aus der Mitte oder der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts. Mit aller Wahrscheinlichkeit handelt es sich hier um Begräbnisstätten, die um eine Kirche lagen. Diese Kirche hat wahrscheinlich an der Stelle der heutigen Kirche ihren Platz gehabt.

Der Name der Ortschaft hat seinen Ursprung im dem ungarischen Wort „udvar" (dt.: Hof), was darauf hindeutet, dass der König hier ein Gehöft hatte (curtis). Dies erklärt auch, warum das Dorf schon in der Mitte des 11. Jahrhunderts eine Kirche besass. Denn dies war in jener Zeit — erst einige Jahrzehnte nach Übernahme des Christentums — noch sehr selten. Das Vorhandensein des königlichen Hofes weist darauf hin, dass sich die ursprünglichen Besitzverhältnisse im Laufe des 10. Jahrhunderts verändert haben. Wahrscheinlich hat das Fürstentum den Nationalbesitz im letzten Drittel des 10. Jahrhunderts enteignet und ein neues Dorf angesiedelt (Balázshalom). Im 11. Jahrhundert entstand ein Gutshaus an einer anderen Stelle des Besitzes (in der Nähe der heutigen Kirche), um das sich dann ein grosses Dorf ansiedelte. Die Beziehungen zwischen den drei Begräbnisstellen bzw. Siedlungen sind ungeklärt.

Szathmáry László

Bilaterális aszimmetria-vizsgálatok az ártándi IX. századi népesség alsóvégtag-elemein

(Metodikai előtanulmány a végtagelemek szimmetriaviszonyainak elemzéséhez)

Vizsgálati szempontok — metodika

A történeti népességek biológiai rekonstrukciójának egyik legalapvetőbb problémaköre a kvantitatív és kvalitatív embertani jellegek adaptív determinációjának kérdése. A humán populációk jellegvariációinak időbeli és térbeli feltérképezéséhez ugyanis csak abban az esetben társulhat okszerű magyarázat, ha ezen variációk kialakulásának feltételeit is a genetikai evolúció és az adaptáció törvényeivel, tendenciáival egyaránt áthatott értékelő szemlélettel vizsgáljuk.

E rövid tanulmányban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen összefüggés van az alsóvégtag-elemek hosszméretei, keresztmetszeti-méretei, valamint keresztmetszeti-jelzőinek szimmetriaviszonya között.

Különösen érdekes terület a bilaterális aszimmetria nemi differenciájának kérdése, mert a funkcionális adaptáció érvényesülése ezen keresztül remélhetően jól tanulmányozható. Sajnos erre vonatkozóan néhány hézagos megfigyeléstől eltekintve nem áll rendelkezésre összehasonlító adat. Az ártándi 9. századi népesség femorális és tibiális aszimmetriájának vizsgálatakor tehát ezek a szempontok kerültek előtérbe.

A temetőt 1955-ben *Éry* és *Kralovánszky* tárta fel. A sírok száma 255, ebből 170 felnőtt egyéné. Tekintettel arra, hogy aszimmetriavizsgálathoz csak felnőtt egyének csontvázmaradványait használhatjuk fel, a reprezentációt elsősorban ennek megfelelően érdemes kifejezni. Így a hosszméretek esetében a felnőttek 21,8—22,9%-át vizsgálhattam. Ugyanez a paraméter a keresztmetszeti-méretek és jelzők esetében 37,1—40,0%. Az egész (feltárt) népességre vonatkozóan a reprezentációs érték 14,5—15,3%, illetve 24,7—26,7%.

A bilaterális aszimmetria kifejezésére bevezettem az aszimmetria-jelző (A) fogalmát, mellyel a vizsgált metrikus jelleg (vagy számított jelző) átlagos bilaterális eltérését a jelleg átlagának százalékában adhatjuk meg.

$$A = \frac{100 \times \Sigma |l_d - l_s|}{\bar{l}_{ds} \times n}$$

$\Sigma |l_d - l_s|$ = a bilaterális eltérések abszolút értékeinek összege, $\bar{l}_{ds}$ = a metrikus jelleg (vagy számított jelző) jobb- és bal oldali értékeinek együttes átlaga, n = az egyének száma. Természetesen a fenti paraméterek meghatározásakor csak a mindkét oldalon mérhető értékeket vehetjük figyelembe.

Miután az aszimmetria-jelzőt egy-egy kiugróan magas bilaterális differencia jelentősen befolyásolhatja, ajánlatos a bal- és jobb oldali aszimmetria ($l_d < l_s$, illetve $l_d > l_s$), valamint a szimmetria ($l_d = l_s$) eseteinek számát is meghatározni. Ezek alapján Chi^2-próbával az aszimmetria nemi differenciája is kifejezhető.

A fenti paramétereket a femur legnagyobb hosszára *(Martin* 1928, No. 1 = M. 1), diaphysisközepének sagittalis átmérőjére (M. 6), diaphysisközepének trans-

versalis átmérőjére (M. 7), felső transversalis diaphysisátmérőjére (M. 9), felső sagittalis diaphysisátmérőjére (M. 10), valamint a pilaszter-jelzőre (M. 6 : M. 7) és a platymeria-jelzőre (M. 10 : M. 9) vonatkozóan az 1. táblázatban foglaltam össze. A 2. táblázatban a tibia egész hosszának (M. 1), a foramen nutricium magasságában mért sagittalis (M. 8a) és transversalis (M. 9a) átmérőjének, valamint a cnemicus-jelzőnek (M. 9a : M. 8a) aszimmetria-paramétereit találhatjuk. Ezeket az értékeket osteometrikus adatokból *Éry* (1966) adatközlésének felhasználásával számítottam.

Az 1. és 2. táblázat szignifikancia-értékei zárójelbe kerültek azokban az esetekben, melyekben nem teljesül a Chi^2-teszt alkalmazásának az a feltétele, hogy a várható gyakorisági értékeknek a kontingenciablokkok 80%-ánál meg kell haladniuk 5-öt. Az eredményeket mégis érdemes figyelembe venni, mert e határesetet az előbb említett feltételnek majdnem megfelelően megközelítik az egyes kritikus blokkokban várható értékek.

Az eredmények megbeszélése, értelmezése

Az aszimmetria-jelzők értékei két kivételtől eltekintve a férfiak esetében magasabbak. Ez a tendencia nem indokolható meg azzal, hogy a férfiaknak nagyobbak az abszolút méreteik, mert az aszimmetria-jelző az eredeti nagyságra vonatkoztatott érték. Másrészt pedig e jelenség a jelzők esetében is tapasztalható. Inkább adaptív, etológikus okokra gondolhatunk. Feltehetően a férfiak alsóvégtagjának funkcionális igénybevétele sokrétűbb mint a nőké.

Nézzük most a két kivételt. Az egyik a femur felsődiaphysisének sagittalis átmérője (M. 10), a másik pedig a femur legnagyobb hosszúsága (M. 1). Nem lehet véletlen, hogy az aszimmetria és a szimmetria gyakoriságára alkalmazott Chi^2-teszt eredményei szerint egyik esetben sincs szignifikáns nemi differencia.

Ki kell emelnünk azt is, hogy a két végtagelem hosszméreteinek szimmetriaviszonyaiban nincs szignifikáns nemi differencia. Ezzel szemben a hat keresztmetszeti méret, illetve a három jelző esetében csak háromszor találkozunk hasonló jelenséggel.

A hosszúsági méretek várható bal oldali aszimmetriája a femur esetében a kifejezettebb. Ez érthető is, hiszen a tibia jobb oldali aszimmetriája gyakoribb mint a femuré. A keresztmetszeti értékek elemzését a következőképp foglalhatjuk össze.

Femur

A nők diaphysisközepének sagittalis átmérője (M. 6) bal oldali aszimmetriát mutat, ami a bal oldali femur erőteljesebb pilasztricitását jelenti. A férfiaknál a szimmetrikus esetek száma a legnagyobb, s az eloszlás is szimmetrikus. A férfiak transversalis átmérőjének (M. 7) kifejezett a bal oldali aszimmetriája. A nőknél a szimmetrikus eseteken kívül a jobb oldali aszimmetria gyakorisága is jelentős. Ezáltal mindkét méret esetében szignifikáns nemi differencia áll fenn. A pilaszter-jelző aszimmetriája a férfiaknál jobb oldali, a nőknél bal oldali. A nemi eltérés extrém szignifikáns.

A felső transversalis (vagy medio-lateralis) diaphysisátmérő (M. 9) aszimmetriájának nemi differenciája erősen szignifikáns, mert a férfiak kifejezett bal oldali aszimmetriájával szemben a nők esetében hasonló mértékű jobb oldali aszimmetria tapasztalható. A felső sagittalis (vagy anterio-posteriorális) diaphysisátmérőnél (M. 10) a jobb- és a bal oldali aszimmetria gyakorisága majdnem megegyező. Ezért szignifikáns eltérés nincs. A platymeria-jelző (M. 10 : M. 9) szimmetriaviszonyának nemi differenciája nem szignifikáns. Jól érzékelhető, hogy a férfiak esetében a jobb oldali elem, a nők esetében viszont a bal oldali elem eurymerikusabb. Irodalmi adatok szerint általában a jobb oldali jelző mindkét esetében magasabb mint a bal oldali. Egy másik várható tendencia alapján

erősebben lapult proximális diaphysisvéggel gyengébb pilaszter kombinálódik, és fordítva (*Martin-Saller* 1959). Az említett empírikus megfigyelések közül általában az utóbbinak van nagyobb érvénye. Az ártándi férfiaknál a jobb oldali femur pilasztrikusabb, s egyben eurymerikusabb. A nők esetében ugyanez a bal oldali elemről mondható el.

Tibia

A diaphysis foramen nutricium magasságában mért sagittalis és transversalis átmérőjének (M. 8a, illetve M. 9a) szimmetriaviszonyai hasonlók. A nemi differencia mindkét esetben szignifikáns. A férfiakra a jobb oldali aszimmetria, a nőkre a szimmetrikus esetek nagy aránya a jellemző, ezt gyakorisági sorrendben a jobb oldali aszimmetria követi. E tekintetben tehát a femur keresztmetszeteinek szimmetriaviszonyaitól eltér. Mindkét nemnél a jobboldali elem eurykneмiája a leggyakoribb, bár ez csak a nők esetében jellegetes. (M. 9a : M. 8a).

A fentiekből azt az érdekes, s egyben meglepő konklúziót vonhatjuk le, hogy a férfiak és a nők alsó végtagelemeinek bilaterális aszimmetriája a keresztmetszeti értékekben általában eltérő. Ennek magyarázata feltehetően összetett. A legtöbb szerző a végtagcsontok különböző átmetszetű alakjának kialakulását etológikus, adaptív okokkal magyarázza, amely muscularis tényezőkkel függ össze. Az aszimmetria egyes esetei is hasonló okok következtében alakulhatnak ki.

A pilaszter-jelző nemenként eltérő bilaterális aszimmetriája a m. vastus izomcsoport eltérő fejlettségével, funkcionális igénybevételével jár együtt. A platymeria-jelző aszimmetriájával egyrészt a m. vastus izomcsoport, másrészt a m. gluteus maximus differenciált fejlettsége áll összefüggésben.

A cnemicus-jelző bilaterális szimmetriaviszonyát pedig elsősorban a m. tibialis posterior erőteljessége, eredő felszínének nagysága befolyásolhatja.

Ezek alapján vonhatunk le tehát különböző human-etológiai következtetéseket (V. ö.: *Anthony-Rivet* 1907, *Bumüller* 1899, *Cameron* 1934, *Hrdlička* 1934, *Manouvrier* 1888, 1892, 1893, *Martin-Saller* 1959, *Pittard-Comas* 1930), melyeket *Townsley* (1946) találó kifejezésével „mechanikai adaptation" címszó alatt foglalhatunk össze.

A femur, a tibia és a humerus legkorábbi lapult keresztmetszetű variánsai a Homo sapiens kialakulásával a felső paleolitikumból ismeretesek. Ez a rendkívül figyelemre méltó felismerés *Buxton*-tól (1938) származik, aki hangsúlyozta, hogy e tendencia általános érvényű, így ennek okát nem egy bizonyos izomcsoport hypertrófiájában, hanem a csontok általános gyengeségében (kalcium- vagy C vitamin hiány) kereshetjük. Felismerését örökletes meghatározottsággal is magyarázhatnánk. Nem tudjuk azonban, hogy a bilaterális aszimmetria eltérő nemi vonatkozásaiért genetikus faktorok milyen mértékben felelősek.

Annyi bizonyos, hogy minden ökologikus vagy etológikus faktor egyben szelektív faktor is, s ezáltal a populációk génösszetételét befolyásolhatja. Esetünkben feltehetően az etológikus prediszpozíció dominál az örökletes determináció manifesztációja felett. Meglehet, hogy a hosszméretek és a keresztmetszeti méretek aszimmetriájának nemi differenciája között azért van jelentős eltérés, mert a hosszméretek esetében ezen önmagában is összetett két tényező prediszpozíciójának, illetve manifesztációjának összefüggése eltérő.

1. Táblázat Az ártándi 9. századi népesség femorális aszimmetriájának paraméterei
Tabelle 1 Die Parameters der Femoralasymmetrie von der Bevölkerung Ártánds im IX. Jh.

MARTIN-szám MARTIN-Zahl	Nem Geschlecht	n	A	$l_d < l_s$	$l_d = l_s$	$l_d > l_s$	Chi^2	Szignifikancia Signifikanz
1.	Férfiak—Männer	18	0,68	11	2	5	0,026	(P>99%)
	Nők—Frauen	19	0,70	12	2	5		
6.	Férfiak—Männer	38	3,36	11	16	11	16,88	5%>P>
	Nők—Frauen	30	3,16	16	12	2		2,5%
7.	Férfiak—Männer	38	4,26	18	10	10	17,21	5%>P>
	Nők—Frauen	30	3,06	5	14	11		2,5%
9.	Férfiak—Männer	32	3,74	17	9	6	11,79	1%>P>
	Nők—Frauen	31	2,98	5	9	17		0,1%
10.	Férfiak—Männer	32	3,56	11	10	11	0,28	99%>P>
	Nők—Frauen	31	3,94	10	11	10		97,5
6 : 7	Férfiak—Männer	38	6,74	12	2	24	19,70	P<0,1%
	Nők—Frauen	30	5,23	18	7	5		
10 : 9	Férfiak—Männer	32	5,67	12	2	18	2,98	(30%>P>
	Nők—Frauen	31	5,07	18	2	11		10%)

2. Táblázat Az ártándi 9. századi népesség tibiális aszimmetriájának paraméterei
Tabelle 2 Die Parameters der Tibialasymmetrie von der Bevölkerung Ártánds im IX. Jh.

MARTIN-szám MARTIN-Zahl	Nem Geschlecht	n	A	$l_d < l_s$	$l_d = l_s$	$l_d > l_s$	Chi^2	Szignifikancia Signifikanz
1.	Férfiak—Männer	19	1,25	10	1	8	0,339	(90%>P>
	Nők—Frauen	20	0,60	10	2	8		70%)
8a.	Férfiak—Männer	36	3,86	9	9	18	6,78	5%>P>
	Nők—Frauen	27	2,00	9	13	5		2,5%
9a.	Férfiak—Männer	36	4,62	9	7	20	6,29	5%>P>
	Nők—Frauen	27	3,19	4	14	9		2,5%
9a : 8a	Férfiak—Männer	36	2,71	15	3	18	4,12	30%>P>
	Nők—Frauen	27	2,38	7	7	13		10%

IRODALOM

Anthony, A., Rivet, J. (1907): Contribution à l'étude descriptive et morphogénique de la courbure fémorale chez l'homme et les anthropoides. Ann. Sci. Nat. Zool., *9:* 221—261.
Bumüller, J. (1899): Das menschliche Femur nebst Beiträgen zur Kenntnis der Affenfemora. Inaug.-Diss. phil., München (nach *Martin* 1928).
Buxton, L. H. D. (1938): Platymeria and platycnemia. J. Anat., *73:* 31—37.
Cameron, J. (1934): The skeleton of British neolithic man. London.
Ery, K. K. (1966): The osteological data of the 9th century population of Ártánd. Anthrop. Hung., *7:* 85—114.
Hrdlička, A. (1934): Contribution to the study of the femur: the crista aspera and the pilaster. Am. J. Phys. Anthrop., *19:* 17—37.
Manouvrier, L. (1888): Mémoire sur la platycnemie chez l'homme et chez les anthropoides. Mém. Soc. d'Anthrop., Paris, *2:* 469—548.
Manouvrier, L. (1892): La platymèrie. Rev. Anthrop., *2:* 121—125.
Manouvrier, L. (1893): Étude sur les variations morphologiques du corp de fémur dans l'espèce humaine. Bull. Soc. d'Anthrop., Paris, *4:* 111—144.
Martin, R. (1928): Lehrbuch der Anthropologie. 2. Aufl. 1—2. Bd. Fischer, Jena.
Martin, R., Saller, K. (1959): Lehrbuch der Anthropologie. 2. Bd. Fischer, Stuttgart.
Pittard, F., Comas, J. (1930): La platymèrie chez les Boschimans, Hottentots et Griquas. L'Anthropologie, *40:* 391—409.
Townsley, W. (1946): Platymeria. J. Path. Bact., *58:* 85—88.

László Szathmáry

BILATERALE ASYMMETRIENUNTERSUCHUNGEN DER UNTEREN GLIEDMASSENKOMPONENTEN VON DER BEVÖLKERUNG ÁRTÁNDS IM IX. JH.

Der Verfasser hat die bilaterale Asymmetrie des Femurs und Tibias auf Grund des eigenen Asymetrienindexes (A), der links- und rechsseitigen Präpotenz, bez. der Proportion der symmetrischen Fällen analysiert.

Der Asymmetrienindex gibt die durchschnittliche bilaterale Abweichung des metrsichen Merkmals (oder berechnetes Indexes) im Prozent des Durchschnittes des Merkmals.

$$A = \frac{100 \times \Sigma \, |l_d - l_s|}{\bar{l}_{ds} \times n}$$

$\Sigma \, |l_d - l_s|$ = Summe der Absolutwerte der bilateralen Abweichungen. $\bar{l}_{ds}$ = gesamter Durchschnitt der links- und rechtsseitigen Werte des metrischen Merkmals (oder berechnetes Indexes). n = Zahl der Individuuen.

Die Feststellungen des Verfassers:

1. Den Werten des Asymmetrienindexes nach ist die Asymmetrie bei den Männern entschiedener — die grösste Länge des Femurs (M. 1) und seinen oberen sagittalen Diaphysendurchmesser (M. 10) ausgenommen.
2. Eine interessante Sache ist, dass bei den erwähnten Ausnahmefällen auf Grund des Chi^2 Testes kein signifikanter Unterschied zwischen des Symmetrieverhältnissen der Frauen und Männer ist.
3. Bei den Längenmassen ist die linksseitige Präpotenz — die auf Grund der Literaturdaten zu erwarten ist —, beim Femur entschiedener. Geschlechtdifferenz ist hier nicht zu erfahren.
4. Die Beobachtung, dass die querschnittlichen Symmetrieverhältnisse der unteren Gliedmassenkomponente (die Femur M. 10, M. 10 : M. 9. und die Tibia M. 9a : M. 8a ausgenommen) von Frauen und Männern — im Gegensatz zu den Obigen — signifikant abweichend sind, wirft funktionelle etologische und Adaptationsfragen auf. So ist bei den Männern der rechtsseitige Femur pilastrischer und eurymerischer. Bei den Frauen gilt dagegen eine gegensatzliche Tendenz. Die Querschnittwerte ihrer Tibias sind bedeutend symmetrischer als die der Männer; die Euryknemie der rechtsseitigen Komponente sind obwohl bei beiden Geschlechten häufiger, das ist aber nur im Falle der Frauen charakteristisch.

Bél Mátyás: Bihar megye leírása

Fordította: *P. Szalay Emőke,* bevezetés és jegyzetek: *Csorba Csaba*

Bevezetés

A magyar helytörténet két legfontosabb, országos vonatkozású kéziratos adatgyűjteménye Bél Mátyás és Pesty Frigyes nevéhez fűződik. Mindkét munkának csak kis része jelent meg nyomtatásban, a többi része kéziratban maradt.[1] Mindkét gyűjteményt azonban kéziratos formában a történeti, néprajzi, régészeti, nyelvészeti stb. kutatás meglehetősen régen használja, értékeit osztatlanul elismerik. A szövegek közzététele mégiscsak lassan halad, hasonlóan a harmadik értékes adatgyűjteményhez, a II. József kori országleíráshoz.

Jelen közlemény Bél Mátyás Bihar megyét leíró történeti földrajzi kézirata magyar fordítását tartalmazza. A latin nyelvű kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.[2]

Bél Mátyás (1684—1749) életének és műveinek ismertetésétől bízvást eltekinthetünk, hiszen a vonatkozó adatok és irodalom különféle lexikonokban könnyen föllelhető.[3] Bél Mátyás, a pozsonyi líceumi igazgató, majd evangélikus lelkész 1723-ban készítette el Magyarország akkori képe történeti szempontú feltárásának tervezetét (Hungariae antiquae et novae prodromus.) Ennek a munkának, amelybe tanítványait és fiait is belevonta, eredménye 10 vármegye nyomtatásban is megjelent leírása[4] és további kéziratos megyeleírások, így Bihar megyéé is.

Bél Mátyás Bihar megye kézirata eddig „Csipkerózsika" álmát aludta, a kutatás — úgy tűnik — nemigen vett róla tudomást. A XVII—XVIII. század fordulójának Bihar megyéjéről monográfiát író Mezősi Károly sem használta adatait.[5]

Az MTA II. osztálya már 1956-ban egyik súlyponti kérdésnek tekintette Bél Mátyás kéziratos művének kiadását. Ám a következő évben megjelent, az esztergomi járás leírásának magyar fordítását tartalmazó kötetet kivéve[6] másfél évtizedig nem jelent meg újabb közlemény (Savaria — Szombathelyre vonatkozó rövid szövegrész kivételével). Legutóbb Vas megye leírásának folytatólagos ma-

1 *Matthias Bel:* Hungariae novae historico-geographica. Partis I. Tom. I—IV. Partis II. Tom. V. (Viennae, 1735—1742.) A kéziratban maradt megyeleírások az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, ill. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. *Pesty Frigyes:* Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. köt. (Bp. 1888.) A kéziratos anyag az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.

2 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 3379, ff. 1—49.

3 Magyar életrajzi lexikon I. köt. (Bp. 1967.) 163. *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. I. köt. (Bp. 1891.) 780—783. *Gulyás Pál:* Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. II. köt. Bp. 1940. 922-923. — Bél Mátyás magyar származására lásd *Szalatnai Rezső:* Bél Mátyás ifjúsága. In: Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. (Bratislava, 1969.) 5—22.

4 Lásd 1. jegyz.
1943.)

5 *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). (Bp. 1943.)

6 *Bél Mátyás:* Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Fordította Prokopp Gyula, bevezette és jegyzetekkel ellátta Zolnay László. (Tatabánya, 1957.)

1. kép Bél Mátyás (1684—1749)

gyar fordítását tette közzé a Vasi Szemle, és a Pest megyei rész is napvilágot látott. Időközben Soós Imre fordításában külön kötetben jelent meg — sajnos nem szószerinti fordításban, hanem kisebb kihagyásokkal, hasonlóan a vasi közleményhez — Heves megye leírása.[7]

Pesty Frigyes kéziratos anyaga még kevésbé kiadott,[8] a legutóbb megjelent részletek (Baja környéke ill. Tolna megye) közreadása Kőhegyi Mihály és Gaál Attila érdeme. A kecskeméti és szolnoki megyei könyvtárak nagyszerű közös vállalkozása a Jászkunság anyagának közreadása.[9]

7 *Bél Mátyás:* Vas vármegye leírása. Fordította Tihanyiné Szálka Irma. Az előszót írta, a fordítást átnézte, jegyzetekkel és irodalommal ellátta Bendefy László. Vasi Szemle 1976. 1-2. sz. — Heves megye ismertetése 1730—1735. (Eger, 1968.) — Pest megyéről. (Szentendre, 1977.)

8 Vö. 1. jegyz.

9 *Kőhegyi Mihály—Solymos Ede:* Észak-Bácska földrajzi nevei. (Baja, 1973.) *Gaál Attila—Kőhegyi Mihály:* Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II—III. 1971—1972. 271—332. IV—V. 1973—1974. (Szekszárd, 1975.) 297—339. VI—VII. 1975—1976. 279—322. Összesített mutató: uo. 323—360. — *Asztalos István:* Galga-völgy földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárában. (Aszód, 1976.) 82 p. — *Bognár András:* Jászkunság. (Kecskemét—Szolnok, 1978.) 406 p.

Mind Bél, mind Pesty Bihar megyére vonatkozó kéziratos gyűjteményét 1970-ben, mint kezdő muzeológus az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából xerox ill. mikrofilm másolat formájában megrendeltem a debreceni Déri Múzeum részére. Azóta több mint fél évtized telt el, s a kettő közül elsőként, Szalay Emőkének köszönhetően Bél Mátyás Bihar megyéje jelenhet meg. Bízunk benne, hogy előbb-utóbb Pesty Frigyes gyűjtésének kiadására is sort keríthetünk.[10]

Bél Mátyás kéziratának jelentőségét általában szép szavakkal írta le Szalatnai Rezső. Megállapításaiból idézünk néhány mondatot, melyek a kézirat Bihar megyei részére is vonatkoztathatók: „Mennyire népibb Bél korai sorozata, mint a Borovszky-féle ezredévi sorozat, mely ugyancsak befejezetlenül látott napvilágot. Borovszky kötetei a nemességben, főleg a főurak családi krónikáiban vélték megtalálni Magyarország ezeréves társadalmi hagyományát. Bél, a kuruc idők kortársa, viszont a népben találta meg, a nép munkájának, országépítő kedvének és gyakorlati tudásának szakszerű és pontos felsorolásában . . ."[11]

Lássuk, melyek a főbb értékei a bihari kéziratnak: Régészeti szempontból érdekesek a puszta falvakra, azok helyének látható nyomaira vonatkozó megállapítások. A várak XVIII. század eleji állapotáról is értesülünk a műből (Várad, Szentjobb, Székelyhíd, Adony, Pocsaj, Körösszeg, Sólyomkő, Papmező és Fenes váráról). Különösen részletesen foglalkozik a megye mezőgazdaságával Bél Mátyás. Az egyes vidékek fő terményeinek leírása mellett a gazdálkodás módját is gondosan bemutatja. Főleg a szőlőművelés (oltás, metszés, nyitás, borfajták stb.), dohánytermesztés tekintetében, ami elsősorban néprajzosok és gazdaságtörténészek számára érdekes. A még kéziratos fordítás szőlőművelésre vonatkozó részét máris jól hasznosíthatta az érmelléki szőlőtermesztést bemutató kismonográfiájában Varga Gyula.[12] A városok közül érdekes képet fest Bél Mátyás Debrecenről és Nagyváradról, a Várad melletti fürdőkről (a XVIII. század eleji magyar fürdőkultúra igen fontos dokumentuma is ezáltal a kézirat); a váradi fürdők ma is igen népszerűek, nemzetközileg is, nemcsak országos viszonylatban. A nemzetiségek közül különösen részletesen foglalkozik a mű a románsággal, érzékletesen mutatva be megdöbbentő nyomorukat, elmaradottságukat, sanyarú körülményeiket. A magyarokról adott kép viszonylag sablonos és rövid. A népek bemutatásához hozzá kell tennünk, hogy a pozsonyi Bél Mátyás — s vegyük tekintetbe, hogy a XVIII. század *elején* készült a kézirat — nemzetiségi tekintetben elfogulatlan. Így leírásai, melyek — mint a kéziratban többször történik utalás erre — személyes élményeken alapultak, megfelelnek a valóságnak. A szüretre, a bányászatra és a mezőgazdaságra vonatkozó megjegyzésekből következtethetőleg — valamennyinél az 1726. évet említi — különböző eseményekkel kapcsolatban a kézirat — arra következtethetünk, hogy ezen évben, az év második felében járhatott Bél Mátyás Biharban, s jegyzeteiből a 20-as, 30-as években írhatta művét.

A kéziratban természetesen vannak pontatlanságok is, ma már olykor megmosolyogtatók a naiv névetimológiák, egészében azonban igen nagy értékű történeti forrás Bihar megye leírása. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a kézirat viszonylag szűkszavú, a többi megye anyagához képest, s kissé aránytalan. A szőlőművelés leírása, a románok, továbbá Debrecen és Várad, valamint a fürdők bemutatása, a váradi püspökök felsorolása, az 1552. évi adóösszeírás közlése mellett egyébre, a viszonylag kis terjedelmet figyelembe véve, alig jutott hely. Így a települések jelentős részét a kézirat nem is említi (erre többször olvashatunk benne utalást is), sok falunak a nevén és földrajzi fekvésén kívül egyéb ismertető-

10. Pesty Frigyes Bihar megyei anyagát évkönyvünk III. kötetében kívánjuk közreadni. (A szerk. megjegyzése.)
11. *Szalatnai* im. 17.
12 *Varga Gyula:* Az érmelléki szőlőkultúra. Bihari Dolgozatok. A Bihari Múzeum Közleményei 3. (Berettyóújfalu, 1976.)

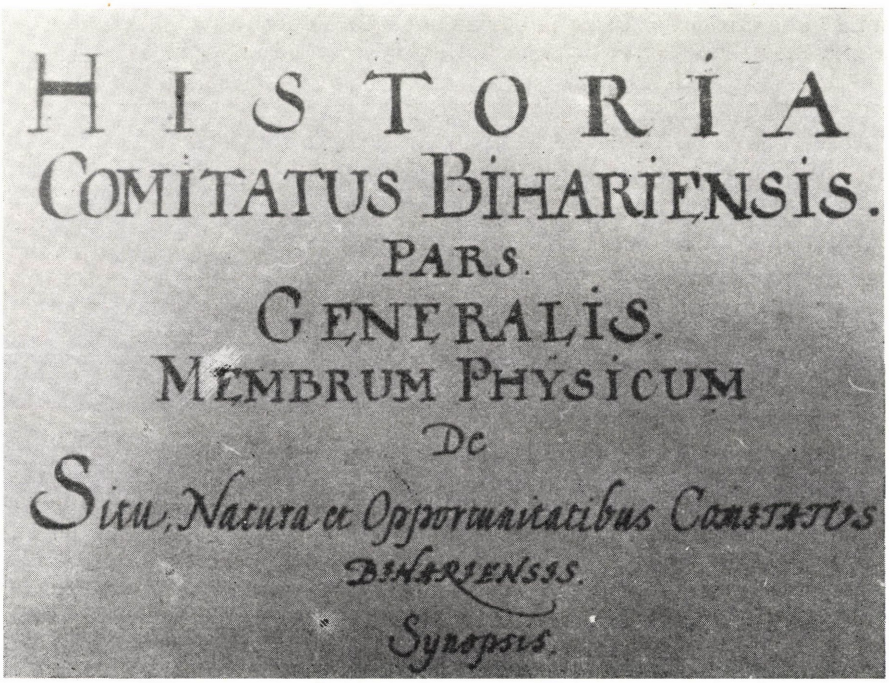
jelét mellőzi. A falvak leírása pontos földrajzi sorban követi egymást, szemléletesen, térképen jól követhetően.

A kiadás módjáról annyit, hogy a latin nyelvű kéziratot kihagyás nélkül, teljes szövegében lefordította Szalay Emőke, s a fordítást hiánytalanul közreadjuk, hasonlóképpen a kézirathoz kapcsolódó, Bél Mátyás készítette jegyzeteket is. A kiadáshoz szükséges, általunk adott kritikai apparátus a Bél-féle jegyzeteket különállóan követi, s elsősorban a helynevek feloldására szorítkozik, megjelölve a mai hivatalos nevet, Romániához tartozó településeknél az 1918 előtti magyar és a mai hivatalos román nevet. Ezen kívül elsősorban földrajzi vonatkozásokat magyaráztunk, pontosítottunk, tárgyi magyarázatoktól helyhiány miatt is el kellett tekintenünk. A kritikai munka e tekintetben egyes témakörök kutatóira vár. A magyarázó jegyzetek az egyszerűség kedvéért a Bél-féle kézirat fejezetbeosztása szerint követik egymást, fejezeteken belül is a kézirat sorrendjéhez igazodva.

A történeti vonatkozások tekintetében, mind a megye, mind egyes települések esetében jól áttekinthető monografikus feldolgozásokhoz utalhatjuk az olvasót: Jakó Zsigmond, Mezősi Károly művére gondoltunk elsősorban, de haszonnal forgatható Bunyitay Vince munkája a váradi püspökség történetéről, K. Nagy Sándor művei, a Borovszky-féle és a Nadányi Zoltán szerkesztette megyei monográfia, bibliográfia tekintetében Bodor Antal helyismereti könyvészete stb.[13] Az 1552-es adójegyzékben szereplő települések helyhezkötésétől eltekinthetünk, mert ez Jakó ill. Mezősi említett munkájában megtalálható.

Reméljük, a helytörténet, néprajz, gazdaságtörténet és más tudományágak művelői haszonnal forgathatják Bél Mátyás több mint két évszázaddal ezelőtti gyűjtőmunkájának immár nyomtatásban is megjelenő, magyar fordításban olvasható művét. Bízunk benne, hogy a tekintélyes múltra visszatekintő Bihar kutatások ösztönzéséhez a Bihari Múzeum megalapítása és meginduló kiadványai sorában Bél Mátyás kevesek ismerte megye leírásának megjelentetése is hozzájárul.

13. Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940. Mezősi im. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I—III. köt. Nagyvárad, 1883—1884. K. Nagy Sándor: Bihar vármegye földrajza. Nagyvárad, 1886. K. Nagy Sándor: Bihar-ország. 2. jav. és bőv. kiadás. Nagyvárad, 1884—1888. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp. 1890. Borovszky Samu szerk.: Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. é.n. Bihar-vármegye. Szerkesztette Nadányi Zoltán. Magyar városok és vármegyék monográfiája. XXV. Bp. 1938. Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944. Csomor Tibor: Magyarország honismereti bibliográfiája. 1. köt. Bp. 1972. Csorba Csaba: A régi Sárrét világa. (Bibliográfia). Békéscsaba, 1974. stb.

2. kép Bihar megye leírása c. kéziratos mű címlapja

Bihar megye története

FŐ RÉSZ

Fizikai fejezet

Bihar megye fekvéséről, természetéről és alkalmasságáról

Kivonat

I. §

Nevét *Biharról*, ennek a vidéknek a legmagasabb hegyéről kapta. Mások a hunok nagyon régi váráról nevezik Bihar megyének, amelynek magas sáncai még látszanak *Bihar* város felett. De mi inkább a hegyről, amelyet Bihornak neveznek, eredeztetjük a nevét. Ugyanis Bihor kétséget kizáróan a szlávok *Pryhory* szavából maradt fenn hangvesztéssel, amely azt jelenti, mint hegyek mellett. Valóban ez a megye csaknem alatta fekszik az igen magas hegyeknek. Ezért nevezik Bonfini (a), Bethlen (b) és mások is Bihor megyének.

II. §

Békés megye határaitól kelet felé Erdélyt érinti, északon Kraszna és Szatmár megyékkel határos, délről pedig Zaránd a szomszédja. Majdnem olyan hosszú mint amilyen széles, ugyanis Debrecentől a Bihor hegyig 16 mérföldet

számlál, míg Sarkadtól Piskotig eggyel kevesebbet. Az utóbbiak közül ez a falu Szatmár megye határán van, az pedig Békés és Zaránd határán.

III. §

Ennek a megyének a természeti fekvése Zarándhoz hasonlóan hegyekre és mezőkre oszlik. Azon a részen, amelyet a zarándi, szabolcsi, békési és szatmári határok fognak körül, üres térséget mutat itt-ott erdőkkel és mocsarakkal tarkítva, ezek a falvak romjai és maradványai fölé csak az utóbbi időkben nőttek; amint azt Zaránd megyében is feljegyeztük. Világosan látszanak ugyanis a barázdákkal elválasztott szántóföldek, amelyeket a sűrű erdők elfoglaltak.

IV. §

Azon a részen, amely Erdélyt érinti, a Kárpátok hegyei fogják körül. Ugyanis vidékünket Zaránd megyétől a Kraszna vidékéig a hegyek bérceik összefüggő sorozatával övezik. Ezek között a bihari a legmagasabb, teteje olyan magas csúcsba emelkedik fel, hogy a legritkábban lehet látni az örökké felhőkbe burkolt hegycsúcsot. Oldalát hó borítja, amelyen át igen régi föld alatti nyílások látszanak, többnyire rézbányáké, amelyeket itt régen használtak. Ehhez a bérchez legközelebb a *Czap* van, amely magas ugyan, de a biharinál alacsonyabb, bár hegyesebb és meredekebb. Míg az előbbinek a teteje kopár és csupasz, addig ennek az oldalát a csúcsáig lucfenyők, tiszafák és más fenyőfajták borítják. A *Margo* hegy a harmadik a sorban, az előbbinek szomszédja és csak bércének hasadásával válik el tőle. Magasságban nem marad el a Czap hegytől, kevéssel magasabb is és csupaszabb, de nem olyan meredek. Ezt követi a *Belyénes* hegy, amely *Belyénes* városával szemközt fekszik. Ehhez csatlakozik a *Fekete Réz* alacsonyabb bércével, lejtősebb elágazásaival és a síkságra lágyan ráhajló oldalaival. Itt van a *Papmező*, termékeny és erdővel borított hegyek. Ezekhez kapcsolódnak a Kárpátok, különösen *Kalotaszög* és *Meszes*, ezeket más szerzők is feljegyezték (c). Közöttük ereszkedik be a megyébe a *Vörös Réz* hegység, ez Erdély határaitól észak felé fordulva bércek sorozatával vonul a Kraszna folyóig, magas és meredek ugyan, de az előbbieknél alacsonyabb. Csúcsait bőségesen borítja tölgy és lucfenyő, amelyek tűzifának és épületfának egyaránt igen alkalmasak.

V. §

A szőlőültetésre alkalmas hegyoldalak a Vörös Réz hegységnél kezdődnek, körbe mennek a Sebes-Körös folyó mellett *Püspek* városáig, innen észak felé forduló gerincekkel a Kraszna folyóhoz futnak, itt-ott patakokkal, völgyekkel tarkítva. Nincs táj, mely kiesebb lenne e domboknál. Mivel szélesen kitárulkozó síkságból emelkednek a magasba körös körül, olyanok, mintha a mezőkből kelnének ki, belsejükben a Vörös Réz hegységig tarka dombokat mutatnak. Erdők nem borítják, majdnem teljesen csupaszak, hacsak a ritkás cserjéket nem számítjuk, amelyek a szőlőültetéseket néhol megbontják. A földjük egyébként fekete, porhanyós és kövér, mivel különfélék, így különböznek a borok is, amelyeket adnak. Ezért az egyik oldal jobbat, a másik silányabbat terem.

VI. §

A folyók közül a legnagyobb a két Körös, az egyik a *Sebes-Körös*, a másik a *Fekete*. Ez a belényesi járásban ered a Bihor hegy mellett a Chrischor vagy Krischor hegynek az oldalában — amely mintegy Chrisii origo — ahogyan a románok, ennek a vidéknek a lakói csonkult és parasztosan összevont szóval nevezik. Kis forrás bocsátja ki, bő vizű és örökké folyik. De amint befolyik a különböző völgyekbe, mind nagyobb lesz az egymást kölcsönösen érintő hegyek aljából sűrűn beleömlő patakocskákból. Mivel arannyal kevert homokot szállít, minél bővebben folyik, annál gazdagabb. Amikor *Poiana*hoz, az oláhok falujához ér, amely egy völgyben helyezkedik el, olyan bő vizű, hogy ezeket az egyszerű embereket a gazdagság keresésére csábítja. Mondják, hogy itt az igen egyszerű oláhok a körbe folyó patakocska homokjából a legtisztább aranyat kaparták ki. Innen a sok kapzsi munkától felkavart Körösünk szűk völgyön át *Szűlyeste* falu felé fut tovább. Ezen túl már síkság van, Belényes nagyon kellemes vidéke, amelyet hosszába metsz ketté a beleömlő patakokból megnagyobbodott medrével. Ugyanis mihelyt Szűlyeste felett a hegyek közül kiérkezik, miként tömlöcből szabadabb mederrel folyik ki, *Lehesén* mellett fut el, majd *Kelpenyeden* megy át, mikor *Vaskoh* faluhoz ér a *Boi* patakkal találkozik, amely a közeli hegy oldalából folyik ki igen bő vizűen, szolgálva a partján levő kovácsműhelynek minden nagyobb munkáját. Mivel a *Boi* patak felmelegszik, ezért a Körössel találkozva, olyan a vizük, hogy semmilyen fagy nem fogja be. Azt tartják, hogy ez a patak a *Boj* hegyen túl — ettől kapta nevét — a dési járásban ered, innen a hegyek alatt barlangokat találva, azok titkos járatában hömpölyög, míg a Boi hegyet alámosva kijáratot nyit magának. Bármint is legyen, én magam is láttam, hogy annyira bő vizűen folyik ki ez a patak annak a hegynek a lábából, hogy valóban olyan, mintha nem tudom milyen hosszú üregeken át a hegyek legalsó mélyéből jönne ki ide. A kijövetele is barlanghoz hasonló, nem annyira magasságban mint szélességben, hogy az éppen kiömlő folyó egy alig harminc lépésnyire fekvő malmot forgat körbe szünet nélkül. Minél távolabb hömpölyög, annál bő vizűbb lesz ennek a hegynek az aljából hasonlóan felszínre jövő patakocskáktól, még több malmot hajt. Amikor *Vaskoh*-hoz érkezik, találkozik a Körössel. Közéjük esik egy igen kellemes fekvésű halmocska, ennek végénél folynak egybe. Itt a patak bővelkedik pisztrángokban, amelyeknek jeles bőségét halásztam ki magam is a váradi püspök őrállóival egy fél óra alatt. Ugyanennyi a számuk az egészen eddig folytonosan eső Körösben is. Vaskoh-n túl *Barest, Siit, Lunka* falukon folyik át. Innen *Hatar, Gigishin* és *Voien* felé siet, ahol a *Rézbányától* jövő folyócska ömlik bele. Azután *Petrillen*hez ér *Kakacsény, Köszvényes* és *Lazur* mellett: e hely alatt ömlik bele a rivus reginae, a *Kérálnyé pataka Szudrics* falunál egyesülve a Körössel. Amikor *Tatar* falu mellett folyik el, ismét egy másik patakot fogad magába, amely a hegyekből ereszkedik le. Azután *Nyegerfalu* és *Belyenes* mellett folyik el, a város alatt egyesül a Belényesi patakkal, innen *Janosfalvához* fut, ahol a *Pocola* folyóval találkozik, amely a hegyekből eséssel fut alá. Így halad a hegyek összeérő lába között és mossa *Sonkolyos, Örvényes, Borzik, Szent Miklós, Kápolna, Geszta* falvakat, ahol véget ér a belényesi járás. Azután sűrű erdők ligeteibe ér, és amikor *Bélfenyér* felé hömpölyög, három ágra szakadt medrével ingoványos, mocsaras utat vág magának. Ezután ismét több ágra szakad, amelyek közül egy mocsárrá szélesülve terül el a síkon, ahol inkább állni látszik mint menni: a két másik nagyobb ág *Nagy-Zerind, Anth* és *Sarkad* irányában lép át *Békés* megyébe.

A *Sebes-Körös* nevét vizének sebességétől kapta. Ugyanis annyira gyorsan fut, hogy rohanni hiszed, nem pedig folyni. Valósággal lerohan Erdély hegyeiből, és *Fekete-tónál* lép be Bihar megyébe. Amint a hegyeket elhagyta, erősen kanyargó folyással a megye legkellemesebb részét öntözi, nevet is ad neki: *Keresvidéke.* Elsoroljuk a helyeket, amelyeket érint: *Lore, Csernohaza, Baratka, Sonkolyos, Bonlaka, Rév, Gögény, Kakucs, Tinod, Élesd, Lugos, Czécske, Örvény, Telkj, Posalaka, Pusztaújlak, Telegd, Vásárhely.* Majd innen Váradhoz közelít, és azután *Vadász, Keresztszegh, Komádi* és más falvakon keresztül folyik át Békés megyébe. Halban bőséges, de ásványokkal van teli, ezért ivásra egészségtelen. A váradiak úgy tartják, hogy a sok érc miatt egészségtelen ez a folyó.

A vidék patakocskája a *Pecze.* A Papmezőn ered kettős forrásból, az első a Püspökfürdőből, a *Somló*-hegy aljánál buggyan ki meleg vízzel: a másik hideg vizet bocsát ki a Félix-fürdő felett a belényesi út mellett levő völgyecskében, de amikor a fürdőhöz érkezik, keveredve a fürdő vizével, melegedni kezd és miután Sz. Márton falu mellett egy másik forrással keveredik, vize már egészen meleg lesz. Bár minél távolabb megy, annál inkább lehűl, de Váradig még, amely fél mérföldre van, olyan langyos, hogy a jég, hacsak nem elviselhetetlen a hideg, a legritkábban szokta borítani. Ezért a régiek Kalonda-vizének nevezték, az oláhok által megváltoztatott latin szóval, akik egykor a meleget nevezték így. Várad alatt összefüggő mezőket választ szét szép medrével, és papírmalmokat hajt, majd *Vadász* és *Palota* falukat mossa, ott ömlik bele a Sebes-Körösbe. Ahol meleg a vize, ott hiányoznak a halak. Míg Váradon folyik, több malmot forgat.

A *Berettyó* mocsaras és lápos folyó. A Risius-hegy bocsátja ki, a magyarok ezt *Vörös Réz*nek nevezik. Amíg a hegy hajlásaiban nyomul előre, egyenes mederrel hasítja a partot, de amikor a síkságra ér, szélesen szétterül. Elsőként a magyaroktól *Margita*nak nevezett helyet érinti, azt *Vörös Abrany* követi, túl rajta *Sz. Job,* majd *Szent Imre,* utána a másik oldalon *Szalard.* Ezen az oldalon *Vaida* távolabb van, míg a másikon *Hodos* közelebb. Itt már igen erősen kezd kiszélesedni, a sekély meder miatt sok pocsolyát és iszapot teremt. Kivált akkor létesít náddal, sással és kákával belepett mocsarat, amikor *Félegyház* faluhoz érkezik. Itt egyáltalán nem mély, de tele van áthatolhatatlan sárral. A falu alatt már a dombok közül a síkságra hömpölyög, amelyeknek kettémetszett völgyeit és hullámzó földjeit eredetétől egészen eddig folyvást öntözte. Ezután minél távolabbra folyik, annál sárosabb földet talál, amelyben összefüggő mocsárhoz hasonló medret váj. Ugyanis ott ágakra szakadásával, szélesen szétterülő vizével inkább állni látszik mint folyni, bár középen folyna, míg két oldalon a partok mintegy tartóztatják a lusta és tunya vizet. *Félegyházá*tól egészen *Pelbardhidáig* messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége *Kismáriá*nál és *Pocsaj*nál van, ahol az *Érr*el, egy hozzá teljesen hasonló patakkal egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább *Esztár* mellett *Gáborján*ig, majd *Berettyóújfalu*ig, és amikor *Bakonyszöghh*öz érkezik, végtelen mocsárban szétömölve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát. Ez utóbbi hely körül tengeri gyöngyökhöz hasonlókat terem. Nekem Károlyi Sándor főispán mesélte, aki saját szemével látta, hogy egy Rapolczi nevű debreceni református pap a Berettyó tiszta gyöngyeiből, amelyet Bakonyszöghnél szedett, leányának pártát készített, azt régi szokás szerint viselik a magyarok. Rákokkal és teknősbékákkal tele folyik, nem hiányoznak a potykák, csukák és más halfajták sem, kiváltképp táplálja a lápi csíkot, mivel sáros és mocsaras. Nem is beszélek a vízimadarakról, a récékről, a szárcsákról, amelyeknek végtelen sokasága beborítja és beárnyékolja itt a vizeket.

*Ér*nek nevezik a magyarok azt a folyót, amely a Berettyóhoz mindenben hasonló. Ez ugyanis nem más, mint valamifajta mocsár a *Craszna*-patáktól kettémetszve, amely a szatmári mezőkről hozza a vizét erre a vidékre. A megyébe *Tarcsa* falunál lép be, szétterülő vízzel igen lassan folyik *Ottomány* és *Keserö* felé, azután *Székelyhid*at mossa, azontúl *Diószeg* mezőit öntözi, ahol hatalmas területet áraszt el, ott ömlik bele Pocsajnál a Berettyóba. Nagyon híres a halak és madarak nagy számáról. Lápi csíkban nagyon bővelkedik, ezt a lakosok főként megfőzik. Miután fejüket levágták, vízbe dobják őket vagy hideg ecetbe. Megfőzve nagyon kellemes ízűek és kék színt kapnak. A folyó itt már a legtöbb évben majdnem teljesen kiszárad, és hacsak nincs eső, a folyó névre nem szolgál rá. *Gyepes* és *Köleser* a Kettős-Körös folyói, belőle erednek, *Janosda* és *Anth* mellett elmenve, Békés megye határánál folynak vissza a Körösbe. A Gyepes halakat, kiváltképp potykákat táplál, kövérek és jó ízűek.

VII. §

Elsősorban *Sárrétyet* dicsérik, mint a megye legtermékenyebb mezőit, földjei feketék, a Berettyó és az Ér teszi csodálatosan termékennyé. Bármilyen fajtájú gabonából sokat hoznak ezek a földek. Nagyon értékes takarmány is terem ezen a vidéken. Igen közel van ide az *Érmelyéke*, ennek mezőit az Ér öntözi. Ezeket is a legjobb és legtermékenyebb földek között láttam. A fekete, porhanyós, sík, kövér földön a gabonának minden fajtája igen bőségesen terem. Elsősorban a dohánynak nagy itt a dicsősége. A diószegi dohánynak egész Magyarországon elterjedt a híre. De nem terem ennél gyengébb a székelyhídi, félegyházai és tamáshídi földeken sem. A harmadik híres föld a váradi. Ez a Köröstől és egyéb sűrűbb patakocskáktól öntözve nagyon termékeny, árpát, búzát bőven terem, de rozsot nem, mert az a sok vizet nem szereti. A negyedik helyre tettem volt a belényesi mezőket. Ezek az 1726. évben, mikor másutt minden megfogyatkozott, bőséges aratást hoztak.

VIII. §

Bor a vidék egy járásában terem, magas fekvésű helyen, a Vörös Réz-hegység lejtőin, amely Erdély határait érintve egészen Szatmár megyéig *Pusztaújlak* mellett *Telegd*et, *Vásárhely*t, *Váradot*, *Püspekit*, *Bihart*, *Félegyházát*, *Diószeg*et, *Székelyhid*at, *Kiskerekit*, *Asszonyvásárát*, *Ottomány*t és más falvakat mintegy körbe fogja. Mivel az ég és a föld különböznek, ez a termést megváltoztatja. Vannak, akik a termékenység rendjét úgy állítják fel, hogy első helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat, azután a vajdaiakat, továbbá a szentimreieket, majd a csatáriakat, a bihariakat, utánuk a püspökieket, továbbá a váradiakat, végtére a vásárhelyieket, legutolsóként pedig az újlakiakat. Mások három osztályt állítanak fel. Az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többieknél tüzesebbek, ilyenek véleményük szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőkben teremnek; a másodikba a kissé kellemesebb ízű, különlegesebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják; harmadik osztályúnak mondják a székelyhídi, asszonyvásári, margitai és újlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak. Osztályozása tudniillik: A) osztály: diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki, újlaki. B) osztály: csatári, bihari, margitai, székelyhídi, váradi. C) osztály: szalacsi, ottományi, telegdi, micskei, ezek sorát a sarkadi zárja,

amely elsőként érik meg, ezért ezek a szőlőskertek szüretelnek először, ez idő szerint a legnagyobb nevet és hírt az alispánnak, Budai Zsigmond úrnak kell adni, amelynek ízével ..... megaszúsodik. Bármint legyen is, ízleléssel nem lehet pontosan megállapítani, senki sem tudta könnyen eldönteni, hogy a váradi borok az erősebbek, jóllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket. Az ok a nap állásában van, amely ezt dél felől állandóan éri, míg a többiek napkeletre, részben pedig napnyugatra fekszenek. A bihariakat állandóan éri, a diószegiek és a székelyhídiak nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriak keletre fordulnak.

IX. §

A borok nagyobb része fehér, kisebb a vörös, ezeket kevesen szokták termelni, míg azok, amellett, hogy erősebbek, változatosságukkal is gyönyörködtetnek. Egyébként két-három éven túl nem erősödnek, sőt ha melegebb az idő, már két év után megecetesednek, meglágyulnak. A búza igen nagy hasznot hoz a sárréti, érmelléki és a váradi területeken, ahol a rozs termése kevés, ez a belényesi járásban már jobb. Ott ugyanis a búza mellett a rozs, az árpa és a zab is igen szépen megerősödik. Az a dohány pedig, amely Diószegen és a szomszéd falvakban terem, mégpedig Félegyházán, Székelyhidán, Keserőben és más helyeken, nemcsak a megyében, de egész Magyarországon méltán híres. Ugyanis mind a levelek nagyságával, mind színével és erejével szerfölött kínálja magát. Tudniillik a levele nagy és széles, sárga színű, erős és kellemes ízű. A törökbúza szerte mindenütt igen kövéren nő. De míg különösen a gabona termékenysége igen nagy mindenütt, mégis Szatmár megye határa, amely a nyírfás *Nyírség*et érinti, kevésbé termékeny, a termés is kevesebb.

X. §

Nagyon jó dinnye terem a sárréti és a szomszédos debreceni járásban, nem különben az érmellékiben, a váradiban már hitványabb, kivéve ami Innánd falu körül és Szalontán, a Gyepes partján terem. Alma legnagyobb bőségben a belényesi járás szőlőhegyein van. A lakosok az összes fajta közül legtöbbre becsülik azt, amelyet *Búza álmá*nak neveznek, ez mala triticea, zöld színű, savanyú ízű; hasonló a *Kormos alma,* ezek erős héjúak, amikor megérnek sárga színűek, nagyon ízletesek, gyümölcsük kemény, kerek és közepes hozamúak. Az íz kiválóságában egyik sem múlja felül a ....., ezzel lehet összehasonlítani azt, amelyet a németek Türkische Weindling-nak neveznek, ha a színét nézed. A szilvafajták közül elsősorban a kemény héjú duránczai barack, ami igen nagyra nő. Szerfölött javaslom a sárgát, nemcsak színének ritkasága miatt, ami birsalmához hasonló, hanem kellemes íze és levesessége miatt is. Nincs olyan gyümölcs, amely ennek a vidéknek a földjét ne szeretné. Úgy vélem, hogy egykor itt a gyümölcsfáknak nagyobb volt a bősége és jobban művelték, mert szerte az erdőkben, amelyek a falvak romjain nőttek, gyümölcstermő, ültetett fákat jegyeztem fel, amelyek igen hamar kivénültek. Gesztenyéket ritkán lehet látni.

XI. §

A csordáknak, amelyek éjjel-nappal kint vannak, legnagyobb a száma a sárréti és a szomszédos debreceni járásban. A barmok szépek, nagyok, egészsé-

ges, erőteljes testűek, színük fehér és szürke, fejüket illendő nagy szarvak övezik. Az itt felnővő lovaknak dicséretben másokat elébe helyezni egész Magyarországon nem lehet. Ezekről a vidékekről viszik nemcsak az ökrök, de a lovak közül is a legtöbb és legszebb állatot Bécsbe. A disznók sehol sem járnak olyan nagy haszonnal, mint a Szalonta körüli erdőkben. Itt ugyanis nagy berkeket járnak körbe, amelyek makkban igen gazdagok, ezért disznóhizlalásra nagyon alkalmasak. Nem tévedek, ha azt, amit különböző megyékből más városokról mondanak, én a megyénk három mezővárosáról vagy városáról mondom.

Várad embernek.

Debreczén Ökernek.

Szalonta Sertésnek.

Ez azt jelenti: Várad az embernek borral szolgál, Debrecen a marháknak abrakkal, Szalonta a disznóknak makkal. A marhák között a magyar juhok nagy száma táplálkozik. Több ezret lehet látni a legsűrűbb nyájakban, az eleséget és a pásztorok terheit hordozó szamarak járják őket körül. De ezt csak a mezőkről mondtam volt. A hegyekben az ökröknek, a lovaknak és a juhoknak a mezeiektől erősen eltérő fajtái láthatók. Ezek ugyanis kisebbek, és testük olyan könnyű, hogy a hegyek szikláin és nagy meredélyein macskák módjára bolyonganak és legelésznek. Megrettensz, amint a völgy aljából megpillantod, hogy a sziklák meredekjén és a hegyek csúcsain a tehenek, juhok és disznók nem kapaszkodnak, hanem futkosnak, szökdelnek, ugrálnak. És bármilyen távoli berket és hegyoldalt bolyonganak be könnyedén, a pásztor egyetlen jelére mégis engedelmesen úgy összegyűlnek, hogy láthatóan egy sem hiányzik közülük. Ezért a mezei fajtáknak alakjuk és nagyságuk nagyobb ugyan, de ügyességben és ízletességben ezek megelőzik őket. A húsuk ugyanis jobb ízű és egészséges, mert válogatott, hasznos füveket legelnek. Ezért jobban meghíznak, több sajtot és vajat adnak.

XII. §

A vadászat mindenütt szabad. Emiatt ott, ahol katonák telelnek vagy nyaralnak, kevesebb a vadállat. Ezek örökös vadászatai miatt, amelyeket többnyire időtöltés céljából űznek, alig néhány tud megmaradni. Egyébként a távolabbi mezőkön és hegyekben könnyűszerrel végrehajtott vadászaton látható, hogy a szarvasok, őzek, rókák, nyulak csapatostól futnak elő. Szinte hihetetlen a madarak sokasága és változatossága. A fácánok közül különösen a félegyházi és a székelyhídi mezőkön és szőlőskertekben élők követelik maguknak a dicsőséget. A lakosok télen a hóval belepett mezőkön szoktak madarászni. Gyakran annyit fognak össze, hogy teli szekérrel szállítják Bécsbe.

XIII. §

A folyókban és a mocsarakban igen sok a hal. Különösen a Körösök szolgáltatnak sok jó ízű pontyot, csukát és harcsát. A Berettyóban és az Érben sárosabbak, mivel mocsaras vízben és sárban hemperegnek, de bőségben és számban még az előbbieket is felülmúlják. Kellemes az ízük, ha a vizet, amelyben megfőzik, itteni szokás szerint hagymával ízesítik. Magam is kipróbáltam, és hosszú használattal megtapasztaltam, hogy ennek a vidéknek a halai nem szorulnak mások mögé. Rendkívüli nagyságot mutatnak a lápi csíkok. Emlékezzünk meg a Berettyó és az Ér folyó rákjairól és teknősbékáiról. Sok ezret szállítanak innen évente Bécsbe. A hegyekben a Kárpátok lábánál a Körösök bővelkednek

pisztrángokban és lazacokban. Én magam is halásztam itt kellemesen töltve az időt. Összefoglalva: nincs a természetnek olyan adománya, amely ebben a megyében hiányozna. Bor, kenyér, hús és más eledelek felülmúlnak sok megyét.

XIV. §

Erdély határán több barlang van. A két legnagyobb közül az egyik *Eskelő* falunál van, a másik Belényesben, *Fonácznál*. Amaz a Sebes-Körös mellett majdnem háromezer lépéssel Várad felett látható. A mélyből nem nagy, de széles nyílással nyílik, és megy a hegy belsejébe előbb szűkebb, majd szélesebb járattal. Egy tiszta, hideg és egészséges vizű patakot bocsát ki magából, amely pisztrángokban gazdag, de nem hiányoznak a lazacok sem belőle. Vizének bő folyása miatt nem könnyű megállapítani, milyen mély és széles. A másik barlang Belényes vidékén van, Fonacz falu mellett. Bal kéz felé vezet az út hozzá egy kis völgyön és hegylejtőn keresztül. Bejárata szűk, de nem járhatatlan, még lovasok is befférnek rajta. Velünk, amikor ebben a barlangban voltunk a gyalogosokat kivéve, akik nagy számban kísértek bennünket, tíz lovas is volt. A mikor felértünk, a bejáratban kapu módjára szikla állt velünk szemben, azonban mellette lovon ülve léphettünk be a barlangba. Itt miután megkötöttük a lovakat, elhatároztuk, hogy megtisztítjuk a nyílást. A barlang észak—déli irányban egyenesen futott három vagy négy öl széles nyílással, 186 öl hosszan. Földalatti járathoz hasonló, de tágasabb annál, amit bányákban szoktak csinálni. Mélye oktalan állatok és emberek csontjaival van tele. Úgy vélem, hogy háborúk idején a lakosok iderejtőztek barmaikkal és állataikkal, és ezek csontjai kerültek elő. A sziklából kiszivárgó nedv különböző alakzatokat alakított ki. Lehet látni itt szobrokhoz hasonló formákat, amelyek vadállatokat, szarvas állatokat, mindkét nembeli embereket, asztalokat, székeket, padokat mutatnak. A nedvességgel bevont sziklafalak felül boltozatot alkotnak. Róluk mindenütt alakzatok csüngenek le, itt oltárok, ott orgonák, amott pajzsok és szószékek. Változatosságuk a belépők szemét gyönyörködéssel tölti meg. Ezért idegen emberek jönnek ide nézelődni. Vannak, akik azt mondják, hogy a rómaiak bányája volt, de közelebb áll az igazsághoz, ha úgy véljük, hogy a természet vájta ki a barlangot.

XV. §

A szomszéd hegyekben mindenfelé bányák vannak. A Bihar hegy oldalában tátong egy nagyon régi, már beomlott rézbánya szája. A barlang melletti hely rézkohóként szolgált, ezért a magyarok Rézbányának hívják, ami ezt jelenti. A fejedelemség egykor szépen megépített, de már leomlott bányaművének romjai láthatók ott. Körülötte hegyek vannak, amelyek a sűrű földalatti járatoktól összeomlottak, közülük a legjobbakat a rézbányaiak az eminenciás kardinális Csáky váradi püspök kezdeményezésére most 1726-ban kezdték megújítani és a bányákat helyreállítani. Az ő parancsára és utasítására készítenek a Körös mellett a Vaskohnak nevezett helyen vasat, ez a rézbányáktól félmérföldnyire van. Más fém is található itt, az arany és ezüst igazolja ezt, hogyha keresnének, aranyat és ezüstöt is lehetne bányászni.

XVI. §

Aranyat egykor ebben a megyében a bányák mellett többféleképpen kerestek. A folyóknak a hordalékait, ahogyan a Körösökben, árkokkal fogták

meg, ezekbe vezették a hegyek meredek lejtőiről a vizet, és ott pokrócokat, gyapjúrongyokat és posztókat terítettek szét, hogy visszatartsák az aranyhomokot. Néhányan, bár nem sokan, ezt a módszert a mai napig megtartották, így a belényesi *Poyana*ban lakók, akik nem annyira szorgalomból és életük fenntartása céljából, minthogy munkával töltsék el az időt, mintegy játszva mossák és választják külön az árkokba leülepedett homokot. Egyébként ezek a folyók igen gazdagok és alkalmasak aranyszállításra. Miután kimosták a fövenyt, előtűnik az aranyszemcse, amely különböző alakú lehet, kölesnyi, lencse nagyságú vagy babfeketényi és egy részük korpaszemcsényi, esetleg szinte alakot utánoznak. Mondják, hogy vannak, amelyek a mederben a fövennyel együtt születnek. *Amikor* — mondja Köleséri — *a) a görgő aranymolekulákat a föld fövenyes, iszapos, homokos részei felfogják, mintegy szitán mennek keresztül és a porból különféle alakokká nőnek.*

Általánosabb azonban az a vélekedés, hogy az aranyat az aranytermő hegyekből a záporesők és a vízfolyások sebes rohanású mosásai hozzák le, ezt erősíti a gyakorlat is és a parasztok szokása, akik az ilyen aranyat felkutatják és megszerzik. Ők akkor mossák legszívesebben a folyót, amikor a zivataroktól felduzzadt. Miután az visszaszívja a vizet, ami előző nap kicsapott belőle, rögtön a partra sietnek, deszkákat helyeznek mellé, és a lejtős gyapjúdarabokon keresztülöntik a vízzel kevert homokot, hogy leülepedjék az, amit a hegyekből kimosott és az áradással lezúdított — hiszik. Maguk a minap megkérdezett pojanaiak, akik a mosást végezték, válaszolták, hogy most nem tudják, mert a Körös a nagy szárazság miatt leapadt. Ez az 1726. év volt, amikor a Körös olyan alacsony és keskeny volt, hogy át lehetett gázolni az alig folyó habokon. Nemigen tetszik ez az igen kiváló *Köleséri*nek. *Az aranyat ugyanis* — teszi hozzá — *b) amelyet a folyók partjainál vagy magukban az aranyat hozó folyókban találnak, alig látszik hihetőnek, hogy a zivatarok mossák ki az aranytermő hegyek lábaiból és rohanásukkal gördülnek le, mivel nem könnyű egyedül a víz folyásával a mélyből kimosni vagy kiszedni az aranyat, sem vízzel olyan messzire szállítani. Csalhatatlan ítéletet nyújtanak a folyami arannyal kevert fekete, vastartalmú üledékek, amelyet a mágnes kő is bizonyít, amelynek jótéteményéből megtisztulnak, készségesen ráfüggeszkedve, jóllehet vasérceket aligha lehet találni a szomszédságban. Ezenkívül, ami biztos ítéletét adja az aranytól súlyos homoknak a távolról nézők számára is, részben a színe, részben az anyaga. Azt pedig, hogy a súlyosabb göröngyökben a föld külső felületén gyakran található arany, bizonyára egyformán lehet a súlyosabb részek tapadásának és más különféle okoknak felírni.* Előhoz a helyek közül, ahol aranyat mosnak olyan hegyeket, amelyekben meddő és érc nélküli nagy közök vannak, az arany, amit a folyókban találnak, különbözik attól alakban, mivel leveles, ez pedig kicsiny és alig különbözik a liszttől (c). Bármelyik is legyen, az igazat lehet bizonyítani. Nyilvánvalóan nem tagadom, hogy az arany a folyók medrében születik, de nem megyek bele annak tagadásába, hogy a záporeső mossa ki ömlésével és viszi bele a folyókba, amelyek a víz útjába akadnak a hegyekben. És ha nem is tudja kioldani és kimosni egyedül a víz folyásával a mélyből; de odaszállítani az aranymosó folyókba nem nehéz, amint a fövenyt szállító záporok mutatják. Ámbár zivatar után olyan erővel rohannak le a vizek, hogy nemcsak homokot, de sziklákat is leszakítanak és visznek magukkal. De ki nem ismeri a hegyek lejtőin a kövekkel kevert fövenyt? *A kövek kavicsai között gyakran akad arany* — mondja Plinius. d) Kiváltképp ahol omlások és hasadékok vannak, amelyeket mosnak az esők. Ugyanis gyakran olyan vad folyással rohannak, hogy semmi nem állhat ellent nekik, elviszik, amibe beleütköznek, messze távoli

folyókba. Amennyire bizonytalan, hogy honnan hozzák az aranyat, annyira nem lehet kételkedni, hogy a fekete üledék, amit *Köleséri* vasathordozónak nevez, az az arany fövenye, ami záporesővel zúdul le és keveredik össze. Tudjuk, hogy Magyarországon vannak bányák, ahol az aranyat vassal együtt bányásszák. Ha pedig a föveny, amelyet mosnak a hegyekből jön, az arany, amit belőle elkülönítenek, miért nem hasonló sem színben, sem anyagban, sem más tulajdonságban. És nem a hegyekben mosott arany különbözősége okozza, hogy nem hiszszük, a folyami arany is a hegyekből származik. Eltér ugyan alakban, és hogy a folyókban parányi csak, annak az az oka, hogy nem tudja másként kimosni, csak a nagyobb részek szétmálasztásával.

Politikai rész

A lakosokról és a hivatalokról

Kivonat

I. §

A dákok az elsők között lakták ezt a vidéket: ezért Ptolemaeus Dacia néven jegyzi fel azt a területet, amely a Kárpát hegynél kezdődik, nyugatról a Tisza folyó, délről a Duna, északról a szarmata Európa zár be: feljegyzése szerint az erdélyieket, székelyeket, románokat és a magyarok nagy részét, akik a Lengyelország felé kitárulkozó földet lakják, dákoknak nevezi. Bár a galatákat, scordidusokat, akiket Athenius Laziumnál említ, nekem ide kellene helyeznem, de hazugságba nem akarok kerülni, mivel csak annyi biztos, hogy ezeken a részeken található egy hegy, amelyet a lakosok *Kalotaszögnek*, mint a galaták szöglete, neveznek, de valójában nem lehet azt hinni, hogy a magyarok Kalotája a galatáktól hátrahagyott szó lenne. Biztosabb az, hogy amikor a hunok Attylával Magyarországot keresték, ide jutottak; és nem kétséges, hogy az utódaik, amikor Chaba megosztotta őket, itt álltak meg. (a) Bármint is legyen, amíg Magyarországot itt a dákok és a gepidák, ott a jazigok birtokolták, ebben a részben is változtak a lakosok: a visszatért hunok pedig, miután elfoglalták Erdélyt, midőn látták, hogy Pannóniában Nagy Károly kegyetlenkedik, nem keltek át a Tiszán, hanem a part mentén helyezték el táborukat, és egészen addig ott maradtak, amíg Nagy Károly halálhírére felserkenve a szerencse reményét magukba nem fogadták. Miután pedig meghódították Magyarországot, ezeket a részeket Sabolcs vezér és Kendi szállta meg.

II. §

A magyarok, akik ennek a vidéknek legnagyobb részét birtokolják, kétségkívül az ő utódaik. Attól az időtől kezdve, hogy Sabolcz vezér a nemzetségét ideplántálta, utódai, akiket igen sok háború pusztított, a megyét szolgálták, kiváltképp a váradi vár védelmét, amit igen gyakran ostromoltak, majd visszafoglaltak, másokat is befogadtak, akik a városukhoz akartak tartozni. Ha valakik a Tiszántúlon elsők között voltak a műveltségben és a gazdagságban, ennek a megyének a magyarjai azok. Nemcsak a gazdagok, de a szegények is munkát adnak a betűknek. Békére törekedve háborút nem csináltak, hacsak nem kényszerültek. A jó gazdálkodást nem nézik kevesebbe, mint a hírnevet. A paráznaság főbenjáró bűn, az asszonyokat bármilyen kis vád fővesztésre vagy elválásra

ítéli. A leányok mint másutt, tizenkét évesnél alig nagyobbak, amikor férjhez adják őket. A városiaknak és a parasztoknak az öltözéke ugyanaz, nem nagyon különbözik ettől az sem, amelyet a nemesek viselnek. Leginkább a kék színt kedvelték. Az asszonyok mégis többre becsülik a zöldet, főként a fiatalok, ezeknek az öltözéke legtöbbször zöld. Sarukat, csizmákat viselnek mint a férfiak; ámbár a nemesek közül sokan nemcsak az öltözéket, hanem a pompát is a germánoktól kölcsönözték. Többnyire barna vöröses színűek, erős testállásúak, vegyesen magasak és közepesek, *vidám lelkűek és szorgalmasak.* Nincs jobb paraszt mint a magyar. Gazdag falvakban élnek, csinos házakat építenek, eszközeiket a szükséglet szerint díszítik. Legtöbben ökrökkel és marhákkal kereskednek, de nem hanyagolják el a szőlőket és a földeket sem.

III. §

A szőlőskertek, amint mondják, egy vidéken vannak, magasabb fekvésű földjeikkel elválnak a mezőktől és a hegyektől is, mintegy összekapcsolják azokat. De ahogyan különbözik a földek minősége, úgy mindegyik a megfelelő munkát kívánja. Mégsem különböznek nagyon, sőt a szőlőművelésben mind megegyezik.

IV. §

A szőlőt oltóágakról ültetik, Sturzreben, amelyeket vagy az anyáról frissen lemetszve tüstént elültetnek, vagy egy kevés ideig földdel lefedve őriznek, nem úgy, ahogyan a pozsonyiaknál szokás, hanem egyszerűen a levegőtől elzárva nem engedik kiszáradni. Mindegyiket sorba ültetik, még pedig a szőlő hosszába húzott vonalba, de míg egyesek összefüggő barázdákat vezetnek a föld elejétől a végéig, egymástól három láb távolságban levő sorokban, mások a vonalat megtartják ugyan, de nem összefüggő barázdákat használnak, hanem abban a rendben, ahogyan a barázdák lettek volna, árkocskákat ásnak, amelyek körülbelül két láb hosszúak és egy láb szélesek, az árkokat hosszúságban két, szélességben három láb választja el egymástól. Az ebben a rendben ültetett szőlővesszőkről azt lehet hinni, hogy összefüggő sorokban helyezték el őket. Az árkoknak és a barázdáknak a mélysége általában ugyanolyan, ritkán haladja meg a két lábat, ezekbe helyezik be az oltóágakat, és a kihányt földdel trágya nélkül fedik be, ámbár vannak, akik trágyát is adnak hozzá, így a váradiak, püspökiek, bihariak, diószegiek és mások, míg az asszonyvásáriak megelégednek a kihányt földdel.

V. §

Az így elültetett szőlőtöveket, mihelyt megerősödnek, az anyatőről lenyomott vesszőkkel szaporítják, úgy, hogy a venyigéket egyenként az anyató körül, annak ágyába nyomják be és kötik le, úgy, hogy belőlük csak két rügy maradjon a föld felett. A szaporításnak ezt a módját a magyarok *homletás*nak nevezik, mivel így a venyigéket teljesen lenyomják vagy lealacsonyítják.

VI. §

A szőlőnek nem egy fajtája van, de míg vannak akik a több és különféle fajtát kedvelik, mások egy fajtával megelégedve dolgoznak a szüret reményé-

ben. A szegényebbek a *bakator szőlőt* szeretik, egy vörös szőlőfajtát, a Columellánál is szereplő helvola-hoz hasonlót, amely nem bíbor színű, de nem is fekete, hanem téglaszínű. Színe alapján valamennyire megegyezik a pozsonyiak vörös színű moschajaval, de ízben nagyon eltér attól, fürtjei nagyobbak, kerek, nem sűrű, hanem inkább ritkábban függő szemekkel, a héja is erősebb és nagyobb szemekre nő meg. Gyümölcsben, fürtben, szemben, termékenységben leginkább a tokaji vöröshöz lehet hasonlítani, bár színben halványabb, emiatt sokan úgy vélik, hogy a szőlőt, amit bakatornak nevezünk, ha a tokaji földbe átültetik, piros rózsa színűvé változik. Akárhogyan is van, ahogy mondják, bárhol legyen is, kivéve az erősen hideg éghajlatot, bőséges termést hoz, jó ízű bort ad és édességben felülmúlja a többi fajtát. Ha külön kezelik, aranyhoz hasonló bort ad, ezért fehérrel keverik, hogy szebb színűt kapjanak. Evésre sem jobb nála egy szőlő sem. Az *erdei*nek nevezett szőlőt mindenki nagyon kedveli, ezt az elnevezését nem azért használják, mert hasonló az erdei gyümölcsökhöz, hanem mert erdők módjára középszerű földeken is bőségesen terem. Bora elég jó, de könnyebb mint az előzőé, sűrű fürtöket hoz. Gyümölcse fehér, kerek, közepes szemű, sűrű, olyan bő termést hoz, hogy a szegények számára nem lehet ennél hasznosabbat találni. A semproniai fehértől alig különbözik, termékenységben egyenlő és színben hasonló, de fürtjei nagyobbak és sűrűbbek és evésre is alkalmasabb. A harmadik szőlőfajta, amit a magyarok *Borosfejér*nek hívnak, fehér és bortermő, eléggé nedvdús szemű, bővebben terem ugyan mint a hasonló tokaji fehér, de keményebb héjú és savanyú ízű, evésre alkalmas. Következik a *farok* szőlő, a magyarok *Juhfark*nak nevezik, mivel juhfarokhoz hasonló fürtöket terem. Fehér fürtjei az előbbieknél apróbbak és erősebb héjúak, de valamennyi között a legédesebb. Ezt a négy fajtát mindenki elsősorban keverten ülteti, sokan *Furmidulast* is adnak hozzájuk, ezt a tokajiak *Furmint*nak nevezik. A tokaji vidéken kiváltképp ezek szolgálnak rá a dicséretre, mert termékenyek és édes bort adnak, ezeken a szőlőhegyeken azonban ritkábban fordulnak elő és nem olyan édes a boruk. A kecskecsecsűt, öregkecskecsecsűt, szagosat és több más fajtát evésre kedvelik. A feketék közül a *Bodonszőlő*nek nevezett fajtát szeretik. Nagyobbacska szemű, nagyobb fekete fürtű, de savanykás ízű. Néhányan ültetnek *Jenőszőlőt*, ezt dicséretükkel ajánlják. Nem marad ki az *Angusta* és több más fajta, amelyeket nem akarok felsorolni.

VII. §

Tavasszal, amikor a hó alól kilátszik a föld, újból megmetszik. Az anyatőről az összes vesszőt két vagy három szemre metszik vissza, és nem hagynak csak két-három venyigét, még akkor sem hagynak többet, ha az anyák elég nedvdúsak és erősek. Új szőlőt csak két vagy három évvel hoz az ültetés után.

VIII. §

Háromszor kapálják a felnyitást kivéve, amellyel a télre befedett szőlőtöveket kibontják, ezt a munkát *Nyitás*nak vagy felnyitásnak, kibontásnak nevezik. Először tavasszal, amikor kibontják a szőlőt, mozgatják meg és ássák fel a földjét, ez nem számít a kapálások számába. Az első kapálás április hónapban van, a második húsvét után, Keresztelő Szent János napja körül. Amikor felássák a földet, nem egyengetik el a talajt, hanem a szőlőtő mindkét oldaláról összevonják a földet, egyenes oldalú árkokat húznak, úgy hogy a szőlők közei legyenek

barázdáltak és így szinte lemélyítve, míg a szőlőtőkéket a föld magasabban takarja.

IX. §

Karózzák mint másutt tüstént az első kapálás után, leginkább tölgyfa karókkal, amelyeket a Réz hegyről hoznak a hiány pótlására, míg a többit Felső Magyarországról a Tisza segítségével. A többi munkát a tokajiakhoz hasonlóan végzik.

X. §

Szüretelni októberben a legbölcsebb, így 1726-ban is október 10. napján kezdődött a munka és elnyúlt a hónap 22. napjáig. A szüretelés szokásai nem különböznek, kivéve, hogy a kisajtolást nem mindenütt csinálják. Vannak, akik a szőlőfürtöket a tőről leszedve zsákban gyűjtik össze, alsó részébe töltve, majd kádban lábbal addig tapossák, míg csak a szőlőszemekben csepp nedv sem marad. Később a zsákból kivéve azonnal sajtó alá helyezik, ahol teljesen kinyomják a levét. Mások kádban lábbal, de zsákok nélkül tapossák, és miután megtelt a kád, a lét vesszőkosárral kiemelik és így helyezik sajtó alá, ezt a módot sokan előnyben részesítik, mivel úgy hiszik, hogy ez nem olyan seprőt ad, mint amit zsákban nyomnak ki; a zsákot pedig azok kedvelik inkább, akik gyorsabb munkát akarnak végezni. Ugyanis, amit zsákban nyomnak ki, azt tüstént lehet edénybe önteni, viszont lassabban megy, mintha kádban taposnák ki, és kisebb munka a fürtök sajtolással való kipréselése a kádban való taposásnál.

XI. §

Mindkét fajta munka után, akár zsákban taposták ki, akár kádban, egyformán kipréselik, a szegények pedig, hogy lőrét kapjanak, a kipréselt szőlőszemekhez vizet öntenek, és másfél-két napig a vízben hagyják, ezután ismét kisajtolják, ezt nevezik *Lora*nak, amit megisznak, miután lehúzzák a bort. Mások nem préselik ki a szőlőszemeket, miután vizet adtak hozzá, hanem a hordóban hagyják addig, míg teljesen megérik, és azután isszák a nedvet.

XII. §

A mértékek különbözők. A nagyobb mértéket, amit mi vödörnek nevezünk, a magyarok *Akó*nak hívják, ezt hatvannégy meszely tölti meg. A kisebbet a magyarok *Csöber*nek nevezik, ebbe ötvennél több nem fér. A mértékegységek különbségének megfelelően vannak X és XII vödörtől XX, XXI, és XXII vödörig edények. Itt nem kénezik a hordókat, hanem szőlőleveleket főznek meg, és ezek levével mossák ki a hordókat, mielőtt beletöltenék a mustot. A mustnak két fajtája van, egyiket lábbal tapossák ki, a másikat sajtóval préselik ki a szárából és a héjából. Vannak, akik a kettőt összeöntik, mások külön tartják más hordóban.

XIII. §

Amíg forr a bor, a kamrában a prés mellett őrzik, azután helyezik a pincébe. A legtöbb embernek az erdőben van pincéje, ahol keményebb a föld, föld alatti üreg módjára földbe ásva. A pincéknek ez a fajtája jobb, mint amilyen biztonságos. Ugyanis nemcsak a hideget mérsékli, hanem a fák gyökerei is hasz-

nára vannak a bornak, jobbá teszik, illatosítják. De ezek az erdőkben levők a tolvajoktól nincsenek elég biztonságban. Bár az ajtókat úgy szokták elrejteni, hogy ne maradjon nyomuk, mégis néha ennek ellenére megtalálják, ahogyan elénk tárul egy Félix fürdő melletti pincében, ahova későn érkeztünk. Ebből a pincéből a kiváló bort éjszaka kiemelték és elvitték.

XIV. §

A bort különböző helyekre viszik, elsősorban Temesvárra és Nándorfehérvárra. Csöbörje, hacsak nem különlegesen érett, négy, öt esetleg hat máriás. Nem áll el sokáig, egy-két éven túl alig lehet romlás nélkül megőrizni.

XV. §

A sík és kövér földeket szántóföldeknek használják. Háromszor szántanak. Mihelyt az idő melegedni kezd, felszántják a földet. Június hónapban feltörik, Mihály nap előtt harmadszor szántják. Trágyázni nem szükséges, csak a belényesi járásban, ahol elmaradnak a sík, kövér, porhanyós, omlós szántók, itt a földek a hegyeken vannak és nehezen művelhetők. A harmadik szántás után vetnek a magasra emelt ormók közötti barázdákba — a két barázda közötti felmagasított földet nevezik ormónak —, ez a vetés a gabona szárát megnyújtja. Mélyen szántanak, a szántás három vagy négy összekötött eke mélységével egyenlő. A sík vidéken tiszta búzát vetnek rozs nélkül, a belényesi földeken keverik, mert így valamivel silányabb ugyan, de többet terem. A törökbúzát nem a felszántott, hanem a felkapált földbe inkább ültetik mint vetik, bár a mezőkön búzavetéshez hasonlóan hányják. A dohányt ültetik, először mint palántát kerti növényként, azután, amikor megnőtt, kiviszik a feltört földre, sűrű árkocskákat készítve káposzta módjára ültetik bele. Amikor megnőtt, a gyökérhez legközelebbi leveleket leszedik, a magasabban lévőket fent hagyják, amíg megerősödnek. Ezt addig csinálják, amíg a fagy meg nem csípi a növényeket. A leszedett leveleket először halomba rakják és annyi ideig tartják lefedve a kamrában, míg sárgulni kezdenek. Amikor megsárgult, a levél szárát, ahol az anyáról leszakították, átszúrják és hosszú sorban cérnaszálra függesztik, olyan helyre teszik, ahol eső nem éri és a nap hevét megfelelően kapja. Ezért a tető koszorúja alatti falakra rögzítik, úgy hogyha esne, a felfüggesztett leveleket a csepegő ereszaljak ne tudják átnedvesíteni. Így tartják őket, amíg megfonnyadva barna színt öltenek, akkor száruknál fogva marokba szedik, és alkalmas száraz helyen őrzik néhány évig. Ugyanis abban az évben, amikor termett, nem adják el, hanem csak a második vagy a harmadik, vagy az azt követő években. Minél tovább tartják az olajhoz hasonlóan, annál erősebb lesz. Babot ritkán vetnek, de lencsét és borsót sokat. A dinnyét mindenek felett szeretik, és így nem mulasztanak el semmit, amiről úgy vélik, hogy növekedését serkenti.

XVI. §

Az otthoni vendégszeretetben minden más népet felülmúlnak, vagy legalábbis egyenlők velük. A katonáknak pedig, akik náluk telelnek, a mindennapi zsold mellett ételt szabadon adnak, hogy megőrizzék a békét velük. A szükségletnek megfelelően tisztességes házat építenek. Inkább takaros mint kevélykedő bútorokat tartanak. Fiatal korban házasodnak, kiváltképp a nők, akik közül sokan alig töltik be a 11. évet, amikor férjhez mennek. A házasságtörést annyira gyűlö-

lik, hogy halálbüntetéssel sújtják. Vannak, ezt az élőktől tudom, akinek a feleségét emiatt fővesztésre ítélték.

XVII. §

A belényesi járást és a szomszédos területeket a románok lakják. De a magyarok sem hiányoznak, velük elvegyülve élnek. Eredetüket már másutt említettük. Nevük a szarmatáktól látszik eredni, akikkel keveredtek, ugyanis amikor egy Flaccus nevű római polgártól és hadvezértől a Flaccus colonusai nevet kapták, a szarmaták Vlachinak hívták őket. A nép nyelvén a F V-re változott, majd később a magyarok a V és az L betű közé A-t szúrva be Valachi-nak nevezték őket. Ugyanis a magyar száj nem tudja az összetorlódott mássalhangzókat magánhangzó közbevetése nélkül kimondani. Nyelvük más, a latin, olasz, szláv és magyar beszéd keverékét használja, bár az olasz szavak vannak túlsúlyban. Egyszerű nép, a hajlék, amit építenek kunyhóhoz hasonlít inkább mint házhoz. Nincsenek kenyérsütő kemencéik, helyén náluk kürtőtűzhely van. Ez alatt a tüzet örökösen égni hagyják, éjjel főként a poloskák miatt, mivel úgy vélik, hogy a fényben csípéseiket elkerülhetik. Mindnyájan a házban alszanak, néhány embert kivéve, akik tüzet gyújtva az udvaron őrködnek. Mivel a tisztaságra nem törekednek, az ágyakban, amelyekről azt lehet hinni, hogy festett, mert olyan piszkos, a háziak igen nagy sokasága alszik. A házakban csak rongyok és pokrócok vannak, ezek már nem hiányozhatnak. Akinek pénze van, a hegyekben elásva vagy a fákba rejtve őrzi. Az egész házban nem lehet találni olyan eszközt, ami tíz garast érne. Kecskebőrt viselnek, kecskeszőrből vagy fekete gyapjúból maguk szövik ruhájukat. Fejüket is bőrből készült süveg fedi, ezt a magyarok *Kucsmá*nak nevezik. Az alig két-három napos fekete bárány bőrét lenyúzzák és süveg formájára alakítják. A süvegnek ezt a fajtáját minden magyarországi nép kedveli, bár alkalmasabb formával mint a román. Néha ők is készítenek más formájúakat. Az ilyenek felülhaladják a náluk szokásos süvegeket, de nem csinosabbak annál. Nincsenek bocskoraik, lenyúzott bőröket kötöznek a lábukra. Ugyanilyen az asszonyok lábbelije is. Csak kecskeszőrből készült ruhába öltöznek, kivéve a kenderruhát, amely a nemeket különbözteti meg. A mi törökbúzánk a táplálékuk. Ebből nemcsak kenyeret sütnek, ezt *málé*nak nevezik, édes, aranysárga és szokatlanul kellemetlen, de nekik annyira jóízű, hogy ha bőven van gabonájuk, azt eladják, hogy törökbúzát vehessenek, emellett péppé is megfőzik, és másfajta ételeket is készítenek belőle. Vallásuk miatt, mivel a görög rítust követik, hússal ritkán élnek. Halat nem mernek enni, csak a bűnbánat napjaiban, ezt csak olajjal, vagy ha ez nincs akkor ecettel és sóval főzik meg. Bármilyen keményen élnek is, arcuk piros, testük állása erős és arányos. Semmit sem viselnek el nehezebben mint az igazságtalanságot. Amikor tudnak, azonnal bosszút állnak azokon, akik megsértették őket. A szülők halálukhoz közeledvén testamentumban hagyják meg gyermekeiknek, hogy három éven belül álljanak bosszút az ellenségen. A haragtól felindulva érzéseiket a dühben megkettőzik: *cine mente,* ezeket el kell kerülni, mert a veszedelmet keresik. A gyermekeket hanyagul nevelik. A tíz évesnél nagyobb fiúk még nem tudják, hogy van isten és milyen könyörgéssel lehet hozzá imádkozni. Sőt a felnőttek sem ismerik az imádságokat. A gonosztevők között volt olyan, aki amikor halálra ítélve felszólították, hogy imádkozzon, azt válaszolta, nem tud. Amikor szomszédai erőltették, hát sohase imádkozott, azt válaszolta, valóban sohasem imádkozott, azért vannak a papok, hogy imádkozzanak érte. Papjaik az egyszerű népből származnak, akik a lecturán kívül mást nem értenek. A templomba összegyűlve szokás

szerint himnuszokat énekelnek elő, néha magyarázatokat adnak a prédikációhoz, de csak amelyek a böjtre, a táplálkozás módjára és mértékére, csökkentésére vonatkoznak. A nép engedelmeskedik nekik, de szerfölött egyszerű és vad életet él. Elsősorban állatokra vágynak, mert állattartó életet szoktak meg. A lovakat és a teheneket úgy tudják ellopni, hogy a jelenlevő tulajdonosok sem veszik észre. Igen járatosak a bűvölés tudományában, állataikat meg tudják őrizni a farkasok rablásaitól. A farkasok és az üszők egy nyájban bolyonganak és egymással nem ellenségesek. A szénát a fákra helyezik, hogy ne rothadjon el a nedvességtől és ne egyék meg az állatok. Itt-ott a földek között emelkedő fák ágain asztagok módjára láthatók a szénák. Nagyon szeretik az almát, ezért bőven termő fákat ültetnek. Semmit sem tudnak a vendégeknek úgy dicsérni, mint az almából és szilvából készített aszalványokat. Borban nem bővelkednek, ezért almából, szilvából és más gyümölcsből tűz segítségével italt készítenek, ezt a magyarok *pálinká*nak nevezik. A táplálkozásukhoz szükséges élelmiszerek nagyon csekély értékűek. Az ökör negyedrészét egy forintért lehet megvásárolni, ennek húsa jobb ízű mint azé, amelyik a mezőkön él. A vadállatok nagy bőségben élnek, mint már mondtam, a valachok a böjt miatt ritkán esznek húst. Valamivel nagyobb értékű náluk a bor, de kevesen isszák, ámbár amikor a valachjaink nekibátorodtak, rettentően ittak, és a legkisebb okból is veszekedést kezdtek, és könnyen megölték azt, aki velük szembeszegült. Van két ökröm, inkább ezeket hiányoljam, minthogy ellenségem büntetlenül éljen. Egyébként a földet jól megművelik, és nem dolgoznak akkor sem hanyagul, ha más munkához fognak. Igen fiatalon és fiatallal házasodnak, ahogyan a magyarok. A vőlegény első éjszaka nem hál a menyasszonyával a szüzesség megőrzése kedvéért, hanem a barátai közül bárkivel vagy egy vénasszonnyal. Amikor a menyasszonyt hazavezetik, az ajtó előtt bőséges vízleöntéssel fogadják, a bőséges szerencse kívánás jeleként. Külön-külön táncolnak. Miközben a férfiak elfoglalt helyükön ritkán mozgatják magukat, a nők szökdécselve járják őket körül.

XVIII. §

Kevés rácot lehet találni, inkább csak a városokban kereskedés céljából. A románokkal közös vallást követnek. Másokkal békében élnek, és sokaknak előtte állnak a tiszta élet mutatásában, mivel erényes és hasznos életet élnek. Árukat szállítanak Germániából, Lengyelországból és Törökországból, bár emiatt sok haragosuk van.

XIX. §

A vidék legmagasabb főtisztviselője a váradi főpap, ezt a tisztséget most Eminencias bíboros Csáky Imre gróf viseli. A megyei hivatalokat a püspököknek Corvin Mátyás király idejében engedte át, aki először Vitéz Jánosnak atyja iránti szolgálatáért örökösen neki adományozta. Előtte világiak kormányoztak, akik közül Moch ispánnak Imre idejéből dicsérik az emlékét, akit 1199-ben helyeztek a megye élére. Utána András uralkodása alatt 1217-ben volt Heuca, majd Mica, aztán Nimcha és végül Dénes, hogy a többieket ne említsem. A konvent élén tehát ma a püspök ül, amikor nincs jelen, a helyettese viseli ezt a tisztséget, aki az első a Szent Szenátusból vagy Káptalanból, közönségesen fővikáriusnak nevezik. Egy alispán van, *Budai Zsigmond,* és helyettese *Bucsy Mihály.* A nótárius *Bakay Ádám.* A nemeseknek négy bírája van a megye járásai szerint. Az érmelléki járásban *Andrássy* ítélkezik. A sárrétiben *Fodor Pál,* a váradiban *Be-*

liczay László. A belényesi járásban *Ferdini Ferenc*. A legtöbb gyűlést Várad Olaszinak nevezett részében szokták tartani, kevesebb van Püspökiben, Biharban és másutt. A megye pecsétjeit az alispán őrzi, közös lenyomata itt látható. A természet összes adományát mutatja, amelyeket csak nyújt a megye, hegyeket, mezőket, vizeket, halakat, gabonát, bort *Sigillum Inclyti Comitatus Bihariensis* felirattal.

XX. §

Egykor híres volt ez a vidék, nem földje kiválósága miatt, hanem a főnemeseiért, akiket nevelt. Azonkívül, hogy a királyok székének a hírében áll, elöljárói között is voltak királyi törzsből sarjadtak. Közöttük első Kálmán volt, I. Nagynak nevezett Géza és idősebb testvére Szent Lászlónak a fia, ámbár vannak, akik tévedésből azt mondják, hogy II. Géza király fia volt. Valójában II. Géza 1161—1191-ig uralkodott, míg I. Géza, a mi Kálmánunk atyja már 1076-ban meghalt. Ugyanis Szent László, amikor Géza örökébe lépett, magának fia nem lévén, bátyja két fia közül az Álmos nevűt jelölte ki örökösének, a másikat, Kálmánt pedig akit mint mondják isteni intésre kegyetlennek látott, megparancsolta, hogy a váradi Szent Ecclesia felszentelt püspökévé válasszák, de amikor meghalt László, ennek az ellenkezője történt. Ugyanis a magyarok visszahívták Kálmánt Lengyelországból, és Álmosnak a beleegyezésével királlyá koronázták. Utána aztán a főpapi méltóságban valaki névtelen következett 1100-ban. Majd az alábbiak következtek abban a rendben, ahogyan Szentiványi elősorolja.

Mercurius	1156 körül
Másik névtelen	1170 körül
Miklós	1174.
I. János	1180.
Vatha	1186.
Elvimus	1189.
Simon a törvények doktora	1214.
Sándor	1220.
I. Benedek	1232.
Vince	1232.
Zozimus	1259.
Ladomér	1271.
utána esztergomi érsek	
Tamás	1281.
Bartholomaeus	1284.
II. Benedek	1201.
I. Imre	1300.
Ivanka	1318.
Báthori I. András	1329.
Demeter	1346.
I. Domonkos	1373.
II. Zudar Imre	1376.
László	1378.
II. János	1383.
Lukács	1397.
Eberhard	1406.

Akkor secularizacio a püspökséget meggyengítette és Zápolya Jánostól nyerte vissza, aki ezt a tartományt nagy igyekezettel irányította, meghalt végül Erdélyben 1534-ben, amelynek akkor elöljárója volt. Itáliában lévő Liguria Cibo családjából származott?.

II. András	1414.
III. János Milánóból a törvényszék doktora, megerősítették	1426. ápr. 22-én
	1427. júl. 23.
Jakchi Dénes megerősítették	1436.
IV. János	1440.
V. János	1447.
VI. János	1466, utána esztergomi érsek, végül salisburg.
VII. János Alemann	
VIII. János	1475.
Farkas Valentin	szept. 3-án.
II. Dominicus	1497.
Szakmári I. György	1501, aztán és végül esztergomi érsek.
Thurzó Zsigmond	1506.
Perényi Ferenc	1519, a mohácsi csatában halt meg.
Czibak Imre b.	
II. György Ferenc kardinális	1539, meghalt 1550.
Zebesti Mátyás megerősítve	1554. aug. 3-án.
Forgács Ferenc c.	1557. utána esztergomi érsek-kardinális, megerősítve 1560. júl. 14-én.
Radeci István	1568. utána egri érsek.
Bornemisza György	1570.
Pethe Márton váci püspökből, megerősítve	1589. jan. 16-án.
Mica Miklós zágrábi püspökből megerősítve	1600. dec. 15-én.
Telegdi János	1613.
Biber János	1622, utána egri érsek.
Losi Imre	1625, utána esztergomi érsek, megerősítve 1630. dec. 19-én.
Muszotoci László megerősítve	1639. ápr. 22-én.
Kisdi Benedek megerősítve	1647. utána egri érsek.
Zongor Zsigmond megerősítve	1649. jún. 19-én.
Pálfalvay János	1659.
Bársonyi György	1660. utána egri püspök.
Lusinszki Joachim megerősítve	1678. máj. 7.
Benkovich Ágoston	Szent Pál közönséges szolgáló rendjének elöljárója, érdemes, megerősítve 1682-ben.

XXI. §

A főrendek közül itt élt Mogh vagy Moch bácsi ispán, aki Imre király idejében a főrendek közös akaratából lett a magyar királyság nádora. Nagy jelentőségűek, akár itteniek, akár csak itt éltek a Csáky, Zolyomy, Imrefy, Artándy,

Veér, Bebek, Hédey, Telegdy, Pázmán, Bocskay, Baiomiy, Bornemisza, Esztari, Aprod, Csibak, Ugray, Nadányi, Drágffy, Kornisch családok és többen mások, akik az idők forgatagában elpusztultak, csak kevesen maradtak fenn.

SPECIÁLIS RÉSZ

I. Fejezet

A városokról, várakról és mezővárosokról

I. Debrecen

Az a vélemény, hogy Debrecen eredetét a szarmatáktól veszi, akik, amikor ezekre a földekre értek, a föld termékenysége és mindenfajta gyümölcs bősége miatt, amelyeket termett a vidék életét *Dobri dzen* jónapotnak nevezték, a germánok szokása szerint, akiknél a jó nap, ein guter Tag, örömet és szerencsés életet jelent, mint mondják: last einen guten Tag machen, ez: cselekedj, hogy örömet szerezhessünk magunknak, ugyanez wir haben lauter gute Tage.: Életünket boldogan és csupa szerencsében éljük. Mások inkább a *dobra cena*-ból veszik Debrecen eredetét — ez kis érték — tudniillik, amikor a szarmaták megérkeztek ide, azt láthatták, hogy mindent alacsony áron kínáltak eladásra, a *Dobra cena* anyanyelvi szavukat messze széthordva, a helyen rajtahagyták vagy rátették az elnevezést. Bármint is véljük, igencsak úgy van, hogy a szarmaták népe, amely egykor elpusztult a népek oly nagy vándorlásában, ha nem is építette fel Debrecent, miután elhelyezte itt a kalyibáit, feltétlenül itt maradt és valameddig itt élt. Ugyanis egyáltalán nem volt azonnal a nagysága olyan mint most, hanem először kalyibák voltak itt-ott elhelyezkedve a mező síkságán, azután úgy vélem, a szomszédság miatt egyre inkább kölcsönösen összekapcsolódva a város egyetlen testébe forrtak össze.

II. §

Nagyságban mindig felülmúlta a Tiszántúl többi városát. De azért, mivel nagy volt, az idők sok viszontagságainak kitéve, különféle nyomorúságokat próbált. Gyakran háború, máskor tűzvész pusztította el. Nem kell beszélnem a kunok és a tatárok háborúiról, amelyek Debrecent végszükségbe vitték, akárcsak a későbbi időkben az 1564. év körül Balassa Menyhért, amikor Erdély fejedelmének, akit akkor szolgált, igyekezvén kedvében járni, csapott le rá, csaknem teljesen felégette Debrecent[a]. Miután megerősödött, 1640-ben gyújtogatók ismét tüzet dobtak rá, több mint nyolcszáz házat emésztettek meg a lángok. Eközben belháború lángolt fel, amelyben Strasoldo a katonai erény példáját adta, amikor a kémek jeladását, akiket mint saját erőit Debrecenbe becsempészett, észrevette, késedelem nélkül összehívta német és magyar katonáit, és ámbár előbb megesküdött a polgároknak, mégis ellenségnek tekintve őket, kényszerítette és lerohanta, nem kis csapást hozva ezzel a vidékre. Mit mondjak a pusztításról, amellyel Caraffa ideérkezve sújtotta a polgárokat. A közeli polgárháborúban még gyakrabban dobtak tüzet, amely most itt, majd ott pusztította el a város nagy részét. A minap is kétszer szenvedett tűzvészt, helyrehozhatatlan kár keletkezett. Tudniillik 1719-ben harmadrésze pusztult el tűztől, amikor felépült szépen, 1727. márc. 17-én 71 házra dobtak tüzet a gyújtogatók, majd ugyanennek a hónapnak a 27. napján többé-kevésbé 200 ház, a legújabban szép torony-

nyal épített templom pusztult el sajnálatos módon. Egykor szabad királyi város volt, de szabadságának dokumentumait az idők viszontagságaiban elvesztette, 1715-ben Szatmárral és Pozsonnyal együtt nyerte vissza.

III. §

Egyébként nagy és gazdag város, Magyarországon nincs nagyságban hozzá hasonló. Kerülete egy német mérföld, nem hosszabb mint amilyen széles, kerek vagy inkább ovális formát mutat. Apró házai vannak, amelyeket, ha valamilyen csapás ér, rövid idő alatt földdel, amiből vannak, kijavíthatnak. Minél kisebbek, annál nagyobb számban készülnek. A város belsejében, elsősorban a piactéren, amely tágas, jelesebb téglából épült házak is láthatók. Legfőképpen a városháza és a körülötte álló házak nem maradnak el más városok hasonló épületeitől. Négy temploma van, a katolikusoké kettő, az egyik a ferenceseké, a másik a piarista iskoláé, amelyet főtisztelendő Csáky kardinális alapított 1720-ban és a következő évben. Kettő pedig a helvét vallású protestánsoké, egyik nagyobb, másik kisebb, ez a múltkori 1719. és 1727. évi tűzvészben elpusztult. Akkor sok kárt szenvedett a város, mert kevéssel a végzetes tűzvész előtt az épületet toronnyal együtt felépítette, órával és értékes harangokkal ellátva feldíszítette, végzetes kárban az egész ismét elpusztult. A régebbi templommal a kollégium van összekapcsolva, ahol több mint háromszáz a tanulók száma, akiknek fele részét a saját fizetéséből tartja fenn a város, a másik félrész nevelésből él tisztességes életet. Öltözetük bokáig érő violaszínű, kék, egyeseknek zöld színű tóga, amelyet a rómaiak szokása szerint a hátukról csüngetve viselnek. A Kollégium első rektora Csorba István volt, társa Noghery János, akik az 1588. és 1589. matrikulában fel vannak írva, ott olvashatók. Ma a tudományoknak három professzora van. Első Szilágyi Márton, aki teológiát, a másik Szilágyi István filozófiát, a harmadik Tabajdi a keleti nyelveket csepegteti az ifjúságba. Természetesen van még a protestáns egyháznak szemináriuma, amelyben a lelkipásztorok, nem kevésbé polgár férfiak nagy számban találhatók. A város utcára vagyis inkább hat nagyobb térre van felosztva: közülük az elsőt *Czegled utzá*-nak hívják, a másik *Varga Utza,* a harmadik *Piatz Utza,* a negyedik *Hatvan Utza,* az ötödik *Péterfi Utza,* a hatodik *Csapo utza,* a többi kisebb utca a nagyobbakból kiágazik.

IV. §

Egykor Szabolcs megyéhez tartozott fele részében, az összekapcsolása után az egész Bihar megyében van. Egy főbíró irányítja 12 melléje rendelt szenátorral, akik közül mindegyiknek megvan a saját feladata. Van itt négy királyi törvényszék, katolikus vallású, annak ellenére, hogy katolikus vallást követőt alig lehet találni. Legalábbis a polgárok között eddig egy katolikus sincs, mindannyian a protestáns vallások közül reformátusok, tanult egyházfi férfiakkal és példákkal felszerelve. Mind magyarok, kézművességből és ökörkereskedésből tartják fenn elsősorban életüket. A férfiak színe barna, erős, közepes testalkatúak, öltözékük többnyire kék, viola és vörös színű; szemben a női nem fehér és piros színű, ékes és díszes, testének egész felépítése szép és kellemes, öltözete takaros, többnyire vörös és zöld. Fejüket fátyol fedi, fehér és lenge, főkötőt csak az asszonyok viselnek, míg a leányok fejüket nem fedik, hanem díszesen befont és szépen bekent hajukra gyöngyből és szinórokból készült pártát helyeznek, felékesítve a szüzesség jelzésére, amelyet erősen őriznek, mielőtt férjhez mennek, míg utána a szabadabb életet nyilvánosan vetik a szemükre.

Tizenkét évesnél alig nagyobb korban mennek férjhez. Ugyanis aki a húsz évet felülhaladta tévesen azok közé a lányok közzé sorolják, akik már nem szülhetnek. Ezért siettetik a házasságot, ámbár a férjek gyakran harminc évesnél idősebbek, amikor megházasodnak. Ezért minél fiatalabbak a menyecskék, annál inkább pajkoskodnak, miután a férjek elgyengülnek és elerőtlenednek. Általában udvariasak, vendégszeretők és kedvesek mindenkihez, különösen, ha a nyelvüket beszéli. Minden igen csekély értékű, maguk kevéssel is megelégednek, könnyen megosztják az élet hasznait az idegenekkel. Hatszor tartanak évente hetivásárt, az előadó és vevő népnek akkora a sokasága, hogy Magyarország Tiszán túli felvásárló helyének lehet, sőt kell mondani. Egykor gazdag és tehetős polgárai voltak. *Oláh Miklós* megemlékezik az ő idejében egy polgárról. *Bíró Gáspár* volt a neve, akinek több mint százezer ökre volt. Ki csodálkozik? Öntötte ugyanis a bőséges legelő. A föld mindenütt kövér és termékeny mindenféle gabona számára, a búza különösképp dicséretre érdemes. Olyan nagy a termékenysége vagy a haszna, hogy búzaalja helyett búzát ad. A réteknek olyan a bujasága, hogy a növények nagy magassága miatt gyakran a hátrább menő nem látja az előtte haladó szekeret. A föld trágya nélkül sem szűkölködik, ezért, ahogy az érett naptól felmelegedik, és azután a záporeső megöntözi minden gyümölcs nevelésére alkalmas. Hogy ha a szíciliai vetéseket és Gangarát, más költők gondolataiban megénekelt helyeket hasonlítod össze, bárhogy is akár Gades szigetéről, akár Ida csúcsáról Mylere fordítva a dicsőséget, ezekről minden csak mese, Debrecenről viszont a lehető legbiztosabb és kétségtelen. Ezért a természet annyi jótéteményével felruházott városnak egykor gazdag és igen tehetős férfiai voltak, akik azonban az idők méltatlansága miatt úgy lecsúsztak, hogy ha egyiket vagy másikat tehetősebbnek lehet is tartani, az összes többi szegény, alig bírnak többet mint amennyi az életük fenntartásához szükséges és a kivetett királyi adóra elég. Ugyanis a királytól és a főrendektől távol lévén, szerencsétleneket kimondhatatlan módon gyötrik.

V. §

Azonkívül fában szenvednek hiányt. Ami erdőjük a város határain kívül van, az épületek szükségleteire és valamiféle díszként őrzik. Tudniilik észak felől simul hozzá szépen, míg többi részein szétszórt kertek övezik, gyümölcsfákkal és szőlővel teleültetve. Innen asztali fogyasztásra elég kellemes bor kerül ki. Folyóvíz hiányzik ugyan, de vannak egészséges és hideg forrásai. A várost csekély mélységű árkok övezik, a mélyükről felemelt sáncokkal, amelyeket hat kapu metsz át. A város egész birtoka a legszebb síkságon terül el, kerülete 15 mérföld. Itt bolyonganak a polgárok állatai, kunyhókkal szétválasztva, hogy azt lehet hinni, ezek tulajdonképpen falvak. Ha ezt a várost nem bántanák, Magyarországon mind közül a legnagyobb és a leggazdagabb lenne.

II.

Várad

I. §

Város Magyarország határain, azon a részen, ahol Erdély Provincia a Körös — mint mondják a Sebes — völgyén keresztül csatlakozik. László úr alapította, mint mondják isteni közbenjárással megintve, amikor ezen a földön vadászott. Ugyanis amikor szerencsésen befejezte a háborúkat, amelyeket részint a

kunok, részint a lengyelek ellen viselt, úgy vélte méltónak, hogy magát teljesen testben és lélekben egyenlő odaadással isteni szolgálatnak szenteli. Ezért vadászás közben, amikor erre a helyre ért, először szentélyt emelt az Isteni Szűznek, majd fényesen megnagyobbította, papot adván neki, aki kultuszát vezeti. Azután várost alapított, elég erősen megerősítve, amelyet ezért *Váradnak* nevezett, ami a magyarok nyelvén várat jelent, vagyis castrumot, püspöki székhelynek méltót. Az utódok *Nagy Váradnak* nevezték, ami: Varadinum Magnum, a németeknek Groszwaradain, azért, mivel a másik *Kis Várad,* népiesen *Kis Varda,* parvum Varadinum Szabolcs-i földön található. Vannak akik azt vallják, hogy Váradunk már István királytól vette eredetét.[b.] De biztosabb, hogy Szent László tette szerencséssé, gyakran látogatott ide, és itt is akart temetkezni. Salamon idejében fényesen viselt sok dolgot, gyakran vágta le a kunokat,[c.] akik ezeket a vidékeket pusztították. Így a csapat is, amelyet vezetett, ennek a vidéknek a fiatalságából került ki. És nem érdemtelenül helyezte erre a vidékre, amelyet szeretett és amelyet annyi egyházi épülettel díszített, saját maga síremlékét. A csodákat amelyek a sírjánál történtek Bonfini mesélte el. Ugyanis, amikor a kísérők aludtak, a halott testével a szekér önmagától mozogva ökrök nélkül Várad alá ment, hogy a kísérők felserkenve, követni tudták, merre ment a szekér. A többit mellőzöm. Onnan először 1600-ban vitték el a szent király (befáslizott) fejét, miután 1443-ban a leomlott torony romjai alatt két karjával és többi csontjával együtt megőrződött. Egyáltalán nem akarom tagadni, hogy mielőtt László a székesegyházat emelte, egykor már püspökség volt itt, mert Bonfini, aki ezt hagyományozza megemlékezik a váradi püspökről[f.] és leányáról,[g.] akik Salamon idejében éltek, aki azonban mégis a bazilikát és a várost Salamon után Lászlótól alapítottnak jegyzi fel,[h.] ennek az oka az az ércszobor, amely a három király alakjával sokáig a városban állt.

II. §

Annyira kedves volt ez a hely László utódainak, hogy többen itt választottak sírhelyet. II. István Magyarország királya, habár Egerben halt meg, holttestét szerzetes ruhába öltöztetve Váradon temették el.[i.] Hasonlóan a kegyes Beatrixnak, I. Károly feleségének VII. Henrik római császár leányának a sírját is a váradi bazilikában lehet megtekinteni.[k.] Zsigmond király és császár, még életében elrendelte, hogy holttestét Váradra vigyék, mivel ahogyan Bonfini mondja, magát mindig Szent László segedelmébe ajánlotta.[l.] Sírverséül ezt helyezték:

Császár és Rómától felszentelt birodalom a tied vagyok,
Uralkodtam nem karddal, hanem a kegyesség segítségével
Miután hármat elvetettem, megválasztottam egy pápát,
Megtisztítottam a világot, megtagadva az eretnekséggel a rosszat.

III. §

A városnak a képe akkor megerősített helyhez hasonlított inkább mint várhoz. Ugyanis a Szent Szűz bazilikájából állott, nagyszerűen és a királyi költségekből méltó palánkkal feldíszítve. Tartozott hozzá igen közel város is. A szent épülethez kapcsolódott a főpap háza felékesítve a legbőségesebb jótéteményekkel az isteni tisztelet kegyelméből. Mindezek utódai idejében még jobban terjeszkedve, nagy kiterjedésű falunak mutatta a várost akkor,[m.] ahogyan Bonfini mondja. Árokkal és fakerítéssel nem fallal volt körülvéve, míg a vár sokkal védettebb, sánccal és árokkal és fa bástyával eléggé biztosnak látszott. Kint és bent kolostorok voltak, és templomok egyrészt a püspöknek, másrészt különböző

rendű papságnak, akik tekintélye miatt virágzott a városban a csodálatos tüzesvas próba, amelynek hordozásával szokták volt a perlekedők között a vitát eldönteni a királyság szokása szerint háromszáznegyven éven keresztül. Ugyanis, akiknek az ügye kétséges volt, ide a papsághoz küldettek, vagy saját maguktól mentek, a másikat törvényre szólítva, előbb elfogyasztván a szent lakomát, a szentelt vízzel meghintett és a szokott szavakkal felszentelt forró vasat a nyilvánosság előtt megragadta, miután kezét bepecsételték, valóban megragadta és hordozta. Ily módon, aki égés nélkül hordozta, azt feloldozták, viszont elítélték, aki megégett.[a.] Adtak itt forró vizet is, amint írja Révai Péter.[b.] (?) Az esküvés szentségét pedig Szent László király sírja felett cselekedték kétség nélkül a váradi káptalan előtt, ahogyan ezt F. György váradi püspöknek a könyve mutatja, amelyet *Az igazság kipróbálásának szokása* címmel írt.[c.] A hely többi emlékeit mellőzöm. Egészen a tatárok bejöveteléig virágzott, amikor is IV. Béla alatt megrohanták, a legkegyetlenebbül kifosztották és elpusztították. Először a városra rohantak, miután lekaszabolták a polgárokat, felgyújtották, aztán húszezer lépésnyire eltávolodtak, míg azok, akik a városban voltak, úgy vélték, hogy az ellenség visszavonult, a felégetett várost már nem félve felépítették, azok váratlanul visszatértek, megrohanták a békés polgárokat, és a vár falain, amelyeket hasonlóképp a minap javítottak ki, átverve, az egész védőhelyet elfoglalták, sem a bazilikát, sem a templomokat, sem azokat, akik bennük voltak akár papok, akár világiak voltak nem kímélték, sőt nemre, korra, papságra való tekintet nélkül mindenkit ledöftek, megöltek, legyilkoltak és elpusztítottak, egyedül a szegény Rogerius maradt meg a papi testületből, aki elmenekülve ezt az igen szomorú bajt az utódoknak, ahogyan ő látta, elmesélte.

IV. §

Azokban az időkben akkora baj sújtotta ezt a vidéket, a tatárok úgy elárasztottak mindent, hogy kevesen, szinte senki sem maradt meg a lakosok közül.[d.] Ugyanis három évig pusztította ez a legdögletesebb nép az országot, majd az éhség a földművelés megszűnése miatt, majd az éhezés miatt döghalál támadt, annyira, hogy aki a halált és a fogságot elkerülte, azt az éhség vagy a betegség ragadta el. És amikor egy kevéssé megnyugodott az ország ismét háborúk, egyrészt a tatárokkal, másrészt polgárháború nyomorgatta. Ugyanis a tatároknak egy másik pusztítása is ismeretes, majd pedig Kun László alatt a kunok háborgatták a vidéket.[e.] Ismeretes II. András, I. Károly és Otho idejében az ország lakosainak titkos ellenségeskedése, ami igen ellene volt annak, hogy ez a vidék megerősödhessen. Lajos, Zsigmond és Ulászló uralkodása idején aztán egy kicsit csendesebb volt a tiszántúliak helyzete, Várad is kezdett lassankint felépülni. Legelsőben Mátyás király ajándékából a Szent László királytól Szent Szűznek felajánlott váradi székesegyház szerzett legtöbbet és gazdagodott meg. Tudniillik Vitéz János váradi püspököt az atyjához való hűségéért ezzel a legbőségesebb és leggazdagabb megyével örökösen megajándékozta, hogy ő és az utána következő püspökök törvényesen éljenek vele és használják. *A privilégiumot,* ahogyan Bonfini leírja,[f.] *Mátyás magas trónon ülve, a szent koronára, a királyi pálcára és az almára nézve saját szájából kijelentette, így hangzott: Amikor Vitéz János, akire atyánk haldokolva mindenekfelett hagyott, és aki velünk a szerencse forgandóságait elviselni nem vonakodott, és ugyanazzal a bűnnel került velünk együtt fogságba, szabadult ki a cseh börtönből, otthon és künn tanácsával s munkájával mindig segítségünkre volt, ellenségeskedéseket és háborúkat hárított el, Csehországban, Törökországban, erdélyi és boszniai hadjáratokban, akár*

jelenlétével, akár bőséges tanácsokkal való segítségével, mindig táborunkat szolgálta, és végül a követség teljes tisztéből a legnehezebb terheket is szerencsésen végrehajtotta és most a szent koronát hosszú megtalálás után hazahozta, nekünk és az összegyűlt rendeknek úgy tetszik, hogy őt és utódait, az egyedüli vallás miatt, a Szent Szűzanyára és László nevére megjutalmazzuk, Bihar megyével örökösen megajándékozzuk, hogy hűségének ezen kötelezettségeit még hasznosabban tudja megőrizni, mi pedig a hűtlenség jeleit elkerülve, a méltó erényt méltóan fizessük meg. Annakokáért a nagy tekintéllyel rendelkező következő főpapok Váradot nemcsak megőrizték, hanem napról napra inkább díszítették és gazdagították. Ragyogását Thurzó Zsigmond bizonnyal nem kevéssé emelte, amikor nagyszerű épületeket épített. Ezt a fényt nemcsak Perényi Ferenc őrizte meg sok igyekezettel, aki Lajos királlyal együtt Mohács mezején pusztult el, hanem Csibak Imre püspök is. Ezért, amikor a két király János és Ferdinánd vetélkedése között, majdnem valamennyi püspökség nemcsak az isteni dolgok hallatlan megsértésével, hanem az emberiek legrosszabb példájaként mindenfelé széthúzva megkisebbíttetett, mondják,[g.] hogy a váradi papság egyedülállóan gazdag és bővelkedő volt,[h.] mivel György barát a remeték rendjéből való istenfélő — mindent összehordott. Ugyanis igen nagytekintélyű férfi volt, így nem keveset fordított székhelye méltó feldíszítésére.

V. §

Az 1556. év volt az, amikor Izabella a várban telepedett meg, amelyet neki Ferdinánd bizonyos okokból ajánlott fel, addig szinte semmit nem szenvedett a bajoktól, sőt felette igen virágzott. Nemcsak a vár volt a kornak megfelelően megerősítve, és a kiterjeszkedett város a különböző szent épületekkel és szerzetes rendekkel díszes, hanem úgy látszott, hogy a művészetek minden ágának székhelye is ide helyeztetett. Amikor Bebek és Petrovics János Zsigmondot, Zápolya János fiát, akinek oltalmazói voltak a királyság feladatainak viselésére, a katonai dolgokra akarták felkészíteni, nem máshova, hanem Váradra hozták, úgy gondolva,[k.] hogy itt lesz a legjobb lehetőség az irodalom és a művészetek elsajátítására, melyek fejedelemhez illőek. Abban az időben Izabella birtokolta, halála után János Zsigmond, aztán Báthori István, majd Kristóf, végül Báthori Zsigmond, majd Sziléziába való száműzése után ismét Miksához került. A számüzetésből hazatérve Báthori Zsigmond sokat fáradozott visszafoglalásán,[l.] azonban szándékának elérése nélkül kellett távoznia, mivel Quiralius és Carloniczius György, akire a vár védelme volt bízva, ellenállt.

VI. §

Közben 1548. okt. 4-én jött a barbár, emlékezetre méltó az, hogy nemcsak ugyanebben az időben, de ugyanannak a napnak az órájában fogta körül Váradot a török, Budát pedig a mieink, és harminc napi ostromlás után mindkét vár ugyanazon a napon vált szabaddá, miután az ostrom nem sikerült.[m.] Eközben a város sok csapást szenvedett és sok nyomorúságot. Falai egy részen, amelyet a barbárok faltörő ágyúkkal ostromoltak, megtört és leomlott, a templom nagyon magas tornya ledőlt, az ércharangok leszakadtak, nagy zengéssel és zörgéssel lehullottak, és mindent, ami a közelükben volt, lenyomtak. Szinte csodához volt hasonló — mondja *Istvánffy*[n.] —, hogy annyi sok megszámlálhatatlan ágyúgolyó csapása között, amelyek nappal és éjjel szünet nélkül ide-oda repdestek, Szent vagy I. Lászlónak Magyarország királyának lovas szobra, amely a nagyobb

templom előcsarnokában állt csodálatos és ékes művészettel ércbe öntve, márvány talapzatra helyezve, sértetlen és érintetlen maradt, míg körülötte, felette és mellette a falak mindenütt sok ütéstől áttörtek. Miután a belső város tűztől pusztult el, a polgárok részben a várba, részben a szomszédos vidékekre menekültek. Ugyanis az történt, hogy az ellenség szüntelen rablásai és fosztogatásai miatt az egész vidék népe a félelemtől reszketve elhagyva hajlékait a szatmári részekre és más békésebb helyekre, Erdély távolabbi részeibe távozott, átkeltek a hegyeken és az erdőkön, magukkal vive feleségüket és gyermekeiket, hogy úgy látszott, innen Kolozsvárig, onnan pedig Várdáig és a Tiszán túl minden hely száműzöttekkel és menekülőkkel van teli.

VII. §

Majd a következő években, 1603-ban és 1604-ben a föld ismételten megmozdult, megszállást és a Bocskai-féle rajtaütéseket jegyezték fel.[o.] Tudniillik ugyanabban a negyedik évben polgárháború támadt, amelynek a vezére köztudottan Bocskay volt, aki Váradot, amely birtokával szomszédos volt,[p.] többször próbálta megszállni és elfoglalni és csaknem az egész vidéket kényszerítette parancsainak engedelmeskedni, ezt csak Concinius Cyprianus védelmezte a császár nevében, végül Béccsel szerződést kötöttek, amelynek értelmében Bocskainak átadták.[q.] Azonban ismét visszatért a császárhoz Bocskai halála után[r.] miközben Homonnay és Bocskay Miklós titkon szövetkeztek, azonban Thurzó György és Forgács Zsigmond intelmei után alávetették magukat a császár parancsának.[s.] Alig hat évig engedelmeskedett a császárnak, amikor Géczi András a vár császári parancsnoka, elárulva a császár iránti hűségét, azt megint Báthori Gábornak Erdély fejedelmének Lippával és Jenővel együtt átadta,[t.] úgy gondolva, hogy a török Achmet segítségével Erdély fejedelemségét elnyeri. Amikor azonban Báthori meg akarta akadályozni, elkülönözésük, cseleik és csalárdságaik miatt, amelyekkel Bethlen Gábor vádolta őket, akit előzőleg ő ítélt ellene irányuló összeesküvés miatt halálra, majd számüzetésre, ezen erdélyi hívei legyőzték és Váradon kegyetlenül megölték.[u.]

Nyomába Bethlen lépett, akit Mátyás császár erősített meg; amikor emiatt a szultán fenyegetésekkel dorgálta, Lippa mellett Jenőt és Aradot, és Váradot is átadta volna a törököknek, ha a Homonnai és közte levő visszavonások és akadály ellent nem állt volna, a törököt Esztergomig kergette, kényszerítette ajándékokat adni a császárnak. Bethlen Váradot körülbelül harminc évig birtokolta, ezen idő alatt a vár falait vagy teljesen felépítette vagy pedig helyreállította. Bizonysága az a felirat címerekkel azon a bástyán, amelyet Bethlennek neveznek, azon a részen, ahol a várkapunál észak felé fordul, négyszögletű kőbe vésve, melynek ez a szélén van: A falakon belül láthatók a paloták, amelyeket szintén Bethlen építtetett, kiváltképp az, ahol a parancsnok lakik északon a kápolnácska mellett. Ugyanis ennek középső boltozatában teljesen kifaragott magyar alak látszik, kerek fejű, kövérkés, haja és bajusza mellett borotvált, teljes, kerekded mellel, dolmányba öltözve egészen az övéig, az alak körül koszorú módjára elhelyezett ékes felirattal:

GABRIEL DEI GRATIA S; R; IMP; TRANS. PRINCEPS.

amelyet az általános hagyomány Bethlen Gáborhoz kapcsol. Lehetséges, hogy már a püspökök formálták olyanná a várat, amilyen az alakja, a háborúk sok

csapása miatt, de különösen miután Erdély fejedelmeihez került, akik újólag sokkal jobban megerősítették, alakját és formáját, amit most bír, tőlük nyerte, kiváltképp Báthori és Bethlen Gábortól, akik mindketten hadakozók voltak,[a.] ámbár Rákóczi György sem hanyagolta el teljesen,[b.] aki Bethlen Gábort követte,[c.] sem pedig a másik György, az előbbinek fia és utóda, akit a törökök Kolozsvárnál megsebesítettek, Váradra hoztak, itt halt meg.

VIII. §

Várad képe akkor olyan volt, ahogyan Bethlen leírta,[d.] kettős várú: A külső öt igen nagy téglából készült bástyával, ha a régiek munkáját szemléljük, mérték szerintiek, rajtuk kívül széles és mély árokkal, amely az ellenség megfélemlítésére vízzel volt teli, védte. A napkeletről lévőt *vörös bástyá*nak nevezték, ennek szomszédja észak felől az *arany bástya*, ezt követte ugyanezen az oldalon a *csonka* vagy *rontott bástya*, majd északon *János király bástyája* helyezkedett el, és végül nyugaton a *Bethlen bástya*. A belső várnak ugyanennyi bástyája volt, de a falai is a magasba emelkedtek, palotáknak és várnak egyaránt szolgált. Délről és keletről igen tágas város vagy inkább falu tartozott hozzá (semmilyen fallal nem volt megerősítve). A tudományoknak műhelye volt, nemcsak népes gimnáziumot tartott fenn, hanem nyomdával és különféle papi rendekkel is ékeskedett.

IX. §

Így virágzott Várad egészen 1660-ig, amikor Rákóczi halálával megváltoztak a város dolgai, a barbár azt, mivel saját erejéből, mert segítséget sehonnan nem kapott, tovább tartani nem tudta, feladással szerezte meg, minden díszt rútul és rettenetes módon kifosztott. Ugyanis, amikor Rákóczi meghalt, a török azonnal Várad alatt termett. A védők nem voltak többen mint 850-en. Ezért a város megőrzésének gondjától űzve, előbb Barcsayhoz, akit fejedelemmé választottak, majd a császárhoz fordultak segítséget kérve, hiába. Miközben a török már a várat ostromolta, a császári sereg Tokajnál habozott idesietni. A török három helyre állítva táborát, az erősséget ijesztően körülvette, majd alacsony árkokkal és felhányt sáncokkal itt a vörös bástyát keletről és északról, ott az arany bástyát keletről a védők hatalmas pusztításával rontotta, majd István és Péter úr magaslatán elhelyezett faltörő ágyúkkal a belső várat támadta, és azt remélte, hogy a várost körülvevő csatornákból a vizet lebocsátva gyorsabban meg tudja hódítani, két föld alatti árkot vezettek, egyet az arany bástyához, a másikat a Bethlen bástyához, az árkokat részint a Körösbe, részint a Pecébe vezették: eközben az arannyal szomszédos csonkának vagy rontottnak nevezett bástya előtt sáncot készítettek, mindkettőnek a védőit úgy megszorították, hogy csak alig néhányan tudtak megmaradni. Azonban nem hagyják ezt a délről épített sáncot, az arany bástya védői lerombolták, haszontalanná téve a munkát: hasonló kimenetellel a negyedik, János királyról elnevezett bástyát is ostromolta: és miután az arany és a csonka bástyán belül sáncokat helyezett el, a városra támad, kétségtelen, hogy elfoglalták volna a várat, hacsak a védők közbe nem vetik tüstént magukat, és visszaverve nem kényszerítik az ellenséget helye elhagyására. Nem volt egyetlen védett hely sem az ostromlók állandó lövései és rajtaütései miatt. Ehhez járult a fegyveres ház végzetes esete, amely a parancsnok gondatlanságából gyulladt ki, ettől megerősítve a barbár már reménykedni kezdett az erődítmény elfoglalásában, hacsak Ibrányi, a nemesek legbátrabbika

elébe nem veti magát. Azért az elszánt ellenség itt föld alatti ásással, ott csapásokkal készíti a veszedelmet, azonban hiába, mert a behatoló ellenségnek elébe futva nemcsak a férfiak, de az asszonyok is forró vizet öntenek rájuk. Mégis látva az elkerülhetetlen veszedelmet, és miután a védők majdnem ötszázan elpusztultak, augusztus 26. napján, miután július 4. óta vitézül védték magukat, a béke jelét zászlókkal felmutatva, akaratuk ellenére megadták magukat az ellenségnek. (b) Akkor annyi csapást szenvedett Várad, hogy könnyű azt összegyűjteni.

X. §

Ugyanebben az időben, de már az 1660. év végén lángoló üstökös volt látható Váradon, a holdon állva, mellette két kard jelent meg, a holdat mintegy ketté vágva, hasonlóképp egy kard, amely alatt a nap képe és Magyarország jelvényei látszottak, nem messze azoktól, ez a kard is a holdba akarta beledöfni magát. Ezt a csodát meg lehet találni az európai diáriumban: e miatt a következő, 1661. évben a váradi elöljáró, a törökök basája, a váradi tartományt hűségére kényszerítette, három évi szabadságot ígért nekik, és nem többet mint azelőtt, egy arany pénzt kérve tőlük évenként. Akkor Bihar megye vidékeivel együtt olyan népes volt, hogy amikor a török Váradot elfoglalta, több mint négyszáz falu tartozott a birtokába, csaknem kétszázezer lakost mutattak ki, akik adójából és segítségével a város falait még ugyanebben az évben helyre állították. A védelem ötezer emberből állt, számukba beletartoztak többen, akik hitehagyottak lettek, őket magyarjaink nagyon gyakran zavarták rajtaütésekkel a szomszédos Kálló és Szatmár várából, de nem tudták megakadályozni, hogy a barbár nép a kereszténveket, akiknek parancsolt, napról napra jobban ne gyötörje. Hogy nem homályosan jövendölt, megmutatkozott abból, hogy egy Váradtól nem messze levő forrás, amely máskor a legtisztább volt, abban az évben vérszínűvé változott, sokaknál, akiknél palackokba volt töltve, a valóság jelét adta elő. Az 1662. évben a mieink semmit sem szalasztottak el, sőt Várad alá futva a védelemből néhány embert megöltek. Ugyanezen év július hónapjában a magyarok rajtaütés közben néhány előkelőbb asszonyt, akik vigyázatlanul kijöttek, a város mellett elfogtak, a védők közeledése miatt reményüket elvesztették, hogy el tudnak vonulni, mindannyiukat lenyakazták, a védők közül is, akik üldözték őket körülbelül háromszázat leterítettek, hogy a csapást megbosszulja, a basa rajtaütést hajtott végre, amely során több mint 150 embert állatok nagy csapatával október hónapban elhurcolt: mivel pedig a mieink a csapást meg akarták bosszulni, a török nyelvet tudó katonák egy kis csapatával a városhoz mentek, és amikor kikémlelték, hogy az elöljáró nincs a városban, sötét éjjel a kapuhoz közeledve, törököknek adták ki magukat, a visszatérő prefektus előőrseinek, kérték, hogy nyissanak nekik kaput. Miközben azt az őrség elhitte, a kaput kinyitották nekik, berohantak és leterítették a rájuk támadókat, tíz gyalogost, Janicsárt, ahogyan nevezik, fogolyként magukkal vittek. Nem sokkal ezután *Aly Bassa,* a vár parancsnoka, mivel a katonái segítségével fösvényen a keresztényekből az adót kicsikarta, ajándékkal megrakva, saját emberei által megöletett. Annyi török szenvedte Váradot, hogy Zalánkemény ostromakor szállóigeként terjedt, a császár szemét két bőr homályosította el, közülük az egyiket Váradon vesztette el, a másikat Zalánkeménynél. Ezért 1664-ben békét kötöttek a barbárral és Váradot és Újvárt meghagyták nekik. (f)

XI. §

Így Várad a törökök hatalmában maradt egészen 1691-ig, bár egyáltalán nem háborúságok és nyugtalanságok nélkül, amelyeket növeltek a mieink örökös támadásai. Míg a királyságot mind a Rákóczi és Thököly-féle polgárháborúk, mind a törökök pusztították, a mieink mindkét részről összefutva, amikor csak tehették, tüstént Várad alatt termettek. Legjobban 1685-ben és 1686-ban gyötörte *Heisler*, elvévén a töröktől a gabonát, amelyet a városba igyekeztek bevinni. Nem kevésbé nyomorította meg őket 1688-ban, amikor parancsot adott Várad körülzárására, akit a sáncra állított, a törökök elpusztították, ezért háromszázat megölt közülük, győzelmet aratott, noha azelőtt is azokat a részeket Nigrellius tartotta megszállva, a töröktől sokszor vett el gabonát, állatot, búzát, többnyire nem öldöklés nélkül. Akkor a váradi vár volt Thökeljnek nyomorúságába szorulva, hadi tetteiben a segítsége. Ugyanis 1686-ban Egerben elfogták, Váradon át Belgrádba vitték, amikor kiszabadulva ismét visszatért, Váradon január 23-án kiáltványt bocsátott az ország főrendjeihez, amellyel magához akarta vonni őket, nem is csekély eredménnyel, hacsak Caraffa szembe nem száll vele, amikor ki akart vonulni Váradról, tüstént visszakényszerítette. (g) Nem sokkal ezután 1688-ban Heisler Tökelit ismét visszanyomta Telegdig, két mérföldre Váradtól a Sebes-Körös partján. (h) A várost, miután megszállták, erősen vigyázták a megszállók. Corbellius, hogy szorosabban körülzárhassa a várost, a közel fekvő Feketebátort hirtelen megtámadta, és amikor a parancsnok mennyegzőn távol volt, a sereg nagyobbik részét zsákmányra küldve, könnyedén elfoglalta. (i) Már az éhségtől, Corbellius vezértől végsőkig kényszerített törökök a feladáson gondolkoztak, hacsak Tökeli vezérnek Erdélybe való azonnali betörése vissza nem adta volna merészségüket. Ugyanis azzal a tettel, hogy Corbeliusra, amikor a katonáival Badeni vezérhez hívták, hátulról rátámadtak, ámbár fényesen visszaverték, Schlikius kissé szorosabban bezárta. A baj 1692-ig folyton erősödött, amikor is Váradot visszakapták ismét a mieink.

XII. §

Mert Badeni gróf, miután Szalankánál és Péterváradnál legyőzve a törököket, egészen Váradig szorította őket, ott sáncokat állított fel, a város alját tűzzel elpusztította, és a vár árkáig vitte a faltörő ágyúkat, a vár tetejét a falakkal együtt úgy összerontotta, hogy nem lett volna nehéz betörni, hacsak a gróf közben el nem határozta volna, hogy fáradt katonáit kíméli. Ezért levelekkel megadásra szólította fel a védőket, a tél közelítő és elviselhetetlen szélvészei miatt, a várat sáncokkal vette körül, és körülbelül kétezer katonát őrségül hátrahagyva, a többieket téli táborba osztotta. Miközben Várad teljesen körül volt zárva, egy elpártolt janicsár szökött ki, aki elmesélte, hogy a legutóbbi támadáskor hat basa, két aga, tizenkét tűzmester, és hatszáz védő pusztult el, alig maradt 1400 védelemre alkalmas ember, a fegyveres ház is úgy összeomlott, hogy alig lehet kinyitni a porhullás miatt, és csak azért nem akarják feladni a várat, mert azt hallották, hogy a mieink a barbárok bekövetkező támadásától félnek; amikor az áruló ezt a mieinknek elmesélte, azok annál inkább akartak Váradra támadni. Amikor minden hegyet hó borított, Szent Jób templomától Debrecen felé menve a 6. német hadsereg teljesen és szorosan körülzárta, mégis egy basa nyolc társával behatolt a városba, a katonák zsoldját kifizetve a majd bekövetkező segítség biztos reményével úgy megerősítették a lelküket az ellenállásban, hogy többen teljesen reménytelenül kicsaptak, ámbár csapásaik nem ingerelték

az ostromlókat. A dolgot megtudva Auersperg, a megszállás vezetője, összevont egynéhány német és magyar csapatot Gyulát kiragadta a váradiak elől, és a foglyokat elvezetve Várad ostromához kezdett. A császár ösztönzi Haiislert is, ennek az ostromnak a vezetőjét, több csapatot küldve ide, hogy minél gyorsabban vívják meg Váradot. Ezért Haiisler máshonnan hozatott ide hatalmas faltörő ágyúkat, szüntelen csattogással és dörgéssel rontja a várost, miután áttörték a falakat 1692. június 5-én betörést határoz el, az ellenálláshoz egyenlőtlen erejű törökök önként megadást ajánlanak fel, miután megegyeztek a sértetlenségben, majdnem két évszázad után az első püspökével az Úr dicséretét énekelve, az ostromlott várat elfoglalták.

XIII. §

Ezután a Rákóczi polgárháborúnak támadtak csapásai, a harmadik és a negyedik évben, és még tovább csak erősödtek, a magyarok állandó rajtaütéseikkel zavarták Váradot. Azután a védett hely sebesen elhajtott jószágai is azt mutatták, hogy ellenségük, akit a követő katonák gyakran fél mérföldre kergettek. A rácok vagy a könnyű fegyverzetű trákok a várat az ellenségtől megvédelmezték.

XIV. §

Miután a csapások elcsendesedtek, a szabadságot visszaállították, a várost ismét el kezdték újjáépíteni. Kellemes helyen fekszik, majdnem az egész megye közepén. Keleten egyenes domboldalakon különböző benyúló erdőkre pillant, amelyeknek másokkal együtt elsősorban a fürdők szolgálnak díszül, a várostól félezer lépésre keletre és délre elhelyezkedve, majd észak felé szőlőtermő dombok emelkednek, a szőlőskertek és az ezeket átvágó patakok ékes, kellemes változatosságával, melyeket a Sebes-Körös választ el a dombok között közepén sietve a városhoz. De főképpen azok a szőlőskertek futnak le ide, amelyek váradi használatban és művelésben vannak. Az úthoz, amely a püspöki földet elválasztja a váraditól tapad egy hegy, vagyis első szőlőhegy, amit a lakosok *Hágó*nak neveznek, a hágás miatt, amelyben a Biharba menők útja átmegy rajta. Patak köti itt össze a másik vidékkel, előbb a lágyabb *Törkelymérő*, aztán a három közül magasabbra emelkedő *Nadas*, és *Dorongos* nevezetű. Ennek az oldalában ered egy egészséges bő vizű forrás, — amelyet körülölelnek a pálosok egykori, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt kolostorának romjai, népiesen *kapolnának* mondatik —, hogy egykoron itt állott, a forrásból kiömlő patak, magyarul *Tsurgó-patak* a régieknél kétségtelenül bizonyította. Túl rajta kettős domb van, a *Hering* és *Lencsésoldal;* ezeket az *Aranyos* követi lejtőivel, ez annyi mint aranyos oldalú, a bor kiválósága miatt, ami terem. Ide a szomszédjába helyezi Bethlen az *Ablakost,* amikor azt mondja: a) A harmadik tábort (: helyezte Aly Passa) észak felől az *Aranyos*nak és *Ablakos*nak nevezett szőlőhegyek közé, ezen okból az a domb, amit három kereszttel jelölve ma István úrénak tartanak, volt egykor az *Ablakos*nak nevezett: az pedig, amit ma *Omlás*nak neveznek volt egykor István úr szőlőhegye, amelyen a premontrei rend kolostorának romjai tűnnek elő, amit a mai napig István úr nevében az ő legrégibb törvényei védelmeznek. Bethlen azt mondja, hogy az istváninak a szomszédságában volt Szent Péter szőlőhegye, amit a mai lakosok mikor az Omlással, mikor István hegyével kevernek össze, nem lehet azért elmenni mellettük, mert a történetírás fáklyáját felgerjesztik, és a helyet igen kellemesen felékesítik. Nem

könnyű szebb helyen fekvő várost keresni, leginkább Pozsony és Pécs fekvésével lehet összehasonlítani; mivel ugyanúgy mint azok finoman felemelkedő szőlőhegyek alatt fekszik, nyugaton és délen pedig nedvdús síkságon terül el szélesen.

XVI. §

A vár mai képe nem sokban különbözik attól, amelyet fenn bemutattam. A belső vár megőrizte az egykor alapított tanácsház formáját, az öt toronnyal vagy bástyával, amelyek inkább díszítik az épületet mint erősítik, mivel összefüggő sorban szobák vannak benne, a főpap használatára épültek, amelyek most erősen lerombolva a parancsnok, a katonák számára és háborús dolgokra szolgálnak. Az a rész pedig, amely észak felé fordul, kápolnácskát mutat, hozzá legközelebb ebédlő palota van az előljáró lakóhelyiségeivel, a többit a vitézek előljárói és a közkatonák birtokolják őrállásokként, ezek mellett, a kanonokok szobái romlásnak indultak, most erősen düledező falakat mutatnak, pedig egykor szám szerint negyvenkét papnak a szálláshelye volt, akik az alapító László király koporsójánál szüntelenül himnuszokat énekeltek karban. A vár közepén egyenes hely van őrállásra alkalmas, alig mutatja az egykoron itt álló ragyogó bazilika nyomait. Az annyira híres régiségek közül alig valamit találhatsz némely könyveken kívül, amelyek a nyugati kapu szomszédságában levő levéltárban vannak, ennek falaiban a püspök jegyei: Fratris Georgy Marthinusy, ex ordine S. P. P. E. vulgo Monachi — vannak kőbe vésve.

XVI. §

A külső vár a belsőt ennek falaitól körülbelül száz lábnyi távolságra elhelyezett falakkal veszi körül, amelyek mérték szerint vastagok és magasak, ahogy mondják, matematikával építették, ötszögben végződnek úgy, hogy mindegyik szöglethez szívalakú erődök vannak hozzákapcsolva, alkalmasak az iszonyú nagy ágyúk hozzátámasztására, mindegyiknek a nevét megváltoztatták, és új elnevezést kaptak. Ugyanis az egyiket Lipótnak, a másikat Károlynak, a harmadikat Teréziának, a negyediket Józsefnek, az ötödiket Vincének nevezik. Itt a Vince bástyán van az az ágyú, ezt a bástyát régen Bethlennek nevezték, amelyből kilőtt golyót a félezer lépésre levő városban, egészen a püspökök temetkezőhelyén találták meg. A védelmi mű egészét mélyre ásott vízzel teli csatornák veszik körül, amelyeknek az alja égetett téglácskákkal volt beborítva, egykor nem kevésbé szép mint erős árkokat mutatott az, ámbár most nem kevésbé akadályoznak a nádasok és a sár.

XVII. §

A városban három városrész fekszik. Azon a részen, amely napkeletre néz, van az *oppidum*, vagy inkább a *hóstát* (városon kívüli rész) legkevesebb hatszáz lépésre a *Körös* mellett helyezkedik el, amelyet a lakosok *városárok* névvel neveznek vagy a magyar katonák városának, akiket *huszárok*nak hívnak. Az emberek nemzetisége valach, görög vallásúak, vallásuknak papja is van, akit többnyire népének szokásai szerint a bírái választanak. Három lovas csapatot tart el, valach sereget, akiknek az ezredes parancsol a parancsnok megbízásából. Hitvány házaik vannak, inkább kényszerűségből mint kényességből szalmával befedve.

XVIII. §

A vár alatt van a város, vagy *új városalja*, amelyet új fekvése miatt neveztek el így. Ugyanis egykor közelebb volt a várhoz. Magyarok lakják, de vannak közöttük rácok és németek is. Az előbbieknél ékesebbek, az utcák jobb rendben helyezkednek el, középen elég nagy piactérrel, épületei sem nélkülözik a díszítést. Közöttük van a kanonokok néhány háza, akiknek a birtokába tartozik. A vártól legkevesebb kétszáz lépésre nyugaton helyezkedik el, a Pece és a Körös folyók közzé zárva. A katolikus vallást gyakorolják, szentségeinek élén a kanonokok rendje áll, akik tízen vannak, a városban igen kiemelkedő férfiak, Kebel Mihály püspök, fővikárius, Forgách Pál gróf prépost és olvasó kanonok. Nevery Pál macsoi püspök, Kántor László Pál, Barbacsy Ferenc, Keczer István, Luzsinszky István benefikárius, püspök, Csáky Miklós gróf, Zichy Ferenc gróf, Navoy Pál. Az ő hasonlíthatatlan emberiességüket, amit késedelmesen ugyan, de megpróbáltunk, soha nem tudjuk eléggé dicsőíteni. Közülük különösen két férfi volt a vallásra nézve igen igyekvő, Luzsinszky L. B. István és László Pál vetették meg az alapját a kapucinusok rendje kolostorának az építendő város végén. Ennek kezdete 1726—27. években történt. A várost a hivatalok, bírák és szenátorok irányítják, de figyelembe véve a legtiszteletreméltóbb kanonokok véleményét.

XIX. §

Itt a város alja rész szomszédja Olaszi, amelyet csupán a Körös medre választ el attól, de a folyóra helyezett hidacska összeköti. A hely nagyságban és lakosok számában ha nem is múlja felül az új városalji részt, bizonyosan nem kevesebb annál. Magyarok lakják, kevés némettel keveredve, ezek között látható több ékesen díszített épület, amelyeket részint kanonokok, részint nemesek laknak. A váradi püspök birtokában van, akinek háza is van itt. Két papi rendje van, a jezsuiták és a ferencesek, az előbbiek helye már fel is épült a templommal együtt a Körösnél, a kőhídnál, a költséges, tágas, erős kőből épült épületben már benne is laknak, míg az utóbbiak most igyekeznek, hogy valamilyen épületet szerezhessenek. Annyira megfogyatkozott az egykor virágzó Várad, hogy a több mint hetven templomból, amelyek fenn álltak, alig egy-kettő maradt fenn.

Szent Jób vára

I. §

A megközelíthetetlen vár a Berettyó mocsarai között fekszik. Ugyanis mivel a hely fekvése biztos, valamint fallal és négy bástyával van körülvéve, az ellenség semmilyen támadásától nem félt. Vízzel teli árkok övezik, a várost is, amely ennek ellenére a török és a polgárháborúkban sok csapást szenvedett a várral együtt, elsősorban Várad miatt, amelytől északra három mérföldre fekszik.

II. §

Eredetét néhányan Szent Lászlótól veszik, Szent István karja miatt, amelyel alamizsnát szokott osztogatni a szegényeknek, innen a Jób, vagyis *Jobb*, ahogyan hazai szóval a jobb kezet mondani és írni kell. Ez az apátság Szent István jobbja cím alatt létezett. Javadalmait és felépítését Szent László király Ál-

mos hercegnek adta, de utóda Kálmán király, előbb váradi püspök ezt az apátságot megszüntette. Következőleg megújíttatott Ulászló alatt a pálosok rendjének átadva, míg végül visszakerült a domokosokhoz, ahol előzőleg volt. És aztán újólag a meghalt dicső emlékezetű József császár által az apátságok közül kiemeléssel Wincler Mátyás szepesi kancellárnak adatott Szent Jobb. Lerombolása Bihar megye által idősebb Komáromi alispán jelenlétében történt meg. Wincler halála után ezt az apátságot Kébell Mihály kapta meg, de elcserélve a gazdagabb váradi prépostságra átadta a helyhez méltóbb Csáky Miklós grófnak, aki minden cselekedetével dicsően és hasznosan javára volt. Az ismert, hogy a XVI. században Bocskay birtokában volt, amelyet, amikor Belgioiosa gróf elpusztított, Bocskay leginkább emiatt a fővezérségtől megfosztotta. Miután pedig Váradot 1660-ban a török elfoglalta, Szent Jób várát is körbe vették a lázongó erdélyi parasztok. Nem hiányzott Heisler sem, aki Szatmárról, amelynek élén állt, a katonák gyors csapatával vissza akarta foglalni. Bár a várost tűzzel felégette, a várat mégis hátra kellett hagyni az ellenségnek, ezt váradiak védelmezték. Ugyanis tüstént körülbelül kétszáz janicsárt küldtek Váradról segítségül, akik a másik felől rájuk rohanó mieinket egészen a harmadik kapuig engedték közelíteni, de akkor hajító dárdákkal dobálva úgy odaszorították őket, hogy vezéreik Schnaidavius és Tiefenthal sok katonájával együtt elpusztult. Két év múlva 1662-ben a törökök a várat még jobban megerősítették hozzákapcsolt hadikerítéssel, azaz gerendákból álló sánccal, amelyek falak módjára szolgáltak a védőknek. Tehát így cselvetéssel tartották meg a várat, 1664-ben összeütközve a mieinkkel, egészen 1684-ig, amikor Caraffa gróf 4000 némettel és 3000 magyarral rajtaütést készített, először a várat pusztította a faltörő ágyúk lövedékeivel, azután felgyújtva a tornyot, ahol a puskaport őrizték a törökök, akkor meghalt mellette negyven barbár, a vár és a város egészen elégett, bátran végrehajtott támadással a védőket úgy megrémítette, hogy azok kitűzve a fehér jelet, tüstént megadták magukat, kiengedték az asszonyokat és a gyermekeket, mellettük hatvan kiválóbb katonát, a megerősített várat a várossal és a katonai parancsnok gazdag hadi kincseit hátrahagyták, majd az elhanyagolt, mégis bátor várnak büntetést adhassanak, mivel, ahogy a hír járta, azok Temesin elöljáróinak torkát metszették?

III. §

Abban az időben, amikor visszaadták az országnak, kevéssé volt megerősítve, majd a közeli polgárháborúban még gyakrabban nyomorgatták. Közel hozzá apátság van, amelyet ma a legkiválóbb Csáky Miklós gróf irányít.

IV. §

A tartománynak egykor több vára volt, amelyek azonban az idők viszontagságai miatt mind elpusztultak, semmi más, hacsak nem a kőporok és a falak omlásai mutatják ezeket. Legközelebb Szent Jóbbhoz észak felé kb. ezerlépés távolságra van egy vár vagy erődítmény, amit a magyarok *Székelyhíd*nak neveznek, nagy számú említése található Istvánffynál a) A mocsaras Ér folyó ágai között fekszik. Így a természet akadályozta meg az ellenség betörését, kivéve, amikor a fagy ereje a vizet összeszorította. Emellett az erődöt falak övezték, mérték szerinti vastagságban építve, és gyeppel megerősítve, hogy megvívása kemény volt, mégis semmi más, csak rom és a munka nyomai maradtak fenn belőle napjainkra a nevét viselő falu mellett, amelynek magasabb helyén kastély látszik

erőd kőfalaival erősítve. Amikor Váradot a török 1660-ban elfoglalta, *Székelyhíd* várát *Borbély Albert* birtokolta, ahogyan *Bethlen* szavai szólnak, *abban a században ritka állhatatossággal, egyedülálló szorgalmassággal,* és megtartotta a védelem segítségével, hogy a gyakran megjelenő törökök nem tudtak ártani.

V. §

Nem messze volt ettől *Eradon* vára ugyanennek a folyónak a partján. Azon a részen, ahol Erdéllyel kapcsolódik össze, volt *Sólyomkő* vára, amelyet ugyancsak a barbárok 1660-ban elfoglalva teljesen leromboltak. *Papmező* vára a hasonnevű erdő között levő magaslaton volt, a váradi püspök birtokolta az egész járással együtt, de már ez is ledűlt és leomlott. Ugyanez a sorsa a belényesi járásban levő *Fenesi* várnak. A hír azt mondja, hogy Béla alapította, és a vidék neve onnan ered, hogy Béla itt nyestre vadászott, amit a magyarok *Nyest*-nek neveznek. *Pocsay* híres város volt a Berettyó és az Ér folyók mocsarai között. Nevét úgy látszik, hogy Bocskay Istvántól kapta, akár hogy ő alapította, akár csak birtokolta. Romokon kívül semmit sem mutat. Még jobban elpusztult *Keresztszögh* vára a Sebes-Körös mellett, amelyet inkább *Keres-szög*nek neveznék, mivel a Körös szűkületében emelkedett egy kissé magasabb helyen, ahol nem látható más, csak a romok és a tornyok kőomladékai. Emléke azonban olyan híres, hogy a Csákyak igen régi nemzetsége e vár által jelzi a nevét.

II. rész

A mezővárosokról és nagyobb falvakról

Ha Magyarországon egykor valamely vidék bővelkedett falvakban, ez ha nem múlta is felül azokat, de alig maradt el tőlük. A fejedelmek által elrendelt 1552. évi összeírás több mint 339 falut számlált össze, amelyeket nem felesleges említeni, hogy kitűnjék, mennyi pusztult el napjainkig. Akkor négy kerületre vagy járásra volt osztva:

Az első járás falvai a következők voltak:

1. *Henczida.* Bocskay György, Bornemissa, Horváth és másoké.
2. *Gáborian.* Torday, Vécsey, váradi kapitány.
3. *Peterszögh.* Váradi kapitány.
4. *Erpat.* Dersffy Miklós, Csáky.
5. *Szent Kozma.* Csáky.
6. *Andaháza.* Csáky, Telegdy.
7. *Kovachi.* Nadányi.
8. *Bakonszögh.*
9. *Thorda.* Thordai.
10. *Nagy-Rabe.* Bajomy Ferenc és mások.
11. *Kis-Rabe.* Püspöki.
12. *Bajom.* Bajomy Ferenc és mások.
13. *Zerep.* Bajomy Ferenc és mások.
14. *Udvardy.* Püspöki.
15. *Püspek Ladany.* Püspöki.
16. *Barand.* Püspöki.
17. *Derecske.* Bajomy Ferenc.
18. *Thepe.* Nagyprépost.
19. *Zovath.* Bajomy. Szepesy.
20. *Kechelyes.* Szepesy György.
21. *Zarand.* Zarandi.
22. *Bodoháza.* Szepesy György.
23. *Bagos.* Bajomy.
24. *Zepes.* Szepesy.
25. *Báncs.* Szepesy és mások.
26. *Fancsika.* Bajomy és mások.
28. *Bodokfalva.* Szepesy.
29. *Debrecin.* Török János 1216 porta.
30. *Feured.* Püspöki.
31. *Mocsy.* Dobó István.
32. *Monostor.* Parlacsy László.
33. *Thamasy.* Pazy János, Bajomy.
34. *Samson.* Zolyomi.

35. *Szalap.* Milith. György és mások.
36. *Vamos Pereti.* Zolyomi.
37. *Buzitha.* Bornemisza Boldizsár.
38. *Monostoros Paly.* Püspöki.
39. *Hosszu Paly.* Pensicz.
40. *Vertes Pec.* Székely.
41. *Nagy Leta.* Bathory András.
42. *Almosd.* Bethleny Farkas és mások.
43. *Kakot.* Szelindy János.
44. *Sarfő.* Bajomy.
45. *Bagamér.* Váradi káptalan.
46. *Szelind.* Szelindy János és váradi káptalan.
47. *Margita falva.* Ártándi Kelemen és váradi káptalan.
48. *Puszta Apaty.* Váradi káptalan és Szepesi.
49. *Nagy-Mihály-falva.* Váradi káptalan és Báthory és többiek.
50. *Vasad.* Váradi káptalan, Szepesy, Szelindy.
51. *Piskolth.* Szent Jób apátság. Remeték.
52. *Eradom.* Szepesy, Eéry és a többiek.
53. *Keecsy.* Csáky.
54. *Zalachii.* Váradi káptalan.
55. *Kis-Paczal.* Csürgü.
56. *Oltamány.* Varkocsy, Zolyomy.
57. *Monos Petri és Csatár.* Románoké.
58. *Abraham-falva.* Csákyaké.
59. *Margita-falva.* Csákyaké.
60. *Bogyoszló.* Csákyaké.
61. *Fel-Apathi.* Artandiaké.
62. *Veed.* Újhelyi.
63. *Olaszy.* Olaszy Gáspár, Dersffy és mások.
64. *Aszonvasara.*
65. *Köbelkath.* Geczy.
66. *Mindszent.* Litterati Mihály.
67. *Albes.* Zolyomiaké.
68. *Nagykereki.* Kerekieké.
69. *Kis-Kereki.* Ugyanazoké.
70. *Keserő.* Horváth Péter.
71. *Székelyhida.* Bajomy. Zolyomy.
72. *Kooligh.* Bajomy Ferenc, Zolyomy.
73. *Kis-Kagya.* Pethő.
74. *Szent Miklós.* Remeték.
75. *Thalvogd.* Varkocsiaké.
76. *Szent Jób.* Szent jóbi remetéké.
77. *Nagy-Kagya.* Thordai.
78. *Egyed.* Forgacs Zsigmond.
79. *Raczfalva.* Ugyanazé.
80. *Szent Imre.* Püspöki.
81. *Jankafalva.* Bajomy, Zolyomy.
82. *Esztar.* Tholdi Mihály, Esztary.
83. *Kasza.* Bocskay György.
84. *Kerek egyház.* Tohy Ferenc.
85. *Konyar.* Artandi Kelemen.
86. *Fejértó.* Bartakovich János.

Második járás

1. *Egyházeusti.* Váradi káptalan.
2. *Iklod.* Ugyanezé.
3. *Kakacsy.* Ugyanezé.
4. *Megyer.* Esztáry, Tholdy.
5. *Szent András.* Kisprépostság.
6. *Vadasz.* Tholdy Mihály és a remeték.
7. *Palota.* Csibak Péter.
8. *Mindszent.* Pazman Péter, Csibak.
9. *Tarján.* Sarkady Ferenc.
10. *Gyaran.* Horváthiaké.
11. *Bessenyő.* Váradi káptalan.
12. *Gejercs.* Artandy.
13. *Alcsy.* Püspök uradalom.
14. *Macsa.* Püspöki.
15. *Nagyfalu.* Tholdi Miklós.
16. *Roith.* Váradi káptalan.
17. *Revid.* Ugyanazé.
18. *Vizes.* Ugyanazé.
19. *Keresztszegh.* Csákyaké.
20. *Nagy-Harsány.* Váradi káptalan.
21. *Kis-Harsány.* Váradi káptalan.
22. *Thobol.* Csákyaké.
23. *Szent János-Ugra.* Kolti. Porkoláb.
24. *Közép Ugra.* Koltiaké.
25. *Monostoros Ugra.* Ugray.
26. *Attyas Balthesy.* Tholdi Miklós.
27. *Pezere.* Bodi. Tholdi.
28. *Badány.* Szalojaké.
29. *Okany.* Bocskay.
30. *Papi.* Tholdi Miklós.
31. *Laposs.* Apród Ferenc.
32. *Oroszi.* Tholdiaké.
33. *Varsan.* Bajomy Ferenc.

34. *Győr.* Szent István káptalané.
35. *Keresztur.* Gyulay.
36. *Megyes.* Huszár és Somlyói.
37. *Gyante.* Tholdi. Sárossi.
38. *Saap.* Kemenj. Fodor.
39. *Sarkad.* Sarkady Ferenc.
40. *Poland.* Püspöki.
41. *Kethegyan.* Vemend.
42. *Kethitarcsa.* Esztary. Vemen.
43. *Simonkereke.* Bagossi, Chiragi.
44. *Méhkerek.* Sapiaké.
45. *Zell.* Püspöki.
46. *Keza.* Püspöki.
47. *Mezőgyan.* Apródi. Porkoláb.
48. *Valyon.* Sárossi.
49. *Bekes.* Váradi káptalan. Bagossy.
50. *Mezőgyarak.* Bay Péter.
51. *Mező-Panasz.* Sarkady Ferenc.
52. *Panth.* Vörös.
53. *Kis Radvan.* Apródi.
54. *Nagy-Radvan.* Püspöki.
55. *Szent Miklós.* Tholdi Miklós és Tholdi Mihály.
56. *Barakon.* Váradi káptalan.
57. *Bankota.* Csáky.
58. *Lees.* Bagossy.
59. *Oroszy.* Telegdy és mások.
60. *Gyapju.* Telegdy.
61. *Cheffa.* Csáky.
62. *Nagy Üregd.* Püspöki.
63. *Kis-Üregd.* Nagyprépostság.
64. *Saka.* Püspöki.
65. *Zeolös.* Püspöki.
66. *Hajo.* Püspöki.
67. *Szent Marton.* Szent István káptalan.
68. *Harang-mező.* Ugyanazé.
69. *Almamező.* Ugyanazé.
70. *Betffia.* Ugyanazé.
71. *Szent Lélek.* Váradi káptalan.
72. *Nagykér.* Ugyanazé.
73. *Kiskér.* Ugyanazé.
74. *Somogyi.* Pazman Péter és Gáspár.
75. *Alpar.* Váradi káptalan.
76. *Feoden.* Porkoláb.
77. *Vasarhely.* Püspöki.
78. *Zabolcsy.* Telegdy Miklós.
79. *Telegd.* Telegdy.
80. *Posalak.* Telegdy.
81. *Magyar Kakucs.* Ugyanezé.
82. *Becelő.* Ugyanezé.
83. *Berthen.* Telegdy.
84. *Isoparlaga.* Székely György.
85. *Barom-Kuttya.* Telegdy.
86. *Tamass-fő.* Telegdy.
87. *Rogoj.* Melch. Ficz.
88. *Telvesd.* Telegdy.
89. *Csege.* Telegdy Miklós.
90. *Valff.* Váradi káptalan.
91. *Vad-Kerth.* Püspöki.
92. *Venecze.* Püspöki.
93. *Cana.* Szent Anna szüzeké.
94. *Vibeczy.* Váradi káptalan.
95. *Szombathely.* Nagyprépostság.

Harmadik járás

1. *Miske.* Váradi káptalan.
2. *Szent János.* Ugyanez szüzeié.
3. *Panasztutelek.* Pazman Péter.
4. *Berek.* Csáky.
5. *Bessenyő.* Csáky.
6. *Apathi.* Csáky.
7. *Kermesd.* Csáky.
8. *Kinis.* Csáky.
9. *Felső-Szakal.* Kalothi és Tholdy.
10. *Keresztszögh.* Csáky és Szent István káptalan.
11. *Egyhazas Szakal.* Bidi Mihály.
12. *Keres Peterd.* Csáky Peterdi.
13. *Nagy Tothi.* Csáky.
14. *Erőss.* Enfy és Csáky.
15. *Kis Homorok.* Csáky.
16. *Bethend.* Sasváry Ferenc.
17. *Háth.* Apródi és mások.
18. *Kvolth.* Kvolthiaké.
19. *Iraz.* Csáky.
20. *Bodeky.* Giszty.
21. *Kéz.* Csáky.
22. *Zecsihed.* Telegdy. Abramffy.
23. *Csokmő.* Csáky.
24. *Thorda.* Márkus és Kereki.
25. *Székhalom.* Csáky.
26. *Köroly.* Csáky.
27. *Patkan.* Bornemisza. Pazman.
28. *Darvas.* Csáky.
29. *Orod.* Isáky.
30. *Isaka.* Ugyanazé.
31. *Vekerd.* Benday.

32. *Bososd.* Bososdi.
33. *Megyer.* Kisprépostság.
34. *Szent Marton Ujlak.* Pazman.
35. *Furtha.* Kis prépostság.
36. *Vancsod.* Vajay. Bornemisza.
37. *Mező-Peterd.* Artandi. Peterdi.
38. *Thold.* Feketebátori Tholdi Miklós és Toma.
39. *Saas.* Artandi Kelemen.
40. *Zomajom.* Pazman.
41. *Keresztes.* Püspöki.
42. *Boyth.* Bojtiak.
43. *Kis-Szemlén.* Szentiványy Ferenc, Artandy, és a kápolnai remetéké.
44. *Bors.* Szentiványy Ferenc.
45. *Artand.* Artandiak.
46. *Nagy Szemlén.* Váradi káptalan.
47. *Zeben.* Szent Anna apácáké.
48. *Aadam.* Artandi.
49. *Kereki.* Artandi.
50. *Nagy-Maria.* Bocskay György.
51. *Nagy-Szanto.* Horváth, Beterdi.
52. *Henczida.* Bocskay, Bornemissza.
53. *Pelbathida.* Ben. Pethő.
54. *Regen.* Püspöki.
55. *Tamassy.* Váradi káptalan.
56. *Benkefalva.* Püspöki.
57. *Hodoss.* Bajomy Ferenc.
58. *Ujfalu.* Csáky.
59. *Szüred.* Püspöki.
60. *Zalard.* Csáky.
61. *Adorjan.* Csáky Demeter és Imre.
62. *Farnas.* Szent István káptalan.
63. *Soyther.* Csáky.
64. *Lathabar.* Püspöki.
65. *Thatelek.* Püspöki.
66. *Csatar.* Püspöki.
67. *Bihar.* Püspöki.
68. *Mosshaza.* Püspöki.
69. *Püspek.* Püspöki.
70. *Ujlak.* Püspöki.
71. *Mocsimona.* Püspöki.
72. *Palyi.* Váradi káptalan.
73. *Szaldobany.* Püspöki.
74. *Sarszögh.* Szent Jób apátságé.
75. *Pokolostelek.* Csáky.
76. *Tathj.* Dragfi.
77. *Laaz.* Dragfi.
78. *Bozaj.* Dragfi.
79. *Rogiz.* Dragfi.
80. *Bélmező.* Dragfi.
81. *Papfalva.* Dragfi.
82. *Ujfalu.* Dragfi.
83. *Damuszögh.* Dragfi.
84. *Alsó-Darum.* Dragfi.
85. *Tamasfalva.* Dragfi.
86. *Zaghaló.* Dragfi.
87. *Barfalu.* Dragfi.
88. *Kenszepes.* Dragfi.
89. *Csaza.* Drágfy.
90. *Daka.* Drágfy.
91. *Felső-Darna.* Drágfy.
92. *Thirje.* Drágfy.
93. *Varvicza.* Drágfy.
94. *Sastelek.* Drágfy.
95. *Cziganyfalva.* Drágfy.
96. *Tanko falva.* Drágfy.
97. *Alsó-Kövesd.* Drágfy.
98. *Cytelek.* Drágfy.
99. *Felső-Kövesd.* Drágfy.
100. *Almaszögh.* Vajda András.
101. *Monostoros Abraham.* Csáky.
102. *Baromlak.* Artandi.
103. *Széplak.* Balogh és Bagossi.
104. *Szinalator.* Dragffy.
105. *Banlaka.* Dragffy.
106. *Kuss.* Dragffy.
107. *Riv.* Dragffy.
108. *Elisd.* Dragffy.
109. *Rogand.* Dragffy.
110. *Eossi.* Dragffy.
111. *Thultey.* Dragffy.
112. *Lerin.* Dragffy.
113. *Losk.* Dragffy.
114. *Feketető.* Dragffy.
115. *Tarnokhaza.* Dragffy.
116. *Feketepatak.* Dragffy.
117. *Selyem.* Dragffy.
118. *Batyhaz.* Telegdi.
119. *Szabolcspatak.* Ugyanezeké.
120. *Jenő.* Telegdy.
121. *Eér.* Ugyanezé.
122. *Ujfalu.* Ugyanezé.
123. *Varad.* Szent Péter káptalan falva.
124. *Olaszi.* Püspöki.

1. *Péterháza.* Püspöki.
2. *Kezy.* Taboly Ferenc.
3. *Erdő Gyarak.* Tholdi és mások.
4. *Arpad.* Csáky.
5. *Nagy és Kis Vasari.* Vasariaké.
6. *Remethe.* Sarkady. Esztari.
7. *Chimek.* Nagyoké.
8. *Cseged.* Vasari.
9. *Illye.* Csegedy.
10. *Anth.* Barcsy.
11. *Martontelek.* Tholdy.
12. *Nagy-Kemeny.* Szakalos.
13. *Bayh.* Isakah.
14. *Szinthe.* Püspöki.
15. *Tamashida.* Barcsy.
16. *Nagy és Kis Agya.* Püspöki.
17. *Kis-Jenő.* Püspökiek.
18. *Mocsolya.* Püspökiek.
19. *Brandazo.* Püspökiek.
20. *Rogiz.* Püspökiek.
21. *Magyar-Kuss.* Püspökiek.
22. *Feltutt.* Püspökiek.
23. *Beek.* Püspökiek.
24. *Feketebátor.* Tholdy.
25. *Csatfalva.*
26. *Felső Gyüzes.* Varda és Tholdy.
27. *Kovasd.* Nadanyi.
28. *Pusztaventer.* Váradi káptalan.
29. *Szent Miklós.* Püspöki.
30. *Egyházas-Gyanta.* Püspöki.
31. *Nagy-Sebes.* Csáky.
32. *Magyar Remete.* Püspöki.
33. *Belyénes.* Ugyanazé.
34. *Belyénes tartozéka.* Ugyanazé.
35. *Alsó-Denss.* Ugyanazé.
36. *Vajda falva.* Horváthi.
37. *Dragota.* István vajda.
38. *Benkefalva.* István vajda.
39. *Szent Benedek.* István vajda.
40. *Liban-patak.* Vajda István.
41. *Dragan falva.* Vajda István.
42. *Olahodoss.* Toldi Mihály, Bethlen Gábor.
43. *Magyar hodos.* Ugyanazoké.
44. *Janosda.* Püspöki és Tholdi Miklós.
45. *Gürbeth.* Matocsi. Tholdi. Telegdi.
46. *Szalonta.* Tholdi Mihály és Miklós.
47. *Madarasz.* Fodor András. Horváth és Huszár.
48. *Patha.* Püspöki.
49. *Homorok.* Tholdi Miklós.
50. *Andrássy.* Püspöki.
51. *Inand.* Farkas, Tolmas Gábor.
52. *Szekelteleg.* Váradi káptalan.
53. *Mézes.* Váradi káptalan.
54. *Dosa.* Pázmány.
55. *Abraham háza.* Püspöki.
56. *Cardo.* Püspök úré.
57. *Joseph haza.* Somogyi és püspöki.
58. *Bikacs.* Váradi káptalan.
59. *Som.* Pázmán.
60. *Somos.* Mussay.

II. §

Közülük nyilvánvalóan lehet előszámlálni olyanokat, amelyek most szomszéd megyékhez tartoznak. De több olyan van, aminek csak a nyoma maradt, az idők viszontagságaiban elpusztultak. Mégis elő kell számlálni azokat, amelyekről az egyes járásokban valamit el lehet mondani.

III. §

A váradi járásban vannak

1. *Félegyháza* a Berettyó partján van, azon a helyen, ahol a folyó a dombok közül a síkságra kihömpölyög, Bihar és Diószeg között az út közepén. Az Eszterházy herceg birtoka, gazdag magyar lakosai vannak. Paraszti munkából élnek, még pedig búza- és dohánytermesztésből.

2. *Bihar* az előbbitől majdnem ezer lépés távolságra, a délre fekvő Váradtól is ugyanannyira. Ezért a Váradért csatázó katonaság számára gyakran bizto-

sított alkalmas szálláshelyet. A közeli polgárháborúban sokan haltak meg itt nemcsak magyarok, de németek is, miközben most ezek, majd azok foglalták el a várost. De nem volt nagyobb pusztulás, mint ami a magyarokkal történt, akik a háború befejezése után vigyázatlanul itt késedelmeskedtek. Ugyanis amikor néhány csapatuk egy kiváló férfinek, Thordainak a vezetésével a városban megszállt, és a templom mellé épített sáncban és árokban merészebben, mint ami megengedhető volt, rejtőztek, a váradi védelemtől és néhány rác csapattól megtalálva, mindnyájan, néhányukat kivéve, akik sebesülten elmenekültek, elpusztultak. Tudniillik a német katonaság, miután felgyújtotta a várost, betört a sáncba, és mindenkit, aki eléje került, ledöfött. Akkor nagy csapás érte a város lakóit, nemcsak a lakóhelyeiket vesztették el, hanem sokáig számkivetésben kellett lenniük a sok katona miatt, a város körüli falvakban. A szerencsétlen nép nem tudta összegyűjteni erőit, pedig a föld, kiváltképp búzát és szőlőt igen bőven termett. A város felső részén valami igen régi vár romjai látszanak kivájt négyszög alakban, a sáncok mutatják, hogy milyen iszonyú nagy munka volt, mivel most is annyira kimagaslik, nyilvánvaló jeleként annak, hogy egykor milyen óriásinak kellett lennie, hogy az idők annyi pusztítása után sem vált a földdel egyenlővé, sőt az egész mű fennmaradt, csupán az árkok teltek meg kissé. Vannak, akik úgy vélik, hogy a szkítáktól maradt fenn. Az biztos, hogy olyan népektől maradt, akik elsősorban költözéseikkel ezekért a földekért kölcsönösen megküzdöttek. A város a váradi püspöknek engedelmeskedik.

IV. §

Ugyanezen a részen van Püspekum, félezer lépésre Bihartól Várad felé tekintve, középen a két város között. Kissé magasabb fekvésű, nagyon kellemes szőlőtermő hegy lábai alatt, ahogyan már leírtam. Ezért borban bővelkedik, de nem hiányzik a gabona sem a szép síksággal a várost körül ölelő föld termékenysége miatt. Látható itt egy épület a püspök szállásaként, jóllehet a város a református hitet vallja, lelkipásztora is van, tanult férfi.

V. §

Kovacsida legközelebb Biharhoz a szőlőhegyek között. *Palyi,* hasonló helyzetű a szőlőtermő dombok magaslatán. *Újlak,* távolabb, híres a borfajtájáról. *Csatár,* Újlak szomszédja, bora nem gyengébb, gyakran ad szállást a megyegyűlésnek. *Hodos* a Berettyónál fekszik, termékeny, bortermő helyen. *Szalard* hasonló helyzetű, ugyanazon a parton fél mérfölddel magasabban. *Vajda* a másik parton távolabb szőlőskertek között, amelyekben kiválóan ízletes és erős szőlő terem. *Sz. Imre* ugyanezen a részen, de közelebb a folyóhoz, bora dicsőségben a váradival vetekszik, mindkettő kedves az ivóknak, és a fejnek nem árt, egészséges. *Vödres-Abrany* Szent Jób várával szomszédos falu, a Berettyó ugyanezen a partján. Túl rajta *Margita,* a megye utolsó falva ezen a részen, ahol Szolnok, ahogy mondják — Közép — kapcsolódik. Van még több falu ezeken a szőlőhegyeken, amelyek mellett elmenni hírüknek nincs kárára.

VI. §

Ebben a járásban a Sebes Körös körül vannak Vasárhely szűken ezer lépésre van Váradtól ezen a parton sík, termékeny, erdős helyen.

Telegd ugyanezen a parton egy mérföldnél nagyobb távolságra fekszik az

előzőtől, benne a Haller és Kornisch nemzetségeken kívül másoknak is van mostanában épített hajléka, a tekintetes Baranyi Miklósnak, akinek velem szemben cselekedett emberségét soha nem tudom eléggé dicsérni.

Puszta Újlak a másik részen van a szőlőtermő hegyek aljában, amelyekben boros pincék vannak.

Posalaka senyvedt falu azon a parton, ahol Telegd van, bár szintén termékeny földű.

Telkj kevéssel feljebb ugyanezen a parton.

Örvény a másik parton a Körös mellett.

Czéczke azon a parton, ahol Telkj, túl rajta.

Eskelyő hegy lábai alatt, amelyből — elmondtuk, hogy — barlang nyílik, és patak ered, pisztrángban és lazacban gazdag. E helyek felett, a Körös körül vannak:

Lugos, Élesd, Tinód, Kakucs, Gögény, Rév, Bonlaka, Sonkolyos, Barartka, Löri, Csernóháza, és végül *Feketető,* amelyről a *Status Hungariae* szerzője mondja: *Feketető* az Erdélybe való átlépésnél fekszik, latinul, nigra palus-ról elnevezve, amelyet hegyek és sziklák erősítenek mindenünnen, valachok lakják, iszonyú és vad helyen fekszik, ahol a föld igen ritka művelése miatt a búzának, gabonának, élelemnek nagy szegénysége következik be, mivel egyáltalán nincs ennek a helynek semmilyen síksága, és nem vetések, hanem minden felől a földek nagy térségével körülvett szétterülő fák láthatók, ezért kevésbé alkalmas ez a puszta föld, nem tud semmilyen gabona megteremni.

VII. §

A Fekete és a Sebes Körös között vannak nagyobb helyek, amelyeket ehhez a járáshoz sorolunk:

Nagy-Üregh egy mérföld távolságra Váradtól délre, amelyben vár romjai maradtak fenn, magasabb földön, földje kiváló, de szőleje nincs.

Kis-Üregh csak néhány háza van az erdők között.

Lesch fél mérföldre Nagy Üreghtől az erdők között.

Gyapiu ugyanakkora távolságra Leschtől az erdők között rejtőzik, túl rajta.

Innand a Szalonta felé vezető úton, termékeny földű.

Szalonta nagy falu vagy mezőváros a Gyepes partján. Mondják, hogy az állattartási lehetőségben és mennyiségben Debrecent sem engedi maga elé.

Madarasz ennél a folyónál, de távolabb.

Remete egyetlen magyar hely a Keres ér pataknál, igen bővelkedik kagylókban és halakban.

Feketebátor Szalonta felett ugyanazon a parton, szintén magyar falu, ámbár sokat vesztett a dicsőségből, amelyet egykor bírt.

Tomasda folyók között mintegy a Fekete Körös szigetén, amelyet most elsőnek tekintetes Baranyi Miklós telepített újra lakosokkal.

Homok és *Janosda* szomszédos falvak lapos helyen.

Nyarszeg távolabb van és

Szekelytelek kellemes helyen az erdők között.

Tenke két vagy három házat mutat a Fekete Körös partján.

Bélfenyér az utolsó hely, egyetlen katolikus ezen a vidéken, püspöki birtok.

Genta ugyancsak határt jelent a belényesi járás felé, ennél a Körösnél, erdők között van, elég termékeny. Ami pedig innen keletre és északra fordul, Belényesnek és Papmező erdőnek nevezik. Ezekbe gazdag helyek tartoznak, a

valachok telepei, nagyobb mégis a Harangmező, egykor jeles falu, ma középszerű, a Szent István káptalanhoz tartozik. Azután a két fürdő, egyik a Püspök, másik a Félix, amelyekről a végén az A oldalon olvasható.

VIII. §

Érmellék járás, ez a vidék az Ér folyó körül van, amely az egész vidéket körbeöleli, itt Szabolcs, ott Szatmár megyétől elválva az Ér folyó körül fut le, földje sík, termékeny, inkább a búza mint a szőlő termelésre alkalmas, magyarok lakják, helvét vallásúak.

Nagyobb helyek benne:

Dioszegh város az Ér folyó mocsarai között, boráról és dohányáról híres. Nincs Magyarországon hely, ahol ez a növény jobban teremne. Bora nemcsak erejével, hanem egészséges voltával is kitűnik. Nagy és gazdag város, azon Prainerus leányainak a birtoka, aki nemességét a pétervaradi esettől kapta. Van tanácsháza is, amelyet nem kis költséggel épített ez a nemzetség.

Székelyhida ennek közelében, nem távolabb egy mérföldnél, mezőváros, amely Székelyhíd váráról, amelyet másutt említettünk eléggé ismert. Gazdag épületei vannak a szőlőtermő dombok alatti síkságon, amelyek közül kitűnik az Engelshoff család kastélya, a hasonnevű vár falaiból ékesen felépítve.

Kiskereki falu Székelyhíd és Dioszegh között, hasonló fekvésű és bortermelő.

Asszonyvására Székelyhídon túl lévő falu Szent István káptalan birtokában lévő gazdag hely. Kiváló bort terem, erőset, kellemes ízűt és nem kevésbé bőven. Itt csodáltam meg az erdőkbe ásott pincéket, amelyek teli voltak borral, ajtajuk óvatosan volt elrejtve.

Ottomány Szatmár megye határán lévő hely, földje és szőlős kertjei gazdagok, ifjabb Komáromy György nemes urat bírja (urául).

Keserő az Ér mocsarain túl lévő síkságon van, számos nemes lakossal. Nem volt az én időmben az egész megyében szebb és nemesebb szűz, mint ebben a faluban a legkiválóbb Fráter leánya. Ezt a tréfa kedvéért!

Almosd Keserő vidékén levő nemes és gazdag falu. Egy mérföldre van Dioszeghtől.

Nagyleta túl van Álmosdon, kisebb falu.

Bagamér elég gazdag város, termékeny síkságon gazdag gabona vetésekkel. A tiszteletre méltó váradi káptalan az urasága.

Ersemje Bagamér szomszédja, széles síkságon, veteménynek nagyon alkalmas.

Tarcsa Ersemje vidékén, hasonló fekvése és termékenysége van.

Galospeter lapos helyen, Tarcsától fél mérföldre fekszik. Gazdag lakosai vannak, nemzetiségük, mint az összes többié ezen a vidéken, magyar.

Vasad távolabb a nyírerdők felé megy, de rosszabb sorsú, a homok és a föld terméketlensége miatt. A váradi káptalannak engedelmeskedik.

Piskolt Szatmár megye határán nyírerdők között van, gazdag, református vallású magyarok lakják.

Van még több falu is ebben a járásban, de ezeket hosszú lenne elősorolni. Tudniillik mindezek gazdag és művelt részek.

IX. §

A harmadik vidéket népiesen *Sárrétye* járásnak nevezik: ez annyi sáros mező, a sár és az iszap miatt, amely nemcsak a Berettyó árvizei miatt támad, hanem a sűrű tavak és mocsarak miatt, amelyek ezt a vidéket nedvessé teszik. Az egész ugyanis a megyének az a része, amely az Ér folyótól Várad felé megy és Szabolcs megyétől egészen Békés megyéig fut a Berettyótól és mocsaraitól öntözve, ezért nevezik sárosnak. Bár termékeny mezői vannak, nagy, állatoknak alkalmas legelői is vannak. Református vallású magyarok lakják. Gazdag falvai vannak, közülük kiemelkedik *Bagos,* Debrecen mellett, amely a katonák állandó vonulása miatt igen nagyon megnyomorított hely. Alig múlik el nap, hogy három vagy négy szekeret ne kelljen a most Debrecenbe, majd Pocsajba menő katonáknak adniuk.

Pocsaj Bagostól majdnem két mérföldre van a lerombolt Pocsaj vár mellett a Berettyó és az Ér összefolyásánál, ahol legkeskenyebb az átkelés, nagy pallókkal borítva, amelyek Pocsaj várától egészen az elpusztult Nagy Mariafaluig értek, amely a másik szomszédja.

Kis-Maria nagy falu a Biharhoz vezető úton. Azt mondják, hogy itt született az a híres Bocskaj, aki, hogy kedves legyen a szülőföld előtt a helyet a szabadságosoknak ajándékozta, amiatt most mennek perre, hogy biztosítsák a szabadságokat, amelyeket a király egyáltalán nem erősített meg.

Nagy-Kereke hasonlóképp nagy falu, és a legfőbb hadparancsnok kastélyáról elég híres. Széles síkon fekszik, a körül sétálók előtt földekkel, rétekkel és mezőkkel szélesen tárulkozik ki.

Esztár középszerű falu a Berettyón túl, most C. Komáromi István birtokolja.

Hencida nem messze ettől a Berettyó mellett fekszik.

Gáborján hasonlóan egy mérföldnél kisebb távolságra, ugyanennek a folyónak a mocsarai között, híres prépostság, amelyet az igen régi torony hatalmas (romjai) mutatnak, élén ma az igen kiváló Luzsinszky István L. B. püspök áll, most felszentelt püspök Thyatirce és Eriff.

Bakonyszögh azon a helyen van, ahol a Berettyó folyó mocsarakba szétömölve kezdi a földet elönteni. A kagylókról és a teknősökről híres falu, amelyekből megszámlálhatatlan szekerekkel küldenek minden évben Bécsbe. A gyöngyöt termőkről másutt már megemlékeztünk.

Derecske nem messze ettől Békés megye felé a legvégső falu.

Tarcsa közepes falu, magasabb helyen, Debrecen mellett.

Kakat a másik részen, valamint

Monostoros-Pály, a többi falvakkal együtt az idők viszontagságai miatt sokat szenvedett.

X. §

Térjünk rá a belényesi járásra, amely mint elmondtuk a váradival határos, és körülbelül tíz mérföld hosszúságban tart, itt Erdély felől, teljesen a kárpáti hegyektől, ott Zaránd megye dési járásától érintve. Maga a vidék mindkét felől magasra szökő hegyek között fekszik. Szabad síkság két ezer lépésnél alig szélesebben terül el, míg hosszúságban az öt-hat ezret felülhaladja, mégis sík, kerthez hasonló és mindenütt kellemes dombokkal körülvett vidéket mutat, amely semmi mástól szépségben nem áll hátrább. A Fekete Körös középen metszi, mindkét oldalán sűrűn beleömlő patakocskákkal, amelyek a hegyekből le-

jöve nemcsak bőségesen öntözik a vidéket, hanem ivásra is egészséges vizűek, és gazdagok nagyon pisztrángokban. Földje a gabona minden fajtájának jó, ámbár a hóval borított Kárpátok alkalmatlanok, mivel a nedvességnek nem örül. Gyümölcs sehol sem terem ízben és formában ennél kellemesebb. Románok lakják kevés magyarral keveredve, messze híresebb lenne, ha nagyobb települések tartoznának hozzá. Merném megerősíteni, ha az úr, akinek engedelmeskedik, jelenléte gyakoribb lenne, nincs olyan fekvésű hely, amellyel Belényesünk kellemességben ne lenne összehasonlítható. Mondják, hogy Béla király, akit, miközben itt megszállt, a hely nem ismert kellemessége meglepett, és hogy az ő vadászatára rendelt és tiltott nyesteket bírt, ezért a helyet Belényest-nek nevezte. Ugyanis így nevezik magyarul a martes-t, ámbár vannak, akik úgy vélik, hogy a bölények nagy tömege miatt, amelyet a magyarok *Belyén*-nek neveznek, ered a belényesi járás elnevezése. Úgy látszik, sokat segített ebben az a történet, amely azt mondja, hogy IV. Béla idejében az urak magános lovai szabadon kóborolva erdeiek lettek, a sörényes négylábúak ezzel a fajtával a Kárpátok hegyeit elözönlötték. (a.) Ki kételkedhetne tehát, hogy az idők viszontagságaitól szétszórt ökrök elsősorban azokban a hegyekben szétszéledve erdei bölények lettek? Vajon valóban azt az állatfajtát lehet a mai napig megtalálni itt, nem lehet könnyen eldönteni, mivel a hegyekben iszonyú nagy és áthatolhatatlan berkek vannak. Egyébként a vadállatoknak igen sok fajtája él itt, amelyeket a lakosok tudatlansága nem tudott megkülönböztetni. Ugyanis a románok, amint másutt már mondtuk, tudatlanok és műveletlenek. Sok falva van és annyira sűrűn, hogy bármely lakható helyen egymástól alig ezer lépés távolságra három négy falut lehet látni, sőt nemcsak a völgyek vannak tele falvakkal, hanem a hegycsúcsok és a hegygerincek is kalyibák módjára kapaszkodó házakat mutatnak. Ezért, ha valahol, itt van a falvaknak bősége, de hitványak, kicsik, senyvedtek és kalyibákhoz hasonlók.

XI. §

Belényes a járás székhelye, egy tehetős, népes nemes város. A járás közepén fekszik, sík és kedves, minden tekintetben kellemes hely. A Körös folyja körül és a várossal egy nevű patak, amelyek a város végénél folynak össze. Lakosai magyarok románokkal keverten, ezért mindkét nyelvet már gyermekkoruktól kezdve tanulják. A püspök lakóhelye valamivel díszesebben épített, mégis most akarja megújítani az első kardinális.

XII. §

Jánosfalva ezer lépésre Belényestől a Körös partján, gazdag lakosai vannak.

Sonkolyos az előbbinek szomszédja, hasonló sorssal és lehetőségekkel.

Patrany a folyó másik oldalán fekszik.

Ujlak hasonlóan ugyanazon a helyen, ahol a hegyeken átjövő idegenek Belényes vidékére leereszkednek.

Szudrics Belényesen túl, ezer lépés távolságra, magaslaton elhelyezkedő népes falu, a *Királyné pataka* folyó folyja körül.

Köszvényes Szudrics környékén, termékeny helyen.

Vaskoh egyszerű falu, de a vasművességéről említésre méltó. A lefolyó Körösnél egy síkságon fekszik, a felmagasló hegytől finoman elváló dombocska mellett. A domb végénél van a vasgyártáshoz szükséges kunyhókkal felszerelt

püspöki műhely épülete. Körülfolyja azt a Fekete Körös, a domb másik részéből folyó *Boj* patakkal kézzel vájt csatornával van összekötve a dombocska mellett, vizük jó és megfelelő, alkalmas malmok hajtására, a vaskohók számára szintén alkalmassá lett. Bizonyosan nem áll meg soha a Körös miatt, sem a jég nem fogja be a Boj patak melege miatt, ahogyan másutt már ismertettük, hogy ez meleg vizet szállít. Ezért örökösen nappal és éjjel kalapálják és formálják a vasat az erre készített kettős kalapácsok, pörölyök. A nyers anyagot a közeli hegy oldalairól szállítják, ahol akkora bőségben található, hogy elmondhatjuk, a föld csekély mozgatásával teljes szekereket megtölteni mindennapos gyakorlat. Három fajtája van, a barna, a vörös és a sárga, amelyek elkülönülés nélkül összekeveredve tartalmazzák a vasat. Az egész munkát a románok szorgalmassága végzi. A munkát részekre osztják, egyesek szekerekkel a nyers anyagot hozzák, mások az elhozott anyagot kohókban megolvasztják, és a kifolyt vasat szünet nélkül kalapálják különböző formákba néhány német és cseh mester segítségével, akik a munkákat irányítják.

Rézbánya Vaskoh vidékétől csaknem egy mérföld távolságban egy mély völgyben levő egyszerű falu: só vagy bányaváros volt egykor, lakosainak kőből épült házai voltak, amint szerte a nyomok és romok mutatják. Kisbányának hívták a régiek, amint Köleséri mondja a Auratia Rom. Dacic. c. műve első fejezetének 49. lapján. Ugyanis nem tudta elősorolni, hogy mindaz, ami a rézművességhez szükséges, itt bőségesen megtalálható? A szomszédos hegyből leereszkedő bő és állandó vizű patak mindenfelé alkalmas kanyarokkal, úgy alkalmazkodik és kívánság szerint odafolyik a forgó malmokhoz, aztán ismét összegyűlve egy mederbe, az egész falun átfolyik. Mindenütt a kemencékhez megfelelő fák látszanak, a rézhordozó hegyek a szomszédban vannak, amint a rézbányák mutatják, amelyek közül néhányat felújítani már elrendelt Csáky főkardinális. A többit a mesterségeknél elmondtuk.

Poiana egyszerű falu a Körös forrása körül. Egyszerű román lakosai vannak, akik azonban értenek az aranymosáshoz. Ugyanis, ahogy rohan a Körös, árkokat ásnak, a rómaiak szokása szerint, vízároknak nevezik, ezeket leterítik szőrős, kemény pokrócokkal, amelyek az aranyat visszatartják. Az oldalakat deszkákkal elzárják, így a meredeken át késleltetik, miközben úgy folyik át az árkon, hogy az arany visszamaradjon. Ezért, miután lebocsátották a vizet, kimossák az iszapot, amely a mélyben leülepedett, egészen addig, míg az arany tökéletesen előtűnik. Egykor hatvan napig három-négy aranypizetumot gyűjtöttek, ma alig két hétig tart kevés értékkel. Ebből a vidék urának tizedet fizetnek. 1726-ban semmi sem került elő az év szerfölötti szárazsága miatt.

A Felix fürdőkről

I. §

A moraviai Hocvaldensből származó Felixnek Helcher Felix főtisztelendő úrtól, garábi prépositól, aki 1711. évben premontrei rendje által küldetett a prépostságuk kanonokjának, aki a fürdőket akár építette, akár újjáépítette — mondjuk.

Tudniillik az a hagyomány, hogy a régi fürdők itt Magyarország királyáé Szent Lászlóé voltak, amelyeket a bekövetkező idők leromboltak, ami hihető, és a törökök idejéből maradt fenn valami csatorna, akik igen szerették a fürdőket. Azonban a törökök ideje után Farkas István a váradi káptalan prépostja

a premontrei szerzetes rend jóakaratával a megszerzett fürdőket valami módon elrejtette, míg végül halála után a mondott rend prelátusa Ő felségétől kieszközölte, hogy ezeket a javakat visszaadják. Ekkor Félixünk, valósággal ezen javak megújítója, idejőve 1711-ben, amikor meglátta, hogy ezeket a fürdőket könnyű szerrel fel lehetne építeni, gondoskodott arról, hogy jobb alakban építsék át. Maga a hely Váradtól egy óra útra van dél felé, Szent Márton falu földjén, amely egykor igen gazdag és katona hely volt, tudniillik az erdélyi fejedelmek idejében, míg egykoron a királyok idejében a Szent István prépostsághoz tartozott. Emellett a falu mellett van a fürdők forrása, délre az erdők között egy lejtő aljában, a közeli hegyekből lesiető patakocska fogja körül. És ahol a fürdőknek valami nyoma volt, a nevezett Farkas három tavat készített. De amikor megérkezett Félix, és észrevette, hogy a harmadik tó alja hideg vizű forrásokat csepegett és miután lebocsátotta ezt a harmadik tavat, csak kettőt hagyott, és a távolabb lévő másikat pedig kiásta és kiterjesztette, feldíszítette, amilyen most az alakja. Tudniillik két tó van, egyik a másik mellett, körülbelül három öl széles, és hosszúsága is annyi. Mélysége embernek megfelelő, körül gyalult deszkákkal, és alapjában négyszögletűre formált, annyi lépcsővel a bemenetelnél, hogy a fürdőző emberek öltözetük változtatása végett kényelmesen tudjanak ki és bemenni. Lassan buzog a mélyből, ha a tóból lebocsátják, lassacskán telik meg. Keletre és délre egy kifolyása van, amely a legközelebbi folyócskába viszi a vizét. A tavakban nemcsak a fürdőmesternek van felépített épülete, hogy a fürdők alatta biztonságban legyenek, hanem azért is, hogy a fürdőzők számára alkalmas lehetőség legyen, ha kényelembe akarják tenni magukat. Tudniillik tágas az épület, a mondott tó közepén, mindkét részén két kamrácska, a kamrák közepén konyhával, azon alkalmatossággal, hogy a konyhából ablak van nyitva, amelyen keresztül az ott időzők óhaja szerint ételeket tudnak kiosztani illetve elvenni. Ennek az épületnek a tájékán körülbelül tíz lépés távolságra keletre egy másik épületet is épített égetett téglákból és a közeli kőbányából kibányászott kövekből, ugyanezen kőbányából való mésszel készült a nevezett Félix, ezen rend adminisztrátorának Dresner Mihálynak a segítségével. Abban az épületben négy alkalmasan készített kamrácska van, ahol bárki tiszteletreméltó helyen időzhet. Istálló van hozzákapcsolva, hatos fogatú számára. Itt csapszék van két pincével, az egyik a korcsma alatt, a másik távolabb a dombba vágva, ez jobb az előbbinél. Köröskörül berkek és igen szép erdők vannak a kápolnácska mögött északnyugatra néhány száz lépés távolságra.

Püspökfürdő

Félix fürdő szomszédjában egy sík tetejű magas dombocskán tarkállanak a Püspökfürdők, egykor igen nevesek. Ugyanis nem lehet tudni, ezt vagy a Félixet találta meg és építette meg először László király úr. Alacsony helyen fekszik, a Somlyó hegy lábain, ettől sok kelemességet kap. Tudniillik, ezekből emelkedik kelet felé lágy hajlással és kedvesen, díszíti fel csodálatosan azokat a helyeket, nemcsak gömbölyűségével és magasságával, azért van csúcsa is, hanem fákkal is, amelyek a fürdőzőknek, amikor felöltözve pihenni akarnak, alkalmas szálláshelyül szolgálnak. Ugyanis akár az árnyékot keresik, akár mozogni akarnak, és az elterülő vidéket nézni, mindegyik kívánságnak megfelel. Tudniillik tetejéről az egész megyét lehet látni. Ugyanakkor aljából sűrű források fakadnak, forróvizűek, olyan bőséggel, amely a fürdőknek bőven elég. Csaknem négy öl hosszú és két és fél öl széles medence van, amelynek oldalai és földje

szépen gyalult deszkákkal megépítve illeszkednek össze, szépen hozzáillesztett padokkal körüskörül, a fürdőző kényelmére. A medencét épület fedi mindkét felől hozzáépített kamrácskákkal, amelyekből a fürdőbe lépni és ismét visszatérni alkalmas. A váradi püspök építette, Csáky főeminenciás sokat díszített rajta, úgy, hogy méltó bármilyen nemesebb sorsú ember látogatására. Ez nekem melegebbnek tűnt, ámbár merném megerősíteni, hogy nekem mindkettő egyenlő módon tetszett. Azonban azt kell hinnem, hogy nyaranta a Felixfürdő talán az elviselhetőbb, vannak, akik ezt annak elébehelyezik. Nem kevesebb számban látogatják, mint a Félixet, azok pedig télen a bennük levő melegség miatt sokat előnyben részesülnek, és az egyedüli fordulópont tavasszal ezeket, nyáron azokat csaknem nagyobb számban viszonozza. Sokan a Félixet inkább kénesnek tartják, ezért gyümölcsöző és hasznos váltogatni, ahogyan az orvosok javasolják. A belőlük eredő Pecze folyóról már másutt beszéltünk, amely ahogy elmegy ezer lépés távolságban egy falut mos, az egykori Szent Márton mezővárost, a Szent István káptalan birtokát, ez az idők nyomorúsága miatt csaknem teljesen elpusztult, amelyet hazatérése után a káptalan főtiszteletű prépostja Félix szintén helyreállított. Túl rajta a püspök birtokai és falvai vannak: aztán a váradi vár és város. *Vadász* falu a Pecze partján, valach, a kisebb prépostság közepén, aki sok hársfát ültetve gazdagon ékesítette az úthoz közel épített házát. Elhagyott prédium malommal, a remeték irányításában, András, aki ennek a rendnek a megszervezője (?) volt, amiatt, mivel virágzott a mesterségben és szilárdságban, eléggé igyekezett felújításán és újjátelepítésén.

Palota ugyanezen folyócska mellett ugyanazzal a sorssal, valamiféle épületeket mutat.

Keresztszegh falu a vár mellett, a Körös között fekszik, amelytől nevét kapta. Úgy vélem ugyanis, hogy a Keresztszegh szó a használat által a Keres-szegh vagy Keres-szek-ből keletkezett, tudniillik, hogy a Körös szegletében, vagyis a homokkal kihányt padján fekszik. Azt mondja Bonfini, hogy ettől a vártól nem messze ölték meg nyomorultul a kunok Kun Lászlót, akiket szeretetében tartott. Szép, termékeny és méltó hely, ahol a *Csákyak* nemzetsége első helyét foglalta. A Csákiak mellett ebben a faluban a Szent István káptalan birtokol néhány telket.

JEGYZETEK

Fizikai fejezet

I. §

a) Dec. I. Lib. I. fol. 22.
b) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. IV—VIII.

IV. §

c) Lásd Lazius comment. Rom. Reip. Lib. XII. Sect. II. cap. 1. f. 1090.
Bonfini Meszesnek nevezi, hozzáteszi, hogy ennek kapuin vagy szűk helyein keresztül törtek be a kunok Salamon király idején Magyarországra. Conf. Lib. III. Dec. II. fol. 208.

XVI. §

a) Durar. Rom. Dac. Cap. V. p. 177.
b) C. c.
c) vid. Kölescheri Aur. Dac. Cap. V. p. 183.
d) Lib. XXXIV.

Politikai rész

I. §

a) Ugyanis miközben Chaba Görögországba kiköltözött, testvérének csapata Magyarországon visszamaradva a székelyek eredetét adta.
A megye boráról és szüretéről egy kassai poéta így ír:
Amikor az erdőkben az északi szél erős tiszteletét teszi
És éjszaka vastag dér borítja a mezőket.

XX. §

b) Czibakról lásd Istvánffy Lib. X. fol. 96. és XII. fol. 123.
Perényiről Lib. X. fol. 96.
György barátról Lib. XII. fol. 126.
c) Érről lásd Istvánffy Lib. XXIV. fol. 314.

Különleges rész

Debrecenről

II. §

a) Istvánffy Lib. XXII. fol. 264.

Nagyvárad

I. §

a) Conf. Bonfini Lib. IV. Dec. II. f. 231.
b) Valójában már a rómaiak előtt megvolt, azon népek, amelyeket Ptolemaeus ezeken a vidékeken helyezett el, Buredensiumnak nevezték. Ha Lazionak igaza van. Lib. XII. Sect. II. Cap. I. fol. 1091.
c) Lásd Bonfini Lib. és IV. Dec. II. f. 208. és következők.
d) Ugyanitt Lib. III. Dec. II. fol. 216.
e) Lib. IV. Dec. II. f. 233.
f) Lib. III. Dec. II. f. 213.
g) Ugyanott fol. 209.
h) Lib. IV. Dec. II. fol. 231.

II. §

i) Lib. VI. Dec. II. fol. 253.
k) Lib. IX. Dec. II. fol. 318.
l) Lib. IV. Dec. III. fol. 408.

III. §

m) Várost, mondja Bonfini (nem pedig igen nagy falut mondtam) Lib. VIII. Dec II. fol. 297.

a) A leírt könyvecske így jelent meg: *Az igazság próbálásának módja,* amelyben 1214-től egészen 1235. évig hogy ez a vizsgálat szokásban volt Váradon, a parasztok neveinek sok példája mutatja. Kiadva Kolozsváron Heltai Gáspár által 1554-ben. György váradi püspök és Magyarország és Erdély helytartójának költségén. Egyébként a próbának ez a fajtája Magyarországon meggyökeresedett, 340 éven át tartotta magát, tudniillik 969-től Szent István születésétől, egészen 1309-ig, amikor I. Károly király megkoronáztatott, aki ezt aztán megszüntette az ítéletek bevett szokása szerint, amely egészen eddig virágzik. Ameddig ez a szokás élt, nem lehetett másutt megszerezni, mint Váradon a püspökök székénél leginkább és a nagyobb prépostságokon mint Pozsony és Nyitra.

b) Révai Péter vallomása Cent. IV. pag. 22. és Verbőczi Lib. II. tit. VI. Trip. és ebből Kitkonich d. C. I. 2. Q. és 15. hozzátéve Szentiványi Curios. Select. Var. Scient. D. II. L. I. Diss. 9. §. 46. §. 47.

c) Tudniillik ugyanis ez a könyvecske 1219. évnél elmondja, hogy Márton ispán Seud atya, a király parancsából Lula esküvése fölé helyezte, akik Szent László király sírja felett a pristaldus színe előtt, a király nevében, a Matta falubeli Toma fiának Tupnak, és a váradi káptalannak a színe előtt megesküdtek, igazság tétetett.

IV. §

d) Bonfini Lib. VIII. Dec. II. f. 298—31.
e) Ugyanott fol. 350.
f) Lib. I. Dec. IV. 536 és a következők.
g) Istvánffy Lib. XII. f. 123.
h) Ugyanott fol. 125.
Ugyanerről a Györgyről mondják, hogy a várost fallal övezte.

V. §

i) Ugyanott Lib. XIX. f. 231. ú jkiadás.
k) Istvánffy Lib. XX. f. 239.
l) Ez Lib. XXXI. f. 448. új kiadás.

VI. §

m) Ugyanaz ugyanott.
n) Ugyanott.

VII. §

o) Zailer szóban Várad.

p) A Várad körüli várak Szent job, Kereki Bocskai birtokában voltak. Istvánffy Lib. XXIII. f. 496 és 498.

q)Ugyanott Lib. XXXIV. f. 508. és 518.

r) Tudniillik 1606-ban, amikor Bocskai Kassán vízkórságban meghalt, nem hagyott hátra örököst. Istvánffy Lib. XXXIV. f. 521.

s) Ugyanott fol. 521.
t) Ugyanott Lib. XXXIX. fol. 525.

u) Ugyanott 1613-ban Bethlen Gábor Erdély fejedelmévé választatott, Váradot is elfoglalta.

a) Hasonlítsd Istvánffy lefolyása Lib. XXXIX. XLI.
b) Lásd Bethlen János Rerum Transil. Lib. III. Sect. III. IV.
c) Istvánffy folyamatosan Lib. XLI. 1627. év. fol. 537. és Lib. XLII. 1646. f. 541.

VIII. §

d) Joh. Bethlen Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV.

IX. §

e) Lásd. Bethlen J. Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV.—VIII. és a továbbiak. Istvánffy Lib. XLII. fol 545. ahol a historikus elmondja, hogy a már járható falon a törökök ökrök hatalmas számát hajtották, hogy velük az árkokat betöltve támadást kísérelhessenek meg, de a tüzek lángjaitól és a védők jeles okosságából visszaüzetve, a nyáj a törökökre hozott nem kis pusztulást.

X. §

f) Istvánffy lefolyása Lib. XLIII. fol. 560.

XI. §

g) Ugyanott lefolyásában Lib. XLVI. fol. 595. és 597.
h) Ugyanaz Lib. XLVII. fol. 611.
i) Ugyanott fol. 619. és f. 629.

XIV. §

a) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. V. p. 171.

Szent job

IV. §

a) Az előbbi könyvben XLII. 546. fol. és a következők.

MÁSODIK RÉSZ

A nagyobb városokról és falvakról

X. §

a) Bonfini Dec. II. Lib. VIII. fol. 301.

Jegyzetek a szövegkiadáshoz

Fizikai fejezet

I. §

A Bihar-hegység (Muntii Bihor) legmagasabb csúcsa a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) 1848 m. A bihari földvár Bihar falu (Biharia, Romániában) határában négyszögletes, 115×150 m-es erődítmény, valószínűleg Szabolcshoz hasonlóan a honfoglaló magyarok építették. Vö. *Csorba Csaba:* Adattár a X—XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. (Debrecen, 1974.) 191.

III. §

Régészeti szempontból érdekesek Bél Mátyás megfigyelései az elpusztult falvakkal kapcsolatban. A régészeti topográfiával kapcsolatos Veszprém és Komárom megyei terepbejárások is hasonló tapasztalatokhoz vezettek.

IV. §

Nagy-Bihar 1848 m. A Czap (vf. Tapul) 1474 m, a Margo (Tăul Mare sud 1543 m. Bihar földrajzára lásd *I. O. Berindei, gr. P. Pop:* Județul Bihor. Jeudețele patriei. (Ed. Academiei. București, 1972) (bibliográfiával), *Marcian Bleahu — Sever Bordea:* Mun-

ţii Apuseni. Bihor, Vlădeasa. (Ed. Uniunii de Cultură fizică şi Sport, H. n. 1967.) Belényestől keletre emelkedik a Mgr. Fericii (1104 m.), Réz-hegység (Munţii Plopişlui).

V. §

Püspek = Biharpüspöki (Episcopia Bihorului). közigazgatásilag Nagyváradhoz (Oradea) tartozik.

VI. §

Sebes-Körös (Crişul Repede), Fekete-Körös (Crişul Negru). Utóbbi a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) oldalában ered, s elsőként ma is Poiana falut érinti, a következő település Vaskohszeleste (Sălişte de Vascău), s több patakkal egyesülve ér Belényeshez (Beiuş). Lehésen = Leheceni, Kelpenyed = Cărpinet, Vaskoh = Vascău. A Boi patak (Crişul Băiţei) a Piatra Grăitoare lábánál ered. A többi falu mai nevét lásd a II. rész jegyzeteinél. Helynévegyeztetések kézikönyve Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania. Intocmit de *Coriolan Suciu.* Vol I—II. (Ed. Academiei. Bucureşti, 1967—1968.) Pece = Peţa. A két fürdő mai neve Băile Felix és Băile 1 Mai. A Berettyó (Barcău) a Réz-hegységben ered a Ponor-hegy csúcsa alatt.

Az Ér román neve Ier.

VII. §

A Sárrétre lásd *Csorba Csaba:* A régi Sárrét világa. (Bibliográfia. Békéscsaba, 1974.)

VIII—IX. §

Bortermesztésre lásd *Varga Gyula* a bevezetésben im.

X. §

Vö. *Rapaics Raymund:* A magyar gyümölcs. (Bp. 1940.)

XIV. §

A Bihar-hegységben több mint 30 barlang van. Vö. IV. §.

XV. §

Bányászatra vö. *Borovszky* bevezetésben im.

XVI. §

Köleséri Sámuel ifj. (1663—1732) a teológia, a bölcsészet és az orvostudományok doktora, az erdélyi kir. titkos kormányzótanács tagja. Legjelentősebb műve, amelyből Bél is idéz: Auraria Romano-Dacica. Hermannstadt, 1719. (Az erdélyi bányákról, s főleg az aranybányászatról.)

Politikai rész

I. §

A dákokra, a dáko-román elméletre lásd *Banner—Jakabffy:* A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. I—III. (Bp. 1954—1968.)

II. §

A honfoglalásra, a magyar betelepülésre lásd *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (Bp. 1966.) 569—692.

III—XIV. §

A szőlőművelésre vö. *Varga Gyula* im. Lore = lőre.

XVI. §

Vö. II. §

XVII. §

A románok leírásával kapcsolatban vö. *Borovszky* im. 212. sk. *Györffy István:* Magyar nép, magyar föld. (Bp. 1942.) 265—425.

XVIII. §

A rácokra vö. a XVII. században a Hajdúságban is éltek rácok, Hajdúböszörményt nevezték Rácböszörménynek is.

XIX. §

Az első bihari ispán említése 1067-ben (*Györffy* im. 574.). Ispánokra *Borovszky* im. 491. Moch (1207—9), Mike (1211—21) stb. A megye címerének képét lásd *Borovszky* im. XII.

XX. §

Kálmán I. Géza (ur. 1074—77) fia, 1095—1116-ig uralkodott. II. Géza ur. 1141—1162. A váradi püspökök névsorának pontos adatai *Borovszky* im. 463., 470., 529. sk.

XXI. §

A megye családjaira vö. *Csánki* és *Jakó* bevezetőben im.

Speciális rész

I. FEJEZET

I—V. §

Debrecenre általában *Balogh István:* A civisek világa. (Debrecen néprajza, Bp. 1973.) (bibliográfiával). Bíró Gáspárnak Oláh Miklós szerint nem száz-, hanem tízezer ökre volt. A debreceni tűzvészekre vö. *Sápi Lajos:* Debrecen település- és építéstörténete. (Debrecen, 1972.) Történeti források és bibliográfia: *Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv.* (Szerk.: *Komoróczy György.* Debrecen, 1973.) stb. A III. §-ban említett utcanevek helyesen: Cegléd utca, Péterfia utca.

II. FEJEZET

I—XIX. §

Nagyváradra vö. *Györffy* im. *Bunyitay* im. *Jakó* és *Mezősi* im. *Csorba Csaba:* Adattár...

Szent Jób.

I—III. §

Vö. *Csorba Csaba:* Adattár... 216—27.

IV—V. §

Székelyhíd, Adony, Pocsaj, Körösszeg várára lásd *Csorba Csaba:* Adattár...

II. RÉSZ

Az 1552. évi összeírás adatait és helyhezkötésüket lásd *Mezősi és Jakó* im. Bél Mátyás birtokos felsorolásai részben pontatlanok.

III. §

Félegyháza = Biharfélegyháza (Roşiori)
Bihar = Biharea (várára lásd *Csorba Csaba* im.

IV. §

Püspöki = Biharpüspöki (Episcopia Bihorului)

V. §

Kovacsida = Hegyközkovácsi (Cauaceu)
Pályi = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)
Újlak = Hegyközújlak (Uileacul de Munte)
Csatár = Hegyközcsatár (Cetariu)
Hodos = Jákóhodos (Hodoş)
Szalárd = Sălard
Vajda = Vaida
Szentimre = Hegyközszentimre (Sintemreu)
Vödres-Abrany = Vedresábrány (Abrămuţ)
Margita = Mărgita

VI. §

Vásárhely = Fugyivásárhely (Oşorheiu)
Telegd = Mezőtelegd (Tilegd)
Puszta Ujlak = Pusztaújlak (Uileacul de Criş)
Posalaka = Pósalaka (Poşalaca)
Telkij = Mezőtelki (Telechiu)
Örvény = Örvénd (Urvind)
Czéczke = Cécke (Teţchea)
Eskelyő = Esküllő (Aştileu)
Lugos = Alsólugos és Felsőlugos (Lugaşul de Jos ill. Lugaşul de Sus)
Élesd = Aleşd
Tinod = Tinód (Tinăud)
Kakucs = Magyarkakucs és Oláhkakucs (Cacuciul Vechi és Nou)
Gögény = Gégény (Ghegie)
Rév = Vadul Crişului
Bonlaka = Bánlaka (Bălnaca)
Sonkolyos = Vársonkolyos (Şuncuiuş)
Barartka = Brátka (Bratca)
Löri = Lóró (Lorău)
Csernoháza = Csarnóháza (Bulz)
Feketető = Körösfeketető (Negreni)

VII. §

Nagy-Üregh = Nagyüröd (Nojorid)
Kis-Üregh = Kisürögd (Chişirid)
Lesch = Váradles (Leş)
Gyapiu = Gyapjú (Gepiu)
Innand = Inánd (Inand)
Szalonta = Nagyszalonta (Salonta)
Madarasz = Madarász (Madaras)
Remete = Remetea
Feketebátor = Batăr
Tomasda = Tamáshida (Tămaşda)
Homok = Oláhhomorog (Homorog)
Janosda = Jánosda (Ianoşda)
Nyarszeg = Nyárszeg (Miersig)
Szekelytelek = Székelytelek (Sititelec)

VIII. §

Diószeg = Bihardiószeg (Diosig)
Székelyhida = Székelyhíd (Săcuieni)
Kiskereki = Cherechiu
Asszonyvására = Tirgușor
Ottomány = Otomani
Keserő = Érkeserű (Cheșereu)
Almosd = Álmosd (Hajdú-Bihar megye)
Nagyleta = Nagyléta (Hajdú-Bihar megye)
Bagamér (Hajdú-Bihar megye)
Ersemje = Érsemjén (Șimian)
Tarcsa = Értarcsa (Tarcea)
Galospeter = Gálospetri (Galoșpetreu)
Vasad = Érvasad (Vășad)
Piskolt = Pișcolt

IX. §

Esztár (Hajdú-Bihar megye)
Hencida (Hajdú-Bihar megye)
Gáborján (Hajdú-Bihar megye)
Bagonyszögh = Bakonszeg (Hajdú-Bihar megye)
Derecske (Hajdú-Bihar megye)
Tarcsa = Köröstarcsa (Békés megye)
Kokat = Kokad (Hajdú-Bihar megye)
Monostoros-Pály = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)

X. §

Bagos = Hajdúbagos (Hajdú-Bihar megye)
Pocsaj (Hajdú-Bihar megye)
Kis-Maria = Kismarja (Hajdú-Bihar megye)
Nagy-kereke = Nagykereki (Hajdú-Bihar megye)

XI. §

Belényes = Beiuș

XII. §

Jánosfalva = Körösjánosfalva (Ioaniș)
Sonkolyos — Belényessonkolyos (Șuncuiș)
Patrany = Petrány (Petrani)
Ujlak = Belényesújlak (Uileacul de Beiuș)
Szudrics = Kisszeder (Sudrigiu)
Köszvényes= Cusuiuș
Vaskoh = Vașcău
Poiana = Biharmező (Poiana)
Félix-fürdő (Băile Felix)
Püspök-fürdő (Băile 1 Mai)
Vadász = Vinători
Palota = Újpalota (Palota)
Keresztszegh = Körösszeg (Cheresig)

A helynévazanosításokhoz felhasználtuk a legújabb román helységnévtárat *(Ion Iordan—Petre Gâștescu—D. I. Oancea:* Indicatorul localităților din România. Ed. Academiei. București, 1974.). A bihari falvak egy részét is közigazgatásilag egyesítették községekben. A falu sat, a község románul comune. A térképeken általában csak a községek szerepelnek, a község alá rendelt falvak nem. A mai közigazgatási besorolás tekintetében az idézett helységnévtár igazít el. Ennek térképmellékletein is csak a községek szerepelnek.

MÁTYÁS BÉL: DIE BESCHREIBUNG DES KOMITATES BIHAR

Csaba Csorba—Emőke Szalay

Es knüpft sich an den Namen von Mátyás Bél eine der wichtigsten, das ganze Land betreffende Datensammlungen der ungarischen Lokalgeschichte. Es ist nur ein kleiner Teil seiner am Anfgang des 18. Jhs. geschriebenen Arbeit im Druck erschienen, der grössere Teil ist in Manuskript geblieben. Mátyás Bél (1684—1749), Direktor des Pressburger Liceums, dann evangelischer Geistliche machte 1723 den Entwurf zur Aufdeckung des damaligen Ungarn aus historischer Hinsicht. Das Ergebnis dieser Arbeit — in die auch seine Studenten und Söhne einbezogen wurden — ist die im Druck veröffentlichte Beschreibung von 10 Komitaten und weitere Komitatsbeschreibunden in Manuskript darunter auch die Beschreibung von Bihar.

Es lässt sich aus den Bemerkungen von Mátyás Bél folgern — in jedem Falle erwähnt er das Jahr 1726—, dass er in der zweiten Hälfte dieses Jahres das Komitat Bihar besuchte und wahrscheinlich schrieb sein Werk anhand seiner Notizen in den 20-er, 30-er Jahren. Er teilte seine Arbeit in mehrere Teile. Es handelt sich in dem ersten Kapitel um die geographische Lage des Komitates, es werden die wichtigsten Regionen, Flüsse und Gewässer aufgezählt. Dann beschreibt er die Produkten. Die fruchtbarste Region des Komitates ist das Sárrét. Der Weinbau ist an den Hügeln von Vörös Réz bedeutend. Es ist der Melone- und der Obstbau, darunter in erster Linie der Apfel- und Pflaumebau berühmt. Im weiteren behandelt er die Viehzucht. Der Viehbestand des Komitates — Rinder, Pferde, Schweine — ist zahlreich. Die Wälder und Gebiergen sind reich an wilden, die Flüsse an Fischen. Dann stellt er die zwei grössten Höhlen vor. In den Gebiergen wurde einst Bergabu betrieben, wo Messing zu Tage gefördert wurde. Die Wiederherstellung der eingestürzten Bergwerke begann zur Lebenszeit von Mátyás Bél, sowie auch die Eisenproduktion. Die Goldwasche, die er ausführlich beschreibt, war einst wichtig, in seiner Zeit verlor aber ihre Bedeutung.

Das folgende Kapitel beschäftigt sich mit der Geschichte der Landschaft. Sie wurde zuerst von den Dakern, in seiner Lebenszeit meistens von Ungaren bewohnt. Dann geht er wieder zum Ackerbau zurück. Er beschreibt ausführlich den Weinbau und die Ackerkultur. Er macht uns dann mit den Rumänern, mit ihren Bräuchen, ihrer Tracht bekannt. Er erwähnt, dass im Komitat auch Raizen wohnen. Im weiteren geht er zur Vorstellung des Beamtenstandes über, zählt die Várader Bischöfe auf.

In dem dritten, speziellen Kapitel legt er die grösseren und wichtigeren Stadte, Burge, Marktflecken des Komitates vor. Als erste behandelt er Debrecen. Er lobt seine Grösse, zählt seine wahrend der letzten 100 Jahren erlittenen Verwüstungen, Feuerbrünste auf. Er beschreibt die Einwoner, ihre Tracht das Kollegium, die Strassen und die Ämter. Dann geht er zur Vorstellung der Geschichte von Várad und der Burg über. Er schreibt ausführlich über die Könige St. László (Ladislaus), Mátyás (Matthias), die Königin Isabella. Nach der Vorlegung der kleineren Burge geht er zu den Marktflecken, Dörfer über, die nach Bezirken aufgezählt und vorgelegt wenden. Zum Schluss folgt die Beschreibung der Bäder neben Várad (Püspök, Félix).

Der Hauptwert des Manuskriptes aus archeologischem Gesichtspunkt her ist auf die öden Dörfer beziehende Feststellung, die Beschreibung der Lage der Burge am Anfang des XVIII. Jhs. Aus ethngoraphischen, wirtschaftsgeschichtlichem Gesichtspunkt her ist die Beschreibung der Landwirtschaft, besondere des Wein- und Tabakbaus bedeutend. Von den Städten malt er ein interessantes Bild über Debrecen und Nagyvárad. Die Vorstellung der Bäder neben Várad ist ein sehr wichtiges Dokument des ungarischen Badekultur aus dem Beginn des XVIII. Jhs.

Das lateinsprachliche Manuskript wird ohne Auslassung im Ganzen durch die Übersetzung mitgeteilt. Die Notizen beziehen sich neben den ursprünglichen Notizen von M. B. in erster Linie auf die Auflösung der Ortsnamen; sie geben die ungarischen Ortsnamen vor 1918 und die heutigen, offiziellen rumänischen Namen an.

Molnár Ambrus

Adatok a körösszegi uradalom XVII. századi történetéhez

A körösszegi uradalom magva, mint várbirtok a királyi várszervezet idején alakult ki Bihar megye sík részein. A XIII. század végén — a várszervezet bomlása után — a Barsa nemzetség szerezte meg. Később — 1318-ban — Kopasz nádor hűtlensége következtében újra királyi birtok lett. 1396-ban Zsigmond király Zsidai István mester fiainak — a Csákyak ősének — adományozta. A Csáky család kezén az évszázadok során fejlődött és területileg is egyre növekedett az uradalom. Az eredetileg mindössze 12 faluból álló birtoktest a környező kisebb nemesi családok birtokait magába olvasztotta. A Csákyak javára szóló adománylevél már 19 falut nevez meg. Ebben a felsorolásban külön van említve *„Keresztszeg arx", Keresztszeg Oppidum"* és *„Sz. Katharina Asszony Falva".* Ezt azért szükséges megemlítenünk, mert *Bunyitay:* megállapítása szerint *„Szent Katalin nem egyéb mint Keresszeg.*[1] Szerintünk azonban Szentkatharinaasszonyfalva különálló falu volt. A körösszegi vár és a város közvetlen szomszédságában. A XVI. században — bizonyára Körösszeg városába beolvadt kis falunak azonban kapcsolata lehetett a várral és a várossal, mert 1580-ban Körösszegnek volt egy Szentkatalin nevű utcája.[2] Erre a kapcsolatra utal az is, hogy a mostani országhatártól pár méternyire Romániában álló hétszögletű vártornyot *Katalinvár* néven ismeri a hagyomány.[3] A XV. század végén — amikor már 31 faluból

1. *Bunyitai Vince:* A váradi püspökség története I—III. (Nagyvárad 1884.) III. kötet 371—372.
   V. ö. *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. (Bp. 1940.) 285—286.
2. *Bunyitai* i. m. 372.
3. *Tömösközi János* körösszegapáti református lelkész 1843-ban, idősebb hiveinek elbeszélése alapján a következő szájhagyományt jegyezte fel a *Katalin-vár*-ral kapcsolatban: „Erről a toronyról sok a beszéd. — Ezaz amely a fentebbiekben Katalin várnak mondatik, s hogy itt lehetett is valaha erősség azt gyanittatja az a nagykiterjedésü, terméskőből és igen erős, még most is sem porló téglából álló rom, mely környezi e fenn álló 7 szegeletü erősen álló. kaparhatatlan vas természetü tégláju tornyot... Beszéllik erről a toronyról, hogy itt valamikor kolostor lehetett s a Töröknek Váradhoz közelitésekor pusztán hagyatott. Vannak, akik ezt a tornyot s annak környékét mondják azon hajdani Keresztszegnek, hol 1290-ben a szépeikben ejtett gyalázat által fel bőszitett kunok, negyedik, vagy Kun László Magyar Királyt irgalmatlanul fel kontzolták. Nevezetes Apátinak Szakáll felé nyuló erdejében egy darab térség Kunilisnak neveztetvén, mert ez a *Kunilis* aligha más mint *Kun ülés,* vagyis a Kunoknak akkori táborhelyek, mikor László ellen pártot ütvén a szomszédba, Keresztszegbe mulató királyt az életből kiirtották."
   Mivel ez a feljegyzés a környék XVI. századi viszonyaira vonatkozóan kiegészítő ismereteket ad a további feljegyzéseket is közöljük: A hagyományokat feljegyző predikátor előtt az akkor élő öregek atyáik elbeszélései alapján igy emlékeztek a török uralom szörnyű idejére: „Vannak emberek akik állitják azt, hogy hallották őseiktől, hogy a Török lerontván az ide közel fekvő ma is romokban meg lévő Katalinvárat, Apátiból az uraság akkori tisztjét el fogatta az predikátort is el fogni parancsolta, de az el rejtvén magát az erdő sürübb részeiben, meg nem találtatott."

állott az uradalom — Szentkatharinaasszonyfalva még mindig önálló faluként van említve.[4]

Rövid adatközlésünkben nem kívánunk az uradalom XVI. századi történetével és további fejlődésével foglalkozni, inkább a XVII. századi történetének megismeréséhez kívánunk néhány olyan adat közlésével hozzájárulni, melyek a kor gazdaságtörténetének és településtörténetének is jellemzői.

A XVI. század végén és a XVII. század elején többször ismétlődő török támadások pusztításai a körösszegi uradalom helységeit sem kímélték. A pusztulás méreteire következtethetünk abból a levélváltásból, ami 1615-ben özvegy Csáky Istvánné — akkori birtokos — és az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor között történt. Csákyné a fejedelemhez fordult segítségért, aki 1615. május 11-én kelt levelében ezeket írta Csákynénak: „Megértvén Keresztszegi Házának, hozzá tartozó Jószágaival együtt való pusztulását" megparancsolja, hogy: *„többek között Berek, Böszörmény puszta helieken kiket távol való emberek szoktak vetni, amely buza és egyéb féle akárminémü vetemény legyen, megh engedttük, hogy azokból dézsmát adni a mi számunkra senki ne tartozzék, hanem az előbbeni mód szerént az kilenczed Csákyné asszonynak és az Eö Kegyelme Árvájinak járjon."* Nemcsak a már vetés alatt álló faluk határainak termését mentesítette a dézsmafizetés alól, hanem arról is gondoskodott, hogy a jövendőben a szántásvetés dolgára vállalkozók is mentességet kapjanak. *„A meg nevezett puszta helyeken leendő vetésekből sem magunk sem Váradi várunk* szükségére semmiféle dézsmát ne vegyen és az ott levő embereket ne háborgassa, hogy a vetés meg ne szünjék."[5]

A századeleji pusztulásból és romlásból csak igen lassan tudott talpra állani az uradalom. Még az 1635-ben keletkezett urbárium szerint a környéken és az uradalom területén is, sok a lakatlan falu és igen magas a migrátió aránya. Mivel ez az összeírás igen érdekes gazdaságtörténeti és településtörténeti adattal szolgál, a következőkben szószerint közöljük:

Keöreösszegh Oppidum

Biro Tar András fia 2 Tamás és István. Semmi marhaia ninczen.
Kerekes Máté fia 1 Péter, ökre 4.
Tar Gáspár fia 1 Házas, az Attyával egy kenyerin.
Ökör 2.
Balogh Mihály fia —, Ökre 4, Sertése 3.
Hodos György fia 2, Miklós és János, ökre: 2.
Bihary János fia —, Növendékmarha: 4.
Kis János fia — ökre 4, sertése 4.
Kovács Mihály fia 2 András és Istók, lova 3.

Az 1786-ban soronkövetkezett templomépítéssel kapcsoltaban is megszólalnak a hagyományokat őrzők és elmondják: „Hogy azon templom előtt amely 1786-ban készült Volt már Templom Apátinak, de amit a törökök Várad bevételekor lerontottak, tsak edgy oldalát hagyván állva maradni, mit az Török elől, az akkor itt szélesen kiterjedő erdőben és a komádi rét száraz részein magokat félre vont és elrejtezett emberek a dühösködés megszünte után előjövén sövényből font oldalakkal kipótoltak s imádság házának használtak."
(Körösszegapáti Református egyház irattára.)

4. *Jakó Zsigmond* i. m. 286.
5. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Csáky lt. P. 71. fasciculus 10. Nro: 42. 1615. év.

Varga Gáspár fia 2 György és János. György itthon lakik, szabados. János Váradon szolgál.
Szabadosok:
Kalara Miklós. fia — sertése: 6.
Seres Demeter. fia 3 János László és István.
Varga György Semmie sincs.
Drabantok:
Egri Péter: fia 1, János.
Nagy István: fia 4 János, Gyurka, Istók és Mihály. János a feiedelem udvarába katona.

Census:

Szántó földe, széna réte Éleő és makos erdejek elegendő. Halászó vize, azon négybokor küre való malom az Ur számára. Vám is vagion a Városson. Semmi adót nem adnak. Karácsony Tyukját minden házas ember egiet- egiet. Karácsony fájával is tartoznak. Őszi veteményből kilenczedet adnak. Tavasziból nem adnak. Disznóból vagy vagyon mak, vagy sincs, Tizedet adnak. Váltó den. 6.
Ellment Jobbágyok:
Szetmiklósi Péter: Marjalakán lakik.
Polgár Pál: Megyesen lakik (megh jöt).
Tot Péter. Debrecenben lakik.
Egri István: az Kunságban lakik 1629-ben ment el.
Seres György és *Pál.* az mezei hadban lakik, 1632 Esztendőbe ment el.

BESZERMINY integra possessio.

Biro *Makrai István:* fia: 5, Bálint, Mihály, János, Péter, Imre.
Ökre: 6, sertése 20 van.
Cziczio (Csicsó) *András.* fia: 3, Gergely, Gáspár, Istók. Ökre 4, sertése 2 van.
Kardos János. fia: 2, Ökre 2, sertése 3 van.
Majosi Ferenc: fia 4, Gergely, Ferenc, Tamás, István. Ökre 10, Lova 2, disznaja 34 van.
Majosi Mihály: fia 1, Mihók, ökre 5 van. Disznaja 4.
Bordacz György: fia 2, András és Péter, Eötsük vagyon egy kenyiren, lakik vele, *Istók.* Ökre 10.
Nagy Pál fia — , Egy Eötse vagyon egy kenyiren Velle, *Mihály.* Ökre 6, lova 2 sertése 24 van.
Kardos Ferenc: Fia 1, István, Egy Eötse vagyon velle egy kenyiren. Ökre 8, lova 4 sertése 20 van.
Karta Lukácz: Fia 1, Mihály, ökre 6, lova 2, sertése 9 van.
Szél János: Fia 3, Máté, Mihály és Lukácz, ökre 8, sertése 28 van.
Remete János Beszerminbe lakik, szolgál, Nőtelen.
Tar István: Fia 2, János és András, ökre 6. lova 4, sertése 14 van.
Hati Gergelyné: fia 1, János, ökre 4, lova 1, sertése 22. van.
László István: fia 1, György, ökre 8 sertése 13 van.
Varga Pál: fia 4, János, György, Tamás és Mihók. Ökre 2, sertése 22.

Szabadosok:

Szél Benedek: fia 2, Istók és Benedek, 2 ökre, 4 lova van.
Kis János: fia -ökre 2, lova 4, sertése 16 van.
özv. Kardos Tamásné: fia 3, Tamás, Istók és Mihok, ökre 8, lova 4, sertése 16 van.

Elment jobbágyok:

Calara István,
Sárközi György, Sárközi Gergely és az Eötsük *Szabó Péter* ezeök hárman Karczagh uj Szálláson laknak, az el mult 1634 Esztendőben mentek el.
Hagymási Miklós egy fiával *Péterrel* Debreczenben lakik, ment el in anno 1633 juliusban.
Hagymási István Váradon varga legény, nőtelen.
Kardos István Balán lakik, az idén ment el szolgálni.
Kardos Mihály Mező Gyánban lakik, iffju leginy, 1633-ban ment el.
Répás András Sákán (Zsáka) lakik, az idén ment el (megh jött).
Répás Bálint Sákán lakik. A: 1633 ment el. Megh jött.
Balogh Bálint ugyan Sákán Az 1633 ment el.
Csicsó János ezis Sákán lakik, Ao: 1633 Esztendőbe ment el.
Beszerminyi István 3 fiával ment el Sákára. Anno 1633-ban.
Vas István Dereczkén lakik, 1633-ban ment el.
Kadar Ferenc két fiával Váradon lakik. Egyik fia *Kadar Pál* Drabant a várban, másik *István.* Ezek Ao: 1631 mentek el.
Remete István Erdelyben az katonák között lakik, Ao 1629 Esztendőben ment el.

Census:

Szántó feöldek, széna Rétek elegendeő. Erdejek a Keöreösszegiekkel együt vagyon. Semmi adót nem adnak. Disznóbul és őszi veteményekbül a Karátsony Tyukja és faja adásábul a Keöreösszegiekkel egy aránt. Vagyon egy vizi malom hely is.

APÁTI integra portio.

Judex *Molnár Mihály* fia 1, György, ökre 4, lova — disznója 14 van.
Petke András fia 3, András Bódis, Jancsi, ökre 7, lova 4, disznója 12 van.
Simon Pál fia 2, Tamás és Mihály, ökre 4, lova 2, disznója 13 van.
Somogyi Mátyás fia 5 Gergely, Jancsi, Istók, Tamás, András, ökre 6, lova 3, disznója 16 van.
Varga István fia 2, Mihály és János, ökre 4, lova 1, disznója 6.
Kovács Tamás fia 1, István, ökre 6 lova 2 disznója 12 van.

Szabadosok:

Major Varga Albert fia — , ökre 3, disznója 10 van.
Magyar János fia 1 Mihály, ökre 2 lova 1, sertése 18 van.
Polgár György fiya 1 Istók, disznója 13 van.

El ment jobbágyok:

Szabó Tamás két fiával az Váradi Várban lakik. Ő maga az el mult télen ment el, az fia vagyon 6 esztendeje, hogy el ment.
Varga János a Kunságon lakik az el mult esztendőben ment el.
Varga Pálné egy fiával, *Pállal* Váradon lakik.
Varga István az Kunságon lakik két fiával. Vagyon 4 esztendeje, hogy elment.
Boros György az Kunságon lakik, vagyon 7 esztendeje, hogy el ment.
Petke János és *Gáspár* az Kunságon laknak, vagyon 4 esztendeje, hogy el mentek.
Polgár Tamás. Anno 1633 ment el.
Simon István Megyeren lakik.

Census

Szántó földek, széna rétek és minden rend tartások az szerént, mint az Beszerminyieknek. Az Ur Ő Nasga. számára való szántó földek vagynak két fordulóra. Elegehendők. Vagyon az Ur számára egy Kaszáló rit is *Czentén*ek hinak.

KÁROLY Integra possessio:

Biró Nagy Pál fia 2, Istók és Mihók, ökre 2, sertése 6 van.
Tar Albert semmije sincs.
Zolga János fia 1, Bálint, ökre 4 sertése 12 van.
Herczeg Antal fia — , ökre 8, lova 4 sertése 10 van.
Babos Mihály fia — , ökre 2, lova 4 sertése 1 van.
Szeles Pál fia 2 Pál és Gazsi, ökre 8, lova 10 sertése 12 van.
Ennek egy Eötse egy kenyiren az bátyával *Szeles István.*

El ment jobbágyok:

Tar Gáspár, az Kunságon lakik, 1634 ment el.
Herczeg Gergely, Kevibe lakik.

Census:

Szántó föld széna réteök elegendeő. Erdejeök nincs. Egyéb rend tartásuk mint az többinek mindenekben. Adót sem adnak.

PANKOTA portio

Biro Sztanka János fia —, ökre 8, lova 2 disznoja 15 van.
Juhász Mihály, fia 1, Jancsi, ökre 6, lova 2, disznoja 10 van.
Sztanka Tivadar fia — , ökre 2, disznoja 2 van.
Juhász János, fia — , ökre 2, disznoja 6 van. Ennek egy Eötse vele lakik egy kenyiren, *György.*

El ment jobbágyok:

Juhász György és *Gábor* Ezek anno 1631 mentek el.
Puszta helyek vadnak: 13.

Census:

Szántó feöldeök elegendeő. Széna réteök fél rész. Sem makkos, sem éleö erdejek nincs, sem halászo vizeök, adot nem adnak, azon kivül minden rend tartások a szerént mint a többi falubelieknek.

KÖRÖS BESENYŐ portio (Ungaror)

Szabadosok:

Banyasz Gergely fia — , Ökre 8, ló 2, disznoja 50 van.
Nilas Mihály, fia — , lova 2 van.
Pankotai Tamás, fia 1 lova 4, disznója 10 van.

Tizenkét naposok:

Makkodi Lukácz, fia 1 András, disznója 2 van.
Olah János, fia 2, Balint és Tivadar, ökre 6, lova 3, disznoja 16.
Puszta helyek vadnak: 7.

Census:

Szántó feöldeök nincz, Szena Reteök elegendeő. Eleő és Makkor Erdejeök elegendeö vagyon. Az erdeötul minden jövedelem az Uré.

ÁRPÁD portijo (Ungaror)

Eöreökeös Jobbágy:

Molnár Péter, fia 2, ökre 4, disznoja 18 van.
Csuba Mihály fia 2, Balázs és Miklós, ökre 4, disznoja 2 van.
Békési János fia 2, Janczi és Istók, ökre 10 van.
Dalmi András, fia 5, disznoja 2 van.
Ombodi Mihály, fia 4, György, Mihók, Istók és Jancsi, lova 2, disznója 2 van.
Tott Pál, fia 2 van.
Domokos Mihály, fia 2 van.
Szabó Mátyás, fia 2 Pál és István, disznoja 7 van.
Nagy András, fia 4 András, Ferkó, István és János, lova 2 van.
Fekete János, fia 4 Ferkó, András, Mihály, Istók, lova 3 disznója 6 van.

Szerződöttek:

Bancza Péter, fia 2, Péter és Istók, ökre 4.
Tott Jakab, fia 1.
Hajdu István, fia 1 Jancsi, ökre 4 van.
Tot István, fia 2, Mihály és Jancsi, ökre 2 van.
Hodi János, fia 1 Geczi, ökre 4 van.
Tott Ferencz, fia — , ökre 6 van.
Tott István, fia 1, András, ökre 6 van.
Bozas János, fia 1, Ökre 2, disznoja 2 van.
Tott Mihály fia — , ökre 4 van.

Dalmi Mihály, fia 1, Istók, ökre 6 disznoja 20 van.
Puszta hely vagyon 14.

Census:

Szánto feöldeök elegendő, széna reteök fele részes. Makkos és eleö erdejeök elegendeő. Esztendeő által az Urnak adnak minden egy — egy házas ember fl 1 d. 20. Disznobul tizedet, alias valtó den. 10. Eöszi veteményből kilenczedet adnak.

Puszta falu helyek:

Czepha poss. (Cséffa) Ennek erdeje, szántó feöldje, széna réte elegendeő. Bornemissza Pálnál vagyon zálogba.
Inand, Kis Teleki poss. Ennek is szántó földi, széna réte elegendő. Ez Borbélli Albertnál zálogban.
Pisky, portijo. Ennek is szántó földe réte, Erdeje, halászó vize elegendeő.
Ugra, portijo. Ennek is Szántó földe széna réte, Erdeje, halászó vize elegendeő.
Peszere portijo. Ennek is szántó földe, széna réte, Erdeje, halászó vize elegendeő.
Fanczika, portijo. Ennek is szántó földe, széna réte, halászó vize elegendeö.
Bőlczi, portijo. Szánto földe, réte, halászó vize elegendeö.
Méhes, possessio. Ennek is szántó földe, széna réte elegendeö.
Körmösd, possesio. Ennek szántó földe, réte beőséges.
Kinis, portijo. Szántó földe, kaszálo réte elegendeő.
Nagy Tótti, possessio. Szántó földe, széna réte erdeje, halászó vize elegendő.
Kis Totti, possessio. Szántó földe, széna réte halászo vize elegendeő.
Ész portijo. Szánto földe, széna réte elegendeő.
Boldog Asszony Telek, portijo. Szánto földe, széna réte elegendeő.
Teölgykerék, portijo. Szántó földe széna réte elegsiges.
Szeöczkeöd, portijo. Szántó földe, széna réte elegsiges.
Csökmeö, possessio. Szántó földe széna réte elégsiges.
Szeghalom, possessio számtó földe, széna réte, halászo vize elégsiges, Erdeje nagyon kevés.
Darvas, portijo Szánto földe széna réte elegsigeös. Darvasi Jó Mihály Gyarmaton Nadányi Sigmondné alat lakik.
Iráz, possessio integra. Szántó földe széna réte, erdeje halászó vize jó vagyon.

Az pusztákról való rendtartás:

Az mely pusztára marhát hajtanak illyen rendtartás volt eleitől fogva:

Ha Sz. György napban hizlaló marhákat hajtottak az pusztákra, az mennyi marhákat oda hajtottak, annyit hajtanak, minden hizó egy- egy marhától egy — egy pénzt adnak, az buza fel takarásáig. Annak utána, ha ott akarja járatni, ujaban szerződik, az mint megh alkuthatik az tisztartokkal.

Ha penigh juhokat hajtanak Sz. Demeter nap után telelni rejá, minden ember juha közzül egy — egy juhot fognak ki.

Az melly pusztákon penigh vetés vagyon kilenczeddel tartoznak minden féle veteményből.

Ebből az jövedelemből jár az Teöreöknek az amennyit meg alkuthatnak velök.

Vagyon mészárszék a Városban, melytől fizetnek summául, mikor mészáros vagyon benne egy mása faggyut.

Görbed portijo Borbélly Albert uramnál zálogban.

Egy sziget *Csáky kertnek* hijják Sarkad mellett."[6]

Mint az ismertetett összeírásból kitűnik az uradalom területén még igen sok a lakatlan falu. Határuknak legnagyobb részét azonban hasznosítják, vagy vetéssel, vagy legeltetéssel. Eléggé jelentős mértékű a jobbágyok elköltözése. Az elköltözés fő iránya a Kunság és a Sárrét, bár többen a városokba húzódtak. Így Debrecen és Várad is szerepel a megnevezett szökési helyek között.

A fentebb ismertetett urbárium után néhány esztendővel újra összeírták az uradalom jövedelmeit. („Nova Connumeratio Colonarum ad Acram Keresszegh pertinent. (Anno 1641 die 20 április.)

APÁTHY

	fiú	ló	ökör	tehén	juh	méh
Biro *Molnár Mihály*	1	—	4	4	—	—
Petke András	3	—	—	2	—	—
Simon Pál	2	1	8	4	—	—
Somodi Mátyás	5	3	—	3	—	—
Varga István	1	—	2	2	—	—
Kovács István	1	7	6	4	—	—
Varga Albert	—	—	2	2	—	—
Szabados:						
Magyar János	2	—	2	4	—	—
Polgár István	—	—	—	—	—	

PANKOTA

Sztanka János	—	2	8	—	—	
Juhász Mihály	1	2	6	—	—	

ÁRPÁD

Örökös jobbágy:						
Molnár Péter	—		2	2	—	

„Szerződött emberek: Minden házas ember az Urnak ad fl 1 den 20. Disznóbul tizedet, váltóul 10 dénárt, őszi vetésből kile nczedet adnak. Ezek vannak: Perszona No. 23.'

6. OL. Csáky lt. P. 71. Fasciculus 10. Nro 28. 1635. év.

KÖRÖSSZEGH

	fiú	ló	ökör	tehén	juh	méh
Biro Tóth András	2	—	—	2	—	—
Kerekes Máté	1		2	2		
Tot Gáspár	1	—	—	—	—	—
Hodos György	2	—	—	1	—	—
Kulcsár *Bihari János*	—	1	—	1	—	—
Kertész *Kiss János*	2	—	2	3	—	—
Kezes Mihály	1	—	—	2		—
Varga Gáspár	1	—	—	2	—	—
Darabant:						
Klara Miklós	—	—	—	3	—	—
Szabadosok:						
Seres Demeter	3	3	—	3	—	—
Varga György	1	—	—	1	—	—
Polgár Pál	1	—	—	3	—	4
Nagy István	2	—	—	—	—	—

BEREK BÖSZÖRMÉNY

Biro: *Csicsó András*	4	—	—	—	—	—
Makray István	5	—	6	3	—	2
Vas Pál	4	—	6	5	—	6
László István	1	3	6	4	—	2
Szabadosok:						
Kardos Tamás	—	2	6	6	—	10
Hati János	—	2	4	2	április 20-án meg hólt.	
Szél Benedek	2	3	—	6	—	—
Szél János	4	2	6	3	—	2
Kartal Lukácz	1	2	4	3	—	2
Kardos Ferenc	1	—	5	4	—	—
Nagy Pál	1	—	8	2	—	—
Bordás György	3	1	10	6	—	—
Majosi Mihály	1	—	6	6	—	—
Majosi Ferenc	3	2	12	8	—	20
Kardos János	4	—	—	2	—	1
Szabados:						
Kiss János	—	3	—	1	—	—

„Szerződött emberek. Hat naposak: Cseh János, Oláh András, Tott györgy, Gyityó Pál, Kovács Mihály, Feöldhy György, Nagy Miklós, Erdélyi István, Csoma János, Balogh Ferenc, Oszto Péter.

KERES BESENYŐ portijo.

	fiú	ló	ökör	tehén	juh	méh
Szabados *Banyasz Gergel*	—	2	6	4	—	—
Nyilas Mihály	—	—	4	3	—	3
Pankothai Tamás	1	1	4	4	—	3

Szerződött emberek, Tizenkét naposok: Tar Péter, Szabó István, Losonczi János Makkodi Lukácz.

KÁROLY integra possessio.

	fiú	ló	ökör	tehén	juh	méh
Herczeg Antal	2	10	8	20	100	4
Szeles Pál	2	6	8	20	—	10
Babos Mihály	1	—	4	5	—	—

Szerződött emberel, Hat naposok Persona No: 6. Ez előtt 13 voltak, mikor Által János az Tisztben állott.[7]

Összehasonlítva a két összeírást megállapíthatjuk, hogy a jobbágyok számát tekintve lényeges változás a falvakban nem történt. Inkább minőségi változás állott be; kevesebb lett az „örökös jobbágyok" száma és növekedett a „Szerződött emberek"-é. A jószágállományt tekintve inkább emelkedést mint hanyatlást tapasztalhatunk.

Az elköltözött jobbágyok nevét ez az összeírás már nem közli. Bizonyára távozásukat véglegesnek tekintették. A puszta falu helyeket sem veszi számba az 1641. évi összeírás, de mivel lakott helyekül csak azokat említi, melyek már 1635-ben is népesek voltak, bizonyosra vehetjük, hogy időközben új megtelepedés az uradalom területén nem történt.

Az uradalom viszonylag békés életét 1635 és 1641 között Által János udvarbíró féktelen és garázda magatartása következtében meginduló panaszok és a panaszokat követő vizsgálatok zavarták meg. Az adatok szerint a panaszok már 1635-ben elkezdődtek. Kivizsgálásukra azonban csak 1641ben került sor. Által János dolgában *Bihary János* kulcsár, köröszegi örökös jobbágy, eskű alatt adott jelentésében a következőkről számolt be: Az apáti határban lévő földön termett majorsági búza termésének elszámolásánál hiányosságot találtak „Az Nyolcz száz kereszt buzának, hogy csak 456 váradi nyolcas" termése lett, holott „minden kereszt után le várják tülle az váradi nyolczas buzát." Szavahihető emberek állították, hogy „megh adja keresztye a váradi nyolcast". Az itt talált 344 váradi nyolcast, mint 86 forint értékű hiányt megállapították, Által János kárára. Kérdéssé vált az is, hogy 166 disznónak, miért csak 13 malaca lett. Erre az udvarbíró azzal védekezett, hogy „az ujfalui hajduk ölték meg a disznókat".[8]

A hiányos elszámolás a majorsági földek terméséről csupán a földesúr kára lett volna. Nagyobb baj volt az, hogy a kegyetlen bánásmód miatt a jobbágyok

7. OL. Csáky lt. P. 72. fasc. 322. Nro 11. 1641. év.
8. OL. Csáky lt. P. 72. fasc. 322. Nro. 14. 1641. év.

szökdösni kezdtek a falvakból és elnéptelenedés veszélye fenyegette az uradalmat.[9]

Az udvarbíró dolgában a károlyi tekintélyes jobbágyokat is kihallgatták. Ezek közül néhány embernek a vallomását szószerint közöljük, mert nemcsak az udvarbíró ügyét ismerhetjük meg ezekből, hanem a vallomások bepillantást engednek a kor bonyolult helyzeteibe. *Herczeg Antal* károlyi jobbágy eskü alatt tett vallomása: „azt tudom, hogy az Által János szidalmazásáirt mód nélkül való verései miatt ment el Károlyból *Nagy Pál,* az szerént *Szolga János* és *Tar Albert.* Sőtt hogy most Szolnokban voltam azt mondotta az Török Ur benne még az Tisztbe Által János, mert azt mondják az jobbágyok, hogy haza jönnének, ha tülle haza mernének jönni. Magamnak is egy szolgáját az kaszállás helybül elhozatta, az melly szolgámnak 13 tallért adtam, körösszegiektül a tömlöczbül elszaladott s oda vagyon az én 13 tallérom. Egy szolgánk volt hárman, ugy mint énnekem *Herczegh Antalnak, Szeles Pálnak,* és *Vékony Sándornak,* az Szolgánkat Által János parancsolattyábul Szél Benedek minden törviny nélkül meg fogta, maga törvint igért felette és meg sárcoltatta. Fl 12 forintban sárcoltatta megh. Vékony János kezes érette, fenyegeti érte. Szóllaltunk érte s azt mondotta Szél Benedek: Kurva az anyja az eb lelkü Kurva falujának, azt akarnám, hogy el pusztulna, mert el untam oda járni. Törvinytelen Szél Benedek, Fekete Jánoson tizenegy tallért veött, Patkos Mihály leányán 6 tallért. Én nem tudom Által Jánossal hová tették. Még ennek a dolognak egy holnapja se vagyon. Patkós Mihály juhászának is törvintelen midenét el hozták s fel osztoztak vele. Három bujdosó lovat is hozata fel az mellyeknek egyikét Garázdának ajándékozta az Ketteje nála veszett. Az Ur marhájából tudom 12 hajtattak el az Törökök Károlyból." *Szeles Pál* és *Fekete Pál* károlyi jobbágyok is meg erősítik az előbbi vallomást, de érdemes az utóbbiakéból idézni a következőket: „Az török Urtól hallottam, hogy elhajtják az Ur marháját Károlyból, megmondottuk Által Jánosnak még sem hajtották fel, mert az Török mondotta, mint hogy annak is marhája volt Károlyba; ha az enyimet el hajtyák, én is elhajtatom a Magyar Urét. *Szücs Gáspár* hiti után vallya, hogy Károlyból az Által János mód nélkül való cselekedetei miatt mentek el János deják, Dési György, Nagy Bálint, Török András az erős Jobbágyok . . ."[10]

A károlyiak vallomásából kitűnik, hogy a törökök a falu határában — de bizonyára az uradalom más területein is — marhákat tartottak, tehát a faluk határának egy részén mintegy majorsági gazdálkodást folytattak. Egy 1635-ből származó elszámolásból azonban az is kitűnik, hogy azoknak a pusztán, lakatlanul álló faluknak a határáról is adót kellett a töröknek fizetni, ahol rendszeres termelés még nem indult meg: „*Cseökmeö:* Az pusztályán az jelen való esztendőben mely marhák jártak: Az váradi ménes pünkösdik járt attúl adódott 28 forint. *Azt a töröknek adóba adtam,* maratt benn 37 dénár. Az *Szeghalmi földtül* az amit attak: Tót János 1 fl. Szántó Pál 1 fl. Vida Mihály 3 Tallér, Totth Mátyás 3 Tallér, Szél Mihály 2Tallér, Gorzás Gáspár 2 Tallér, Gorzás Balázs 2 Tallér, Kovács István 2 Tallér, Fási Péter 2 Tallér, Kóthi András 2 Tallér, Körösi Gergely 2 Tallér, Gorzás István 1 Tallér. Azon sajtok amelyek a pásztoroktul valók, azokir a Kernyejiek attak 3 Tallért. Ennek is 20 Tallérját a *Török adóba adtam.*" Az irat alján — más kéz által, bizonyára az Által János udvarbíró ügyét vizsgáló bizottságtól származó — megjegyzés áll: „Ezekben is restál Tallér 4, és Fl 2 den 37."[11]

9. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 22. Nro. 25. 1641. év
10. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 22. Nro. 25. 1641. év.
11. OL. Csáky lt. P. 72 fasc. 332. Nro. 9. 1635. év.

A Károlyban maradt jobbágyok egyöntetűen vallják, hogy az elköltözöttek az udvarbíró kegyetlensége miatt mentek el. Valóban a szökések fő oka ez a tény lehetett, azonban közrejátszott a jobbágyok elmenetelében az az általános törekvés is, hogy a hajdúk példájára szabaduljanak az örökös jobbágyság igája elól. Erre lehetőséget kínált a megritkult munkaerő, a földesurak, mind a török, mind a magyar, arra törekedett, hogy földje megműveléséhez, marhája őrzéséhez embereket találjon.

Ilyen előzmények után Váradi Kőrössy István, a Csákyak megbízottja Szél Benedek új udvarbírót és Bihary János számtartót tisztségükben megerősítve, 1645. november 20-án a következők szerint „regestraltatta" a körösszegi uradalmat:

„Anno 1645 die 20 Novembris Regestraltatott és az Tisztek keözeött disponaltatott az Ur Csáky István Uram eö Nga, Keresszegi Jószága váradi Körőssy Istvántul. Inthime modum:

I. 1. Hagyattatott helyben az elébbeni Udvarbiró Szél Benedek Tale conditione; Mint hogy immár sok üdőtül fogva udvarbiro lévén az Jószágnak uzussát, rendtartását jól tudgya.

2. Hogy ezekben az változásokban is az Urnak hasznára az menyire tőle lehetett, láttatott az Jószágban igyekezni.

3. Eő Ngának ezen Jószágbeli örökös jobbágya, erős hittel meg esküttvén mindazonáltal, hogy eö Ngának tellyes tehetségével mindenben hasznát s a haszonban előmenetelit nézi és keresi s kárát el távoztattya.

II. 1. Mivel, hogy az most nevezett Udvarbiró deáktalan lévén nem tud számot tartani, azon Jószágban lévő réghi számtartó Bihari János hagyatott az Tisztben erős hittel megesküttvén az fejül meg irt két Conditiokra.

Az mi az Jószágban találtatott ingóbingó marhát illeti, annak hit szerént, ez szerént mentem végére az Jobbágyokkal együtt.

1. Vagyon az Keresszeghi várban egy Ágyba lévő Taraczk. Más is egy ágyatlan. Egy seregbontó is.

2. Vagyon Szakállos Nro. 31 kik mind ágyakban vadnak,

3. Vagyon egy kék s veres tafota lovagh Zászlo.

4. Vagyon egy Tömlöczhöz való hosszu láncz. Item egy vas rabra való.

5. Vagyon egy ez idei Szalonna. Négy háj ó és Négy uj.

6. Vagyon Hat sertés marha ölni valo.

7. Vagyon váradi vékával buza Nro 280.

8. Vagyon árpa. Nro. Cub. 12.

9. Vagyon Liszt 6 veka.

10. Vagyon Keresszeghben örökös szolgáló Jobbágy.

Az Udvarbiró: vagyon fia 2, ökre 8 lova 2.
Az Számtartó: vagyon fia 1 ökre 4.
Az Biró Tot András fia 1 —
Varga Gáspár fia 1 Melly bujdosoban vagyon. Lova Nro 2.
Kerekes Máté fia 1. ökre 4 Lova — —
Polgár Pál gyalog, szabados drabant. Fia 2
Hódós György Nihil.
Tót Gáspár fia háza 1
Makray István fia 4 ökre 8
Vas Pál fia 3 ökre 6
Kartal Lukácz fia — Lova 3
Bordás György fia 2 Öccse vagyon. Ökre 10.
Szenczi Mihály fia 2 — —

Majosi Mihály fia 2, ökre 10.
Nagy Pál öcsével Mihállyal, ökrök van 8.
Calara Miklós drabant Nihil habet.
Ralicta Stephanus Nagy, kinek vagyon két kis fia.
Kis János fia 1, ökre 2. Ez kertész.
Seres Demeter fia 5 kik vele laknak. Lova 7, Szabados.
Seres János fia 1 — —
Szél János fia 4, ökre 6, Lova 1
Kocsis Mihály fia 1. Drabant. Nihil habet.
Csicsó András fia 2 — —
Majosi Ferenc fia 4. Kinek egye bujdosóben. Ökre 12.
Kardos János fia 1.

De ezeket az Jobbágyokat eö Nga ugy értse, hogy az Töröknek insége miatt Beregh Beszermény el pusztulva, az ott lakó Jobbágyok penigh Keresszegben futnak némely része bé mind összeszámlátatott az Keresszegben lakó jobbágyokkal.

11. Vagyon Keresszegben egy Renovaltatott jó malom Három keüre való.

Apátiban való jobbágyoknak nevek és ott való maiorságh ekképen következik:

Biró Molnár Mihály fia 1.
Kardos Istók — — ökre 2.
László István, öreg öcsével együtt, Ökre 8, lova 2.
Béres György Nihil.
Petke Andrásné, két kis fiával együtt. Nihil.
Kovács István fia 2 lova 3.
Varga István fia háza 1 — más fia is Varga Mihály oda alá solgál.
Relicta György Polgár fia 1. Nihil.
Simon Tamás fia 2 öreg öcse 1, ökre 10.
Somodi Mátyás 6 — — lova 3.
Simon István Harsánban szolgál.

Ezt is ugy értse a Nga, hogy az Beregh Beszerményi el futott jobbágyok is kiknek egy részek az apáti jobbágyokkal összve számláltatott, ugyan Apátiba laknak most.

Vagyon itt buza vetés váradi vékával Nro: 200.

Item. Vagyon két kazal szalma.

Vagyon *Árpádon* egy Molnár Péter nevü örökös jobbágy. Ökre 4. Vagyon itt 16 különös jövevény ember, ád esztendeigh egy személy fl 1 den 20, és ezen kivül őszi vetéséből kilenczedet. Sertésmarhájából penigh az honét jut dézsmát az honét nem váltopénzt.

Károlyiak:

Herczegh Antal, ökre 8, lova 3.
Szeles Pál fia 1 öreg öcse 1, ökre 20 lova 3.
Nagy Pál fia 6 ökre 2.
Szolga Bálint, ökre 10.
Babos Mihály, ökre 4.
Vadnak Rácz Beszerminyben Baricsa Lukácz és János nevü öregh nőtelen leginyek. Inquilini. Nro: 12 Szolgálnak esztendeigh 6 napot. Azon kivül vetésből, sertésmarhajokból dézmát adnak.

Iráz. Vagyon rajta 28 különös jövevény ember, kik csak nem régen szállot-

tanak szerződés szerént oda. Szolgálnak azért esztendeigh kilencz napot valamire kivántatik, őszi vetésekből kilenczedet, sertés marhájokból penigh dézsmát adnak,

Praediumok ez szerént következnek:

1. Kis Tóti: Itt az Ur számára szoktak kaszálni majorságnak okáért. Vidéki emberek kis daraboként füvet osztani, a végre, hogy kaszál, vagyon itt az Urnak számára öregh kalangya széna. Nro: 16.
2. Praedium Nagy Tóti: Ezen csak a keresszeghi város marhája jár.
3. Praedium Telek: Ennek fele eö Ngáé, az Kereszszeghi hajduk veszik minden hasznát.
4. Praedium Ész: Ennek két része az mint informáltatván Csáky István Ur eó Nagysgáé volna s harmadik része Pongrátcz Gergelyé, de eő két részt vindicalna maganak. Harmadozza Tőlle az Urat. Erre az Pusztára Pongrátsz Gergely minden esztendőnként marhát fogadván, az harmad részét, az mint jobnak látja adja ki eö Nga számára.
5. Praedium Szeöcskeöd : Ennek fele az eö Ngáé, fele az Komádiaké, melyből mikor vetés vagyon az földben, mind őszi mind penigh tavaszi vetésből kilenczedet adnak. eö Nagysága és a Komádiak között két felé osztatik.
6. Praedium Darvas: Ennek fele az uré volna... de ezt is hatalmasul a Vekerdi ráczok élik.
7. Praedium Keörmeösd: mellyet csak az Keresszeghi hajduk élnek és az Ur semmi hasznát nem veszi.
8. Praedium Kinis: Vagyon ebben Kovács Istvánnak egy ház helye, ezt is csak az Keresszeghi hajduk élik.
9. Praedium Méhes. Ennek is minden hasznát csak az Keresszeghi hajduk veszik.
10. Praedium Püsky: Mellyben az Urnak vagyon 11 ház helye, mely ház helyek után mind őszi, mind tavaszi vetésekből kilenczedet szoktak adni.
11. Praedium Ughra: Vagyon itt eő Nagsága számára 2 ház hely. Ennek is ha mi haszna lehetnek Kis Márton hayduja éli.
12. Praedium Peszere: Itt is 2 Ház hely, melyért ha mi hasznát vehette adatott az udvarbirótól egy Tamási haydunak, ki 5 nap kaszált érette.
13. Praedium Fancsika: Itt is 3 ház hely, az haszna vételét ennek pénzen szokták el adni.
14. Praedium Beölcsi. Itt is 3 Ház hely, melyet csak az Komádiak élnek.
15. Vagyon Sarkad mellett egy Csáky kert nevü sziget melynek hasznát esztendőnként két karmasinon szokták el adni. Az hátassán való szántásból penigh kilenczedet szoktak adni.

Nemesedett megh az Keresszeghi Jószágból mostanában Kardos Tamás, Kardos István és Kardos Mihály nevű örökös jobbágyok Beregh Bezerményiek..."[12]

Az összeírásból nyilvánvaló, hogy míg az örökös jobbágyok által lakott, vagy a szerződéses emberek által megszállott falvak határáról némi jövedelme biztosítva volt a földesúrnak, addig a lakatlanul pusztán álló falvak földjének jövedelme alig biztosítható az úr számára. Több esetben a „Hayduk" minden fizetség nélkül használják a földeket. Különösen a részbirtokok esetében bizonytalan a jövedelem. Igen érdekes erre vonatkozóan az a levélváltás, mely az

12. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 20. Nro. 29. 1645. év.

összeírásban is említett Ész praedium-ra vonatkozik Pongrácz Gergely és Csáky, illetve Szél Benedek és Csáky között.

Pongrácz, Csáky Istvánnak írta 1645-ben:

„Az hódoltságon az minémü Puszta helyet birok Nagyságoddal, ugy mint az Keresztszeghi Jószágban Ész nevü falu helyet, melynek két része enyém, az harmada Nagyságodé, s mivel az elmult esuzensőkben Nagyságos Uram Megyeri Ferenc ur által az Nagyságod részét áruba vetette volt, hogy aki megh adja az árát, Nagyságod bizonyos summába zálogba oda adná. Az Komádi Hajdu Városbeliek kérték is, de mivel én közelebb vagyok, másnak megh nem engedttem, hogy megh vegyék. Iffi Urunk Ő Nagysága is ellent tartott benne, hogy meg ne vegyék *mert az Országnak erős articulusa is vagyon, az 1635 esztendei Articulusban azt végezte az Országh, hogy az Hajdu Városbelieknek ne legyen szabad Husz forintnál feljebb egy ház helyet meg venni, mert az ki azon fejül el agya, minden jószága oda vész.* Ezekről Nagyságod gondolkodhatik. Azirt Nagyságodat kérem, jövendőbeli, kicsiny szolgálatomirt, Nagyságod adja azt az kicsiny részt énnekem Száz Tallérigh. Ugy vagyon Nagyságos Uram egy részről szügségem se volna rá, mivel puszta nekem elég vagyon, hanem csak az részre, hogy mivel az dereka enyim az a rész is idegen kézre ne kerüljön. Noha Nagyságos Uramnak kicsiny hasznára vagyon, s az Töröknek is sokat kell fizetni érette . . .[13]"

Bizonyára a földesúr érdeklődésére 1646 elején Szél Benedek udvarbíró a következő információt írta az Eszi pusztáról Urának:

„Ennek előtte, hogy Nagyságodtól Bornemissza Pál uram birodalma alá jutottunk volt, akkor ő kegyelmetől kérték az Komádiak 200 Talléron, de az Nagyságos Uram nem annyit érő Jószágh, mert az többet ér annál. Semmi hasznát nem vehettük Nagyságod számára, mert Pongrátcz Uram marhákat fogadott rá és az Marhák bérit ő kegyelme szedi be, s Nagyságod számára nem ád semmit belőle. . . . Annak előtte a Komádiak szántották s kilenczedet attanak belőle, de hogy immár Pongrátcz Marha járó földé tette nem is szánthattyák Tőle. Ennek előtte amikor Megyeri Ferencz Uram árulta, akkor ugyan a komádiak 400 Tallért igirtek irte . . ."[14]

Ezek a levelek is megerősítik azt a megállapításunkat, hogy a puszta falu helyek jövedelmének biztosítása ebben a korban mennyi nehézségbe ütközött.

Az uradalom életének következő jelentős eseménye volt az 1658 őszén bekövetkezett nagy pusztulás. Erről az eseményről és az uradalom állapotáról az akkori udvarbíró Borbály Albert Csákyhoz irott leveléből értesülünk:

„Az Nagyságod levelét Illy-falusi Ur meg küldvén Nadányi Uramnak edgyütt a Keresszegi Jószágot hit után Connumeráltattuk és Nagyságodnal el küldtük. Ezek igen kevesen vadnak, Nagyságos Ur, mert az Országnak az elmult őszszeli pusztulásakor kik rabságba vitettek, kik penig messze bujdosván ez ideig is vissza jöttek. Még az connumerátioban valók közül is némelyek nem szállottak mégh ez ideig haza, hanem itt az környül való falukban nyomorognak. Az *kik haza szállotak is házok helyén hitván kalibakat csinálván* azokban laknak félelemmel. Derekas épülethez kezdeni kedvetlenek lévén magok számára is. Előbbeni urnak nyugtalansága és házabelieknek sok tolvajkodások praedálások miatt, mivel az elmult napokban is a Sasi ménest mind el hajtották és az Berek Böszörményiektül is hetven, avagy több számu ökröket, kik mais oda vannak, s azok között volt néhány Keresztszegi embernek is marhájok, kik igen

13. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 15. Nro. 7. 1645. év.
14. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 11. Nro. 8. 1646. év.

megijjedtek mán, hogy az ilyen miatt ujjabbonis el kelletik pusztulniok. Az ilyen alkalmatlanságok miatt miatt Nagyságos Ur uj Tisztet is nem tuggya ember, hogy állithat, addigh mig alkalmasabb állapot nem állattattnak, mivel most nemcsak ők, de mások is csak az *Ülő madarak formájában vagynak,* könyörögnek is Nagyságodnak, hogy egy kevés ideigh mégh jobban megtelepedhetnének derekas szolgálatokkal ne terheltessenek, mely az Nagyságod kegyelmességében áll.

Az Keresztszeghben szállandó nemeseket micsoda contractussal engedtükh megh oda szállani Nagyságodnak el küldötte Nadányi Ur. Ezeknek némely része ezelőtt is Keresszegbe lakott és *némelyik a Kiss Márton igája alatt is volt, de attul és az haydu nevezettül is ez után üreseknek kivánnak lenni, mind azon megunott állapottul.*

Az Beregh Bessermények is penigh az Nemes Országh az hajduk közzül eximalván az Nemes Vármegye közzé incorporaltattak és conditiojukhoz akarják ezután mindenekben magukat tartani.

Isten tartsa megh Nagyságodat Kedves egészségbe. Datum ex Várad die 18 juli Ao. 1659. Albertus Borbélly."[15]

A levél végén — bizonyára az 1659. évi állapotokat tükrözve az uradalom falvaiban lakó, illetve visszatért jobbágyok neve áll:

Keresszegh:

Kerekes Péter fia 1.
Toth Mihály —

Apáthyak:

Varga Mihály fia 3.
Varga János fia 2.

Károly:

Szolga Bálint fia 1, ökre 5.
Nagy Pál fia 4 — —
Makray Bálint fia 2.
Makray Mihály — —
Eöz János — —

Nagy Pál tatár rabja feleségivel, jönni készül, Szeles Pál similiter rab felesigestül. Verje meg az Isten kik miatt ezek elpusztultak és könyörüljön az ártatlan Rabokon."

Ez az összeírás természetesen csak azokat az embereket tartalmazza, akik, mint örökös jobbágyok tartoznak az uradalom kötelékébe. Ezeken kívül, amint a levélben is olvasható szerződés alapján többen visszatértek Körösszegbe és Berekböszörménybe, de bizonyára a többi falvakba is.

A XVII. század második felének elején bekövetkezett nagy pusztulás — melyről az előbbi levélben is említés történik — megváltoztatta a jobbágyok és a földesurak egymáshoz való viszonyát. A földesúr igyekezett lakatlanul maradt földjére munkaerőt telepíteni, azon az áron is, hogy engedményeket adott az addigi jobbágyi szolgáltatásokból. Az addigi örökös jobbágyok is, látva a megváltozott helyzetet igyekeztek minél kedvezőbb szerződést kötni a földesúrral. Ennek a megváltozott viszonynak a következménye az a sokféleség a szolgáltatások terén, amit az 1645. évi urbáriumban Körösszegi uradalom puszta faluhelyein időlegesen megtelepült emberek szolgáltatásainál is láthattunk. Ezen a vidéken bonyolította a helyzetet a hajdúk jelenléte. Kiváltságos helyzetük

15. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 22. Nro. 25. 1659. év.

példát szolgáltatott a többieknek is és biztatás volt hasonló kedvezmények elnyerhetésére.

1659-ben a körösszegi uradalom gazdáinak is legfőbb gondja a pusztán maradt jószág benépesítése volt. Amint az előbb idézett levélben is megemlítette az udvarbíró, contractust készítettek Körösszegbe, és az uradalom más helységeibe, letelepedni kívánó úgynevezett „szerződött emberekkel". Ennek a contractusnak néhány lényegesebb pontját idézzük a következőkben:

1. pont kimondja, hogy akik a körösszegi jószágban laknak, vagy ezután oda szállanak, azok a „keresztszegi uradalom jurisdictioja alá tartoznak."

A 3. pont szerint: „Mind hadi s mind békességes időkben az keresszegi uraknak tartozzanak szolgálni. Békességben lévén hordozással s egyéb katonai szolgálattal. Hadi időben azon Urak mellett tartozzanak fel ülni az mennyi számuval kivánják. Az leveleket Gönczig, vagy más felé is annyi földig vigyék, egy forintot adván uti költségre." A kocsmáltatás jövedelme teljesen a bírságnak is a harmada az Uré. Az erdőket „az eddig való pontus szerént szabadon élhessék." A 7. pont szerint „Az szántó földeket, kaszáló réteket a majorság földeken kivül szabadsággal élhessék, mint szinte az jobbágyok, kiki ereje szerént nem adván semmi gabonából kilenczedet, de senki annyi földet fel ne fogjon mellynek élésére eleghendő ereje nem lenne, az mellyből az földesurnak kára következnék. 8. Soha semminemü időkben Rendet, Zászlót, Törvény Széket magoktól ne errigaljanak, hanem mindenekben tartsák magokat az megirt conditiokhoz és *soha is Hajdui állapotra magokat ne aggyák.* Egyébiránt lakó helyekből szabadon kimehetnek. Hadnagyot mindazonáltal magok közzül választani szabadakarattyokban legyen."[16]

Ennek a szerződésnek az alapján szerződött le és telepedett meg körösszegapátiban *Szőcs János* is, akinek a tiszttartó úrhoz intézett leveléből újabb adatokat nyerünk a korabeli parasztok helyzetére vonatkozóan. 1663-ban a következőket írja: „... Praefectus urunkat illyen nagy szükséges dologban kelletett megh találnom; Házatcskám után az minémü kertem volt volna mellyet sok esztendőktül fogván szabadon birtam mind én s mind ezen előttem való gazdái annak a háznak, kit az egész falu jól tud, mivel ugyan az a falu rendelte volt azt a kis kert helyet ahoz az Hászhoz. Mostan penigh Nagy Mátyás minden igaz ok nélkül bele fortélyozva ... tüllem el veötte azon kis öröksigetskémet. Ezen kivül a mustrakor reám küldött s azt hatta, hogy a Kiss Márton hadabeli Haydukhoz mustralliam magamat, kit, hogy meg cselekedni nem akarván az Ur eő Nagysága törvinye alól el állanom semmi uttal, migh Isten éltet ez előbben igaz hüségemben megh akarván maradni ezen Nagyságod Jószágába. Házamra küldött, zálogomat el akarta vitetni hatalmasul, de nem engedtem. Mind azáltal zálogot adni idézett volna az Kiss Márton székire, de oda nem állottam elő. Ez idézetre én is örömest idéztem volna mind az örökségemért, s mind a hatalmasul való zálogon való házamra küldéséért, de ő is ide nem állt az eó Nagysága Székire. Illyen nagy kár és bosszuságh szenvedésemért kérem kegyelmedet mint Uramat visellye gondomat, mert ha igy lészen nem maradhatok meg az eő Nagysága Jószágába. Én Uram eő Nagysága hüségén megh maradnék s Jószágábul ki nem bontakoznék. Kegyelmedet meg is kérem az Istenirt viselljen gondot állapotunkra eő Nagysága után. Jó választ várok Kegyelmedtől. Isten álgya meg Kegyelmedet sokáig jó egészséggel. Apátiban lakó Szőts János."[17]

16. OL. Csáky lt. P. 72. fasc. 355. Nro. 3. 1659. év.
17. OL Csáky lt. P. 72. fasc. 35. Nro. 5. 1663.

Szőts János esete bizonyára nem egyedülálló volt abban az időben. Hasonló zaklatásoknak lehettek kitéve a folytonos hadakozást megunt és csendesebb életet választott volt hajdúk.

Az uradalom jobbágyi közül sokan még évek múlva sem tértek vissza elhagyott falujukba, hanem „imit-amot bujdostak". Az 1658. év őszén bekövetkezett tatárpusztítás után a Károlyba való Szolga Bálint a következő levéllel kereste fel földesurát:

„Alázatos szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak. Az Istentül jó egésséget és békességban való megmaradást kivánok.

Bujdosó és nyomorult állapotomban találtam megh Nagyságodat ezen alázatos suplicatiom által. Tudom, vagyon Nagyságodnak is tudására a mi nyomorult Földünknek az Tatár ellensigh el égette, pusztitta, kik között az Nagyságod faluját Károlyt mind földigh el igette, lakosait el rabolta, annyira, hogy Nagyságodnak az Károlyi jobbágyaiban több énállamnál nem maradott. Én is csak egyedül egy fejemmel maradván, mind feleségem, gyermekeim el vitte a tatár. Javatskáimban is semmi nem maradott. Az szegin szerződött emberekben is kik az Nagyságod Jószágán laktak, azokban maradott három, de azok is csak imitamot bujdosnak, én is Ványán nyomorgok. Mivel hogy azért nem akartam s nem is akarom Nagyságodat meghtagadni, az alkalmatossághoz képest levelem által én megkerestem Nagyságodat. Értvén azért Nagyságodék nyomorult állapotomat, kérem Nagyságodat mind Nagyságodnak jövendőbeli kicsiny hasznocskáját s mind penigh az én szegin állapotomat meg szánván kegyelmesen hadjon jó karban, hogy jövendőben ha az Ur Isten boldogétná békességünket kellene a Nagyságod elpusztult Falujába visszaszállani, talán velem együtt több bujdosó szeghiny emberek is oda kezdenének jönni és telepedni. Mellybül Nagyságodnak nem kára, hanem haszna lenne. Mivel, hogy azért immár az Török ez mi Országunkat jobban is el foglalta, nem ismerem, hogy arra való tehetsigünk legyen, hogy Nagyságodnak szolgálhatnánk, hanem pénz fizetéssel keresnénk Nagyságodnak kedvét, hogy azért azoknak az szeghiny embereknek akaratjok lenne az Nagyságod Telekire Szállani és Telepedni, azoknak bátorságra való oda szállások és telepedések lehetne, ha nagyságod adna egy credentionalis levelet, ezen levelemet Nagyságodhoz vivő embernek. Az levelet látván jobban vissza mernének menni, hogy ha a Nagyságod leveléből meg érthetnénk, hogy egy egy esztendőre mit kivánjon Nagyságod egy egy szeghiny embertül külön külön.

Kérem az Istenirtis alázatosan Nagyságodat ez kivánságomra Nagyságod választ adjon. Nagyságodat az Ur Isten éltesse s tartsa megh sokáig egésséges életre.

Irtam Ványán die 15 febr. ao 1662. Nagyságodnak Szeghiny Jobbággya Károlyi Szolga Bálint."

A levél hátlapján olvasható a földesúr válasza. Csáky Sajnálkozását fejezi ki a falu és a jobbágyok pusztulása felett. A levélírót „Jó Atyámfia Szolga Bálint"-nak nevezi, határozott választ azonban kérdésére nem ad: „Hogy pednigh az megh nevezett falun mind Te mind penigh több bujdosoban lévő emberek is meg akarnak telepedni nem ellenzem, sőt akarom, s szabadságot is adok ezen levelem által rea, de hogy most mingyárt meg irhassam külön külön egy egy szeginy embertül mennyi fizetést kivánjak esztendőn által (ha az szokás szerént való szolgálatokban maradni nem lehet) nem cselekedhetem, mindaddig, valamig nem tudósitol, mind te és mind az oda szállandó emberek mitsoda értékekkel lehetnek . . ."[18]

18. OL. Csáky lt. P. 71. fasc. 15. Nro. 10. 1662. év.

Bizonyára létre jött a megállapodás a visszatelepülni akaró emberek és a földesúr között, mert Károly még egyszer újra lakott hely lett. Mint lakott helyről 1678-ban még tudomásunk van, mert ez év január 31-én Thököly kuruc hadai a faluban nyertek szállást.[19]

Az uradalom többi falvai is újratelepültek az 1658. évi nagy pusztulás után. Régi állapotukban visszaállani azonban már nem voltak többé képesek. A XVII. század végén újra elnéptelenedett az egész vidék. A komádiak közül 4 lakos Derecskén érte meg a török alól való felszabadulást. Apátiban 1692-ben 5 lakos maradt. Berekböszörmény 19 lakosa városukkal együtt nemesnek vallotta magát, akik nem adtak jobbágyi szolgáltatást, hanem urukat fegyverrel szolgálták.[20]

19. *Karácsonyi János:* Békés vármegye története. I—III. (Gyula, 1896.) 194.
20. *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. (1692) (Bp. 1943.) 269—271.

Ambrus Molnár

ANGABEN ZUR GESCHICHTE DES KÖRÖSSZEGER GUTES IM 17. JAHRHUNDERT

Der Kern des Körösszeger Gutes hat sich als Burgdomäme in der Zeit des königlichen Burgsystems auf den ebenen Gebieten vom Komitat Bihar entwickelt. Seit dem 14. Jahrhundert war es das Eigentum der Familie Csáky. Am Ende des 15. Jahrhunderts bestand das Gut schon aus einunddreilssig Dörfern. Der vorliegende Aufsatz gibt Beiträge zur Wirtschafts- und Siedlungsgeschichte des Gutes im 17. Jahrhundert. Er stellt dar, das für eine Wirkung die Verheerungen durch die Angriffe der Türken auf die wirtschaftliche Lage ausübten. Zahlreiche Dörfer wurden verödet, und der Ausmalss der Migration war ziemlich grolss. Das widerspiegelt sich auch im Urbarium von 1635. Es wird klar, dalss die Fluren der Dörfer grölsstenteils doch ausgenutz waren: durch Besäen oder Beweiden. Das Register von 1641 zählt die Einkommen des Gutes auf. Der Aufsatz spricht auch über die Klagen gegen die unbändige Ausbeutung des Gutsverwalters János Által und über Fluchten der Leibeigenen. Nach der Ernennung des neuen Gutsverwalters wurde in 1645 eine neus Registrierung vorgenommen. Sie beweist, dalss von den Fluren der von ewigen Leibeigenen bewohnten oder von Verdunge nen angesiedelten Dörfer etwas Einkommen für den Gutsherrn gesichert wurde, das Einkommen der verwüsteten Dörfer aber schwerlich. Mehrmals wurden die Felder von den Haiducken ohne Bezahlung gebraucht. In 1658 hat der Plünderungszug der Türken viele Dörfer vernichtet. Da ar die Hauptsorge der Besitzer des Gutes die Wiederansiedlung der unbewohnten Gegend. Den eingesiedelten „Verdungenen" wurden manche Leibeigenendienste erlassen. Aufgrund einiger mitgeteilter Leibeigene nbriefe werden neue Angaben über die Lage der Bauern bekannt.

Mehrere Dörfer des Gutes wurden nach der grolssen Plünderung von 1658 wieder bewohnt. Sie waren aber nicht mehr fähig, den alten Zustand zurückzugewinnen. Am Ende des 17. Jahrhunderts wurde das ganze Gebiet wieder menschenleer und erst in der ze iten Hälfte des 18. Jahrhunderts neu angesiedelt.

Kilián István

Menszáros Károly nagykereki gazdaságának inventáriuma 1837-ből

Nagykereki történetéről ma, alapos levéltári kutatások nélkül aligha lehet újat mondani. Községtörténeti monográfia a faluról nem készült, s most a helytörténetírás virágkorában sem írt senki Nagykerekiről. Alább az itt feltehetőleg hosszabb ideig birtokos Menszáros-család gazdasági épületeinek, s egész uradalmának inventáriumát közlöm, ez előtt azonban szólnom kell néhány szót a község históriájáról is. Kereki nevével először 1214-ben találkozunk. A XVI. században Ártándi Kelemen volt a földesura, a XVI. század végétől Báthori István erdélyi fejedelem, majd Bocskai István s még később Báthori Gábor birtoka volt. 1611-ben a császáriak foglalták el a várat és a községet. S ezután mintegy négyezer holdas határát több család birtokolta.[1] A Bucsy-, a Mártonosy-, a Hódossy-, a Csanády-, a Papszász-, a Bay-, az Ercsey-, a Péchy-, a Menszáros-, a Rásztokay-, a Vér- (Veér) és a Torma-családok osztoztak a községet körülvevő határon.[2]

Lakosai számáról nem sok adatunk van. Nagy Lajos szerint 1828-ban 175 ház állt Kerekiben. 1050 lakosa közül 33 római illetve görögkatolikus, 5 görögkeleti, 1012 lakos viszont az ágostai illetve helvét hitvallást valló protestáns volt.[3] Valamelyest növekedett a lakosság száma 1851-re. A vár ura ekkor Csanády Sándor és József volt. Több földesúr gazdálkodott azonban ekkor is itt. Így a Papszászok, a Hódossyak, az Erdődyek, a Veérek, a Szilágyiak, a Forsterek és a Dobozyak. Fényes Elek a Menszárosokat már nem ismeri.[4] Úgy tűnik tehát, hogy a Menszárosok már talán a XVIII. században is urai voltak a község határai egy részének, 1851-re azonban vagy eladták birtokaikat vagy kihalt a Menszáros-család nagykereki ága.

A lakosok száma tovább növekedett. 1930-ban már 2026 lakosnak adott a határ kenyeret. Felekezet tekintetében továbbra is a reformátusok voltak túlsúlyban. Fóris Anna és Kertész Tamás nem keresik azt az időt, amelyben a Menszárosok birtokot szereztek Kerekiben.[5]

Mit tudunk a Menszáros-családról? Reiszig Bihar nemesi családainak egyik ismerője csak annyit közöl, hogy 1715-ben nyertek címeres nemesi levelet, 1778-

1. Vö: *Jakó Zs.:* 273—274; *Győrffy Gy.:* 632; *Mezősi K.:* 98, 126. *Csorba Cs.:* i. m. 204—205. *Vende* 123. szerint 1332-ben egy pápai tizedjegyzékben már szerepel.
2. *Vende:* i. m. 122—*123;* vö, még: *Fóris—Kertész:* i. m. 501—502.
3. *Ludovicus Nagy:* i. m: 9.
4. *Fényes E.:* II. 203. Az 1300 lakos javarésze református.
5. *Fóris—Kertész:* 501—502. Ref: 1821; róm. kat: 105; gör. kel: 39; gör. kat: 27; zsidó: 26. A lakosok közül: 431 házban 1672 őstermelő, 150 iparos, 21 kereskedő, 33 közlekedési dolgozó, 32 közszolgálati alkalmazott, 22 nyugdíjas s 32 házi cseléd található. 100 holdnál nagyobb területtel rendelkezik Balogh Elemér, Bleyer Ede, Péchy Gábor, Platthy-család, Sturman György.

MENSÁROS JÁNOS
aszódi postamester
1. f. Magyar Erzsébet
2. f. esk. 1723. Dömsödi Hajas Ilona

György † 1741
f. Magyary Kossa Judit
(birt.: Nagykőrös, Gyömrő, Tetétlen)

Anna — *Zsuzsanna* — *Katalin* — *Éva* — *fiú* — *fiú*

Dániel (bihari főszolgabíró,
birt.: Éradony
lak.: Nagykereki)
(nemességét 1779-ben Pest-Pilis-Solt vm-ben igazolták)
f. Szunyoghy Katalin (1807-ben özvegy)

Sándor † 1803 előtt
(birt.: Esztár, Nagykereki, Pele)
(nemességét 1779-ben Bihar vm. igazolta)
1. f. Dombai Szegedi Julianna
2. f. Miskolczi Julianna

Gábor

Judit
f. Hódossy János

Klára — *Florentina* — *Terézia* — *Veronika*

László
(birt.: Éradony, Középes)
f. Ritter Jozefa

Károly † 1845—47 között
(birt.: Pele, Ádámpuszta, Nagykereki, Ártánd)
f. Péchy Mária

Judit
f. Erdődy Lajos

Albertina — *József* — *László* — *Antal*

Lajos — *leány*

Eszter
f. *Papszász Lajos*
(bihari másodalispán, bihari követ 1840 után)

Károly (1842—?) — *Lajos* (1843—?)

György
f. Péchy Katalin

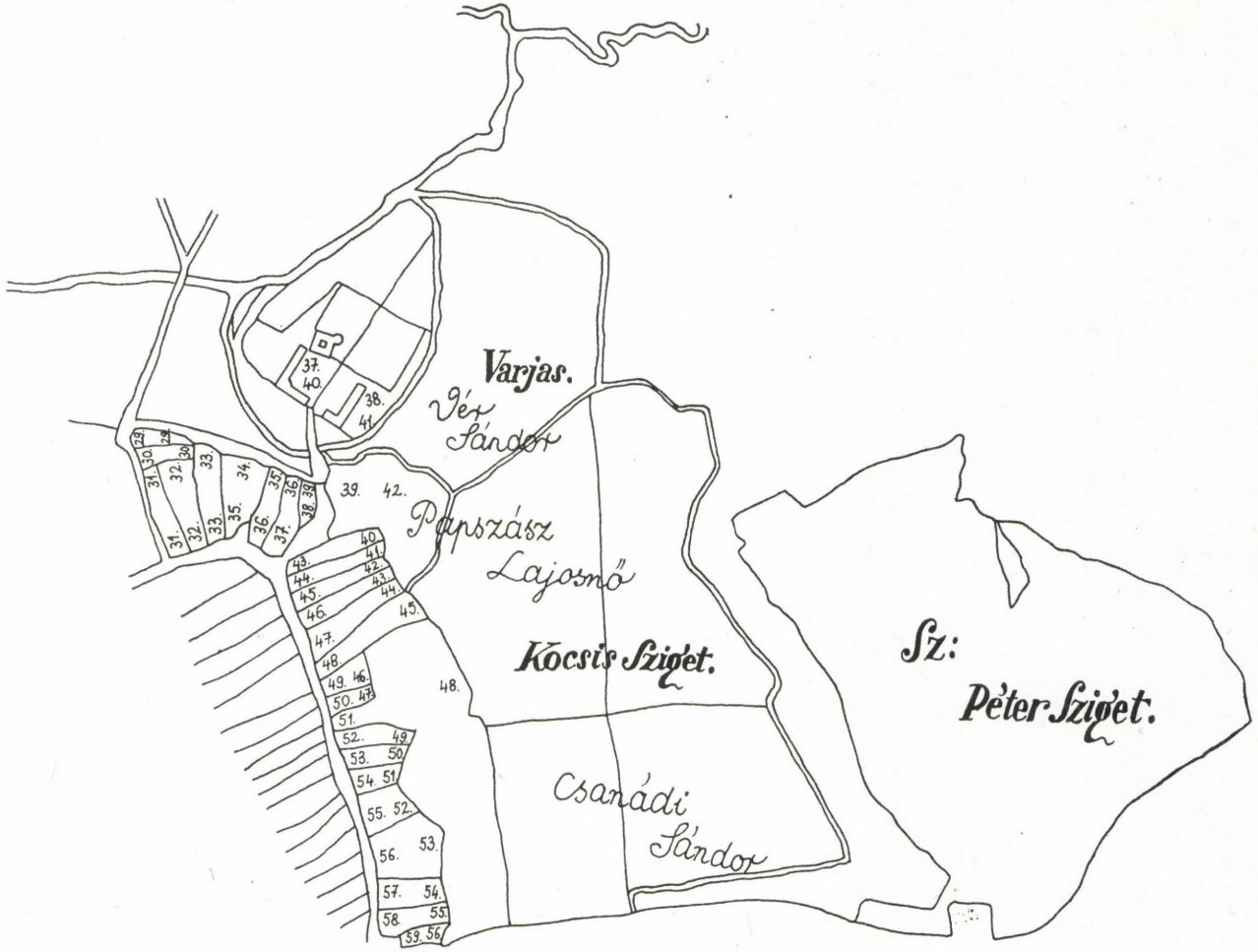
Ilona
f. Sturman György

Mária (1875—197y)
f. Gellén Dezső

ban Pest megye erősítette meg Menszáros Dániel és Menszáros Sándor nemességét, s 1848 előtt Nagykerekiben földesurak voltak. A család nemesi előneve is azért lehetett „nagykereki", mert egyik ág már régebben itt élhetett.[6] Nem lehetetlen tehát, hogy már 1715-ben voltak itt birtokaik. Területük meglehetősen nagy mennyiséget tehetett ki, mert e község határain kívül Pelbárthidán, Ádámpusztán és Ártándon is volt a családnak birtoka, sőt a XIX. században a Szatmár megyei Mezőpetriben és Tatárfalván, a Belső-Szolnok megyei Kővár vidékén is lehetett találni Menszárosokat. A publikált adatok kétségkívül arra mutatnak, hogy egy kiterjedt, sokfelé szerteágazó s igen gazdag nemesi családról van itt szó. S minthogy nem sikerült megállapítani a család nagykereki birtoklásának legkorábbi időpontját, levéltári kutatáshoz folyamodtam.[7] A levéltár több térképet őriz Nagykerekiről. Ezek közül elsőként az 1858-ban készült rajzon találtam meg a Papszászok nevét.[8] A Kiskőrös és a bojti út találkozásának körzetében, de még kereki határában volt Papszász Lajosné, Menszáros Eszter birtoka. A Varjas dűlő valamint a Kocsis sziget találkozásánál a 39-es helyrajzi számú telek is az övé volt. Az 1886-os térképen már világosan kirajzolódik, Menszáros Eszter fia, Papszász Károly nagykereki birtokának határa.[9] A terület ugyanez, ekkor már Bojtszeg néven ismerték. A család továbbra is itt maradt Kerekiben, s ekkor Papszász Károly egyik örököse, Sturman Györgyné birtokában volt a kereki határ egy része.[10]

A levéltárban azonban igen gazdag családtörténeti adalékhoz jutottam. Osváth Lajos a megye egykori levéltárosa óriási apparátussal gyűjtötte össze a megye nemesi családainak históriáját. Nevek szerint csoportosította a közgyűlési jegyzőkönyvek adatait, s ezeket bizonyára egységesíteni akarta. A feldolgozásra azonban már nem került sor. Ez az összegyűjtött cédulagyűjtemény azonban a maga nemében biztos támpontot adott a család történetéhez.[11] Így sikerült tisztáznom a família históriáját. Nagy Iván és Kempelen publikált, Osváth Lajos kéziratban maradt jegyzetei, valamint a Déri Múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében levő adatok alapján az alábbi módon lehet egységesíteni a családfa rajzát.[12]

6. *Reiszig E.:* i. m.: 639. Nagykerekin kívül állítása szerint Kőrösszegapátiban is volt birtokuk 1848 előtt. Fényes E.: II. 206. nem említi.
7. A család történetét vö, még. *Nagy I.:* i. m. VII. *413.; Kempelen B.:* i. m. VII., 152.: *Herpay G.:* i. m 434.
8. A Hajdú-Bihar megyei Állami Levéltár. (HBmL) az alábbi térképeket őrzi Nagykerekiről: 1. ... Kereki határának térképe 1838. Jelzet: BmT 64. 2. Nagy Kereki helysége újonnan osztandó úrbéri állományának terve. 1843. Jelzet: BmT 91. 3. Nagy Kereki helysége egész határának ... térképe. 1852. Jelzet: BmT 101. 4. Nagy Kereki egész határának a volt úrbéri földek szabályozásának s majorsági birtokok aránylagos kiosztásának térképe. 1857. Jelzet: BmT 106. 5. Nagykereki község határának s a volt úrbéri földek szabályozásának térképe. 1858. Jelzet: BmT 113. 6. Nagykereki határleírás 1886. Jelzet: VI. 127./ddd; 7. Nagykereki határleírás 1937. Jelzet: VI. 127. Vö: *Módy:* i. m. a megadott jelzeteknél.
9. HBmL. BmT 113.; HBmL VI. 127./ddd
10. Sturman Györgyné egyébként Papszász Lajosnak unokája. Leányneve: Papszász Ilona. Apja neve Papszász Károly. Vö: HBmL VI. 127/ddd Nagykereki betűsoros névjegyzék. 1910. körül.
11. Osváth-féle hagyaték. IV. A 12/c 13. HBmL. *Héthy Zoltánnak* itt kell köszönetet mondani, aki volt szíves tájékoztatni arról, hogy a hagyaték egykori tulajdonosa nem Osváth Pál, hanem Lajos volt.
12. *Nagy I.:* i. m: VII. 413.; *Kempelen B.:* VII. 152.; Nagyon jó eligazítást nyújtott a családfához: A Papszász- és a Gellén-család családfája Bartha Istvánnéig levezetve. Déri Múzeum Irodalomtörténeti gyűjtemény. Kézirat./DM Ir. tört. gy. Kézir. X. 76. 6. 1. valamint: Balogh Sándor nagykereki iskolatanító kérelme Papszász Lajoshoz. Nagykerekiben, November 5-én. 1845. DM. Ir. tört. gy. kézir. X. 76. 64. 1.

1. kép. Nagykereki község egész határának s a volt úrbéri földek szabályozásának térképe, 1852. HBm L. BmT 101

A család nemesi címét az aszódi postamester, *János* szerezte meg.[13] Neki összesen nyolc gyermeke volt, akik közül csak egynek, *Györgynek* tudtuk az életútját követni. Birtoka volt Nagykőrösön, Gyömrőn és Tetétlènben is.[14] Györgynek négy gyermeke volt: Dániel, Sándor, Gábor, Judit. *Dániel* Nagykerekiben lakott, s 1807-ben már csak az özvegye vett részt a családi osztozkodáson.[15] *Sándornak* Kerekiben és Pelén volt birtoka.[16] *Gáborról* semmit nem tudunk, *Juditról* is csak annyit, hogy Hódos János volt a férje.[17]

György gyermekei közül a kereki ágat Sándor illetve az ő gyermekei vitték tovább. *Sándor* első felesége Szegedi Dombosi Julianna volt, a második pedig Miskolczy Julianna. Tisztázhatatlan, hogy eddig ismert két gyermeke melyik feleségétől született. *László* 1778-ban született, Károly feltehetőleg néhány évvel később. László Éradonyban (Bihar m.) és Közepesen gazdálkodott nagyobb birtokon. Házasságával lehetett valami probléma, feleségétől vagy élettársától, Ritter Jozefától született gyermekeit ugyanis egy darabig a világi bíróságok törvénytelennek jelentették ki, s csak az egyháziak törvényesítették. Az állam részéről csak 1834-ben történt meg a törvényesítés, s így akkor már özvegy anyának sikerült a gyermekek jogait biztosítania. Összesen hat gyermekük született: négy fiú és két lány.[18]

Menszáros Lászlónak Károly volt a testvére. Az ő gazdaságának az inventáriumát közlöm alább. Életéről nem sokat lehetett megállapítani. Nagyobb részt kapott unokatestvére, az Éradonyban lakó Florentina hagyatékából.[19] A kor szokása szerint jogot végezhetett, mert 1816-ban Bihar megyében assessornak nevezték ki. Volt birtoka a már említett Ádámpusztán is. 1847-ben a váradi nemesi közgyűlés már örököseiről beszél. Ezek szerint neki 1847 előtt kellett meghalnia.[20]

Igen értékes adatokat találtam Balog Sándor nagykereki tanító kérvényé-

13. Az armálist 1715. február 1-én nyerte VI. Károlytól. Kihirdették Pest megyében 1715. május 7-én. 1830. tájékán is élt Mihályfalván egy Menszáros János. Osváth-féle hagyaték. HBmL IV. A 12/c 13. cs.
14. HBmL IV. A 12/c 13. cs.
15. 1779. március 15-én kapott bizonyságlevelet Pest-Pilis-Solt vármegyétől *Osváth L.* több pecsétjének a forráshelyét megadja. Lerajzolja családi címerét is. Annak, hogy Kerekiben volt birtokos, első adata 1787. április 21-ről való. 1808 előtt meg kellett halnia, mert a családgyűlésen 1808. június 10-én már az özvegye vett részt. 1783-ban már főszolgabíróként emlegetik. Özvegye 1809-ben Esztárban tűnik fel. HBmL IV. 12/c 13. cs.
16. 1779. március 15-én kapott bizonyságlevelet. 1803-ban már a hagyatékáról beszélnek a források, s 1807-ben címerrajzát közli Osváth. Egyébként 1803 előtti halála valószínű, mert minden ezutáni adat szerint már csak özvegye, illetve örökösei szerepelnek Osváth jegyzeteiben. 1807-ben a családi osztozkodáson özvegye vesz részt, 1808-ban a családgyűlésen a gyermekek ügyét Gencsy László képviseli. HBmL IV. 12/c 13. cs.
17. Árvaként emlegetik. Esztárban él. Férje Hódossy János. Veje Erdődy Lajos. Apja állítólag Menszáros János aszódy postamester volt (Osváth HBmL IV. A 12/c 10. cs. Osváth bizonyosan tévedett. HBmL IV. A 12/c 13. cs.
18. 1810-ben találjuk Közepesen ekkor az éradonyi és középesi birtokait haszonbérbe adta ki. 1818-ban Éradonyban találhatjuk. 1805-től assessor. 50 éves korában 1828-ban halt meg. HBmL IV A 12/c 13. cs.
19. 1807-ben „mag nélkül halt meg" s óriási birtok maradt utána. 1854-ben feltűnik Nagyváradon egy másik Florentina. A kettő nem tévesztendő össze. HBmL IV. A 12/c 13. cs.
20. Címere ugyanaz, mint apjáé vagy László fivéréé. 1816-ban assessor Ugyanebben az évben nevezik ki táblabíróvá. 1847. februárjában már az örököseiről gyűjt adatokat Osváth, de még ugyanebben a hónapban Ádámpusztán találjuk. Halála tehát erre a hónapra eshetett. HBmL IV. A 12/c 13. cs.

ben, aki 1827-től 1829-ig tanította Menszáros László fiait. 1828-ban meghalt, s Menszáros László így nem tudta megfizetni a tanító jogos bérét. Lászlótól Károly örökölte a birtokot bizonyára azért, mert a maga gyermekeit még nem sikerült törvényesíttetnie. A tanító Menszáros Károlytól is szerette volna megszerezni fizetségét. Az ügy addig húzódott, halasztódott, míg maga Menszáros Károly is meghalt. Az eset most már reménytelennek látszott. A kereki birtok és a kúria Menszáros Károly halála után gyermekére Eszterre szállt. Balog magiszter tovább sem tétlenkedett, ügye igazáért írásban nyújtott be kérelmet a tekintetes, nemes úri családnak, amelynek egy részlete így hangzik:

„Ezen szorgalommal valék szerentsés Boldog emlékezetű T[ekin]t[e]tes Mensáros László Urnak három Urfiait név szerént Antalt, Lajost és Dánielt az 1827 — 28 és 29ik években tanitani, a' nélkül, hogy a' havonként egy pengő forint egyezési fizetésemből a T[ekin]t[e]tes Szülék egymás utáni hamari kimúlások miatt csak egy krajtzárt is kaphattam volna, holott azután is azon tömeg jövedelméből tanittattak az emlitett Urfiak.

Bóldog emlékezetű Te[kin]t[e]tes Mensáros Károly Ur, mint utóbbi Gondnoka azon Joszág tömegnek, többszöri jelentésemre sem engedé ezen kevés béremet a' több követelőkkel együtt a' Fő fő Törvényszékre felterjesztenem azon kegyes biztatás mellett, hogy a' Tanito fáradságos munka dijja elnem veszhet, hanem a több tartozásokkal együtt itthon kifog fizettetni, mit a' több Tekintetes Gondnok Uraknak is hasonlolag jelenteni el nem mulattam.

Tekintetes Uri család! — alig van bérére méltobb munkás a' Tanitónál! nem is reménylem hogy ezen örökösödő fényes úri család, egy emberi Nemzet nevelésében 's oktatásában levénült szegény Tanitó fáradsága csekély dijja meg tagadására szorúlna.

Minél fogva biztos reményel esedezem a' Tekintetes Uri család előtt hogy azon fent érintett három évek járando 36 harmintzhat p. forint fizetésemet kamatostól méltóztassa kirendelni."[21]

A most idézett kérvény 1845-ben született, tehát tizenhat évvel Menszáros László gyermekeinek nevelése után. Végülis Papszász Lajos elégítette ki Balog tanító jogos kívánságát — kamatostól — 1852-ben.[22] Egy negyed század volt szükséges ahhoz, hogy Balog Sándor, kereki iskolatanító bérét kifizessék. S minthogy más esetet nem tudok — adat híján — Menszáros Károly jellemzésére megemlíteni, azt hiszem ez is ad elegendő képet karakterének bemutatására.

A Menszáros-birtokot és a kúriát tehát Menszáros Eszter örökölte, s férje Papszász Lajos révén jutottak a kereki földekhez a Papszászok. Papszász Lajos a Menszáros-család és Bihar megye történetében is külön fejezetet képvisel. A család történetét egy alkalommal már részletesen ismertettem.[23] Ezúttal csak annyit érdemes a Papszász-família történetéről tudni, hogy egyikük, a most említett Lajosnak a nagybátyja, József, Tiszaigar egyik földesura közvetlen isme-

21. Balog Sándor nagykereki iskolatanító kérelme Papszász Lajoshoz. Nagykerekiben, November 5 kén 1845. DM Irtört. gy. Kézir. X. 76. 64. 1.
21. Ez a levél külzetén található. Dátum: N[agy]Kerekiben Apr 18 852. Ugyanitt találjuk Erdődy László, Hodos György, Csanády Sándor örökösök jóváhagyó nyilatkozatát.
22. A levél külzetén található: Bár T. Papszász Lajos úr úgy nyilatkozott — hogy a ben írt követelést a' massa [tömeg K. I.] örökösei örökösödésük aránya szerént lennének viselendők még is, nehogy követelésem továbbra is kielégitetlen maradjon 's egyik örökösről a' másikhoz útasittassak — egyedül iránami szívességéből, — az egész sommát kezemhez, — valósággal kifizette. Kelt N[agy] Kerekiben Apr. 16. 852. Balogh Sándor mpr iskola oktató".
23. *Kilián I.*: i. m.

retségben volt Csokonaival.[24] S tulajdonképpen ennek az egykori kapcsolatnak a révén jutott a Déri Múzeum birtokába az úgynevezett Papszász-hagyaték.[25] Lajosnak az apja, György pártfogója volt a művészetnek, költőknek, zenészeknek. József is, valamint fivére György is az irodalom szeretetére nevelték fiaikat, leányaikat. S a család irodalomszeretetének misem erősebb bizonyítéka, mint a sárospataki nagykönyvtárban őrzött több kötetes kéziratos versgyűjtemény,[26] amit Felvidító néven ismer az irodalomtörténet, s azaz irodalmi hagyaték, amely 1975-ben került a Déri Múzeum irodalmi gyűjteményébe.[27] Kéziratos versgyűjtemények, drámatöredékek, klasszikus auctorok magyar fordítását az imént idézett munkámban mutattam be, s bizonyítottam, hogy a családban az irodalom iránti érdeklődés három generáción keresztül mutatható ki, követhető nyomon. Ma — több adat birtokában — úgy látom, hogy az ötödik generáció sem volt rest. Szerette az irodalmat, elsősorban a verseket, s könyvtárában megtalálhatjuk a legnevesebb magyar költők nyomtatott verseit, illetve azok kézzel írt másolatait. Még az ötödik generáció versgyűjteményével is találkoztam. Versgyűjtemény a XX. században! Azt hiszem, ma már túl sok értelme nincsen. Nagy jelentősége volt ennek a többnyire kollégiumi diákok köréből indult gyűjtőszenvedélynek akkor, amikor drágább volt a könyv, s amikor bizonyos verseket, még a legenyhébben szerelmes, népi dalszöveget is törülnie kellett a sajtótörvény lelkes őrének, a cenzornak.

Papszász Lajos nemcsak ennek a verskultúrának, irodalomszeretetnek volt a reformkorban egyik példás egyénisége, hanem a reformtörekvéseknek is szószólója lett. Szárazbőn, Füzesabony mellett született. 1807. február 24-én keresztelték Átányban. Tanulmányait részben Debrecenben végezte, megfordult azonban Pozsony és Miskolc református líceumaiban is. A reformmozgalom feltehetőleg igen korán felkelthette érdeklődését. 1839-ben Heves megyét képviselte az országgyűlésen. 1846-ban már Bihar másodalispánja volt. 1841-ben vette el Menszáros Károly Eszter nevű leányát feleségül, s ekkor Biharba költözött. Felváltva lakott hol Kerekiben, hol a család másik birtokán, Pelén.[28] Papszász Lajost kedvelte a reformországgyűlések fiatalsága. Egyik „prófétai" hangvételű felszólalását így tömörítette naplójába az egyik országgyűlési fiatal, Szűcs Miklós: „Jaj a' nemzetnek, melly nem akar, melly nem bír haladni. Jaj a' nemzetnek, melly nem látja a' közelről fenyegető veszélyt."[29] Bihar történetírói nem ismerik Papszász Lajost, a hajdan Nagykerekiben lakó, jeles reformkori bihari követ, alispán életútját. 1862-ben halt meg. Gyászjelentését őrzi a múzeum, s halálát hírül adta a Magyar Tudományos Értekező is.[30]

Papszász Lajos, illetve felesége Menszáros Eszter leszármazottjai azok a Papszászok, illetve Sturmanok, akik a második világháborúig Kerekiben éltek.[31]

24. Vö. *Csokonai Vitéz Mihály* levelét Papszász Józsefnek. Dátum: Debrecenben, jún. 15-ik napján 1802. *CSVMMM* 903—904.
25. Vö. DM Irtört. gy. kézir.: X. 75. 103. 1.; X. 75. 175. 1.; 76. 1. 1. — X—76. 5. 1. X. 75. 182. 1 — X. 75. 187. 1.; X. 76. 1. 1. — X. 76. 75. 1.; dok. X. 75. 99. 1. — X. 75. 106. 1.; X. 76. 1. 1. — X. 76. 10. 1.; X. 76. 11. 1. — X. 76. 33. 1.
26. *Pogány P.:* i. m. 1958.
27. *Kilián I.:* i. m.
28. Életrajzát részletesen vö: *Kilián I.:* i. m.
29. *Szűcs M.:* i. m. I. 50. a. Szűcs Miklós jeles miskolci naplóíró volt. Élt 1820-tól 1886-ig. Naplója különösképpen érdekes a reformkorban és a szabadságharc idején. Kéziratos füzeteit őrzi a miskolci Herman Ottó Múzeum. Helytörténeti Gyűjtemény. Ltsz: 53. 4390. 15. Életrajzát vö:*Szinnyei:* XIII. 1185—1186; *Kilián I.:* i. m. 1972.
30. Magyar Tudományos Értekező. Pest 1862. I. 82.; A gyászjelentés ltsz-a: DM. Irtört. gy. dok. X. 75. 108. 1—3.

A Menszáros-birtok terjedelméről eddig csak egy-egy elejtett szóban tettem említést. Osváth Lajos családtörténeti feljegyzéseinek egyik lapja ad némi támpontot a hajdani birtok méreteire. Menszáros Florentina örökségéről van szó. 1807-ben került sor az örökösök nélkül meghalt Florentina birtokainak az elosztására. Florentinát a családfán elhelyezni alig tudom, s kérdés, hogy sejtésem, amely szerint ő Dánielnek, az éradonyi táblabírónak a leánya, helyes-e. Úgy tűnik tehát, hogy Florentina, Károlynak volt az unokatestvére, aki Osváth Lajos feljegyzése szerint, Nagykerekiben, az adonyi pusztán, Ártándon, Kornitzelen, Nagypatakon,[32] Szatmár megyében Mezőpetriben, Csomaközön, Tatárfalván, Vezenden,[33] Ugocsa megyében, Turtzon,[34] Máramarosban, a máramarosszigeti határban, Ripinyén, Bisztróin, Liptse polyánán, Kesejmezőn a Bukovetz nevű helységekben,[35] Szabolcs megyében Nádudvaron, Földes mellett a szent miklósi pusztán,[36] Erdélyben Peérben, Pelében, Sződemeteren, Nagypacalon, Oláhkeszíben, Mindszenten az Etér és Szunai nevű pusztákon bírhatott óriási birtoktesteket.[37] S ha egy-egy helység határában Menszáros Florentinának csak 100—100 holdnyi területe volt, már ez a viszonylag kicsiny terület óriási lehetett összességében. Ilyen egy-egy községre, pusztára eső minimális birtoktest esetén, Menszáros Florentina után, mintegy 2500 hold felett tarthatott osztozkodást 1807-ben a család. S ha a Menszáros János dédunokája ilyen hatalmas birtoktesttel rendelkezett, akkor milyen birtoka lehetett a nemességszerző postamesternek vagy gyermekeinek? Menszáros Károlyra Florentinától és másoktól már csak kicsiny terület maradt. Kerekiben, Pelében, Ártándon és Pelbárthidán volt valami birtokuk.[38] Ha ebben az esetben is csak 100—100 holdat számítunk,

31. Papszász Lajosnak három fia volt: Károly (sz: 1842), Lajos (sz: 1843.) és György (sz:?). Károly leánya Papszász Ilona, férje nevén Sturman Györgyné. A nagykereki birtokot tehát Károly örökölte. Vö: A Papszász-, a Fáy-, a Csoma-, a Gyulay-, a Barkassy-, a Péchy- és a Dapsy-család leszármazási táblája. Készítette: Fekete József az átányi ev. ref. egyház anyakönyve alapján. Kézirat: DM Irtört. gy. kézir. X. 75. 165. 1.; Vö, még: Nagykereki betűsoros névjegyzéke. 1910 körül HBmL. Jelzett: VI. 127/ddd.
32. Ártánd birtokosai között Papszász Lajosnét megtaláltuk. Kornicelen és Nagypatakon nem. Vö.*Fényes E.:* I. 53, II. 248, III. 130.
33. Mezőpetriben, Csomaközben Tatárfalván 1851-ben *Fényes E.* még ismerte a Menszárosokat, Vezenden nem: i. m: III. 233, I. 224, IV. 190, IV. 299.
34. Turcon ismeretlenek a Menszáros-örökösök: *Fényes E.:* i. m: IV. 224.
35. A családot Máramarosban *Fényes E.* nem ismeri: i. m. III. 294, I. 136, I. 29, I. 186, IV. 129—130.
36. Nádudvaron a Hódossyakat, Földes melletti Szent Miklóspusztán a Mészárosokat. Az utóbbi esetében az elírás nem lehetetlen. *Fényes E.:* III. 126, IV. 114.
37. Peér, Pele, Sződemeter, Nagypacal, Oláhkeszi Közép-Szolnok megye nyugati csücskében fekvő kicsiny puszták. Mindszent Váradhoz közelfekvő község. Birtokosai között Fényes a Menszárosokat nem említi: i. m: III. 91.
38. Menszáros Károly pelei birtokáról az inventáriumban is esik említés: 258. tétel. Ártándi birtoklásáról tud *Fényes E.:* i. m: I. 53. (Menszáros Eszter, Papszász Lajosné). Az ártándi birtoklást igazolja több adat: „Ártándi határban Tekintetes Papszász Lajos Ur részbirtokán nyilvános árverés útján el adott erdőből be jött kész pénz kezeléséről kifizetett számadás. DM Irtört. gy. kézir. X. 76. 51. 1. Egy adat szerint, melyet 1844-ben (Sept, 27-én) S. Éder Eduárd mérnök állított ki „A Tekéntetes Nagy Kereki Mensáros utodokat illető" birtokok nagyságáról birtokuk sokkal nagyobb, mint azt én megbecsültem. A lista az alábbi:

1. Nagy Kereki, mely tészen	383 Holdakban	1110 négyszögölével 267/4/2 négyszögölekben
2. Ártándi, mely tészen	140 hold	812 8/12 négyszögöl
3. Ádámi puszta, mely tészen	634 hold	623 00 négyszögöl
Öszvesen	1158 hold	803 0/12 négyszögöl

akkor neki csak legfeljebb 300 holdnyi területe lehetett. Ez adat bizonyára irreális, hiszen ily kicsiny területből nem tudott volna oly fényesen élni a család.

Menszáros Károly komoly apparátussal dolgozik. Becsületesen vezeti a számadáskönyveket, tiszttartója vagy ispánja feljegyzi a béreseknek, juhászoknak természetben kiadott járandóságait illetve fizetését. S általában a precíz munkavezetés jellemezhette Menszáros Károly birtokirányító tevékenységét. Erre utal egyébként néhány egyéb természetű gazdasági irat, amely a hagyatékkal múzeumunkba került.[39]

Mi található ebben a gazdaságban? Menszáros Károly tartott szarvasmarhát, juhot, lovat, sertést. Az állatok takarmányának tárolására különféle granáriumok, górék, színek épültek. A gazdasági udvarban természetesen külön egységet képez a kuriális épület, amelynek a berendezését az inventárium alapján teljesen rekonstruálni lehet. Menszáros Károly valószínűleg nem tartózkodott állandóan ebben a kuriális épületben. Legalábbis a berendezés szegényességéből erre lehet következtetni. Az udvar déli oldalán helyezkedik el a cselédház, a juhászház és a molnárház. A gazdasághoz két szárazmalom is tartozott. Valahol itt volt a kovács háza is, amelynek a szerszámkészlete nem lehetett túlságosan bőséges, legalábbis erre utal a megholt kovács elkobzott javainak alább közölt jegyzéke. Az uraság borát a Morgó nevű csapszékben mérték ki. Kideríthető, hogy milyen anyagból, s olykor az is, hogy hogyan építették az épületeket. A vesszőfonat általános. Az új cselédház építésénél valamiféle istrángot, azaz kötelet használhattak a vert falak készítésénél a földbevert faoszlopok felső végének összetartására. A leltár összeállítója a lehető legnagyobb részletességgel írja le az ajtókat, ablakokat, s soha nem felejt ki egyetlen hevedert, kilincset, zárat, riglit.

Megpróbáltam a terület helyét is megállapítani a levéltárban lévő térképek segítségével. A 17. tételben kiderült, hogy volt egy úgynevezett *tekerülleti* szín. A *tekerüllet* kanyarodó patakmedret jelent. A telek határát tehát egy tekerülletnek kellett lezárnia, amelynek az udvar felé eső oldalán egy színt építettek. A térképeken az imént említett 42—39-es helyrajzi számú telek, a Varjas dűlő valamint a Kocsis sziget találkozásánál igazolja is ennek a „tekerülletnek" a létét.

A 79-es tétellel szedi a leltározó sorba a curiális épületben található tárgyakat. A három szobában minimális a berendezés: egy-egy fogas, egyetlen nyoszoja, ágynemű, kanapé, öt karszék, egy asztal, egy komód, egy pohárszék. A pohárszékben cintányérok, cintálak, cincsészék stb.

Rekonstruálni lehet a cselédházak alaprajzát, megtudhatjuk, hogy mit tartott a kocsmáros a csapszék helyiségeiben, s pontosan látjuk, hogy milyen szerszámokat használt az urasági kovács.

A leltárt a meghalt kovács, a szökött csaplár valamint Menszáros Károly nagykereki tiszttartójának ingóságairól készült inventárium zárja le.

A jegyzék — véleményem szerint — nagyszerű adalék a bihari gazdálkodás-

Menszáros Károly tehát majdnem 1200 holdon gazdálkodott. A pelei birtokot azonban még nem is számolták ide ebbe a jegyzékben. DM Irtört. gy. kézir. X. 76. 60. 2. Papszász Lajos pelbárthidai birtokait ismeri *Fényes E.*: i. m.: III. 215. A Papszászhagyatékban találtam egy másik inventáriumot is: „Ösze írása A' Tekintetes Maádi Papszász Lajos Úr Pelbárthídi részbirtokában tanáltatott allódiális szántó, és kaszálló Földeknek Curiának azon álló épületeknek királlyi haszonvételeknek Jobbágyoknak, és azok úrbéri állományaiknak s tartozásaiknak. DM Irtört. gy. kézir. X. 76. 57. 1.

39. DM Irtört. gyűjt. kézir. X. 76. 38. 1; X. 76. 41. 1. — X. 76. 51. 1.; X. 76. 53. 1. — X. 76. 60. 1.

történethez. Hasznosan forgathatják a helytörténészek, akik újabb ötletet szeretnének nyerni a község történetéhez, a néprajzosok, akik szakismeretük birtokában ennek az inventáriumnak az alapján megkísérelhetnék egy nagykereki uradalom ingó és ingatlan vagyonának rekonstruálását. Ha Menszáros Károly személye nem, Papszász Lajosé mindenképpen megérdemelné, hogy Bihar történetkutatói életét, pályafutását feltárják.

Irodalom

Csokonai Vitéz Mihály: Minden munkája. II. Öszegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta *Vargha Balázs.* (Budapest, 1973.)

Csorba Csaba: Adattár a X—XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről. Déri Múzeum Évkönyve 1972. (Debrecen, 1974. Szerk. *Dankó Imre—Módy György—Ujváry Zoltán)* 177—236.

Fényes Elek: Magyarország geográphiai szótára. I—V. (Pest, 1851

Fóris Anna és Kertész János: Bihar vármegye községei: In: Magyar városok és vármegyék monográfiája. Bihar vármegye. (Budapest, 1938. Szerk.: *Nadányi Zoltán.)* 468—517.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs (Budapest, 1963.)

Herpay Gábor: Bihar-vármegye birtokos és földesúri családjai. In: Magyar városok és vármegyék monográfiája. Bihar vármegye. (Budapest, 1938. Szerk.: *Nadányi Zoltán)* 427—438.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. (Budapest, 1940.)

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VII. (Budapest, 1913.) 152.

Kilián István: Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban. Borsod-Miskolci Füzetek. Irodalomtörténet. Nr. 9. Miskolc, 1972. Szerk.: *Győry Erzsébet.*

Kilián István: Ismeretlen Csokonai versgyűjtemény Szárazbőről. In: Archívum 6. 1977. 49—79.

Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. 1692. (Budapest, 1943.)

Módy György: A térképek leírása. In: Hajdú-Bihari kéziratos térképek. (Szerk.*Komoróczy György.* Debrecen, 1972.) 20—157.

Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico Statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. (Buda, 1828). 9.

Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VII. (Pest, 1860.)

Pogány Péter: Kik gyűjtötték a sárospataki Felvidítót? Ethnogr. LXIX. évf. 1958. 93—115.

Ifj. Reiszig Ede: Bihar vármegye nemesi családai. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. (Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n.)

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. (Bp. I—XIV. 1891—1914.) XVIII. 1185—1186.

Szücs Miklós naplója. A szöveget kiadásra előkészítette *Kilián István.* A mutatót írta: Héthy Zoltán, Ormosi László. (Sajtó alatt.)

Vende Aladár: Bihar vármegye községei. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. (Szerk. *Borovszky Samu.* Bp. é. n.) 36—166.

[1 a] Feljegyzése

Tábla Bíró Te[kin]t[e]tes Mensáros Károly Úr N[agy] Kereki Rész Jószágába, mostani állapotba található, minden féle Épűlletjeinek azokba találtatott eszközöknek, és Keritéseknek. 1840. Aug[ustus] 18-án

[2 a] Tábla Bíró Te[kin]t[e]tes Mensáros Károly Úr N[agy] Kereki rész jószágába lévő minden fele épülletjeinek, azokba találtatott Eszközöknek, keritéseknek mostani állapotba való Feljegyzése.

1. Az Istálló végibe egy rossz szín, az akolba 4 czulápra 3 selemen ágasra, az óldala fél felől rosz sövényből van.
2. Losonciék felől a' kerítés, nem külömben az úttcza felől meg lehetős állapotba van.
3. Egy Marha szin, az oldala rosz, sövényből van, 12 ágas van alatta, és 4 Szelemen, Te teje nádból van Reparatiót kiván egy ótska sövény Jaszol van a fél oldalaba.

4. Az Aklonn van két rosz kapú fél rosz sövény kapúval.
5. Az Úttcza felöl két jó kapú fél, rajta lévő két ótska deszka kapúval, 2 vas sarokkal, 2 vas nyakkal, vas persellyel, retesszel s lántzal.
6. Ótska kis ajtó tódott ajtó féllel, fa kilintsel, fa zárral, két vas sarokkal, 's hevederrel.
7. A kapúnál bal felöl lévő sövény, az akol garádjáig ótska.
8. A Disznó akolba járó kapú ótska sövényből van fonva.
9. T[ekintetes] Csanádij Sándor Úr felől való garádják jók.
10. A sertés kútritzák jó állapotba vagynak.
11. A kútritza végibe lévő sövény a ház óldaláig meg lehetős
12. A 2^{ik} s' 3^{ik} kutritza, szinjével együtt meg lehetős állapotba
13. A 2^{ik} 's 3^{ik} kútriczánál egy deszka sövény kapú egy kapú féllel
14. A kis kertenn lévő ajtó ótska, kapú felestől eggyütt egy vas retesszel, fa zárral, két vas sarokkal, két hevederrel retesz fűvel
15. A fa Granáriumnál lévő sővény kerités a Júh színig jó.
16. Az $1^{ö}$ Akolba lévő Júh szinek Jók, egy felől nád óldallal más felől sövénynyel, a Nád tető jó, szegést kiván, 3 ótska sövény kapúval, az Udvar felől való sövények sövény kapustól újjak.
17. Az $1^{ö}$ Tekerülleti szin alatt 23 jó Ráts, ugyanannyi Zabló az északi oldalon egy jó Fel szer sövény jaszol
18. Ugyantsak ott 12 jó Ráts, ugyanannyi Zablóval.
19. A fias Júh akolba 5 Ráts ugyanannyi Zabló
20. A zablókon van 115 foglaló pánt.
21. A fias Júh akolbann, két Ujj hosszu vállú.
22. Az Údvarról bemenet a szinben, van 4 szál ótska deszka fent a padlásonn 3 nyirő asztal, 2 ótska darab deszka, egy ótska tégla verő Asztal egy deszka hijjával a kutriczai elrekesztő 15 ótska darab deszka.
23. A padlásonn 3 ótska kis vájjú, egy csiga tekerő
24. A szinbe van 5 vájjú, két Juh nyirő Asztal

[2 b] 25. Két jó ketske lab
26. Egy rosz fel óldalu Ráts a padlásonn
27. 2 tégla verő Asztal, eggyik Jó másik rosz
28. Egy öszve omlott tégla verő Asztal, két rosz lábbal.
29. A 2^{ik} Akol elől Uj fedeles sövénnyel.
30. A 2^{ik} Akolba levő szin, Jó nád tetővel szegést kiván: a hátúlsó fala középszerü ótska sövénnyel az allatta levő tzulápak meg lehetősök (:a 15^{ik} N[ume]rustól fogva, a' 31^{ikig} mind meg égett:)
31. A fű kert felől való Garádja jó állapotba van.
32. Ugyanott van két ótska kapu, jó kapu felekkel, két vas sarokkal vas nyaklóval retesszel lakattal 2 persellyel.
33. Az akol előtt tzölöpökönn hat ótska Júh vállú
34. Két ótska sövény Jászol, a' mit tavaszi szántáskor kivisznek a' Béresek a' Mezőre.
35. Két jó szán eplénjel, órr fával
36. Két rosz szán.
37. Az Údvaronn lévő Ló, és Ökör Istálló szinnel együtt, Jó fallal és nádtetővel, szegést kiván.
38. Ló Istállóba Ráts, zabló, Hidlással eggyütt Jó
39. Az (ótska) első ökör Jászolból egy darab deszka hibázik Sarok állás hevederrel fa kilintsel
40. A Ló Istállóba lévő ajtó felestől eggyütt ótska két vas
41. A Padlásonn van egy rosz Tyuk kosár és egy Jó, egy rosz ekefű fél szarvával, egy pár ótska ganéj hordó sarogja, két szekérhez való kereszt fa.
42. A 2^{k} ökör Istállóba egy ótska ajtó két vas sarokkal, 's hevederrel fa kilintsel, a padláson van egy Jó Ló szekér rúd 4 vas karikával, egy rosz ekefű szarvával két jó kereszt fa, egy tűzre való szán talp.
43. Egy ótska vas borona, 10 fog hijjával, van benne 22 [Vasborona]. Egy ótska 32 foggal. [Vasborona] Egy másik ótska 32 foggal. [Egy másik ótska] 32 foggal.
44. Két rosz ótska Jászol
45. 3 ótska deszka Jászol, egy ótska fél Jászol
46. A Padlásonn van két darab rosz szekér kas.
47. Egy rosz mész óltó dé'sa
48. Egy rosz Eke kormány és vas nélkül

49. Egy szántó tézsla, egy rosz Ganéj hordó sarogja
50. Két rosz keresztfa, egy rosz tört Lajtorja
51. Egy rosz Istálló ajtó, hevederrel, sarokkal fa kilintsel
52. A szinnek a padlássán van, 8 darab malomhoz való ótska talp
[3 a] 53. Két hosszú Juh vállú
54. Két letett oldal két ótska szekér kas.
55. Egy rosz Galamb dúcz, 1 ketske láb, 2 darab fával
56. Úgyan tsak egy darab fa.
57. A szinbe egy kis Ujj Hambár, retesszel 's (két) egy lakattal
59. Egy ökör tajiga egy kerék hijjával
60. Az Udvaron van, két tűzre való vájjú
61. A Ház előtt egy Júh vállú
62. Rátsokba van 160 potzok szeg.
63. Két hat öles Jó Lajtorja, 's két öles Jó Lajtorja.
64. Egy más fél öles Jó Lajtorja
65. Az Údvaronn lévő kút egész készségestől eggyütt Jó. ótska vedér 3 vas abrontsal.
66. Egy Apró marhának való kis vájjú
67. Az Úttza felöl való 'sindelyes nagy Ujj Góré, négy foglaló kereszt vassal, jó fenékkel 'sindely tetővel.
68. 23 fél szál górét keresztül rekeszteni való deszka
69. A Górénn 3 Ujj ajtó 8 hevederrel, 8 sarokkal, két zárral két kúltsal, egy rekesszel, rekesz fűvel.
70. Bent a Góréba 4 szál deszka, Ujj, 10 szál ótska.
71. Két szál ótska deszka, 2 1/2 Schúck hijjával
72. Két malatz étető deszka
73. 4 Ujj kotsiba való kerék Pelébe vitetett.
74. 3 ótska Kerék, ótska vas Ráfokkal, 1 pár ótska szeker oldal.
75. Semjéni Pétsij László Úrnak két csikó bőri van a Góréba
76. A Góré feneke 36 szál jó deszka
77. A legfelsőbb ajtónn a' csigánál két szál deszka.
78. Ujj vakolt kő Lábak
79. A Cúriális épűllet Jó állapotbann van.
80. Az első Házba levő cserép kályha Jó
81. A nagyobbik szobába jó két felé nyilló (apró) ablak
82. A kis szobába két felé nyilló ablak Jó.
83. A nagy szobába lévő ajtó 2 hevederrel, két sarokkal egy zárral, egy kúltsal, egy húzó vassal.
84. A kis szobánn Jó ajtó Hevederrel, sarokkal, egy zárral forditóval, húzó vassal.
85. A nagy és kis szobába két fogas.
86. Egy fejér nyoszoja fenekestől.
87. 4 Párna, egy ótska paplan, selyem középpel.
[3 b] 88. Két ótska Derekally, eggyik kék másik veres fejtővel.
89. Egy ótska meg hagyott szinü Ágy takaró
90. Egy ótska négy nyűstös szalma takaró
91. Egy elavúlt rongyos sárga kanapé
92. Három sárga rongyos kar szék Kettő megvan
93. Két Jó fenyő fa karszék
94. Egy ótska diófa kis asztal
95. Egy fejér fényes fa asztal fiókostól
96. Egy a' régiségtől haszon vehetetlenné lett komód 3 fijával, zárostól, kúlts nélkül, ro'sdás három réz karikával
97. Egy egész rosz pohár szék Üveg nélkül, zárral, három fiókkal, kúlts nélkül, kúlcs nélkül (!), a leg alsó részénn pedig az ajtónn zár van, hozzá való kúltsal.
98. 17 czín tángyér 1 csorba
99. Egy marásos czin csésze
100. Két vastag ételnek való czin tál.
101. Egy csorba czintál.
102. Egy rosz gyertya tartó koppantóval eggyütt
103. Öt kávés finzsa ajjastól, egy ajj nélkül
104. Egy czúkros portzelán pixis fedelestől együtt
105. Egy fekete kávés Úbrik fedelestől eggyütt.

106. Egy öszve ragasztott Üveg só tartó.
107. A cseléd házba jó három ablak, ótska rámával 's Üvegekkel
108. Kemencze 's kandalló (Jó) Rosz —
109. Egy rosz házajtó, vas zárral kúltsal, sarokkal, 2 hevederrel.
110. A konyha ajtó használható, két hevederrel, sarokkal, zárral
111. A konyhán edénnek való két pótz.
112. Uj Verétze, vas hevederrel, vas sarokkal, vas kilintsel Új
113. A Kamaránn Jó ajtó, két vas hevederrel, sarokkal, vas zárral kúltsal.
(114. Egy Új kapa nyelestől)
115. Egy veszőből való tyúk tartó kosár, az ajja két darab deszkából
116. Egy alkalmatos Árnyék szék, két hevederrel, sarokkal zárral, és kúltsal, a teteje reparatiót kiván
117. Az Udvar kertbe van termő és ótás fák 147.
118. A Pintzébe van hat Ketske láb.
119. Az alsó két felé nyilló (jó) elavult 4 Hevederrel, 4 sarokkal egy zárral egy kúltsal.
120. A kűlső két felé nyilló ajtó Jó 4 Hevederrel, 4 sarokkal egy zárral egy kúltsal.
[4 a] 121. A Pintzébe van hat lemenő grádits
122. Egy vakoló fenyő fa Láda
123. A ker[t]be a' Góré háta megett van, 3 darab Rudnak 's oldalnak valo fa
124. [A Ker[t]be a' Góré háta megett] 14 szál ótska Jászol tzúláp két darab fenyő fa
125. A kis kertbe való Granarium Jó
126. Az Ujj Granariumba 3 Tábla 6 sarokkal, 6 Hevederrel, 3 forditóval, 6 kereszt vassal.
127. Az Ujj Granariumba 8 rekesz fa
128. A Granáriumon Uj Grádits, két felé nyilló ajtó 4 hevederrel, 4 sarokkal 2 Lövő zárral kúltsal együtt
129. Egy vas táblás kis má'sa körtvéllyel együtt
130. Egy ótska font vas lántzal, 6 1/2 vas fontal 1 1/2 réz fontal
131. Öt eke minden hozzá tartozóval együtt jó állapotban van.
132. 12 Járom
133. Varga Gáspár béres vasas szeke[r]e Jó 4. sarogja Lántz szeker derek Lántz, két vendég óldal, két ótskából készűlt hordó kötél szekérhez való csikó Tó ökör fejére való rosz kötelek, első hátulsó vasas felhértz, 2 vas villa, 1 balta, rosz kas, rosz ostor.
134. Szász Ferentz Béresnek Jó vasas szekere, 2 vasas felhértz 4 sarogja Lántz, egy derek Lántz, egy ótska kötél, két vendég óldal rúd, 3 Járom, rosz kas, rosz ostor 2 vas villa
135. Cserés Jánosnak jó vasas szekere, 4 sarogja Lántz, egy derek Lántz, egy ótska kőtél, két vendig óldal Rúd, két keresztfa, 2 Járom, egy rosz kas, egy rosz ostor, 2 vas villa.
136. Hat észtike reparálást kiván.
137. Kis Mártonnak Jó vasas szekere, 4 sarogja Lántz 2 Vendíg óldal Rúd, két kereszt fa, két ótska kőtél, két vas villa.
138. 3 Ládás targontza. Ujj Ráffal vannak meg vasalva.
139. Egy széjjel omlott rosz targontza, óldal vasa, mind a két kerék tsapja vasból van.
140. Pintzébe való három rosz ászok.
141. Az Udvaron egy meglehetős, két ágú Állóía, Tengeri csősznek való 's egy kis rosz deszka.
142. Az Udvaron lévő fa Granárium, Jó nád tetével; szegés szükséges
143. Három Júhokat étető Ujj Ráts vége.
144. Öt haszonvehetetlen kerék, karikák nélkül, mellyek közzül négyen ótska Ráf, egy pedig Ráf nélkül
145. Malatz étető, négy ótska Júhokat étető ráts vég.
146. 30 darab ótska fenyő deszka.
147. 11 Darab Granáriumhoz való rekesztő deszka, egy merő Láda
148. 1 forgó Rosta fedelével, és Garadjával eggyütt
[4 b] 149. Granárium folyó Gerendáit tartó 6 tzúláp.
150. Egy sütő lapát
151. Egy fél véka két vasabrontsal, 4 csapó fa, ketó kemény, kettő puha fából

152. Egy bikfa vendig óldal rúd melly belől gyámol képen tartya az Udvar felől való Granárium oldalát
153. Egy ajtó két hevederrel, sarokkal, zárral 's kultsal.
154. 313 ótska 'sák
155. 79 Uj 'sák
156. 1 Uj Gyapjú sák
157. A Ház héjján nyoltz póréba 24 csomó dohány
158. Egy kanta kosár.
159. Egy mérő véka vas abrontsal 2 füllel
160. Egy eszkábás rosz dagasztó tekenő
161. Egy dagasztó Láb
162. Egy rosz fa villa vas karikával.
163. Egy derekazó vas villa 's két darab deszka
164. Két rosz vas kapa fódott nyakkal.
165. Egy kút ostor vas kőpűvel
166. A Ház héjján egy szál Ujj deszka.
167. A Góréba egy ótska rekesz deszka
168. Egy darab szekér óldalnak való kornyitzelt fa.
169. Egy ótska nyoszolya fenekestől
170. Egy Ujj tsinálatlan kút ostor.
171. Két kornyitzelt tengely fa —
172. Két bőrőket tartó Rúd
173. Malatz étető széléhez való két deszka.
174. A vólt sövény Górén való jó ajtó vas hevederrel, 's reteszel
175. A Morgó csapszékhez való 60 ittzés Kis Uj Hordó
176. 33 darab keskeny deszkák
177. Epitéshez való kis Árkus
178. Az ótska Granáriumba két nagyobb Árkús
179. 'Sindely tartó deszka.
180. Egy jó tengely alsó felső marok vassal, két fojtó karikával, két Ütköző hijjával
181. Egy más Tengely az Alsó részénn 2/3 marok vas hibázik a másikonn, mind alsó, mind felső, marok vas megvan, két Ütközővel, két fojtó Karikával.
182. 200 szál kortz vesszö
183. Egy rosz otska kis ajtó két hevederrel,' egy retesszel.
184. 9. Juh Nyirő olló Jó
185. [Juh Nyirő olló] 3. ótska
186. Egy kerékre való Jó Ráf
[5 a] 188. (!) Hat Jó ökörre való Harang.
189. Két hasadt harang szijjastól tsatostól
190. 3 hasatt Harang, a' gujára és ménesre való egy szijal 2 szijj nélkűl
191. Két rosz tsoroszja, 4 nád verő készenn
192. Rekeszeknek való két fenyőfa ágas.
193. Három villa nyélnek való Rúd
194. Egy tézla főnek való Nyirfa
195. Káposztához való sróf
196. Asztal Abrosz, és Kendőknek való Jó sróf.
197. 50 szál kortz vessző
198. 3 Darab váltónak való
199. Egy jó fa tsiga, fa szeggel, egy tiszta nyújtó fa.
200. 25 otska kerék talp.
201. 13 ótska szekér küllő
202. Két jó Eke szarv.
203. 30 ki nagyolt kornitzelt Ujj Kerék talp, 9 Uj küllőnek valo
204. 4 szélfának való
205. Egy rosz eltört Járom, két rosz pántal
206. Két darab tézsla főnek való
207. Egy villa nyélnek való nyírfa
208. Egy liszt tartó festett kis láda
209. Egy fenyő fa fejér só tartó
210. Sindelyezéshez való tartó.
211. Egy sárga szinű paplann melly idejöttével a Tisztart[óanak] adódott
212. Salétrom 4 1/2 font.
213. fenyő mag 4 Ittze

214. 3/4 font bűdős kő, 1/4 kék kő
215. Az ótska Granáriumba bóthajtáshoz való két Árkus
216. Egy 22 őles ótska létzes 'sindelyes tetejü góré az Údvaronn ki fele nyílló ajtó 8 hevederrel, 8 sarokkal, zárral, és kúltsal, a délről való óldalánn a' Górénak, az ajj fák ótskák, az alatta lévő kő fal jó két ajtó 4 vas hevederrel, sarokkal.
217. A Góréba van rekesztő deszka 10 fenyő fából, 3 keményből
218. A Górénak ház felöl való végibe van 14 szál rekesztő deszka mellyek közzül 5 1/2 kettő (!) van hasitva.
219. 20 1/2 ótska káposztás hordó donga.
220. Kút tetejére való 3 ótska deszka.
221. Ötödik szekérhez két tsikó Tó, rúdba való Járom nyakszeg derék szeg, 5 pengő karika, Lőtsre való óldal vas.
222. 8 Heverőbe való kerék agy tövére való vas karikák
223. Egy vas Karika, a Kerék agy vastagabb végére.
224. A nyútó végére való egy vas karika
[5 b] 225. Vedérre való két ótska vas abronts.
226. Vedérre való két vas peretz oldal vasával eggyütt
227. Három heverőbe lévő vas Karika
228. Egy heverő Ujj vakszeg
229. Egy első tengelyre való rosz Ütköző
230. Két kerék talpára való vas kötő pánt.
231. Tizen három heverőbe lévő kis vas karika, nyujtó végére 1 karika
232. 2 fa villára való vas karika
233. Ló Istállóba zablóra való karika 2 sassal.
234. Árnyék székre való vas kilints forditóval együtt.
235. Egy ótska tajigáról való rosz marok vas, másik karikás mar[ok].
236. Harmadik vedérhez való, egy fél óldal vas.
237. Júh fogni való egy tört kampó
238. Átsnak való egy vas kapots, 's egy rosz ütköző
239. Három ótska kis darab vas.
240. Ablakra való két ónfoglaló vas.
241. Egy konyhára való vas lapát.
242. Edényekre való egy kis bijog vas.
243. Marhára való egy koronás bijog vas.
244. Két kis ajtóra való bijog vas.
245. Hat nagy fa Gerebje, 7^{ik} nyél nélkül
246. Három rosz ajtó
247. Egy köpüllő szárával eggyütt
248. Klompéros ajtónn lévő Új ajtó fél.
249. Vitrió̧l olaj 1 1/2 Ittzés Üvegbe mint egy 3/4 Ittze
250. Egy két Ittzés Üveg szája nélkűl, 5, fő kender. (:A' kender zsák madzagrul:)
251. Egy rosz vas bográts
252. Tégla verő forma 11 Jó, 1 rosz.
253. 1 véka tengeri, egyvelges árpával
254. 1 'sákba 3 véka szék só — NB Mikor vevődött is 2 véka volt, 's annyi fel is küldődött Pelébe
255. Egy rongyos faggyús 'sák — haszonvehetetlen.
256. Egy haszonvehetetlen ponyva. — Zsákokra földozódott.
257. A T[ekintetes] Uraság kotsija elébe való Jószák 2 vas kapottsal, 2 tsattal
258. Két Uj szijj kötőfék tsattokkal, karikákkal lántzokkal (:a' Kötőfékek, a' Lovakkal Pelébe küldődek, Daróczi által
259. Egy szalmás pálinkás Üveg
260. Egy ajtóra való Ütkőző, egy ótska pléh
261. 3 haszonvehetetlen bádog Ittzés
262. 4 meszelyes, két fél meszelyes.
263. Egy rosz ótska kemény fából készűlt asztal, a teteje marványból öszve töredezve
264. Egy jó sűrű vas rosta, egy rosz ótska ritka rosta.
265. Egy rosz kerüllő nyereg egy le kötővel egy farmatringal, egy pár Kengyel vassal egy roszpokrótzal együtt
266. Bodonra való két fedél, egy furkó
[6 a] 267. Egy rosz bádog tőtsér
268. Egy Jó, egy ótska bőr Rosta.

269. 4 Jó olajos és vajas kanta
270. Egy 16 Ittzés kő korsó, egy kis olajjal eggyütt
271. Két Ujj Kőrösi korsó
272. Két óska túrós bodon
273. Két hátulsó, két első sarogja lántz
274. Ötödik szekérhez, egy szekér kötő Lántz
275. Egy tsikó Tó.
276. Egy vas huzó font.
277. 3 darab rúd atzél 3 font.
278. fél font szúrok
279. bárány bijogozó kis van
280. Juhász Gergelynél lévő bárkának 4 kerék szegjei
281. Egy heverő felhértz szeg.
282. Ótska targontza csap
283. Két heverő Ujj esztike
284. Jónás Dávid által Pestről hozott Ujj bijog vas.
285. 4 1/2 font dirib darab vas.
286. 2 útköző egy sarok
287. Egy kaszlira való rosz zár.
288. 1 Komódra való Réz Karika
289. Két vasnyelű kés villástól eggyütt
290. Gúja Akolhoz való 20 czulap } elavúlva
291. Hozzá való fenyő fa gerendák 28. }
292. Gúlyásoknak való 1 őrfa
293. Egy haszonveheteltlen kis ágas
294. Dél oldalonn a falú végénn lévő cseléd ház nádas tetővel jó szegést kiván
295. A napfeljötti szoba, két fa ablakkal, 's üveggel Jó, Kemencze kandalló, Jó ajtó, 2 vas hevederrel, sarokkal fa kilintsel.
296. A' második szobába két ablak, kemencze tűzélő Jó, ajtaja két hevederrel 2 sarokkal fa kilintsel Jók.
297. Pitarajtó két vas hevederrel két sarokkal, fa zárral kilintsel jó
298. Harmadik szobába jó ablak Tűzelő, Kemencze, Jó ajtó, két sarokkal, hevederrel.
299. 4 szobába kemencze, kandalló, mind két ablak jók, az Ház ajtó két sarokkal, 2 hevederrel, fa zárral és kilintsel Jó.
300. A Pitar ajtó jó hevederrel, sarokkal, fa kilintsel, Jó a konyha és a katlan
301. A Júhász ház jó állapotban van Uj kerités, meglehetős sövény kapu.
302. A szobánn két jó ablak, egy karika hijjával, kemencze, kandalló Jó, Ház ajtó 2 vas hevederrel, sarokkal, vas kilintsel, forditójával, katlan konyha jó, pitar ajtó meg lehetős vas hevederrel, sarokkal fa zárral.

[6 b] 303. Téj tartó deszka, kamra jó, 4 kerékkel
304. Egy jó főd kút Ágassal, Gémmel együtt
305. Egy meglehetős fejős esztrenga.
306. A molnár Ház Jó, nád fedéllel két jó két felé nyilló ablak, jó kementze, kandalló; Ujj ajtó két vas hevederrel sarokkal, zárral, konyha Katlan Jó.
307. Kamará, jó ajtó van rajta 2 hevederrel, két sarokkal, vas zárral, fordítóval, a ház héllyán 460 jól készült malom fog.
308. Mind a két malom Jó nád tetővel szegés szükséges
309. Malomhoz való két vasas hámfa
310. Kettő eltőrt ótska vassal.
311. 145 malomhoz való orsó páltza.
312. 370 malom fog készitetlen.
313. 2 Ujj malom kő az Ujj malomba 4 csákány és egy vas Rúd
314. A Gráditsa, Garádja, kőpadja Jó.
315. Egy véka két vasabrontsal Jó, 's foka két vas abrontsal, egy kéreg fél vika, és egy fa abrontsos kis véka
316. Egy tengeri hordó fedelestől együtt faabrontsba lakattal, kúltsal
317. Egy Ujj Hambár fedelestől eggyütt retesszel, reteszfűvel, lakattal kúltsal.
318. Egy kő emelő Bak egy vas karikával
319. Az ótska malomba egy pár Újj kő, öt heverő ótska kő, egyik vas ráffal körül foglalva.
320. Kása malom egy kővel, hiba nélkűl az ajjához való két vas kő vakaró, kő padja, mind a három ajtaja hevederestől sarkastól két retesszel eggyütt Jó retesz fővel, fa zárral van 4 csapó fa.

321. Kút Jó állapotba van.
322. A Kovács ház Ujj Tornátzra Új szalma fedéllel, két ház ajtó 4 hevederrel, sarokkal (zárral, kúltsal, vas forditóval), az ház ajtók közül az egyik vas karika húzóval, Ujj kementze, kandalló, két Új ablak.
323. A Morgó csapszéknél, a kissebbik szobába van két jó ablak, kementze, Házajtó, két hevederrel; sarokkal, zárral, kúltsal vas fordítóval, vas húzóval és Ritlivel.
324. A borivó házba két jó ablak, kementze kandalló, ótska tölgyfa asztal, 2 tölgy fa hosszú űlő szék, egy fenyő deszkából való pad, 2 fa fogas. Jó ajtó két vas hevederrel, sarokkal fa zárral, vas húzóval, egy kis asztal, fiókkal, zárral, kúltsal.
325. Konyha, Jó pitarajtó két vas hevederrel sarokkal, bontott zárral ritlivel, vas húzóval, vas forditóval.
326. Egy két lábú ótska kortsolya.
327. Padlásra való fél grádits foga nélkül van a ház végénél, két kemény tzúlápra a padlássa 4 darab deszkából
[7 a] 328. Ugyan onnét egy feljáró ajtó, két hevederrel, sarokkal, egy lántzból álló reteszből reteszfőből.
329. A pintzébe Tőlgy fából egy Asztalnyi hosszú szék.
330. Az állás nád tetővel Jó szegést kíván. ótska két felé nyilló két kapú, Jó kapú felekkel 8 sarokkal, 4 persellyel, 4 nyakvassal.
331. Egy kis ajtó két vas hevederrel, vas sarokkal fa kilintsel zárral
332. Az északi oldalon az álláson végig az egész zabló három deszka hijján, a' másik óldalonn két zabló az egyik egy szál deszka hijján, a másik Jó.
333. A' Pintze ajtó Jó, két hevederrel, sarokkal, vasreteszel, retesz fűvel
334. Az Üdvaron jó Bodon kút, Ágassal, kis gémmel, ostorral vasastól, lántzostól és vájjúval együtt
335. Jó Uj sővény és Garádja
336. A Ház nád fedelestől Jó.
337. N[agy] Kereki; Ártándi, Ádámi 3 mappák.
338. Egy széna vágó
339. Egy szitálló szita
340. Két Ugorkás hordó egyik 4, másik 3 vas abrontsal
341. 6 Ujj Istráng, az Uj tselédház fel veréséhez való 24 Jó Istráng
342. Az Ujj cselédház felveréséhez való 16 ótska Istráng 2 Uj kötő fék
343. 4 Marha fejére való rosz kőtél, 4 rongyos kőtőfék
344. Egy daralló Kű, egy 3 fontos golyóbis 1/4 L 1/4 fontos gojobis 1 fontos —
345. Az Uraságé egy tégla verő asztal az Eclésiánál
346. 1 Mérő Lántz.
347. Egyik Daralló kő
348. Egy bárány oltó tő
349. Kondásoknál és Körüllérnél (!) valo czin 7
350. Pelébe való két Juh nyirő olló.

[7 b] *Feljegyzés a Meg Hólt Kováts sequestrált Javainak*

1⁶-Egy nagy vas verő nyelestől
2. Egy félkéz verő fa nyellel
3. Egy kis kalapács nyelestől
4. Egy vágó nyelestől
5. Egy szegfejező, egy vas vagó (!), egy jó fogó, egy tört fogó.
6. Egy pár Ráf húzó
7. Egy Kovácsnak való vas Legyező
8. Egy pár ótska fúvó —

Farkas Jo'sef szökött csaplárnak sequestrált Javai

1⁶ Egy fenyő fából való fa kanapé
2. Egy Ílés Láda, két hevederrel, két sarokkal és zárral
3. Egy suplótos kaszli réz karikákkal, három zárral kúlts nélkűl
4. Egy politúrozott ki húzó asztal kemény fából
5. Egy sequestrált nagy tűkör, közepe az Üvegnek hasadt.

[8 a] *Tábla Biró Te[kin]t[e]tes Mensáros Károly Úr N[agy] Kereki Tisztartója nemes Vitkó Gáspár Úr sequestrált Javai betsült Árának feljegyzése*

		V[áltó] Czedula
	f	Xr
1[6] Eggy meddő tehén	62	—
2. [Egy meddő tehén]	60	—
3. Három kotza sertés eggy egy 16 f 3okr	49	30
4. Egy Ló	50	—
5. 9 Lúd egyett egyet számitva 50 xr	7	30.
6. Egy Jó vasas szekér Echostól	40	
7. Disznó ól oldalába van 39 szál deszka. 20 xr számitva egy.	13	—
8. [Disznó ól oldalába van] 19 fél deszka vagy is 9 szál 1/2.	3	10.
9. 1 Ajtó 3 Hevederrel 3 sarokkal, egy retesszel, retesz fűvel egy Lakattal	1	30.
10. Egy más ajtó 3 hevederrel 3 sarokkal egy retesz fűvel 's karikával	1	30.
11. Egy étető vállú, két szál deszkából egy retesszel, retesz fűvel lakattal	3.	
12. Padlására feljáró ajtó, két vas hevederrel, retesszel retesz fűvel	1.	30.
13. méhek alá való deszka 1 szál	—	50.
14. Egy ótska szekér Rúd mindenestől karika nélkül	—	40.
15. Egy szövőhöz való borda, helly, zúboj, két kereszt fával	—	30.
16. Kürtős kalátsnak való fa	—	6.
17. Egy 3 darabból álló tiló	—	—
18. Egy mosó szék, egy kanálos		
19. Egy 3 Lábú szapúlló	—	30.
20. Egy apró marha vállú	—	15
21. Egy tsirke vállú	—	8.
22. 3. kis Hordó	3	—
23. 13 méh Kas. párja 30 xr	3	15
24. Egy Ujj sövény Góré deszka padlással 4 czulápon jó nád tetővel, egy Góré ajtó két vas hevederrel, két sarokkal retesszel, retesz fűvel	12	—
25. Egy Uj Hambár retesszel, retesz fűvel	9	—
26. Egy szekér kötő Lántz	2	30.
27. 3 kengyel vas	—	45.
28. Egy paraszt zabló	—	6
29. Egy pár jó német zabola	1	—
30. Egy pányvás kötel forgó karikája	—	6.
31. Két...	10	—
Latus.	337.	21

[9 a] Folytatás tiszt[artó] Vitkó Gáspár Úr vagyonai betsült Árának

Translatum	337	21.
32. Egy kard karikástól Rezes hüvellyel	3	—
33. Egy pár pisztoj Tok.	1	—
34. Egy kis turós bodon	—	6
35. Kürtős kalács forgatója		3
36. 1 1/2 Ittzés kúlats szijjastól eggyütt		20
37. 13 tejes fazék	—	29.
38. 1 Olajos korsó	—	6
39. Egy tsorba pálinkás butykos	—	6
40. 4 Darab kájha	—	30.
41. Egy pipa tartó 5 pipával 3 tsumás szárral	—	30

42.	4 Ittzés bútellia	—	26
43.	Egy 3 félmeszelyes	—	5
44.	Egy zöld meszejes	—	5
45.	Két kissebb fél meszejes	—	10
46.	Egy négy szegletes Virágos palatzk	—	9
47.	Egy gömbölyű meszejes Üveg	—	10
48.	Két kissebb butellia	—	6
49.	Két nagyobb gömbölyű ettzetes Üveg	—	12
50.	Egy két Ittzés Tentás Üveg	—	6
51.	Két Üveg, felmeszejes pohár	—	12
52.	Egy kis pálinkás pohár	—	3
53.	Egy bádog métses	—	10
54.	Egy réz gyertya tartó koppantostól	—	30
55.	Egy paplan lepedőstől	2	—
56.	Két Új párna tokkal húzóval	4	30
57.	Egy kék fejtős jó derékajj	4	—
58.	Egy szalma súrgyé	—	20
59.	Egy ótska nyoszoja fenekestől	1	—
60.	Egy diófa szinre festett Láda, a T[isztartó] Úr Irása van benne egy lepedőbe takarva	1	30
61.	Egy kávé szin és kék Láda számadásokkal teli	—	
62.	Két levesnek való tál	—	18
63.	Öt vastag ételnek [való tál]	—	45
64.	Hat portzelán Tángyér	—	54
65.	Egy mosdó tál		3
66.	Egy fekete fenyő fa asztal fiával együtt	3	—
67.	Két fenyőfa festett karszék	—	30
	Latus	364	15

[9 a] Fojtatása Vitkó Gáspár Tisztartó Ur vagyonai öszve Irásának

	Trans latum	364	15
68.	Egy festett fenyő fa kanapé	2	—
69.	Egy rosz vastag fúrú	—	20
70.	Egy vas mosár ütőstől eggyütt	1	—
71.	Egy fenyőfából tsinált német ől		3.
72.	Egy gyalog szék		3.
73.	Egy faragó balta		30.
74.	Egy ótska szita	—	15
75.	Egy fél szál gyalúlt deszka	—	13
76.	Egy rosz eszkábás tekenő	—	...
77.	Egy telyes fenyőfa rotska szűrőstől	—	9
78.	Egy fedeles kenyér tartó kosár	—	3.
79.	Egy hasatt tiszta gyúró teknő	—	3 (o)
80.	Dohány vágó deszka hozzá való Ujj késsel	—	30.
81.	Egy Jó bunda	15	—
82.	Egy ótska főző fazék	—	6.
83.	Egy ótska kanta	—	4
84.	Egy ótska két fűlű labas	—	3.
85.	Egy tsorba zőld kis Orros	—	3
86.	Egy mázos fekete Ittzés csupór	—	3.
87.	Egy fedeles lisztes bodon	—	6.
88.	6 ótska vas kanál	—	6
89.	Egy tej főző lábas	—	2
90.	Etzetnek való kis korsó	—	2
91.	Egy fekete kanta korsó	—	3
92.	Hat szakasztó kosár	—	18.
93.	2 fazék	—	6
94.	Egy kis szitálló kosár	—	3
95.	4 Echó láb	—	4.
96.	Két Lábas	—	3

97.	Egy Rúd	—	1.
98.	Két konyha kés	—	12
99.	10 Kerti seprő	—	10
100.	Egy potzok szeg fúrú	—	6
101.	Két jó szijj nyakló hámostól	2	30
102.	Egy ótska ostor	—	3
103.	2 csikós kantár két hám egy gyeplő	8	—
	Latus	397	28.

Folytatása Vitkó Gáspár Tisztartó Úr Javai
betsült Árának

	Translatum	397	28
104.	Egy Czirköles seprű	—	1
105.	Két pár téli csizma	4	—
106.	Egy rosz záros kotsi Láda kúlts nélkül	—	10.
107.	30 tojásos tok	—	30.
108.	Egy hosszú pipaszár sütő vas	—	3.
109.	Egy nadrág, 1 Lajbli, 2 Ujjas	1	30.
110.	Egy ótska kalap	—	30
111.	Egy meszes Désa	—	12
112.	Azonn Deszkás Disznó ólnak teteje, szarufája, talpával együtt	10	—
113.	Egy meszes Désa	—	12
	Summa.	414	26

Hogy ezen bent irtaknak fel Jegyzése általunk eképen tétetett meg Helységünk szokott petsétjével meg erőssitve bizonyitjuk Költ N[agy] Kerekibe 18a Aug 837.

fő biró Ör Balog János
és Kún Pál Mihály

Szántaij Lajos
jegyző.

A pecsét felirása: Kereki város pecsétje 1605.

Alább az inventáriumban található s a köznyelvben ismeretlen szavak jelentését közlöm, amit részben az alább felsorolt szótárakból, részben pedig Varga Gyula szíves tájékoztatása alapján gyűjtöttem össze. Néhányat magam következtettem ki. A szó mellett levő szám az inventárium tételszáma.

Állófa: 141. magas faalkotmány, amelyre a tengericsőszök álltak. Olyasféle, mint a vadászles. Varga Gy.

Bárka: 281. lukacsos láda, amelyben a halászok a kifogott halakat tartották. Itt valószínűleg sárhajó. Szinnyei: I. 101; Czuczor—Fogarasi: I. 438.; Varga Gy.

Bodon, Bödön: 266. abroncsos faedény, amelyben vizet, zsírt, vajat, túrót tartottak. Szinnyei I. 143—144.

Bodon kut: 334. kiodvasodott vagy kivájt fatörzzsel bélelt kút. Ugyanaz, mint a köpüs kút. Szinnyei: I. 145, 1212.

Ekefű: 41. az mint ekefő, ekefej. Szinnyei I. 472.

Éplénj 35. Keresztfa, amely a szántalpakat összetartja. Czuczor—Fogarasi: II. 37.

Eszkábás: 160. két végén derékszögbe hajlított és hegyesre kiképzett vaskapocs. Ma ácskapocs. Szinnyei. I. 514.

Esztike: 283. fanyelű vaseszköz, amellyel az ekéről a sarat lekaparták. Szinnyei. I. 47.

Esztrenga: 305. bekerített juh fejőhely. Szinnyei: I. 517.

Felhértz: 133. a kocsirúd tövére aplikált kereszten elhelyezett fa- vagy vasrúd, amelylyel a kocsirudat az első tengelyhez erősítik. Czuczor—Fogarasi: II. 723.

Felszer: 17. Az, mint *félszer* azaz egyoldalú jászol. Czuczor—Fogarasi: I. 565.

Font: 276. ugyanaz, mint a húzó font. Lásd ott.

Garádja: 148. valószínűleg *garatja.* Az őrlendő gabonát ezen keresztül engedik le. Másik jelentése gazdasági egységeket, az udvart a kerttől elválasztó sövénysor. Czuczor—Fogarasi II. 1031, 1033.

Gyalogszék: Vitkó 72. kis szék, zsámoly. Szinnyei I. 744.

Hidlás: 38. deszkapadló, a lóistálló padlója. Szinnyei I. 860.

Húzófont: 276. Egy mérleg fajta. Üres cső, amelyben rugó van elhelyezve. A rugó végére elhelyezett tárgy súlyát egy a rugóra elhelyezett mutatóval mérik. Kései, még ebben a században is használt utóda, a rugós mérleg. Szinnyei I. 917.

Istráng: 341. megfelelő hosszúságúra kiképzett kötél, amelyet a vert fal készítésénél használtak. Az egymástól megszabott távolságra párhuzamosan földbeásott gerendák belső oldalára erősítették a deszkákat, amelyek közé az agyagos építőanyagot bedöngölték. A gerendákat fölül „istránggal" kötötték össze, hogy az egymással szemben lévő gerendák ne nyíljanak szét. Varga Gy.

Juszák: 257. Szinnyei, Czuczor—Fogarasi, Szarvas—Simonyi nem ismerik. Valószínűleg ugyanaz, mint az *iszák.* Egy bőrből készült zsák, amelyet valószínűleg a kocsiülés elé, az ülésre felfüggesztve helyeztek el, ebben különböző utiholmikat szállíthattak. Czuczor—Fogarasi: III. 147.

Kanálos: Vitkó 18. kanáltartó.

Karika: 302. ablakkarika. Köralakú vagy többszögű ablakfiók. Czuczor—Fogarasi: I. 15—16.

Kornyitzelt: 166. Kornic a kerékgyártó cifrázó vésője. Szinnyei: I. 1180.

Kortz vessző; 182, 197. korcolásra, azaz fonásra alkalmas fűzfavessző. Szinnyei I. 1175.

Lövő zár: 128. Egy sajátos tolózár fajta. Valószínűleg makkos zár. Varga Gy.

Köpü: 165. bármiféle vasszerszámnak az a része, amelybe a fanyél jár. Szinnyei: 1212.

Malom fog: 307. a száraz malom kerekének a fogaskerék fogát helyettesítő része. Sem Szinnyei, sem Czuczor—Fogarasi nem ismeri.

Marok vas: 253. a kocsitengely alján végignyúló s azt több helyütt karikával átfogó vas.

Nyuto: 224. Szekérgerinc, amely két tengelyt összeköti, s hátsó vége kinyúlik a szekér alól. *Szinnyei:* I. 1560.

Nyakló: 82. A kapufélhez erősített vasrúd, amely a kapufeleket szintben tartraj. Varga Gy.

Orsó páltza: 311. orsó a malomkövet forgató gyors kerék. Szinnyei II. 223.

Órfa: 292. valószínűleg az mint rovásfa. Varga Gy. Egyébként a repülő híd árbóca, amelyen a hajót tartó kötelet csúsztatják, vagy a vontató illetve a halászhajó árbóca. Szinnyei: II. 38.

Potzok: 62. Ugyanaz, mint pöcök, pecek. A vályú felett elhelyezett létraszerű alkotmány „foka". Az állat ebből eszi a szálastakarmányt. Szinnyei II. 178.

Póré: 157. spárga, amelyre a szárítani való dohányt felfűzik. Szinnyei II. 192.

Retesz fű: 14. az ajtófélfában az a karikaforma vas, amelybe becsukáskor a lakat horgát beillesztik. Szinnyei II. 280.

Ritli: 323. Ugyanaz, mint rigli másként tolózár. Szinnyei II. 290.

Schuk: 71. mértékegység. Az mint sukk. Szinnyei: II. 437.

Sas: 233. horog láncon itt karikán. Szinnyei 353.

Surgyé Vitkó 58.: Szalmazsák. Szinnyei II. 444.; Czuczor—Fogarasi: V. 929.

Szapúlló: Vitkó 19. az a faedény, amelyben szapulnak, azaz amiben a ruhát lúgban áztatják. Czuczor—Fogarasi: V. 1059; Szinnyei: II. 492.

Tekerűlet: 17. folyóvíz, patak kanyarodása. Szinnyei II. 689.

Tézla: 49. négyes vagy hatos ökörfogatnál használt toldalékrúd. Szinnyei: II. 727—728.

Tsikó tó: 221. Az mint *csikoltó.* Fából vagy vasból csinált csukló, amellyel a közönséges ökrös járom rúdját, ha több ökör van befogva, és a tézslákat összekapcsolják. Czuczor—Fogarasi: I. 991.

Tsumás: Vitkó 41. itt cseresznyefából készült kiszítt pipaszár. Egyébként fenésedett nedvű burgonya. Szinnyei I. 366. vagy valamiféle gyümölcsnek a szára, így a cseresznye csumája. Czuczor—Fogarasi I. 2087.

Tzuláp 1.: faoszlop. Szinnyei I. 250.

Vakszeg: 288. az eke emelésére való szeg vagy az ekevezérbe alulról ütött s ezért nem látható szög, illetve tengelyvégszög. Szinnyei II. 901.

Valró: Sem Szinnyei sem Czuczor—Fogarasi nem ismeri.

Zabló: 332. nyári jászol, abrakos vályú. Szinnyei II. 1027.

Zuboj: a szövőszék hengere. Szinnyei II. 1053.

Az inventárium szövegét eredeti helyesírásban közöltem. [ ] szögletes zárójelek közé tettem saját szövegkiegészítéseimet, ( ) kerek zárójelek között adtam meg az eredetiben törölt szavakat. Az olvashatatlan szavakat kipontoztam ... A későbbi bejegyzéseket többnyire úgynevezett pontozott (: :) zárójelek között hoztam. Nagyon kevés az ilyen későbbi bejegyzés, de az egyikből megtudjuk, hogy 1837 és 1840 között a tűz a leltárban felsorolt harminc tételt megsemmisítette. Más a kezdő és más a záró évszám. A kezdő: *1840. Aug. 18-án.* A záró: *837. Aug. 18.* Több helyütt előfordul a szövegben, hogy egymás alá került azonos tárgyakat az inventárium összeállítója dettózta. Magam ezeket a szövegrészeket [ ] szögletes zárójelek között újból kiírtam, minthogy ki-

vihetetlen — nyomdatechnikai okok miatt — a kiadásban is a dettózás. A szavak jelentésének megállapításához az alábbi szótárakat használtam:

1. *Czuczor Gergely—Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára. I—VI. Budapest 1862—1874.
2. *Szinnyei József:* Magyar tájszótár. I—II. Budapest 1893—1901.
3. *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond:* Magyar nyelvtörténeti szótár. I—III. Budapest, 1890—1893.

István Kilián

DAS INVENTAR DER NAGYKEREKI WIRTSCHAFT VON KÁROLY MENSZÁROS

Man trifft am frühesten den Namen Nagykereki in einer Urkunde aus dem Jahr 1214. Sein Besitzer war im XVI. Jahrhundert Kelemen Ártándy, vom Ende des XVI. Jahrhunderts an befand sich die Dorfgemeinde im Besitz von István Báthori, István Bocskai und später Gábor Báthori. Man verfügt über die früheste genaue Angabe über ihre Bewohnerzahl aus dem Jahre 1828. Zu dieser Zeit bewohnten die Gemeinde 1050 Leute in den die Burg umringenden 175 Häusern. Die Mehrheit der Einwohner war reformiert. Unter ihnen befanden sich die Familien Menszáros und Papszász. Als Erster in der Familie erhielt János Menszáros, Postmeister von Aszód einen adeligen Wappenbrief. Die erste Biharer Angabe über die Familie stammt aus 1779. Die Generalversammlung des Komitates Bihar bekräftigte nämlich dieses Jahr des Enkelkind von János, Sándor in seinen Adelsrechten. Die Familie lebt wahrscheinlich von dieser Zeit an in Kereki. Die Tochter von Károly Menszáros, Eszter heiratete 1841 Lajos Papszász, Sohn eines Grundherren aus dem Komitat Heves (Szárazbő). Von dieser Zeit an war der Besitzer des Menszáros Herrenhofes und Gutes von Kereki Lajos Papszász. Er spielte gewisse Rolle in der Geschichte von Bihar. Er vertrat in den 1830-er Jahren Komitat Heves auf den Reformlandtagen, ab 1841 ist er Abgeordnete des Komitates Bihar, ab 1845 bis 1848 erster Vizegespan des Komitates. Einige Angaben weisen darauf hin, dass Lajos Papszász auf dem Landtag sich zu der fortschrittlichsten Ansicht bekannte und darum wurde er von der Landtagsjugend verehrt.

Die Güter der Familie reichten einst weit mehr über die Komitatsgrenze hinaus, da sie auch in den Komitaten Szatmár, Ugocsa, Máramaros und Szabolcs über enorme Grundstücke verfügten. Károly Papszász besass aber Güter nur in Kereki, Ártánd, Pele und Pelbárthida.

Das Inventar ist ein vollständiger Bestandverzeichnis einer mitteladeligen Wirtschaft. Aufgrund der beigelegten Karte und des Inventars lässt sich die Wirtschaft und ihre innere Zurechstellung im grossen und ganzen rekonstruieren.

Károly Menszáros hatte Rinder, Schafe, Pferde und Schweine. Zur Fütterung des Viehes dienten Kornkammer, Maisscheunen und Remisen. Auf diesem Grundstück ist auch der Herrenhof. Seine ärmliche Einrichtung lässt ahnen, dass sich die Familie hier nur gelegentlich aufhielt. Sie verbrachte den wesentlichen Teil des Jahres wahrscheinlich in Pele. Auf dem südlichen Teil des Hofes befindet sich das Gesinde-, Schäfer- und Müllerhaus. Zu der Wirtschaft gehörten zwei Trockenmühlen. Irgendwo hier sollte auch das Haus des Schlossers stehen. Der Wein des Grundherren, Károly Menszáros wurde in der Kneipe *Morgó* verschenkt. Aufgrund des Inventart lässt sich die damalige Kneipeeinrichtung der Dorfgemeinde Kereki rekonstruieren.

Das Inventar kann weitere Gedanken, Angaben zur Verarbeitung der Dorfgeschichte geben. Die Person von Lajos Papszász verdient aber eine ausführliche Lebensbeschreibung.

Módy György

Egy angol utazó 1850 februárjában Bihar megyében és Nagyváradon

A debreceni Déri Múzeum Általános Történeti Dokumentációs Gyűjteményében található egy 1851-ben megjelent angol útleírás Magyarországról. A történeti bibliográfiák nem ismerik ezt a munkát. Főcíme „The Goth and the Hun", szerzője *Paton, Andrew Archibald* (1811—1874) író és diplomata, akit a brit külügyminisztérium több kisebb diplomáciai feladattal bízott meg; 1862-ben brit konzul Raguzában és Bocca di Cattaro-ban.[1] Könyve előszavából kitűnik, hogy ez az ötödik munkája, melyet az osztrák, illetve a török birodalom története, politikai állapotai és népeinek életmódja bemutatására írt. Nem sokkal a világosi fegyverletétel után indult magyarországi útjára. Bécsen keresztül először Komáromba ment, onnan Szolnokra. Majd a Tiszán gőzhajón utazott Szegedre. Felkereste a Bánátot, Temesvárt, Aradot és hosszabb ideig tartózkodott Erdélyben. Ezután Nagyváradon, Debrecenben és Szolnokon át Pest-Budára ment, onnan Pozsonyba, Felső-Magyarországra majd vissza Bécsbe. Korábban, már 1836-tól négy ízben utazott Magyarországra. Ennek a munkájának bevezető fejezeteit levelek formájában is megjelentette a Times-ban 1849 októbere és 1850 januárja között.

Úgy gondoljuk a történeti kutatás számára tanulságos, ha csak ez alkalommal könyvének XIX. fejezetét adjuk közre. Ebben Bihar megyei útját és nagyváradi benyomásait írta le, de ez a rész is jól tükrözi véleményét részben az 1848 49. évi polgári forradalomról és szabadságharcról, részben általában Magyarország történeti szerepéről, a magyarságról.

* * *

„Nagyvárad — A csucsai szoros — Erős hideg — Nagyvárad leírása — Karneváli bál — Szabadság és nemzetiség — Beöthy Ödön — A magyar arzenál — Magyarország betelepítése

Most elhagyom Erdélyt és gyorskocsin útra keltem Magyarország felé, Nagyváradra, a legközelebbi nagy városba a határ másik oldalán. Ez a város nemcsak azért jelentős, mert a legutóbbi háborúban a magyar hadsereg arzenálja volt, hanem mert az új igazgatási szervezetbe került Magyarországon mostanság ez volt a legnagyobb polgári és katonai kerületnek a székhelye.

Az időjárás zord hideg volt és a postakocsit — az ír kocsihoz hasonló közle-

1 *Paton, Andrew Archibald:* The Goth and the Hun; Transylvania, Debreczin, Pesth and Vienna in 1850. (London, 1851) Déri Múzeum Ált. Tört. Dok. Gyűjt. I. 6/1968. — A szerzőre lásd: The Concise Dictionary of National Biography I. (Oxford, 1853) 1611. XLIV. 33.

kedési eszköz — az időjárás viszontagságaitól bőr függönyök védték. Az olvasó elképzelheti, hogy amikor a hőmérő 24° Reaumur-re esett,[2] a csucsai hegyszoroson való átkelés semmiképpen sem volt kellemes. Az utazási idő jelentős részét végig aludtam, annyira hogy végtagjaim teljesen elzsibbadtak. Az út álomnak tűnik, melyből zavarosan emlékezem vissza egy befagyott folyó fölé emelkedő meredek hegyekre és végtelen fenyvesekre, melyeket a félig megolvadt, majd ismét megfagyott hó jégcsapokkal borított. Egy idős magyar útitársam hívta fel a figyelmemet arra, hogy egy faluhoz értünk és a bárányból bundáikban is didergő dákó-románokra.[3] Miután útitársam elmondott nekem egy rémes történetet a menyasszonyáról, akivel éppen az esküvőre készült s itt a közelben ölték meg, én újból álomba merültem. Az időpontok és helyszínek összekeveredve, álmomban meghívást kaptam a lakodalomba s láttam, amint az ajtóhoz vezetnek egy fehér lovat, melyen a menyasszony holttestét hozták. Az asszonyok sírni kezdtek, a vőlegény tombolt és kardot rántva vérbosszút fogadott. Ekkor ébredtem fel és a postakocsi már nem az erdőkkel borított hegyszorosban járt, hanem egy nyílt, fehér hóval borított fátlan síkságon. A vőlegény, nem tudva, hogy az én gondolataim hol kalandoztak, szívből jövő kacagással s nem kihúzott karddal, sem nem dühös tekintettel, de igazi jó humorral mondta: „Istenemre, maga aztán mélyen alszik, látja hogy már hol vagyunk?" A látóhatáron egy csúcsban végződő torony emelkedett ki halványan. Ez mutatta, hogy az ősi város, Nagyvárad közelébe értünk.

Végül a nagyváradi vendégfogadónál[4] szálltam le a kocsiról, teljesen elzsibbadva, hiszen a megfagyástól csak úgy menekültem meg, hogy több rétegben vettem magamra kabátot és két pár vastag gyapjú harisnyát. Mégis olyan megelégedett voltam, amilyen még a legfényűzőbb szállodába belépve sem voltam soha. De hiábavaló volt azzal kísérletezni, hogy a szobámban melegedjek fel, mivel az egy üvegezetlen ablakú tornácra nyílott. Bár a kályhát állandóan tömtem rőzsenyalábokkal, az ajtó vaspántjait és reteszét még a belső oldalon is fehér zúzmara borította három napon át. Értesültem azután, hogy hetven év óta ez volt a leghidegebb tél, amire csak emlékeznek Nagyváradon. A környéken lévő hőforrások akkor is ugyanúgy befagytak, mint most 1850 februárjában.

Amikor az ebédlő terembe beléptem, megismert egy tiszt, akivel Komárom ostrománál kötöttem ismeretséget. Most Nagyváradon állomosozott. Különféle témákról folytatott rövid társalgás után, természetesen és önfeledten kezdett el beszélni nekem a családjáról s elmondott mindent otthoni viszonyairól. Rendes körülmények között unalmasnak tartottam volna ezt a társalgást, de azután azt vettem tekintetbe, hogy a családja a mindene s milyen távolba is szakadt a véreitől. Milyen elszigeteltnek kellett érezze magát, hiszen egy olyan nép között állomásozik, mely készebb az ellenszenvre mint a megértésre. Így azt éreztem, hogy részletesen érdekel a legfelületesebb dolog is és a jó embert azzal bátorítottam, amit az arabok mondanak a hasonló helyzetben lévő idegennek: „öntse ki a szívét".

Nagyvárad a középkorban nagy város volt, a hagyomány szerint hetvenkét templommal és jónéhány király tartotta itt székhelyét. Ennek az ősi városnak

2 —30° Celsius

3 *Paton* könyvében mindenütt dákó-románokat s nem románokat ír; ez azt bizonyítja, hogy a dákó-román kontinuitás elméletét korában már sokan megismerték Nyugat-Európában. Bizonyos, hogy ilyen vonatkozásban a szerzőt az erdélyi tartózkodása alatt a románság vezetőivel folytatott beszélgetései közvetlenül befolyásolták.

4 A Fekete Sas szállóról van szó, mely az 1836. évi tűzvész után épült fel újonnan.

túlnyomó részét elpusztították a törökök, akik felépítették a városhoz csatlakozó most is álló erődítményt. Teljesen sík területen fekszik, éppen úgy mint a közvetlen környék. Igen kis távolságban vannak az utolsó dombsorai a hegyvidékes Erdélynek, mely egy fajta Svájc a Kárpátokon belül lakóknak. Azonban az egész Magyarországon kevés vagy egyáltalán semmi nyoma sincs a magyar királyságnak illetve a törökök előtti kornak, ami civilizációra mutatna. A legnagyobb mértékben a feudalizmus megerődített kastélyépítészetének nyomai vannak meg, csaknem semmit sem lehet látni az egyházművészetből, a főúri ízlésből, a városi iparból és az emelkedettebb polgári életmódból. Röviden, az ősi és hírneves Nagyvárad, — úgy tűnik — régen nem volt egyéb, mint faházak nagy sokasága, a lakosság barbár örömet lelt az öltözködésben, fegyverekben, lószerszámokban és ékszerekben, de semmi emlék nem utal civilizált népre, mert az ilyen emlékeket ugyan elpusztítják barbár betörések, de a föld színén megmaradt romjaik is többé kevésbé tanúskodnak egy nép anyagi és szellemi körülményeiről.

A székesegyház újonnan épített, hatalmas épület, melyet nem lehet szép stílusáról nevezetesnek mondani, hiszen a püspöki palotához hasonlóan XV. Lajos kora stílusában épült. De Nagyváradon, ahol nem láthatók tisztább stílusú épületek, mégis ezek adnak ízlésesebb és városias légkört a helynek. A település, jóllehet húszezer lélek lakik benne — ezek fele magyar, a többi dákó-román, nehány szlovák és zsidó — nagyon szétszórtan terjeszkedik ki a Körös folyó mindkét partjára. A város legegységesebb része a főtér körüli, melyre a görög katolikus templomot építették s a teret bécsi és pesti példára jól megépített új házak veszik körbe.[5] A település szétszórtságának az az oka, hogy a legtöbb házhoz valamelyes kis földterület tartozik, de éppen emiatt nyáron Nagyváradnak kellemes külseje van — a város és a falu keveredése. A kerti fák áthajolnak az utcákon, a Köröst dús növényzet szegélyezi és kedves kis házak sorban követik egymást.

A fő szórakozási lehetőség a Kaszinóban[6] van, ahol újságot olvasnak és a Ridotto teremben, ahol a karneváli bálokat is tartják. Nem lepődik meg az olvasó, ha közlöm, hogy a nagyváradiak megerősítettek abban, hogy ez volt soksok éve a legszomorúbb hangulatú karnevál a városban. Hiszen ez a település egyike volt azoknak, melyeket legkésőbb szálltak meg a most befejeződött hadjáratban az orosz csapatok[7] s ennek következtében a Kossuth bankókban mindenkinek nagy anyagi vesztesége támadt. Ezt a csapást a város még nem heverte ki. Ugyanis hasonlóan minden effajta pénzügyi csalafintasághoz, a fizetőeszköz hirtelen elterjedése magával hozta a munka nagymértékű elhanyagolását s ennek következtében a munka gyümölcseinek nagymérvű fogyasztását. Azaz, röviden szólva, a polgárháború nagyobb körforgásán belül támadt a pénzügyi csőd körforgása. Cobbet csak nevetett az 1825. évi „Robinson Prosperitás"-on,[8] a „Kossuth Prosperitás" csalóka jóléte viszonylag sokkal nagyobb arányú volt és a pénzügyi manőverezés összeomlása teljesen független volt a politikai össze-

5. A róm. kat. székesegyház 1752—1780 között épült, a püspöki palota építése 1762-ben kezdődött. A görög kat. székesegyház a Szent László téren 1800-ban épült, az 1836. évi tűzvész után építették újjá.
6 A Bihari nemzeti Casinót 1833-ban alapították, 1849-ben már számottevő könyvtára volt.
7 Nagyváradot 1849. augusztus 8-án szállták meg a cári csapatok, 14-én Paskievics ide helyezte főhadiszállását, de augusztus 30-án ki is vonultak.
8 *Cobbet, Willam* (1762—1835) angol hírlapíró és szerkesztő, közíró, radikális párti képviselő. Az 1825. évi gazdasági látszat-fellendülést pamfletben gúnyolta ki.

omlástól s arányát tekintve lesújtóbb volt. Azok számára is, akik közvetlenül nem szenvedtek a háború borzalmaitól vagy az árulásért járó büntetésektől.

Ott voltam az egyik bálon, melyet előzetes jelentkezés nyomán tartottak s jóllehet mint bálnak semmiképpen sem volt sikere, de lehetőséget kaptam, hogy az adott összegyűlteket meglássam. A terem nagyon nagy, nem hogy túl, de még jól sem volt világítva, így egyfajta nyomasztó hangulata volt. Különösképpen azért is, mert a hideg olyan erős maradt, hogy azok, akik éppen nem táncoltak az oldalteremben kabátba burkolóztak. Amikor az első tánc utáni szünetben sétálgattam, egy magas sovány úr jött hozzám, aki beszélt angolul. Elmondta nekem, hogy sok éven át Londonban élt, egy vízgyógyászati intézetet vezetett. Látszott rajta, nagyon örül, hogy talált valakit, aki el tudja mesélni, milyen is London, amióta ő ott hagyta. Meghívott, hogy látogassam meg.

A bálkirálynő a tartományi kormányzó felesége, Wallmoden grófné volt. Férje a tiszteletreméltó Wallmoden tábornoknak az öccse.[9] A tábornok az 1813-évi hadjáratban jelentősen kitüntette magát s mint olvasóim többsége tudja, hannoveri származású. A hölgyek nagy többsége magyar volt s közülük sokan nemzeti ruhát viseltek és pompás külsejük nyomán minden idegennek csak kedvező véleménye támadhatott ennek a nemzetnek a női szépségéről. Jónehányan, akiket nem is ismertem, jöttek oda hozzám s kérdezték meg a társalgás során, hogy vajjon van-e valami reménye a régi alkotmány visszaállításának. Úgy tűnt, hogy teljesen ellenzik egy Bécsben ülésező parlament gondolatát és hogy ott a küldötteknek németül kellene majd tárgyalni. Én már előzőleg megmutattam leveleimet Wallmoden grófnak és grófnénak és ismeretséget kötöttem vendégszerető társaságukkal is. Ezen a bálon hosszasan elbeszélgettem Braunhofer tábornokkal,[10] a kerületi parancsnokkal, aki minden szertartásosság nélkül — megkímélve attól, hogy én próbáljak politikai kérdéseket szóba hozni — nyomban belemerült az ország állapotának, jelen helyzetének, jövőjének és saját terveinek az ismertetésébe. Az utóbbiakkal enyhíteni óhajtja a lakosságnak egy ilyen nagy háború utáni anyagi szenvedéseit. Bár a valcerek és francia négyesek gyorsan következtek egymás után, ez volt a legpolitikusabb bál, amelyen valaha is részt vettem. Kitűnt, hogy az ország súlyos helyzete sokkal mélyebben elfoglalja az embereket, mint a karnevál. Itt láttam tökéletesen táncolni a magyarok nemzeti táncát, a *csárdást* (az eredeti szövegben is magyarul. M. Gy.) Bizonyos, hogy nem kecsesség nélküli, nagyon lassan és lágyan kezdődik, mint egy gavott. Amint folytatódik, jókedvben csúcsosodik ki s végül a skótok gyors táncához hasonló eleven, gyors mozdulatokkal fejeződik be. Zenéjének elejétől végéig a nyugateurópaitól mindenben eltérő jellege van, teljes mértékben a török zenét idézi fel. Egészen jól vissza emlékezem első magyarországi tartózkodásomra, amikor sehogyan se tudtam elviselni a magyar dallamokat.Miután a fülem a hosszú levantei tartózkodásom alatt hozzászokott a keleti zene modulációjához, most rájöttem, hogy a magyar zene is tetszik nekem. Bárkihez léptem, láttam, hogy a magyar kérdést igen kis mértékben lehet a szabadsággal megoldani. Ez a kérdés a nemzeti gyűlölködés ügye, hiszen például Nagyszebenben, amikor a Kaszinó bálokon csárdást kíséreltek meg játszani, a szászok kifütyül-

9 *Wallmoden-Gimborn, Ludwig Georg Thedel* (1769—1862) porosz, majd osztrák és orosz szolgálatban lett végül altábornagy. — Öccse *Karl* (1792—1879) osztrák tábornok, 1848—49-ben dandár-, majd hadtestparancsnok. 1849. augusztus 19-én Dessewffy és Lázár honvédtábornokok előtte tették le a fegyvert Karánsebesnél. 1850 elején átmenetileg a harmadik hadtest parancsnoka volt.

10 *Braunhofer* helyesen *Braunhof, Johann* osztrák tábornok, nagyváradi kerületi parancsnok 1849 szeptember—1950 március között.

ték. Ott pedig nem lehet szabadság, ahol a személyes büszkeség és érzékenység dolgaiban nincs meg valamilyen mértékben a kölcsönös türelem. Mert mi más is a szabadság, ha nem mások szabad cselekvési jogának alapvető tisztelete, addig a határig, amíg ez nem ártalmas egyénekre vagy az államra. Bizony, az igazi szabadság nehezen él meg az elvakult nemzeti szembenállás alatt. Nem is volt valódi szabadság Magyarországon a forradalom előtt, amikor a magyarok nemzeti elvakultsága megakadályozta, hogy a nagy szlovák nemzetnek egyetlen anyanyelvén írt újságja is lehessen. És a március negyediki alkotmány szabadelvű kilátásaival szemben, a magyarosítás elleni visszahatás túlontúl erőteljes és heves ahhoz, hogy a mi színvonalunkat megközelítő szabadság rendjének bevezetésére a legkisebb ígéret is mutatkozna.

Ennek a dolognak a morális részét a saját otthoni helyzetünkre fordítva megkérdezzük: vajjon a Nagybritannia és Írország közötti unió eltörlése hozzájárulna-e valamivel is az utóbbi ország szabadságához? Vitathatatlanul nem, mivel ez esetben nem lenne fenntartható a kölcsönös béketűrésnek az a szelleme, amelyre Nagybritanniában egy jelentékeny létszámú semleges réteg rákényszeríti mindkét pártot, hogy kijöjjenek egymással. Ekkor pedig vagy a kelta többség fennhatósága következne az angolszász kisebbség felett, vagy a magasabbfokú energiával és civilizációval rendelkező angol kisebbség terrorisztikus uralma következne be a kelta többség felett. Röviden szólva, az unió eltörlése véget vetne Írországban a szabadságnak. Eképpen Magyarországon — ahol nem volt 1828 és 1848 között igazi szabadság, mert a magyarok nem tisztelték az ország többi népének nemzeti büszkeségét és érzékenységét — a kölcsönös béketűrésre, ami a szabadság *sine qua non*-ja, oly kis remény sincs mint valaha, nemzedékeknek kell elmúlni, mielőtt a valódi szabadság megvalósul.

Amilyen sokat ostoroztam a forradalom előtt az Angliában olyan népszerű tévhitet, amely az ultramagyar törekvéseket a szabadsággal hozza összefüggésbe, most azt kell mondjam, hogy lehetetlen Magyarországon átutazni, hogy naponta ne érezzen valaki együtt a magyar nemzet ártatlan áldozataival. Egy nap meghívást kaptam egy orvos otthonába, aki a korábban Angliában élt zsidó embernek a barátja és hitsorsosa. Róla az egész városban a legmagasztalóbb beszámolókat hallhattam, szép saját vagyona volt és dicséretreméltó bőkezűséggel saját költségén alapított kórházat és gyógyszertárat a szegények részére. Megjelenésében teljesen magyar volt. Azzal a kitüntető örömmel fogadott, mely a társasági érintkezésben jellemző erre a népre s ez társult nála keleti megfontoltsággal. A lánya, az ifjúság első teljes virágzásában és szépségében lévő fiatal hölgy, a jó társaságbeliek fesztelen szerénységével fogadott engem, elbűvölően beszélt franciául. De az anyját, aki nagy karosszékben ült és fáradtan mosolyodott el, amikor a férje neki bemutatott, a gondok vagy hanyatló egészségének ólomsúlya nyomasztotta. Kevésbé is vett részt társalgásunkban. Levertségének titka hamarosan kiderült. Egyetlen fiuk belekeveredett a forradalomba, a többi menekülttel Törökországba ment, ahol áttért muzulmánnak.

„A magam részéről", — mondta az érdemes öreg úr, aki nem vett részt a forradalomban — „fel sem tudom tételezni, hogy mindörökre el legyek választva a fiamtól, és éppen ezért — bár egyetlen fiam — amennyire csak tudom viselem ezt, de a szegény feleségem — tudja, hogy az asszonyoknak nincs olyan erős természete mint a férfiaknak —" És mihelyst ezt kimondta, mintha mutatná, hogy milyen gyenge bölcselkedés ez a természettel való küzdelemben, a könnyek kezdtek lecsorogni az orcáján. S folytatta: „Így, én éppen Bécsbe készülök utazni, avégett, hogy utánanézzek vajjon lehetséges a fiamat hazánkba visszahozni, nem számít, hogy mennyi áldozatba kerülne ez nekem."

Mondanom sem kell, hogy egy ilyen jelenet során az én eltökélt megszállottságom a magyar politikai ügyekben való pártatlanságra nyomban helyt adott a magyarok szenvedései iránti rokonszenvnek. Oly mértékben, melyet ritkán éreztem, amikor az elnyomó magyar uralomról olvastam vagy hallottam. És ezeknek az embereknek mindent mondtam, amit csak leleményességem suggalt, hogy rámutassak a legmegfelelőbb módra, melyen visszatér az elveszett fiú az őt síráto édesanyjához. És itt ki sem tudom fejezni, hogy mennyire helyeslem azokat az erőfeszítéseket, melyeket Lord Palmerston tett követünk Sir Stratford Canning útján[11] — akinél nem hiszem, hogy van alkalmasabb vagy jobban megfelelő diplomata brit szolgálatban —, hogy előmozdítsa a törökországi menekültek közül azoknak a szabadulását, akiket csak a pillanat izgatott elhatározása ragadott el és akik nagyon is megérdemlik az együttérzést.

Kossuth az éles eszű jogász világosan ismerte Ausztria Magyarországra vonatkozó törvényadta és történelmi jogait. Ő jól tudta, hogy magyar katonai erő megteremtése Pest központtal az osztrák birodalom egységének szétszakítása. Ő jól tudta, hogy egészen a forradalomig egyetlen osztrák miniszter sem merészelte volna megszüntetni a magyar alkotmányt, anélkül, hogy egész Európa fel ne háborodott volna a törvényesség mellőzése miatt. De azt is jól tudta, ha Magyarország az ököljogot alkalmazza, hogy széttörje az osztrák birodalmat, az bizonyosan maga után vonja, hogy Ausztria is az ököljogot alkalmazza a polgári Magyarországnak, mint „államnak az államon belül" való megsemmisítésére. Ő, az éles elméjű jogász jól tudta, hogy a magyar királytól az osztrák birodalom szétszakítására kikényszerített beleegyezést sohasem fogják eltűrni az alkotmányos osztrák császár felelős tanácsadói. És ő, a tapasztalt jogász és hírlapíró tudta azt is, hogy a törvények szentesítésének átruházása a koronáról a nádorra — aki bár a korona által javasolt személy, de a rendek választott tisztségviselője — gyakorlatilag a monarchikus alapelv kiiktatása az alkotmányból. Magyarország ugyanis nem egy távoli tartomány, hanem egy szomszédos királyság. Ő tudta azt is, hogy a Habsburg-ház szorosan, bensőségesen és elválaszthatatlanul azonos az Osztrák Bank hitelével. És azzal, hogy kitiltotta az előjegyzett tőkén nyugvó osztrák bankjegyeket akkor, amikor az itáliai nehézségek miatt szorított a csizma, erkölcsi és pénzügyi hadüzenetet küldött az osztrák birodalom katonai és pénzügyi integritása ellen. És tudta, hogy mindez Ausztriát arra készteti, hogy az ököljoggal szemben ököljogot alkalmazzon.

Mindezt Kossuth tudta mint jogász. De ezt a magyarok nagy többsége nem tudta, mert tízezer ember között még egy alkotmányjogász sincs, hogy pontosan meg tudja mondani, hol végződnek a törvényes és megfontolt módszerek és hol kezdődnek a terrorisztikus és törvénytelen módszerek, melyek a szabályos alkotmányos cselekvés álarcát öltik fel. Ők csupán Jellasich betörését látták és a felháborodás ragadta el őket elfeledkezvén az előzmények láncolatáról, amelyek kiváltották ezt a lépést. Ha igaz, hogy Batthyány és Kossuth voltak a figyelembe veendő támadók, az ugyancsak igaz, hogy az osztrák miniszterek a legszilárdabb törvényes és történelmi alapon állva, ezzel a támadással nem szegezték szembe azt a teljes nyíltságot, egyenességet és őszinteséget, melynek alkalmazására Ausztria alapos és vitathatatlan jogai felhatalmazták őket. A *lex*

11 *Palmerston, Temple Henry John* viscount (1784—1865) angol államférfi, 1830—1841, majd 1846—1851 között külügyminiszter. Támogatta a szabadságharc törökországi menekültjeit az osztrák és orosz üldözéssel szemben. — *Canning, Stratford* sir, viscount (1788—1880) angol diplomata, 1827—27 és 1831—32-ben, majd 1841—1857 között nagykövet Konstantinápolyban, ahol sikeresen érvényesítette kormánya befolyását az orosz hatalmi törekvésekkel szemben.

talionis[12] (hiszen a kodifikált jog egyértelműen ki van zárva) kielégítést kapott nehány főkolompos személyével és természetesnek veszem, hogy a teljes és tökéletes közkegyelem mindenki más számára egyaránt megfelelő és bölcs lépés lett volna. És azzal, hogy lehetőség nyílt a két ország polgári uniójára, úgy gondolom, — azokból az okokból, melyeket később kifejtek — még a lex talionis alkalmazásának hasznossága is kétséges volt.

Beöthy Ödön képviselő, akire visszaemlékezem Pozsonyból — egyike volt a legerőteljesebb szónokoknak az országgyűlésen — nagyváradi születésű s ennek a városnak a képviselője.[13] Belekeveredett a forradalomba, menekülnie kellett és Nagyváradon hallottam, hogyan öltözött parasztruhába, zsíros *bundába* (az eredeti szövegben is magyarul M. Gy.) és széles karimájú kalapba és a Kárpátokban élt egy ideig pásztorként. Azóta találkoztam ezzel az úrral Londonban és elmondta nekem hogyan utazott át Bécsen anélkül, hogy felismerték volna, bár nagyon is jellegzetes külsejű ember. Inkognitóját úgy biztosította, hogy leborotválta dús ősz szakállát, levágta hosszú fürtös haját. Parókában, borotvált állal és festett szemöldökkel a legjobb barátja sem ismerte volna fel. Röviden szólva, nem hiszem, hogy az első francia forradalom óta volt-e Európában olyan történelmi esemény, mely annyira bőséges lenne „hajmeresztő menekülésekben és a csatamező megható és véres történeteiben", mint a legutóbbi magyar háború.

Nagyvárad a magyar mozgalom alatt a hadsereg nagy arzenálja volt. Miután engedélyért folyamodtam, hogy megnézhessem az erődöt és a kiterjedt harci tevékenység különböző színhelyeit, egy egész napot szántam erre a dologra. Először az erődbe mentem, ahol még megvannak a régi török védőfalak és bástyák,[14] melyeket a feudális kor magas falainak és tornyainak tovatűnése után építettek, de azelőtt, hogy Vauban és Cohorn[15] matematikai leleményessége a védelem új rendszerét teljessé bonyolulttá tette. De az ötszög alaprajzú központi épület újonnan épült volt. Az orosz hadjáratot megelőző tél során itt működött teljes erővel a bankjegy-nyomda, a gyutacsgyár és egyéb hadfelszerelési kisüzemek. Az összes hadianyag közül az első lett a legfontosabb és a többiek beszerzésének a titka. De ezek az idők különböztek attól a kortól, amikor Krőzus megmutatva arany kincseit arról értesült, hogy a vas azoknak is parancsol. Mert Magyarországon a papír parancsolt a vasnak, tekintet nélkül a tőkére, amin a brit rendszerű bankélet nyugszik — egyszerűen *eo ipso* olyan módon, mely ismeretlen a mi eszes északi szokásainkban. Röviden szólva, Nagyvárad több féle módon is Brummagem volt.[16] Az ágyúkat itt fúrták miután a városon kívül Szentmárton erdejében öntötték azokat, és sok más épületet mutattak nekem, melyek a különböző műveletek helyei voltak. De már nem voltak látha-

12 *lex talionis* = a megtorlás joga, a „szemet szemért elv" alapján.

13 *Beöthy Ödön* (Nagyvárad, 1796 — Hamburg, 1854) reformpolitikus, 1830-tól Bihar vármegyei országgyűlési követ, 1848 tavaszán bihari főispán, majd decembertől erdélyi kormánybiztos. Emigrációja során Londonban, később Hamburgban élt.

14 A nagyváradi várat a későbbi erdélyi fejedelem II. Rákóczi György még mint váradi kapitány 1640—1642 között erősítette meg. A török 1660. augusztus 27-én foglalta el hosszú ostrom után, az új erődítésrendszert Husszein pasa építtette. A várat 1692. június 5-én foglalták vissza a császári hadak.

15 *Vauban, Sebastien de la Pétre* (1633—1707) francia hadmérnök, marsall. A várerődítés korszakos újítója, elsőnek épített terepviszonyokhoz alkalmazott erődítményeket. — *Cohorn,* helyesebben *Coehoorn, Menno van* (1641—1704) holland hadmérnök, a várépítészet egyik megújítója.

16 *Birmingham* tájnyelvi neve. Birmingham az angol fegyvergyártás fő központja volt.

tók a jelei az ott végzett gigantikus munkának, kivéve néhány fel nem használt templomi harangot, melyeket nem alakítottak át ünnepi rendeltetésükből sebeket és halált osztó küldetésre.

A nagy kiterjedésű fegyverműhelyben nem láttam egyetlen reszelőt, fűrészt, závárt, puska, illetve ágyúcsőt, de láttam hatalmas mennyiségben felraktározott gabonát. És visszaemlékezve a háborús energia példátlan fellángolására, melynek a színhelye Magyarország közepének ez a nagy síksága volt, nem tudtam másra gondolni, mint Magyarország történelmének arra a nagyon jelentős és érdekes fordulatára, mely az ide behozott német telepesek nagymértékű befolyására történt, mellyel a Nagyváradtól délre a Tisza és a Kárpátok, a Körös és a Maros közötti szélesen elterjedő gazdag, de műveletlen földeken létre jöttek az első települések. És ha áthatolunk a jelen háborúinak és politikai eseményeinek esetlegességein a nemzeti fejlődés mélyebb forrásáig, a magyar kérdés közvetlen kapcsolatba kerül a római birodalom bukása utáni világtörténelmi nagy áramlattal."

* * *

Paton útikönyvének egy későbbi fejezetéből derül ki, hogy mit értett az alatt, hogy Magyarország történetének legfontosabb fordulata a török felszabadító háborúk után a német telepesek megjelenése. Azt írja, hogy mindaz, amit Magyarországon látott és amit történeti olvasmányaiból merített, azt bizonyítja, hogy a német elem nevezhető az intellektus és az állhatatos munka tartalékának és az ázsiai elem pedig a parancsolás és az erőszakos fizikai erő képviselőjének. Történeti okfejtése során egybe vonja a hunokat, a magyarokat és a törököket, akiket ugyan a szenvedélyes bátorság, a vendégszeretet, a bőkezűség jellemez, de nem kedvelik a munkán alapuló civilizációt, csak a mások munkája eredményének fényűző felhasználását. Így szerinte a XVIII. századi német telepítés és várható folytatása Magyarország békés meghódítása s jóval nagyobb csapás a túlzó-magyar elnyomás lehetőségére mint egy tényleges katonai megszállás, hiszen hadseregeket szét lehet verni, de a telepítés szélesen elágazó rendszerét nem. Az 1848—49-es forradalomban és szabadságharcban végül nem is lát mást, mint egy olyan nép hősiességének és lelkesedésének a legragyogóbb kitörését, mely inkább szereti az uralkodást mint a szabadságot.[17]

Könyvének itt közre adott fejezete is mindenképpen hasznos történeti forrás. Leglényegesebb következtetésünk mégis az, hogy az osztrák császárság és a magyar királyság területeit többször beutazó, magát pártatlannak ítélő angol utazó, sok érdekes megfigyelés mellett, mennyire nem volt képes helyesen megítélni azokat a történeti, gazdasági-társadalmi és politikai tényezőket, melyek a magyar polgári forradalomhoz és szabadságharchoz vezettek. És ebbe bele kell értenünk azokat a megállapításait is, melyek súlyos bírálattal illetik a magyarság és az ország más népei közötti politikai relációkat, bele értve a Kossuth-kormány túl elkésetten hozott intézkedéseit a nemzetiségiekkel való megbékélés sőt forradalmi összefogás érdekében.

Végül is ez a sokat látott, tapasztalt, de egyáltalában nem „pártatlan" angol utazó semmiképpen nem érzékelte népünknek történelme századai során megtett útját s az anyagi és szellemi kultúra terén elért eredményeit a középkorban és az újkorban. Így válhattunk szemében a Kárpát-medencén belül a hunokkal, sőt a törökkel (!) azonos történelem alakító tényezővé.

17 *Paton* i. m. 254, 257, 258.

György Módy

AN ENGLISH TRAVELLER IN BIHAR COUNTRY AND NAGYVÁRAD IN FEBRUARY, 1850

This source-study, accompanied by some explanatory words by the above author, presents in Hungarian translation a chapter of the book *The Goth and the Hun* (London, Richard Bentley, 1851) by Andrew Archibald Paton (1811—1874), English writer and diplomat. Paton visited Hungary several times, and he started his journey referred to above not long before the surrender of the Hungarian Army to the combined forces of Austria and Russia at Világos. After sojourning in Transylvania, he travelled to Pest-Buda via Nagyvárad, Debrecen and Szolnok and then, back to Vienna through Pozsony (Bratislava) and Upper—Hungary. In the chapter presented here he gives a description of his impressions of Bihar-County and the town Nagyvárad. This chapter in an excellent example of what he thought of the Hungarian bourgeois revolution and fight for independence of 1848—49 on the one hand, and what his judgement was of the historical role of Hungary and the Hungarians on the other. Impartial as he wanted to seem, this extremely well-informed English traveller gave a very much biassed account of the Hungarian fight for independence. In his view, the Hungarian reform-movement and Kossuth himself can be held responsible for the attack against the unity of the Empire which, quite justifiably, provoked the most brutal political-military retaliation of the part of the Austrian government, and the quieries whether the Hungarians and their government were honest in their intentions to remedy the grievances of the nationalities living in Hungarian territory. Ha fails to recognise the cultural results of Hungarian civilisation achieved in the course of the history of the country or, in a better case, he failed to notice them, as for example, in the description of Nagyvárad he points out that he found no trace, either in that town or elsewhere in the country, of civilised life in medieval Hungarian kingdom or of the period of pre-Turkish occupation. He gives an undue emphasis to the role of Germans settled in Hungarian territories who, in his view, introduced „civilisation" to this land, and he goes as far as to say that the role of Hungarians in shaping the history of this country was in no way different from that of the Huns and Turks. In his view the Hungarians are generous, courageous and hospitable, but incapable of creating a civilization of the own through work, preffering to it the utilization for this purpose the achievements of other peoples. Admitting that his criticism of the relation between Hungarians and other nationalities in the country is not unfounded, his biassed attitude is revealed by his acceptance of the theory of the so-called Daco-Roman continuity without any recervation, by his failure to find any social causes in the oppression of the Slovak population, and by stating that the Hungarians bent for commanding but unfitted for liberty, are responsible for the backward state of the nationalities in matters of culture.

Ruszoly József

Megtámadott képviselőválasztások Bihar vármegyében (1861—1913)

A választási bíráskodás évszázados hazai történetét bemutató monográfiámban az állam- és jogtörténet módszereivel megkíséreltem a petícióval megtámadott képviselőválasztások történetének feldolgozását.[1] A petíciós ügyeknek szakszerű csoportosítása, szükség esetén az egyes esetek részintézmények szerinti tördelése azonban megnehezítette, hogy a bennük rejlő események időbeli és területi összefüggéseit teljes történeti alapossággal bemutassam. Az előmunkálatok során megpróbáltam a hazai választási bíráskodási geográfia vázolását is, a sok ismeretlen „külső" tényező miatt azonban egyelőre csupán néhány fontosabb tény rögzítéséig jutottam el. Megállapítottam pl., hogy kisebb korszakokban — így a kiegyezés tájékán és 1905 után — egyes, főként *a vegyes nemzetiségű törvényhatóságokból az átlagnál több választási petíció érkezett.* Szatmár, Szilágy és Arad vármegyével együtt ezek közé tartozott Bihar is, melynek színmagyar választókerületeiből szinte egyáltalán nem, a vegyes nemzetiségű, ill. túlnyomórészt román jellegű kerületekből viszont annál inkább futottak be panaszok, ill. kérvények az eljáró szervekhez.[2]

Munkám végeztével szívesen vállalkoztam arra, hogy a szülőföldünk múltjának gondozását ellátó *Bihari Múzeum Évkönyve* számára megírjam a dualizmus végéig terjedő időszak megyebeli megtámadott választásainak cseppet sem felemelő történetét. Bár az esetek között jól érzékelhető időbeli és területi kapcsolat van, a megtámadott választások története önmagában véve csakis *töredékes jellegű lehet,* és csupán mozaikszerűen illeszthető be az egykori vármegye egyelőre még megíratlan történetébe. Eredeti forrásanyagomat, a Magyar Országos Levéltárban őrzött petíciós iratokat és a képviselőházi nyomtatványokat elsősorban a korabeli sajtó híradásainak felhasználása révén egészítettem ki. Igyekeztem fölkutatni a választásokkal kapcsolatos állandó bizottmányi és köz-

1 *Ruszoly József:* A választási bíráskodás története Magyarországon. Kandidátusi értekezés, kézirat (Szeged, 1976) 596+65 l.; megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában és az Országgyűlési Könyvtárban. Értekezésem javarésze A választási bíráskodás Magyarországon 1848—1948 címmel e tanulmánnyal egyidejűleg jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál.

2 Magyarországon a választási bíráskodást — eredeti nevén: mandátumigazolást *(verificatio)* — a polgári népképviseletről rendelkező 1848: V. tc. vezette be, mégpedig klasszikus francia rendszerben, a képviselőtábla országos ülésén történő döntéshozatal formájában. Egy angol mintájú házszabálymódosítás következtében a kiegyezés utáni törvényhozási ciklustól kezdve a ház bíráló bizottságai látták el e feladatot (1869—1901), a századfordulótól a polgári demokratikus forradalomig terjedő időszakban pedig egy újabb angol példa nyomán e hatáskörrel felruházott kir. Curia járt el, de mellette szűk körben a ház szervei is tevékenykedtek (1901—1918). A kiegyezés utáni megoldáshoz visszatérő nemzetgyűléseket (1920—1926) követően a Közigazgatási Bíróság vette át e hatáskört (1927—1944), végül pedig a vegyes rendszerű Választási Bíróság látta el e feladatot (1945—1948).

ponti választmányi anyagot is. Ebből az egyébként töredékesen fennmaradt anyagból azonban ezúttal csakis a szorosan vett témánkat közvetlenül érintő részeket dolgozhattam föl, hiszen az 1848-ban bevezetett *népképviselet* teljes megyebeli története túlnőne témánkon.[3]

Elöljáróban még csupán azt említem meg, hogy az 1848: V. tc. Bihar vármegye számára a külön kezelt Nagyváradot nem számítva 12 képviselő választását tette lehetővé. Ennek megfelelően a vármegye állandó bizottmánya a municipium területét *12 választókerületre* osztotta.[4] E kerületi beosztás 1914-ig alig változott valamit. A megyebeli választókerületekről, különösen azok nemzetiségi összetételéről egy 1912-ben készült igen alapos statisztikai összeállítás tájékoztat bennünket. Eszerint az első világháború előtt a bárándi, a berettyóújfalui, a bihari, a hosszúpályi, a nagyszalontai és a székelyhídi kerület majdnem kizárólag, legalábbis túlnyomórészt *magyar*, a margittai és az ugrai erős román kisebbséggel rendelkező, de magyar többségű *vegyes*, a belényesi, az élesdi, a magyarcsékei és a tenkei választókerület pedig magyar kisebbséggel rendelkező *román* jellegű választókerület volt.[5]

Az *1861. március 14—15-i* Bihar vármegyei választások nyomán két petíció került a képviselőház asztalára. A *belényesi* kerületben, ahol 1848-as választás alkalmával vérengzések voltak[6] és „a magyarság a szavazóknak alig egyhatodát" tette, két román jelölt küzdött a mandátumért. A magyar nemzeti zászló alatt fölvonuló „magyar—román párt" jelöltje Pap János görög nem egyesült esperes volt, aki az értelmiségen — ti. a vármegyei tisztikaron — kívül „a józanon gondolkozó s el nem tántorítható nép többségére" támaszkodott; a kék-sárga-fehér, „idegen színű" lobogó alá gyülekező „oláh-párt" jelöltje pedig Paál [Pável] Péter ügyvéd volt, akit a kerület székhelyén működő görögkatolikus püspökség, a román gimnázium tanári kara és „a belényesi összes románság" pártolt. Az utóbbi jelölt és pártja kétségkívül román nemzeti törekvéseket vallott; egy Belényesi álnevű levelező még azt is tudni vélte, hogy „a román nemzet boldogságát s jövőjét Magyarországon kívül keresi".[7] Noha ezt később Paál támogatói nyilvánosan megcáfolták, bátran vállalták zászlajukat, melyet a főispáni beiktatás alkalmával is használtak és öntudatosan vallották: „... mi ... itt akarunk boldogok lenni, azon a helyen, amelyet az anya természet nekünk kijelölt".[8]

A Pap János 881:352 arányú győzelmével végződő választás ellen maga a bukott jelölt és 40 híve — román tanítók, tanárok, görög nem egyesült és görögkatolikus lelkészek és több „belényesi lakos" — küldött petíciót a képviselőházhoz. A panaszosok szerint a választás előtti napokban a kerület egyik részében Kaffka Károly ügyvéd, választási elnök, másik részében pedig Sztupa Ignác főszolgabíró a falvakat sorrajárva *„tiszti tekintélyöket felhasználva"* azzal ijesztgették a népet, hogy Paál Péter a püspökséggel együtt vissza fogja állítani a robotot és a dézsmát, a faizási jogot pedig elveszi. Hasonló állításokat tulajdoní-

3 Igen nagy kár, hogy Bihar vármegye központi választmányának a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött fondjában 1920 előtti anyag nem maradt fenn, az állandó bizottmányi jegyzőkönyvek alapján így is betekintést nyerhetünk a korábbi képviselőválasztások történetébe. Az Országos Levéltárban az általunk elsődlegesen használt petíciós iratok mellett ugyancsak található a bihari választásokkal kapcsolatos más anyag is.

4 HBmL Bihar vm. áb. 439—1848. jkv. sz.

5 OL Belügyminisztériumi levéltár, elnöki iratok 1914—19—24. Bihar vm.

6 HBmL Bihar vm. áb. 2138. és 2139—1848. jkv. sz.

7 S 1861. márc. 22., vö. PN 1861. márc. 29. (esti)

8 S 1861. ápr. 6.

tottak Lázár Mihály alszolgabírónak is, aki esküdtjével és a perzekutorokkal a vaskohi úton érkező választókat a szavazási színhelyül is szolgáló városkocsma udvarába terelte, ahol „erkölcsi és anyagi erőszakot" követtek el velük szemben. Paál Péterék azt is panaszolták, hogy a főszolgabíró pénzígérettel csábította a szavazókat, amikor pedig ez nem vezetett célhoz, akkor hivatalos hatalmával visszaélve megfenyegette őket. Mindezt az elnök eltűrte, mi több, nem engedte meg, hogy a vesztes jelölt hívei a választási jegyzőkönyvet „megjegyzéssel" írják alá. A peticionáló párt két bizalmijának — Román Józsefnek és Boncz Áronnak — a választás harmadnapján, március 17-én kiállított 12 pontos nyilatkozata, amely több belényesi lakos bizonyítványával együtt a petíció melléklete volt, valószínűsítette a hivatali visszaéléssel párosult izgatás és vesztegetés megtörténtét. A ház III. igazoló osztálya ezen, nyilvánvalóan érdekeltek által kiállított nyilatkozatokat nem tekintette bizonyítékoknak, a bennük állított egyes tényeket pedig egyszerűen nem minősítette érvénytelenségi okokká. Kiemelendő azon megállapítás, hogy *„a' választási elnök, 's a' választásnál jelen volt Bihar megyei tisztviselők bepanaszolt eljárását törvény ellenes beavatkozásnak nem tekinti"*. E vélemény jól illeszkedett az 1861-es képviselőház hasonló állásfoglalásaihoz, amelyekből megállapítható, hogy a képviselők a frissen újjáválasztott alkotmányos tisztviselőknek a választásokra gyakorolt befolyását éppenséggel nem vették rossznéven.[9]

A vegyes nemzetiségű[10] *margittai* kerületben hárman is felléptek: közülük 1861. március 15-én az „értelmiség" által támogatott Miskolczy Károly, 1848—1849-i alispán és bárándi képviselő 556 vokssal szerezte meg a mandátumot a 188, ill. 146 szavazatot kapott Klobusiczky Ágostonnal és Dobozy Istvánnal szemben. A Pesti Napló levelezője szerint a választók önállóan, éretten viselkedtek, bár a választás elhúzódása miatt Margitta választópolgárai közül sokan nem szavaztak. „Megválasztott szilárd jelleméért s alapos tudományosságáért közszeretet tárgya. Az értelmiség mind az ő részén állott".[11] A Klobusiczky-párt által 936 aláírással előterjesztett petíció a pártosan vezetett szavazás mellett a kerület lakosságának 1/3-át kitevő románságot sújtó összeírási kihagyások ellen tett panaszt. Az V. igazoló osztály vizsgálatot indítványozott, amit a ház a megyebeli Csengery Antal, valamint Almásy Sándor és Csiky Sándor ellenzése dacára, Ürményi Józseffel és Madarász Józseffel egyetértve el is rendelt, foganatosítására pedig a szatmári Domahidy Ferencet küldte ki. Az ő betegsége folytán végülis Décsey László szilágycsehi képviselő vizsgálta ki az ügyet, 1861. július 30-án kelt igen alapos jelentését és annak mellékleteit azonban a ház idő előtti feloszlatása miatt nem bírálhatta el.

A vizsgálat nem igazolta a peticionálókat. Az állítólagos összeírási kihagyások kapcsán a vizsgálóbiztos azt állapította meg, hogy — miként már 1848-ban is megtörtént[12] — egyes községek lakosai az összeíró küldöttség kapacitálása ellenére sem iratták össze magukat, attól tartván, hogy „a birtok bevallás által határaik felosztása czéloztatik". Vámoslázban olyan nagy ingerültség támadt, hogy az összeírók időnek előtte, előfogat nélkül voltak kénytelenek távozni. A panasz azon állítására, hogy kizárólag a későbbi képviselő híveiből álló össze-

9 KL61/III—34., 75.; KN61 I. 38.

10 A vizsgálóbiztos összesítése szerint a kerület 2504 választójából 1252 magyar, 750 román, 79 tót (szlovák) volt, a fennmaradó 423 között magyarok és románok egyaránt voltak.

11 PN 1861. márc. 29. (e.)

12 *Csizmadia Andor:* A magyar választási rendszer 1848—1849-ben (Az első népképviseleti választások) (Bp., 1962) 91.

írók munkájuk során korteskedtek volna, a küldöttség tagadólag felelt, bár elismerte, hogy ha megkérdezték őket, *privatim* elmondták véleményüket. „Ez alatt a' szó alatt: *kortes* — nyilatkozta Szabó István összeíró — értünk oly egyént, ki a' a maga elvét vagy emberét minden kényszerítő okból más nyakára fel akar[ja] tólni, a' mellett hazudik, itat, azt dicsérgeti még olyanokkal is, mik nem valók 's ígéretet tesz valakinek, csak hogy ezt az embert pártolják."

A szavazási sorrenddel összefüggő panaszponttal kapcsolatban el kell mondanunk, hogy ezt a törvény nem rendezvén, az országos gyakorlat két megoldást alakított ki. Voltak megyék, melyekben a községeket a választás székhelyétől való távolságuk sorrendjében szavaztatták, ami kétségtelenül méltányos volt a távolabb lakókkal szemben, de igen elkeseríthette az utoljára maradó főhely választóit. Másutt — így Biharban is — 1848 óta alfabetikus sorrendben szólították az egyes községeket, a székhely választóit azonban itt is utoljára hagyták. E megoldás kétségtelenül egyszerű volt, bár — mint 1848-ban Nagyszalontán is történt[13] — szintén sújtotta a székhely választóit. Mivel az első népképviseleti választásokon általában az egyes községek szavazói ugyanazon jelöltre voksoltak, így sorrendjük egyben a pártok szavazási rendjét is jelentette, miért is azok megbízottjai olykor a központi választmány által elrendelt vagy pusztán a szokás által kialakított gyakorlattól el kívántak térni. Ilyen törekvéseknek lehetünk tanúi ebben az esetben is.

A választási aktus megnyitásakor Fráter József elnök — kinek semlegességét a panaszosok sem vitatták — kihirdette, hogy a szavazás a községek alfabetikus sorrendjében történik; vele szemben Gruden Imre helyettes elnök, aki egyébként Miskolczy Károly sógora volt, megkísérelte „a népesebb községek előbb szavazásának indítványozása által" a betűrendet megbontai. Bár ez eleve nem sikerült neki, délután négy órakor az ebédelő elnök helyét átvéve „a már bent állott Keresztúr községet mellőzve... a sógorát éltető népes Szalacs községet hívta szavazásra" azzal az indoklással, hogy ők távolabb laknak, pedig — érveltek a peticionálók — ilyen alapon Piskolt, Vasad, Szocset, Verzár és Várvíz községek román szavazóit előbb kellett volna a szavazóasztalhoz engedni. Az elnök e rendbontáson felháborodva a küldöttség más tagjaival együtt elhatározta, hogy visszatér a községek eredeti sorrendjéhez. Időközben azonban Szalacs miatt több község éhes és átfázott választói „elugrottak", éjjeli nyugalomra tértek, a margittaiak pedig „éjjeli őrködéssel" voltak elfoglalva. A petíció szerint a visszatérő elnök azt is kijelentette, hogy a betűrend felrugása miatt elmaradt szavazókat „jogaik gyakorlatában hátráltatva látván, azok szavazatait másnap beveendik". Miután azonban a szalacsiak szavazása éjjel 11 órakor befejeződött, az elnök — egyébként a folyamatos szavazást rendelő törvénynek megfelelően — tovább folytatta a voksolást, amiben jórészt csak a városházán éjszakázók vehettek részt, és amikor már hajnali három óra tájt senki sem jelentkezett, Miskolczy Károly többségének megállapításával véglegesen lezárta az aktust.

A vizsgálat konstatálta a szavazási sorrend megsértését, bár a vizsgálóbiztos hangsúlyozta, hogy Szalacs választói után még 303-an voksoltak, köztük „Klobusiczky Ágoston úr részére Ottományból, Monos-Petriből, Szunyogdról ezután adattak tömeges szavazatok", aki tehát akart, az a helyettes elnöki változtatás dacára élhetett jogával.

Igen nagy súllyal esett latba a másnapi szavazásra vonatkozó állítólagos elnöki ígéret is, mire nézve a vizsgálat nem volt teljesen egyértelmű. E kijelentés

13 Csizmadia, 111., 134.

„igaztalanságát" Décsey László az érintettek írásbeli nyilatkozataira hivatkozva megállapította ugyan, ők azonban nem mindenben voltak egy véleményen. Maga Fráter József úgy emlékezett, hogy „a zavaros helyzetben tehetett ugyan ilyen nyilatkozatot, amiről egyébként csak a végig mellette tartózkodó „néhány előkelő" tudhatott, ez azonban csak feltételes jellegű volt, melyhez mindjárt hozzáfűzte, hogy mindvégig kitart a folyamatos szavazással, amíg csak választó jelentkezik. Mást nem is tehetett. Kaba Miklós esküdt is úgy vallott, hogy az elnök előttük kijelentve, miszerint „szavazást — ha két nap és két éjjel is van — meg nem szünteti", neki, valamint Fráter Zsigmond esküdtnek és Barányi Géza csendbiztosnak meghagyta, hogy hozzák a választók tudomására, miszerint „szavazatukat más nap reggel is beveszik, mert ő addig fogja a szavazást folytatni, míg csak egy szavazó jelentkezik". Hasonlóan emlékezett a másik esküdt is, a csendbiztos viszont azt tanúsította, hogy neki az elnök azt hagyta meg, hogy a hazaszéledt szavazókat másnap reggel 9-re állítsa elő, mivel azonban az aktus már éjjel befejeződött, e feladatának nem tehetett eleget.

Mindebből annyi kétségtelenül megállapítható, hogy az elnök nem egészen egyértelmű kijelentései után törvény szerint fejezte be a szavazást. Azt ma már korabeli állásfoglalás híján nem lehet eldönteni, hogy a másnapi szavazás ígérete mennyire volt félrevezető, s — mint feltételezhető — mennyiben szolgált esetleg csupán ürügyül a panaszkodásra.

A petíció azon pontjával kapcsolatban, mely szerint a választás alatt három lövés esett, s ennek „hallattára az 1848ki választáskori sajnálatos vérengzésre[14] vissza emlékező románok közül többen rémülettel és baljóslatulag hazaoszlottak", a vizsgálóbiztos azt állapította meg, hogy a pandurok fegyverei véletlenül sültek el a nagy tolongásban. A lövések a padlásra fúródtak, azokat így „csak is a rossz akarat nevezhette szándékosoknak", a tanúk egyébként szintén azt igazolták, hogy miattuk senki sem futott el.

Végeredményben megállapítható, hogy e választás más korabeli szavazásokhoz hasonlóan nem nélkülözte ugyan a szabálytalanságok által kiváltott izgalmakat, ezek azonban inkább csak ürügyül, semmint valódi alapul szolgáltak a petícióhoz. Jól muttják ezt a vizsgálóbiztosnak a jobbára magyar választókkal való petícióaláíratás körüli machinációkat feltáró megállapításai is, miszerint az illetők — így pl. 16 ottományi is — nem is tudták, hogy mit írnak alá. Décsey László véleménye abban csúcsosodott ki, hogy „ezen egész folyamodás a' kisebbségben maradt Klobusiczky-pártnak helytelen eszközökkel lehető győzelemre jutásának rosszul kiszámított megkísértése volt, 's az egészben a legbotrányosabb, hogy a nép félrevezetésére Borky Bertalan gazdatiszten kívül Lakatos László szolgabíró úr, községi jegyzői: Bogdandy Antal és Galgóczy Jósef által működött".[15]

A megyében — miként az egész országban — az *1865—1868. évi* országgyűlés képviselőházának megválasztása még több összeütközésre és panaszra vezetett. Biharból ugyan „csak" három panasz érkezett, de két másik választás kapcsán is kifogások jutottak a ház elé.

Az 1865. november 27-i *margittai* választáson Klobusiczky Ágoston ismételtel alulmaradt a megyét uraló baloldali irányzattal szemben, melyet itt ezalkalommal Baranyi Ágoston képviselt, aki később másodalispán, 1876-ban pedig a frissen szervezett Szilágy vármegye főispánja lett. A jobbpárt petíció lényegileg egyetlen vádot hozott fel, nevezetesen azt, hogy a megválasztott képviselő meg-

14 HBmL Bihar vm. áb. 2140. és 4096—1848. jkv. sz.
15 KL61/III—46.; KN61 I. 49—50.

bízottja előzetesen írásban szerződött Vlád János vasadi jegyzővel arról, hogy a községbeli szavazatokat 65 forintért megveszi. A petíció mellékleteiből kitűnően a megállapodás igen valószínűen megtörténhetett. Kővári Gábor széltallói bíró vallomásából kitűnően Kosztin Tamás szolgabíró, a harmadik, román jelölt visszalépése után a két magyar párt között versengés támadt a románság szavazataiért, így a vasadiakéért is, akik Klobusiczky kortesei előtt kijelentették, hogy nem csatlakozhatnak, mert már el vannak kötelezve Baranyinak.

Poroszlay Sigmond és társai 1866. december 31-én kelt védőiratukban elmondták, hogy Klobusiczky 1848 óta háromszor lépett fel a margittai kerületben, de mindannyiszor meg is bukott. Pártfőnöke, Lakatos László ügyvéd pedig a bukások után „kérelmezett" a nevében. Ez alkalommal a jobboldal igénybe vette a provizórium hivatalnokainak segítségét is, megyei pandurokkal küldette szét zászlóit a községekbe, sőt a főispán nevét és jelöltjükkel való barátságát hivatalígéretekre, ill. az abból való elmozdítással való fenyegetésre használták fel. Ezen túlmenően itatták a választókat a választás előtt és alatt egyaránt, majd pedig amikor Baranyi Ágostonnak már „általános többsége volt", az egyedül hátramaradt Vasad község szavazói közé tolakodva 5—5 forintot ígértek egy szavazatért. Igen érdekes a vasadi Papp Pál lelkésznek és Vlád János jegyzőnek az ellenkérvényhez mellékelt tanúsítványa, amely hallgatott ugyan az inkriminált 65 forintról, de elmondta a csatlakozás történetét. Eszerint a margittai református paplakba, ahol a szavazás előtti percekben Baranyi Ágoston is időzött, a románok küldöttséget menesztettek, melynek tagjai Terniván János szentlázári görög egyesült és Ursz Pál terebesi „keletegyházi" lelkészek voltak, akik előadták, hogy abban az esetben nem léptetik fel saját jelöltjüket, ha Baranyi kötelezi magát, hogy *„a' nemzetiségi kérdésekben a' román követekkel szavazand"*. A magyar jelölt a jogegyenlőségre hivatkozva nem fogadta el e feltételt. Délben újra népes román küldöttség kereste fel Papp Pál vasadi görög egyesült lelkész vezetésével, aki „a kérdéses ügyet mindnyájuk hozzá szóllására előterjesztvén, eszmecsere keletkezett", minek nyomán a románok Baranyi mellé állottak. Hogy e megállapodásban szó esett-e a kérdéses pénzösszegről vagy nem, arról természetesen nem szól e bizonyítvány. Ez egyébként valószínűsíthető, hiszen — miként a petícióhoz csatolt egyik nyilatkozatból kitetszik — az összegre tulajdonképpen a vasadiak úti- és ellátási költségeinek fedezésére volt szükség. A ház V. igazoló osztálya mindenesetre megtalálta a módját annak, hogy ne kelljen érdemben állást foglalnia. A plénum által vita nélkül elfogadott, a hasonló esetekben kialakított gyakorlattal teljesen egybehangzó vélemény szerint a panaszolt megvesztegetést nem a képviselő, hanem „egy állítólagos megbízottja követte el", arra viszont, hogy az illető valóban Baranyi megbízásából járt volna el, bizonyítékot fel nem hoztak, így pedig a kért vizsgálat semmi eredménnyel nem kecsegtetvén, elrendelésére sem volt ok.[16]

A *margittai* kerületet a Deák-párti programmal fellépő Klobusiczky Ágostonnak végülis 1869-ben sikerült megszereznie, bekövetkezett halála folytán azonban időnek előtte, *1871. december 22-én* időközi választást kellett tartani. Ebből a Deák-párti Papfy Jusztinnal szemben Zsigó Endre érmelléki szolgabíró, balpárti jelölt került ki győztesen. A jobbpárti petíció ezalkalommal elnöki részrehajlásra, vesztegetésre és megfélemlítésre hivatkozott, mivel azonban benyújtói visszavonták, a V. bíráló bizottság 1872. február 5-én csupán az eljárás megszüntetését mondhatta ki. E visszavonásra valószínűleg befolyással lehetett az a körülmény is, hogy a vármegyét ebben az időben a Tisza Kálmán vezette bal-

16 KL65—68/37., 49., KN65—68 I. 105.

közép uralta. „Bihar megyében az ellenzék hatalmának alapját despotizmus és terrorizmus képezi — panaszkodtak a peticionálók — annyira, hogy azon rendkívüli bátorság felett, hogy ez ellen panaszt emelve a margittai képviselőválasztás megsemmisítését kérni merjük, sehol sem fognak inkább csodálkozni, mint — Biharban."[17]

Az 1865-ös választásokra visszatérve kiemelendőnek tartjuk, hogy a megye román többségű kerületeiben heves összeütközésekre került sor. A *magyarcsékei*[18] és a *tenkei*[19] kerület választását az elnökök felfüggesztették, minek nyomán a központi választmány kénytelen volt azokat elhalasztani; mindkét helyütt végülis a románság jelöltjei: Román Sándor és Gozsdu Manó győzedelmeskedtek.

Az *élesdi* kerületben, ahol már 1848-ban is petícióra vezető összeütközések voltak,[20] 1865-ben gr. Zichy Jenőt választották meg, akivel szemben a románok jelöltje, Román József provisorius harmadalispán 922:553 arányban maradt alul. (A harmadik jelölt Gozman János volt, de a rá esett voksok számát nem ismerjük.) A választás ellen Toncz Miklós és Siarcadi Tihamér görögkatolikus papok pártjuk nevében kérvényt adtak be a házhoz, melyben előadták, hogy ezernél több választójuk a legnagyobb rendben vonult be Élesdre; az ellenpártiak inzultálása dacára nyugodtan viselkedtek, „még is a' fegyveres erő, anélkül, hogy erre a' választási Elnöktől parancsot vett vólna", a jelenlévő polgári csendőrbiztos és egy cs. kir. vértes főhadnagy vezényletére kivont karddal közibük rohant, többeket súlyosan megsebesített, s pártjuknak mintegy felét elűzte. Emellett több olyan, eredetiben román nyelvű bizonyítványt *(Adverintia)* csatoltak, melyekben az aláírók azt állították, hogy a képviselő embere, Viszták János ügyvéd és Sztupa Tódor révi uradalmi ispán többeket pénzzel, ill. itallal vesztegetett meg. A tinódi választók — lelkészükkel és tanítójukkal együtt — azt állították, hogy az ellenpárt kortesei „egy marék csillogó pénzzel" vesztegettek.

A III. igazoló osztály a ház által vita nélkül elfogadott véleményében nem látta bizonyítottnak, hogy a katonai beavatkozás alaptalanul, ill. a rendfenntartás jogával és kötelezettségével felruházott választási elnök kifejezett rendelkezése nélkül történt volna. Nem állapította meg a vesztegetést sem, mert — az általános gyakorlatnak megfelelően — a bizonyító okmányok egyike sem igazolta be, hogy „az itatás és pénzzel való vesztegetés gr. Zichy Jenő képviselő által egyenesen, vagy az ő tudtával és hozzájárulásával vitetett volna véghez". Az osztály a tökéletesen rendben talált választási jegyzőkönyvre hivatkozva javasolta gr. Zichy Jenő igazolását, ami meg is történt.[21]

1865-ben *Nagyszalontáról* is petíció érkezett a képviselőházhoz, melynek bemutatása előtt érdemes emlékezetünkbe idézni a távolabbi előzményeket és közelebbről megvizsgálni a benyújtás indítékait. Mint ismeretes, 1848-ban a város szülötte, Arany János a községek szavazási sorrendjének számára kedvezőtlen

17 KL69—72/8538., 8965.

18 OL Htt. 12 822—II—15—1866. (Bihar vm. központi választmányának 1866. január 24-i jkve, 97—1866. jkv. sz.)

19 OL Htt. 93 551—II—15—1865. (Szlávy József főispán 434/1865. sz., 1865. november 30-i jelentése) KL65—68/151; PN 1865. okt. 13., dec. 5., dec. 14., dec. 24. OL Htt. 12 822—II—15—1866. (Bihar vm. központi választmányának 1866. január 24-i és 29-i jkve, 94—1866, jkv. sz.; mellékletként az 1866. január 27-i tenkei választási jegyzőkönyvvel.)

20 *Csizmadia*, 194—195. A kerületben 1861-ben megválasztott „főtisztelendő Bika Simon úr" hibásan kiállított mandátuma ellen az V. igazoló osztályban kifogás merült ugyan fel, de a ház ettől eltekintett, és csak a hiányok pótlására hívta fel a román képviselőt. Vö. KL61/III—78.; KN61/I. 51—53., II. 59.

21 H 1865. dec. 6. KL65—68/92. és 47., KN65—68 I. 72.

volta miatt maradt alul Toperczer Ödönnel, a vármegye liberális jelöltjével szemben. Az elkedvetlenedett költő, amint Petőfi Sándornak meg is írta, eleve lemondott a verificatio igénybevételéről, sőt a jövőben sem gondolt képviselőjelöltként való fellépésére. Főembere, aki egyébként a kerület más községeiben — így Erdőgyarakon, Oláh-Homorogon, Madarászon és Sarkadon — is tevékenykedett, Rozvány György volt, akinek görög eredetű családjához a költőt gyermekkora óta szoros szálak fűzték. A nála két évvel fiatalabb jogász egyébként 1848-ban már rendelkezett közéleti tapasztalatokkal, hiszen jurátusként 1839-ben Beöthy Ödön mellett szolgált a pozsonyi diétán, később pedig a Bánátban hivatalnokoskodott.[22]

Rozvány György, aki 1859-ben cs. kir. közjegyző lett szülőhelyén, a szalontaiak nevében 1861-ben is meghívta Aranyt követjelöltnek, de ezt a költő elhárította, pedig a fellépésre Tisza Kálmán is kapacitálta. 1861. március 3-i visszautasító levelében Arany megírta, hogy már 1848-ban is „félig eröltetve" hagyta nevét szerepeltetni, azóta azonban öregbedett tapasztalása és megtanulta, hogy maradjon meg *„ki-ki a maga szerepében"*.[23]

A kerület ezután Lovassy Ferencet választotta meg, aki a már akkor külön csoportot képező elégedetlen szalontai „nem tagosítók" képviseletében fellépő, egyelőre ismeretlen nevű ellenjelöltjével szemben 759:14 arányban győzött. Hiába óvott Arany János a pártokra való szakadozástól,[24] az így már 1861-ben bekövetkezett. Lovassy Ferenc, akit 1836-ban Lovassy Lászlóval együtt Szalontán tartóztattak le,[25] nagybirtokos nemes, 1848-ban a nagyszalontai alszolgabíró volt, 1861-ben pedig a képviselőház határozati pártjához csatlakozott.

A szalontaiak 1865-ben újból megkísérelték Arany János meghívását.[26] A két nagy országos alap, a Deák-párti Pesti Napló és A Hon, a szerveződő balközép orgánuma egyaránt közölte e hírt.[27] Az előbbi vezércikkben igyekezett rábírni a költőt a követség elvállalására. „Nem szólnánk mellette — írta a cikkíró —, ha ő csupán *a képzelet* embere volna, mint sok más költő, s nem párosulna a legfényesebb költői tehetség oly józan ésszel, melyre büszkék vagyunk, mint a magyar nemzeti genius egyik alapvonására, feddhetetlen erős jellemmel és helyes ítélettel. Politikai hitele is felüláll minden kételyen. A nemesebb népköltészet mestere már irataiban és egész szellemében ideális képviselője a minden élesebb szenvedélytől megtisztított *»1848«*-nak [...]a képviselői kötelességek talán áldozatot követelnek megbecsülhetetlen irodalmi foglalkozásától, jelen esetben, midőn a haza legfontosabb érdekei állnak az eldöntés küszöbén, reméljük, hogy Arany teljesítéssel fogja megköszönni szülötte városa bizalmát." A vezércikkíró — akiben magát Kemény Zsigmondot gyanítjuk — azzal is megtoldotta ezt, hogy remélhetően az országgyűlés „rá fog érni[...] egy-két oly törvény készítésére, mely az irodalmat és tudományt is érdekli, s melyben szakemberekre, s oly ügyes és gondos formulázókra lesz szükség, minőnek az Akadémia mostani titkárát ismerjük."[28]

22 *Csizmadia*, 86—87., 132—135., *Voinovich Géza:* Arany János életrajza 1817—1849. (Bp. 1929) 217.; *Sáfrán Györgyi:* Arany János és Rozvány Erzsébet. (Bp., 1960) 18—20., 166—167. (Az utóbbi lapokon *Rozvány György* Arany János életéből c. emlékiratának vonatkozó, XVII. része található.)

23 *Voinovich Géza:* Arany János életrajza 1860—1882. (Bp., 1938) 14., *Ercsey Sándor:* Arany János életéből (Bp., [1883]) 150—151., Sáfrán, 20.

24 *Ercsey*, 150—151.

25 *Rozvány György:* Nagy-Szalonta történelme (1800—1848-ig) III. rész (Nagyszalonta, 1892) 28.

26 *Ercsey*, 150—151.

27 PN 1865. okt. 1.; H 1865. okt. 21.

28 PN 1865. okt. 1.

A költő most sem vállalta a terhes feladatot, pedig megválasztása biztosabb lett volna, mint bármikor.[29] Amint híre ment visszautasításának, Nagyszalontán a két párt mindjárt újjászerveződött. Az „értelmiség" megmaradt Lovassy Ferenc mellett, míg „a köznép egy jelentős része" Beöthy Ákost, a hírneves reformpolitikus Beöthy Ödön fiát kérte fel, aki 1861-ben a vármegye alkotmányos aljegyzője volt, most viszont Komlóssy Antal provizórius másodalispán támogatását is élvezte. Az ellenjelölt személyénél és értelmezésre szoruló Deák-párti programjánál[30] is sokkal érdekesebb, hogy pártja korántsem alkalmi választási alakulat volt, hanem mélyen a város belső társadalmi ellentmondásaiban gyökerezett. Amint *„Több választó"* írta a Honnak, *Szalonta „vagyontalanabb és alsórendű osztálya [...] alig másfél év óta a vagyonosabb osztály iránt felingerült [...]úgy szólván ellenséges hangulatban van"*. Az elégedetlenek vezetője Rozvány György volt, aki — mint ellenfelei szemére vetették — maga is a „vagyonosabb osztály" tagja volt, hiszen pusztát haszonbérelt. „Az izgatás és korteskedésnek ezen — még eddig páratlan példáját veszélyesebbnek tartjuk mind annál, mi eddig... történt. Mert a bevert fejek meggyógyulnak, s mámoros fők kijózanodnak, — de az egyszer elkövetett erkölcsi mételyt egy nemzedéken keresztül is alig lehet egészen kiirtani" — írták a Lovassy-pártiak. A Beöthy-párt — javarészt szavazati jog nélkül maradtak részvételével — két tüntetést is rendezett a városban.[31]

Az 1865. november 27-i választáson Lovassy Ferenc 868:703 szavazatarányban szerezte meg a mandátumot, amely ellen Beöthy Ákos hívei az összeírás törvényellenességére alapított *petíciót* terjesztettek elő. Figyelmet érdemel, hogy Beöthy Ákos már a központi választmány 1865. november 17-i ülésén írásbeli *óvást* tett a szalontai összeíró küldöttség tagjaival szemben, akik „ellene oly határozott módon léptek fel, hogy képviselői elválasztását lehetetlenné tegyék", a választmány azonban arra hivatkozva, hogy az esetleges hibák törvényes úton orvosolhatók, nem foglalkozott az üggyel. Beöthy hívei — Nemes Kiss János, Nemes Kiss Ferenc és társaik — ugyanakkor előterjesztett reklamációját a november 21-i ülés tárgyalván, az abban előadottak javarészét mint puszta állításokat nem találta bizonyítottnak. Kénytelen-kelletlen egyedül a zsidó polgároknak az összeírásbóli törlését rendelte el, akik — bár be nem vett valláshoz tartoztak — „a törvény [1848: V. tc.]2. §-a ellenére, [...]a választók közé beigtattattak".[32]

A képviselőházhoz intézett panasz változatlanul azon alapult, hogy a kizárólag a Lovassy-párt híveiből álló összeíró küldöttség tevékenysége formailag és érdemben is hibás volt, csakis önös pártérdekeket szolgált. Az eljárási kifogásokat — a hivatalból történő összeírást, az utólagos reklamáció el nem fogadását — ehelyütt nem részletezve kiemelendőnek tartjuk, hogy a beírt választók száma lényegesen alatta maradt az 1861. évinek. Nagyszalontán pl. az 1861. évi 1141 választóval szemben csupán 746-ot írtak össze; javarészük régi jogú nemes lévén, közöttük csak mintegy 200 nem nemes volt. A Lovassy-párti ellenpetíció természetesen tagadta, hogy e csökkenés célzatosan történt volna, inkább azzal magyarázta, hogy korábban nem elég szigorral történt az összeírás, miáltal olya-

29 Csak itt jegyezzük meg, hogy 1865-ben a *megyaszói* (Zemplén vm.) kerület egy heves összeütközés miatt meghiusult első választása után szintén fel akarta kérni a költőt. KL—68/298.

30 PN 1865. okt. 19.; 1865. okt. 21., okt. 27. (Rozvány György „hites ügyvéd" válasza)

31 H 1865. okt. 27.; okt. 28.

32 OL Htt. 94 393—II—15—1865. Bihar vm. központi választmányának 1865. november 17-i és 21-i jkv-e: 15., 16., 32., 33., 34—1865. jkv.

nok is választójoghoz jutottak, akiket az a törvény szerint nem illetett volna meg.

A Beöthy-pártiak — Nemes Kiss Ferenc ügyvéd és társai — szerint az összeíró küldöttség Nagyszalontán is 9 [magyar] hold földet tekintett a törvény által választójog egyik cenzusaként felállított 1/4 volt úrbéri telekkel azonos nagyságúnak, holott „itt az úrbériség csak ideall volt". Ezen az alapon a kisebbségi párt hívei közül olyanokat is kihagytak, akik 6 katasztrális hold földbirtokkal rendelkeztek, holott ez elérte a volt úrbéri 1/4 teleknyi nagyságot.[33] A panaszosok szerint különösen sok kihagyásra adott okot a törvény által előírt másik cenzus, a 100 forint saját földből vagy tőkéből származó biztos évi jövedelem, aminek alapján a Lovassy-párti toronyőrrel, éjjeliőrökkel, városi fuvarosokkal, gyufa- és galand-szatócsokkal szemben kimaradtak az olyan 4—6 holdas Beöthy-párti kisebb birtokosok, akik „ezen fekvő vagyonból és tőkepénzekből 200, sőt 300 forint jövedelemmel is bírnak". Végül a törvény szerint joggal tették kérdésessé az urasági tiszteknek: erdészeknek, ispánoknak e minőségükben honorációrokként való összeírását is, amiről a törvény nem rendelkezett.

Az összeírás valóságos társadalmi küzdelem közepette zajlott le. Erre utal az összeíró küldöttség tagjainak — ifj. Ercsey Sándornak, Szász Lajosnak és Szemes Péternek — a vármegyei központi választmányhoz intézett jelentése, amely a nehéz körülményekkel, különösen az őszi rossz utakkal magyarázza, hogy a törvény ellenére hivatalból, de a személyes jelentkezés lehetőségének biztosításával és a községi jegyzők előmunkálataira támaszkodva történt az összeírás, melynek során a cenzusok szigorú megkövetelése miatt Szalontán és Kötegyánban „több rendű kellemetlen jeleneteknek voltak kitéve". Beszámolójuk szerint Kötegyánban november 13-án 80—90 ember jelenlétében vették át a községi jegyző előmunkálatát, melyben 313 név szerepelt, holott a házszám is alig haladta meg a 350-et. Különösen sokallták a 100 forint biztos évi jövedelem alapján beírtak számát, akik között a legtehetősebbek is csupán 2—3 hold földdel és 2—3 igavonó jószággal rendelkeztek, miért is közülük sokat nem is vettek fel a hivatalos névjegyzékbe. A kihagyottak ugyan nem reklamáltak, annál inkább Nagy Ferenc községi bíró, aki „az összegyűlt nép előtt ismételt rendreutasítás dacára többször kijelentette, mikép *a nép azon részétől, mely szavazásra be nem iratik, sem sem a katonaállítást, sem a közmunka teljesítést igazságosan kívánni nem lehet*". Szavait a „felingerelt" nép" tetszéssel fogadta, az összeírókat pedig hangosan kárhoztatta.

A nagyszalontai petíció a II. igazoló osztály elé került, amely a Beöthyt pártoló konzervatív Bartal György képviselőnek, egyben a Helytartótanács helyettes elnökének nem kis erőfeszítése nyomán[34] arra hivatkozással, hogy a központi választmány, eljárásilag hibásan, érdemben nem foglalkozott a későbbi vesztes párt 139 írásbeli reklamációjával, Lovassy Ferenc mandátumának megsemmisítését véleményezte. Mielőtt véleményét a ház elé terjeszthette volna, megérke-

33 Szalonta úrbéri viszonyait illetően megemlítjük, hogy egy 1847-es forrás szerint az úrbérrendezéskor bevallott és a remanentialis telkek aránya elképesztően torz képet mutatott (58,5:470); nyilván erre utalt az ellenpetíció. Mivel a helység az I. úrbéri osztályba tartozott, egy egész telek után 26 hold szántó és 8 hold rét, összesen tehát 34 hold földbirtok járt, így az 1/4 telek 8,5 hold földbirtokot jelentett, az összeírási cenzus mégis 9 hold volt (itteni számítás szerint 9900 négyszögöl). Persze a peticionálók által mondott 6 katasztrális hold földbirtok (9600 négyszögöl) még ennek is alig maradt alatta. Vö. *Szendrey István:* Egy alföldi uradalom a török hódoltság után (Bp., 1968) 144—146.

34 *[Szász Károly]:* Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. december 10-kén megnyílt országgyűlés alatt (Pest, 1866) 77—78.

zett a képviselő híveinek Balog János városi főbíró és földbirtokossal az élén aláírt, számos nyilatkozattal megtámogatott ellenkérvénye, amely az összeírási — benne a reklamációs — eljárás törvényességének hangsúlyozása mellett nagy figyelmet fordított a társadalmi békének a petícionálók általi megzavarására. „A törvényesen véghez ment, s most jogtalanul megtámadott képviselőválasztáshoz, mely küzdelme vala a' felizgatott értelmetlenebb, s vagyontalanabb osztálynak, az értelmesb s vagyonosb osztály ellen, — nem csupán a szalontai választó kerület, hanem egész Biharmegye, sőt a szomszéd megyék közel vidékeinek nyugalma és biztonsága van kötve" — hangsúlyozta az ellenpetíció. Minden bizonnyal ezt is tekintetbe vette az osztály, amikor 1866. január 11-én az ügyet másodjára is elővéve igazolást javasolt a háznak. A bepanaszolt összeírási hibákat — az ellenkérvényhez csatolt községi és lelkészi bizonyítványokra hivatkozva — alaptalanoknak, ill. a törvénnyel nem ellentéteseknek minősítve e vélemény alapvetően azon alapult, hogy a kérvényezőknek akkor sem lett volna többségük, ha a központi választmány a 139 reklamációt számukra kedvezően bírálta volna el, hiszen a képviselőnek 165 szavazati többsége volt. A házban így is mindkét oldalon voltak olyanok, akik vizsgálatot kértek — többek között Klauzál Gábor és Madarász József is —, az „igen nagy többség" az osztály véleményét mégis elfogadta.[35]

A szalontai petíció jogtörténeti jelentőségét ehelyütt nem méltatva megállapítható, hogy a nemzeti politikai törekvések és a helyi társadalmi érdekek ellentmondását tükrözte. A Rozvány György vezette szegényebb, a tagosítást ellenző, az 1848: V. tc. szerint jelentős részben választójogban sem részesíthető, „néposztály" politikailag a jobboldali, a provizórium hivatalnokai által is támogatott Beöthy Ákos mellé sorakozva igyekezett szembeszállni az országos politikában baloldali Lovassy Ferenc földbirtokos mögött álló „értelmiséggel", a „vagyonosabb s értelmesb" osztállyal. Ez az egyébként nem példa nélküli[36] eset arra figyelmeztet, hogy a kiegyezés előestéjén tartott választásokon a választópolgárság szegényebb elemei nem annyira az országos politikai törekvéseket, mint inkább saját helyi társadalmi érdekeiket tekintették irányadóknak.

A visszavont 1869-es margittai petíciót nem számítva, a vármegyéből a század végéig ezután egyetlen választási panasz futott be. Ebben a 15 szavazatnyi kisebbségben maradt Lukács Gyula lapszerkesztő, függetlenségi párti jelölt hívei Arany Lászlónak, a *nagyszalontai* kerület előző (1887—1892) törvényhozási ciklusbeli kormánypárti képviselőjének *1892. januári* újraválasztását támadták meg. A költő fiát, aki életének ebben a szakaszában már nem az irodalomnak élt, hanem a Magyar Földhitelintézet jogügyeit igazgatta, valószínűleg nem saját politikai törekvései, hanem *„szalontai helyi szociális érdek"* tette első ízben is képviselővé.[37]

A nagyváradi lapok a heves küzdelemre tekintettel aránylag sokat foglalkoztak a szalontai választási mozgalmakkal. A Szabadság, a szabadelvű párt hivatalos orgánuma egyértelműen Arany László mellett foglalt állást: „Nagy-Szalonta intelligens választó közönsége tudja: mivel tartozik halhatatlan szülöttje — Arany János fiának, Arany Lászlónak, ki mint higgadt hazafi és politikus a szabadelvű párt zászlaja alatt szolgálja a haza fokozatos fejlődésének szent

35 KL65—68/36., 46., 71.; KN65—68 I. 60—61.

36 A *félegyházi* (Jászkun ker.) „pusztakeresők" pl. ugyanígy álltak Hrabovszky Zsigmond helytartótanácsi tanácsos mellé, akitől megválasztása fejében vagyoni érdekeik védelmét remélték. Vö. KL65—68/53., 56., 424., 546., 581., 607., 1502.; KN65—68 I. 32—35., II. 127. IV. 266., V. 12—14., 25.

37 *Somogyi Sándor:* Arany László (Bp., 1956) 118.

ügyét."[38] Az ugyancsak kormánypárti, bizonyos fokig mégis semleges Nagyvárad nyíltabban megírta: „Az öreg Aranyt is igen pozitív mértékkel mérték a csizmás választók. A nagy költő az ő remek verseivel nem igen imponált nekik, annál inkább Arany Laci, aki okosan elintézte a város adósságait, s könnyített a terheken"; mint a „szalontai népvélemény" tartotta: „Jó rigmusokat írt az öreg Arany[...], de a fia pénzdolgában kis Isten".[39] Lukács Gyulát vele szemben a Szabadság a cseppet sem hízelgő „vándor apostol" címmel tüntette ki,[40] a Nagyvárad pedig parlamenti terroristának titulálta az egykori tengerészt.[41]

Arany László újbóli jelölésére 1892. január 14-én a nagyszalontai „Korona" vendéglőben tartott pártgyűlésen került sor, ahol az értelmiség mellett „Szalonta jóravaló polgár eleme" alkotta a többséget; mellettük természetesen a vidékiek, közöttük a román választók is képviseltették magukat. A jelölő gyűlés a szokásoknak megfelelően megválasztotta a párt vezető orgánumait, az elnökséget, a vezérlőbizottságot és a nagybizottságot, majd a képviselőjelölést ejtette meg. Az ajánló még mindig Rozvány György volt, aki ezúttal már nem a költő-apára hivatkozott, hanem magyarul és románul egyaránt a jelölt saját érdemeit hangoztatta. Ezek kivétel nélkül pénzügyi jellegű „kijárások" voltak. Így pl. a város adósságának 13 000 forinttal való csökkentése a bécsi földhitelintézetnél, a városi regálék igen kedvező áron (257 000 forintért) való értékesítése vagy Sarkad részére „olcsó tőkepénz" szerzése birtokvétel céljára.[42] Hogy ezek a nem éppen törvényhozói „érdemek" milyen sokat jelenthettek, jól mutatja, hogy Rozvány beszédét *Nyílt levél a nagy-szalontai választókerület polgáraihoz* címmel a Nagy-Szalonta és Vidéke c. helyi lapban is közzététette.[43]

Maga a jelölt terjedelmes, de különösebb eredetiséget nem tartalmazó programot adott, melynek középpontjában az 1867-es kiegyezés rendszerének méltatása állott.[44]

A függetlenségi párti Lukács Gyula, aki egyébként az 1884—1887. évi ciklusban már képviselte a nagyszalontai kerületet, természetesen szintén nem tétlenkedett. A hideg januári időben mintegy 40 kortese szekérrel járta a kerület községeit, hogy a választókat — köztük a kormánypárthoz tartozónak számító románokat is — megnyerje. Mint a szoros választási eredmény (817:812) mutatta, ez majdnem sikerült is nekik. Persze a közigazgatási tisztviselők által támogatott kormánypárti kortesek is tevékenykedtek.[45]

A Szabadság természetesen lekicsinylően írt Lukács párthíveiről, akik között a főszerepet Balogh László volt főszolgabíró és Kövér Imre földbirtokos — „egyedüli úri ember számba mehető tagjai a helybéli 48-as és függetlenségi pártnak"[46] — játszották. Igen érdekes, hogy Balogh László, aki korábban Lukács esküdt ellenségei közé tartozott, most a szabadelvűeknél „valami személyes duzzogás miatt akart nagyobbmérvű pártbomlást felidézni",[47] ami majdnem sikerült is neki.

Noha a nagyszalontai választók a jelek szerint az irodalomért nem nagyon lelkesedtek, a kortesek sorra gyártották „választási dalaikat", melyek a műfaj

38 Sz 1892. jan. 3.
39 Nv 1892. jan. 15.
40 Sz 1892. jan. 3.
41 Nv 1892. jan. 14.
42 Sz 1892. jan. 15.
43 NSzV 1892. jan. 17.
44 *Somogyi* 125., N 1892. jan. 26. (r.)
45 E 1892. jan. 18., 20., 28. 30.; N 1892. jan. 16., 25.
46 Sz 1892. jan. 17.
47 Sz 1892. jan. 25.

szabályai szerint igyekeztek csökkenteni az ellenfél esélyeit és növelni saját jelöltjük népszerűségét. Az egyik szerző pl. ezt tanácsolta a függetlenségi párti jelöltnek:

„Ne házalj itt üres szóval,
Mint a lukas mogyoróval,
Jobb lesz, eredj odább vele,
Mink már tudjuk, hogy nincs bele.
Szalontának lesz követje,
Saját fia, hű szülöttje,
Maga *Arany,* szava ezüst,
Ne is álmodd, hogy te kiüsd."[48]

Az 1892. január 28-i választásról a Szabadság csak rövid tudósításban számolt be; ebből kitűnően a hangulat izgatott volt, a kivezényelt karhatalom alig tudott rendet tartani, mert mindkét párt „dolgozott", végülis Arany László 817: 802 arányban nyerte el a képviselőséget. „Rendzavarás is fordult elő, amiért a kihágók lezárattak."[49] A Nagyvárad szerint a csendőrség a függetlenségiek vezető embereit — Fónagy Imre pártelnököt, Szathmáry Sándor búzakereskedőt, Mogyorós Mihály iparost, Pápay Ferenc háztulajdonost és Szegedi Imre csizmadiamestert — letartóztatta, ugyanis a kormánypárt vidéki választóit igyekeztek elhódítani. Csak Lukács Gyula képviselőjelölt közbelépésére bocsátották őket szabadon.[50] (Érdekes, hogy maga a pártelnök pár nappal később cáfolta letartóztatásának tényét.[51]) A lap nem sokkal később a szavazás hivatalos meghamisítójának minősítette a választási, ill. szavazatszedő küldöttségi elnököket, akik állítólag törvényellenesen nem jegyezték fel, hogy miért utasította vissza egyes ellenzéki szavazókat. E cikk alig burkoltan a mandátumáról való lemondására szólította fel Arany Lászlót.[52]

A függetlenségi párti Nagyváradi Hírlap elsősorban Nagy Márton főszolgabírót támadta, akinek tevékenységére vezette vissza a *„szalontai pucs"*-ot; később ugyanebben a lapban Pályi Ede *A szalontai meghamisított választás* c. cikkében a Nagyvárad közleményeire hivatkozva ugyancsak presszióval és hamis szavazással vádolta a kormánypártikat.[53]

Az országossá dagadt[54] sajtóvitában a két váradi kormánylap a maga külön küzdelmét vívta. A Szabadság demagógiával vádolta Lukácsot„ aki *elég lelkiismeretlen osztálygyűlöletet szítani Magyarországon, bemutatni a szűrt és a bundát egyedül becsületesnek, hazafinak, a nadrágot, kaputot pedig becstelennek".*[55] A lap később a „közvélemény terrorja" dacára is mandátuma megtartására buzdította Arany Lászlót.[56] A Nagyvárad erre vezércikkben írta meg, hogy szívesebben látná ugyan a szalontai mandátumot Arany László kezében, de a visszaélésekről nem hallgathat, s azokat az érdekelt választási elnököknek a Szabadságban közreadott nyilatkozataival sem tekintheti megcáfoltaknak.[57]

48 Sz 1892. jan. 21. Kortesnóták olvashatók még a lap 1892. január 20., 22. és 23-i számaiban is.
49 Sz 1892. jan. 29.
50 Nv 1892. jan. 29.
51 Nv 1892. febr. 1.
52 Nv 1892. febr. 4.
53 NH 1892. jan. 31. NH 1892. febr. 2.
54 E 1892. jan. 31., febr. 5., febr. 6., febr. 10., febr. 13.; A Nép Zászlója 1892. febr. 11.
55 Sz 1892. febr. 7.
56 Sz 1892. febr. 13.
57 Nv 1892. febr. 13.

A választás nyomán kialakult heves sajtóvita közben a függetlenségiek *petícionáltak,* sőt a Btk. 181. §-a alapján választási vétség miatt *bűnvádi feljelentést is tettek* a választást levezető Sántha István választási elnök és munkatársai ellen.[58] A petícióban elsősorban azért kérték a választás megsemmisítését, mert Nagy Márton főszolgabíró terrorizálta jelöltjük híveit. „Önkényüleg" bezáratta a függetlenségi népkört, elfogatással fenyegette a jelöltet, és letartóztatta vezető embereit. A szavazatszedő bizottság a petíció szerint jogtalanul sok függetlenségi párti szavazót utasított vissza, ugyanakkor elfogadta a jelen nem lévők, ill. a halottak nevében leadott kormánypárti álszavazatokat. Vermes Mihály lakásán Széll Kálmán lelkész — Arany László sógora — a választási névjegyzékből gondosan kiírta az egyes községekből meg nem jelent választókat, s ennek alapján a Korona vendéglőben tanyázó gimnáziumi tanárok a készenlétben tartott vagy éppen az utcán talált emberek közül kiválasztottak egyet, akinek életkora megegyezett az illető szavazóéval, s azt előre kitanítva küldték a bizottság elé. Ezen, a korban egyébként gyakorta alkalmazott választási trükknek a segítségével sikerült elérniük, hogy — a választási záróra kitűzését éjfélig halogatván — többséget szerezzenek jelöltjüknek. A petícionálók a szerintük jogtalanul visszautasított szavazatokat Lukácséhoz hozzáadva, az álszavazatokat pedig a kormánypártétól levonva kimutatták, hogy a valóságos szavazati arány 848:755 volt javukra, minek nyomán Arany László mandátumának megsemmisítését kérték.

Arany László 1892. március 3-án bejelentette, hogy nem kívánja védeni megtámadott mandátumát, mivel jelen sem volt a kerületben a választási aktus idején. A tekintélyesebb kormánypárti választók természetesen nem hagyták veszni az ügyet, hanem a házszabályok adta lehetőségekkel élve a választás védelmére keltek. Meghatalmazottjaik — dr. Vadnay Andor és Szikszai Lajos — dr. Nagy Dezsővel, a petícionálók rutinos képviselőjével szemben kétségbe vonták a felhozott visszaéléseket, maguk pedig azt állították, hogy a függetlenségiek izgatást, vesztegetést és fenyegetést követtek el, miáltal gátolták a választási szabadság érvényesülését. E szokásos szóbeli replikák mellett különös történeti fontosságot kell tulajdonítanunk a *Nagy-Szalonta társadalmi helyzete* c. védőiratuknak, amely betekintést nyújt nemcsak e választás előzményeibe, de 1861-ig visszamenően több adatot is tartalmaz a kerületi székhely társadalmi és politikai viszonyairól.

A képviselőház VI. bíráló bizottsága sok szalontai választó jelenlétében 1892. március 29-én tartott nyilvános tárgyalásán foglalkozott az üggyel, majd másnap heves vita után 4:2 arányban vizsgálatot rendelt el. A vizsgálati végzés egyrészt a petíciónak megfelelően annak felderítését célozta, hogy a felhozott esetekben valóban utasíttattak-e vissza jogosult választók és szavaztak-e arra nem jogosult személyek, másrészt annak kiderítésére irányult, hogy — a védelem állításainak megfelelően — fordult-e elő olyan vesztegetés, fenyegetés, izgatás és megfélemlítés, miáltal egyes választók akadályoztattak az Arany Lászlóra való szavazásban.

Arany László a vizsgálat kezdetén lemondott mandátumáról. Lemondása a házszabályok értelmében tárgytalanná tette a további eljárást; így a vizsgálat folytatása helyett a bíráló bizottság csakis az eljárás megszüntetését mondhatta ki.[59]

A lemondás közvetlen indítékait nem ismerjük. Az Arany László személyes

58 Nv 1892. febr. 10.
59 KL92—96/705. (11., 429.) „22. dosszié"; E 1892. márc. 30., 31., máj. 5., 21.

érdemeit elismerő, de az egész eljárásban a maga igazolását látó Nagyvárad szerint „a lemondás fő indoka az [volt], hogy a választók a mandátum védelmével fölhagytak".[60] A Nagyváradi Hírlap arra utalt, hogy a képviselőnek azért kellett lemondania, „mert a vizsgálat a legnagyobb gyalázatosságokat derítette volna fel".[61] A Szabadság a terrorizálás diadalának nevezte Arany László lemondását, de méltányolta a támadásoknak kitett képviselő menekülését a további eljárástól.[62] A kormánypárt helyi lapjának, a Nagy-Szalonta és Vidékének sem maradt más hátra, mint a kölcsönös türelemre való intés és annak hangoztatása, hogy *„Arany László neve tiszta maradt"*.[63]

Lemondáshoz a megtámadott képviselők egyébként általában csak akkor folyamodtak, ha ügyüket veszni látták. Nem lehetett ez másként Arany László esetében sem, akinek a petíció által panaszolt visszaélésekben való személyes közreműködését senki egy szóval sem állította, éppen ezért utólagos „védelemre"[64] sem szorul. Megválasztása úgy zajlott le, mint sok más kormánypárti képviselőé; maga sem tett mást, mint amit mások tettek volna helyében. Az újabb választáson Lukács Gyula visszahódította a kerületet.[65]

Az *1901—1905. évi* törvényhozási ciklusban, a curiai választási bíráskodás kezdetén a *margittai* kerület ismét hallatott magáról. Az 1901. október 2-i választáson Örley Kálmán megyei tisztviselő, a szabadelvű párt jelöltje 1246:847 arányban nyert mandátumot, mely ellen Szathmári Mór budapesti hírlapíró, függetlenségi párti jelölt hívei petícionáltak. A választás megsemmisítésére, ill. jelöltjük képviselővé való nyilvánítására irányuló kérvényüket arra alapították, hogy a kormánypárti jelölt vesztegetés és etetés-itatás útján szerezte meg mandátumát. A dologban az volt csupán az érdekes, hogy a petícionálók nem pusztán állították, hanem a képviselőnek Beöthy László főispánhoz intézett bizalmas levelével alá is támasztották állításukat. Örley Kálmán néhány nappal a választás előtt Margittán írt levelében, amely a petíció mellé másolatban, a tárgyalási jegyzőkönyvhöz pedig eredetiben csatoltatott, arra panaszkodott, hogy ellenfele rendkívüli agitációt fejt ki; a magyar községekben „valósággal lázít", azt ígéri, hogy szabad lesz a szeszfőzés, a dohánytermelés, „a kisebb gazdák földjei . . . nem lesznek elvehetők a tulajdonosoktól", a katonai szolgálat fél évig fog tartani, kortesei pedig az „oláhságra pedig pénzzel feküsznek rá". A kormánypárti jelölt beszámolt arról is, hogy már minden pénzét (8000 forintot) kiadta korteseinek munkadíj, fuvar és étkezési költség címén, és sürgősen 1000 forintot kért, különben kockáztatja a „biztos sikert".

A levélügy közvetlenül a választás után kipattant. Örley Kálmán kínos helyzetében egyszerű kortesfogásnak minősítette a főispánnak szóló levél megírását, azt állítva, hogy szántszándékkal azért vesztette el a főispánnak címzett borítékba zárt levelet, hogy elterjessze magáról pénzhiányát. Beöthy László főispán is tagadta, hogy megkapta volna a levelet, ami nyilvánvaló is, hiszen Szatmári elismerte, miszerint a főispánnak címzett zárt borítékkal együtt jutott a kezébe.[66]

A nagyváradi lapok részletesen beszámoltak a kúriai és a helyszínen meg-

60 Nv 1892. ápr. 29.
61 NH 1892. ápr. 29.
62 Sz 1892. ápr. 29.
63 NSzV 1892. máj. 8.
64 *Somogyi Sándor* hivatkozott művében (126—127. l.) meglehetősen bizonytalan Arany személyes közreműködését illetően.
65 Nv 1892. máj. 19. és 20.; NH 1892. máj. 20. és 21., Sz 1892. máj. 20., NSzV 1892. máj. 22. Ezt a választást Lukács 903 : 604 arányban nyerte meg Arany ellenében.
66 Nv 1901. okt. 3., 4., 6.

ejtett bizonyítási eljárásról.[67] Ez utóbbi eljárás további konkrét tényeket tárt fel, az 1902 május 21-én kelt ítélet azonban csupán az eljárás megszüntetését állapította meg, a képviselő ugyanis május 19-én lemondott mandátumáról. Az eset nagy port kavart fel, ugyanis a lemondólevél vételekor már meg volt szövegezve egy — valószínűleg a mandátumvesztést kimondó — ítélet, melynek kihirdetését perjogilag erősen vitatott módon e lemondás lehetetlenné tette, s így a tetemes vizsgálati költségeket a törvény rendelkezésének megfelelően a nyerésre álló ellenfelek nyakába zúdította a képviselő.[68]

Az 1902. június 25-én megejtett időközi választáson Szatmári Mór megszerezte a kerületet. Szinte természetesnek vehető, hogy ezúttal Örley hívei éltek petícióval. A Tetétlen Ármin — a kor egyik híres választási bíráskodási ügyvédje — által szövegezett, görögkeleti román papokkal is aláiratott petíció homlokterében a függetlenségi párti jelölt osztály elleni izgatásai voltak. Ezek közül a peticionálók a tárgyaláson is fenntartották a papfalvi esetet, mellyel kapcsolatban több körülményt hoztak fel annak bizonyítására, hogy a jelölt *„a földbirtokkal nem bíró vagy azzal igen csekély mértékben rendelkező népet a földbirtokos osztály ellen nyilvánosan, élőszóval gyűlöletre izgatta"*; ezen állítások a védők által felhozottakkal meggyöngítve *nem* voltak elégségesek ahhoz, hogy a kir. Curia az izgatás tényállását megállapítva megsemmisítse a választást.[69]

E két margittai választás, különösen pedig a szabadelvű párt Tisza Kálmánféle „bihari gárdájához" tartozó Örley Kálmán sorsa a váradi publicista *Ady Endrét* is foglalkoztatta. A költő prózai műveinek kritikai kiadása két, e témával foglalkozó vezércikket is tartalmaz; a Nagyváradi Napló irányvonalának megfelelően mindkettő Örley igazát bizonygatta.[70] Ady ez alkalommal is felül tudott emelkedni a napi eseményen, az Örley Kálmán elleni kúriai eljárás eredményét a hazai parlamenti rendszernek, különösen pedig a valóban ellentmondásos kúrai bíráskodási törvénynek *(1899: XV. tc.)* tudta be. Ezzel e rendszer csak önmagát járatta le. Ő éppen ebből az *igazi népképviselet* mielőbbi megvalósulását remélte.[71] A Nagyváradi Napló — más lapokkal együtt — folyamatosan beszámolt az 1902. május—júniusi margittai kerületi eseményekről.[72] Aligha tévedünk, ha az említett kiadásba fölvett két cikken túl *más írásokban is Ady tollát véljük felismerni.* Így pl. a lap 1902. június 10-i számának *A margittai mandátum* c. vezércikke — ha az azt követő telefontudósítás nem is — rá vall: „A méltóságos Kúria drákói, — egyszerű józan ésszel szinte meg se érthető szigora folytán újra elárasztja a korteshad Margitta vidékét és a Rézalját [...] mivel a tiszta választásról szóló törvény [1899: XV. tc.] nem tekinti sajnos semmiségi oknak az üres frázisok puffogtatását, [...] a negyvennyolcasok lármájától ugyancsak hangos a kerület." Örleyről való elismerő véleménye teljesen megegyezik a másik két cikkben kifejtettekkel. „Megyeszerte úgy ismerik Örley

67 Sz 1902. jan. 31., febr. 1., 4., máj. 11.; Nv 1902. máj. 13. 14., 21. és 22., NN 1902. máj. 13., 14.

68 KL01—05/A. III. 2. 39.; Dt. 17.; *Aigner Adolf:* A kir. Curia és a margittai mandátum (Bp., 1902.) E munkácskát a peticionálók ügyvédje írta; az új választás idején terjesztették a kerületben. Vö. Sz 1902. jún. 13.

69 KL01—05/A. III. 2. 49.; Dt. 23. Az 1902. november 5—14-i helyszíni vizsgálatról részletesen beszámolt a Margitta és Vidéke c. lap 1902. nov. 16-i tudósítása.

70 *A. E.:* A margittai mandátum esete. NN 1902. máj. 22.; *A. E.:* Margitta és a tanulságok. NN 1902. jún. 26. Kritikai kiadása: AEÖPM III. Sajtó alá rendezte *Koczkás Sándor* és *Vezér Erzsébet* (Bp. 1964.) 80—82., 331—332.; 99—100., 344.

71 Uo. (A margittai mandátum esete)

72 NN 1902. máj. 22., 23., 25., 27., 31., jún. 6., 10., 12., 17., 19., 20., 25., 26.; Sz 1902. jún. 13., 18., 21., 24., 26., Nv 1902. máj. 23., 27., 28., 31., jún. 6., 10., 17., 19., 20., 25., 26.

Kálmánt — írja —, mint a becsületes magyar politikának, testvériség eszméjének és a liberalizmusnak erős, törhetetlen harcosát". Adyra vall az is, hogy *miért bírálja* kollégáját, a szintén újságíró Szatmárit, aki „a helyett, hogy őszintén, okosan festené meg a helyzet képét, leplezetlen igazsággal mondaná meg a nép bajainak, nyomorúságainak igazi okait, a melyeknek megszüntetése bizony nem a kormányon múlik, e helyett birkának nézvén a tisztelt népet, el akarja velük hitetni, hogy menten megváltozik a világ rendje, menten nem lesz adó és szegénység, ha megbuktatják Örley Kálmánt". „Ígéri az adó leszállítását, új tagosítást, szabad legelőt, szabad dohánytermelést, sőt Dicsésen még a szocialisták programjának megvalósítását is megígérte az Alföldről odatelepedett szocialistáknak [...] Szomorú és sötét a margittai választásnak ez a része."[73]

E két petíció mellett a *magyarcsékei* kerületből is érkezett kérvény. A tradicionálisan kormánypárti Szabadság szerint a magyarcsékei (és a belényesi) kerületben az ellenzéki kortesek adóeltörléssel, szabad pálinkafőzéssel és a földek és erdők arányos felosztásával „fanatizálták" a választókat, „a szerencsétlen oláh parasztnépet, melynek nyomorúságánál csak a butasága nagyobb". Remetén a feltüzelt választók nemcsak a képviselőjelöltet, de Markovics Károly belényesi szolgabírót is megsebesítették.[74] Maga Fassie Tódor, a kerületi korábbi kormánypárti képviselője volt, fő támogatói pedig a helyi előkelőségből kerültek ki; közöttük volt pl. Venter Jenő görögkatolikus lelkész is. Fassie a Deák-párti tradícióit vallva magáénak egy alkalommal azt hangsúlyozta, hogy „a magyar nemzeti állam nem a nemzetiségek megmagyarosítását, avagy leigázását jelenti, hanem csak azt, hogy annak szervezetében a magyar jelleg megnyilvánuljon". Hatósági segédlettel végülis a román szavazókra támaszkodva Fassie Tódor kormánypárti jelölt 949:331 arányban győzött Kovács Dénes hírlapíróval, a függetlenségi párt jelöltjével szemben. (A lényegen nem változtat, hogy a hírlapi tudósítás 954:613 szavazatarányról számolt be.[75]) Bár az ellene benyújtott függetlenségi petíció egynapos késedelme miatt érdemi elbírálásra nem kerülhetvén, állításai is egyoldalúak lehetnek, érdemes néhány jellemző adatot róla is feljegyezni. Így pl. azt, hogy a petíció szerint Szőlősy Ferenc főszolgabíró a választás előtt elfogatta a függetlenségi párt „vezér embereit"; Ercsey Zsigmond szolgabíró a papmezői körjegyzővel és csendőrörsvezetővel 30 szekéren 90 pirostollas, azaz kormánypárti román választót kísért be a választásra; a főszolgabíró illetéktelenül jelen volt a szavazóhelyiségben és Pap Vazul román pappal együtt fenyegette a függetlenségi pártra szavazni kívánókat; 27 hosszúligeti választó azért nem szavazhatott, mert személyazonosításukra kirendelt községi bírájuk egyszerűen eltűnt, a kormánypártra viszont távollévők és halottak is „leszavaztak".[76]

A román többségű *belényesi kerület* a századfordulóig majdnem megszakítás nélkül a kormánypárt biztos pontja volt, mint a Szabadság írta *„a leltári kerületek közé tartozott"*. „A jó öreg Véghső Gellért vagy tizenöt esztendőn keresztül [1865-ben, majd 1861-től 1892—96-ig] úgy jutott mandátumhoz, hogy a nehány ezer választóból bejött mutatóba néhány száz, elhangzott néhány szetreászka, a tárkányi magyarok eldalolták az ősi kortesnótát »Éljen Véghső főgellérünk!« és az öreg három évig megint nyugodtan szívhatta regalisztáit." A belényesi román ügyvéd után Beöthy Algernon, majd Gajári Ödön következ-

73 NN 1902. jún. 10. Esetleg Ady írhatta még A margittai választás c. cikket is (NN 1902. máj. 23.).
74 Sz 1901. okt. 1.; Nv 1901. szept. 24., okt. 1.
75 Nv 1901. okt. 3.
76 KL01—05/A. III. 2. 16.

zett, még mindig simán; a fordulat 1901-ben történt meg, amikoris „Belényesen is kiütött a szabadság", és Barta Ferenc némi demagógiával megtoldott függetlenségi programmal megszerezte a korábban biztos kormánypárti kerületet. A Szabadság visszatekintése szerint *a tárkányi református magyarok* már ekkor „botokkal és más hasonló alkalmatosságokkal végigargumentálták az egész kerületet".[77]

Bartával szemben a szabadelvű párt az *1905-ös* nagy politikai fordulatot hozó téli választáson román jelöltet állított; először Mangra Vazul görögkeleti vikáriust, majd az ő visszalépése után Buteán János belényesi főgimnáziumi igazgatót, román pap-tanárt léptette fel, akinek sikerében kezdetben a Nagyváradi Napló kételkedett ugyan, megválasztását azonban minden kormánypárti orgánum ünnepelte. A Szabadság igen jellemzően így mutatta be az új belényesi képviselőt: „... jeles szónok és jóllehet anyanyelve román, igaz magyar ember."[78]

Az 1905. január 26-i választáson Buteán János a szabadelvű párt képviseletében 1831:1396 arányban győzött a függetlenségi párti dr. Barta Ferenc ellen, akinek hívei egymás után két petíciót is benyújtottak. Az első — román és magyar választók által aláírt — kérvény ügyében a kir. Curia Paiss Andor-tanácsa alaki okokból szüntette meg az eljárást, majd azt az 1899: XV. tc. értelmében más — mostmár kizárólag belényesi és tárkányi magyar — választók megújították, amely azután érdemi elbírálásra került.

A petíció szerint Buteán János voksai közül 1043-at vesztegetés, ill. etetésitatás révén szerzett, miért is ezek tőle való levonásával dr. Barta Ferenc 1396: 788 arányú többségbe került. Természetesen a kormánypárti kortesek — jobbára román értelmiségiek — sem voltak restek egy ellenkérvény megszerkesztésére. Eszerint éppen a függetlenségi párti jelölt hívei vesztegettek meg 1282 választót, ami a képviselő többségét 1831:114 arányra növelte volna. Anélkül, hogy e meglehetősen sablonos eseteket bemutatnánk, csak példálózásképpen említünk meg néhány személyt a vesztegetők közül. A petíció szerint a kormánypárti kortes-vesztegetők Pakura György belényesi kocsmáros, Ignat Imrie köszvényesi „földész", Redák Demeter buntyesdi „földész", Dronka Miklós balalényi bíró, Kigyosán János belényesi kovács, Popa György belényesi mészáros voltak, akik maguk is nagyobb összegeket kaptak dr. Csordás János főkortestől. Az ellenkérvény több tárkányi magyar választót — Sebestyén András, Lőrincz Jánost, Benedek Jánost, a két Vizi Antalt, ill. Antal Lászlót — vádolta azzal, hogy községi kocsmában, ill. saját házuknál itatták a választókat.

A kir Curia eljáró tanácsa 1905. június 27-én bizonyos esetek kivételével mindkét fél által felhozott panaszpontokra bizonyítási eljárást rendelt el, minek elvégzését a területileg illetékes nagyváradi Ítélőtáblára bízta. A vizsgálattal — több mint 2000 személy kihallgatásával — megbíztot dr. Plopu György ítélőtáblai bíró 1905. szeptember 11-től október 11-ig folytatta a kihallgatásokat, de a peticionálók által bejelentett tanúk közül megidézett 300-zal sem végzett, amikor kiderült, hogy a törvényben előírt 3000 korona biztosíték még a megidézettek költségeire sem elegendő, miért is annak kiegészítésére hívta fel kérvényezőket. A kauciókiegészítés ügyében fellebbezésre ismét a kir. Curia döntött, mivel pedig a peticionálók az újabb 3000 korona befizetése helyett elállásukat jelentették be, 1906. február 16-án megszüntette az eljárást.[79]

77 Új honatyák. Buttyán János. Sz 1905. febr. 19.
78 Uo., vö. Sz 1905. jan. 11., 13., 14., 15., 27.; NN 1905. jan. 5., 11., 13., 15., 24.; Nv 1905. jan. 1., 8., 11., 12., 14., 15., 20., 24., 27., 28., febr. 10., 14.
79 KL05—06/A. III. 25.

Belényesen 1907. augusztus 26-án időközi választást tartottak, mert az előző évi választáson ismét megválasztott Barta Ferenc turóczentmártoni kinevezése miatt lemondott mandátumáról. Erre — mint az időközi választásokra általában — az induló pártok nagyobb figyelmet fordíthattak, mint az általános választások alkalmával egy-egy kerületre. Az előző választásokon szétesett szabadelvű párt hívei ez alkalommal passzívan szemlélték az eseményeket. Egykori orgánumuk, a Szabadság és a kolaicióval ugyancsak szembenálló Nagyváradi Napló eleinte szinte közömbösen, sőt némi kárörömmel írt a mozgalmakról; egyedül a függetlenségi párti Nagyvárad igyekezett minél kedvezőbb színekben feltüntetni jelöltjüket. A párt nehezen talált „alkalmas" jelöltet mandátumának megőrzésére. Többek között szóba került Salusinszky Imre belényesi születésű budapesti hírlapíró, a Lumina c. román lap szerkesztője is, őt azonban valószínűleg azért, mert az „alkotmányos költségekre" nem volt pénze, a pártközpont nem fogadta el. Végülis egy Kardos Árpád nevű budapesti bankárt küldtek le a kerületbe, a párt helyi vezetőinek nem éppen nagy örömére. Ellenében román jelöltként nem Mangra Vazul görögkeleti vikárius lépett föl, amint azt az egykori kormánypártiak remélték, hanem Lukács (Lukaciu) László, a Román Nemzeti Párt egyik vezetője, akinek neve a Memorandum-perben vált ismertté.

A választási harc igen heves volt; mindkét párt komoly panaszokat hangoztatott a másikkal, ill. a közigazgatással szemben. E román többségű kerületben igen nehéz helyzetben volt a függetlenségi párt, hiszen nem is lehetett jelentősebb bázisa; helyi vezetői elsősorban a csekély számú magyarságra, főként a verekedős hírben álló tárkányiakra hagyatkoztak. A Kardosért nem túlságosan rajongó helyi korteseket a fővárosból jó pénzért lehívott, de a helyi viszonyokkal teljesen ismeretlen szedett-vedett társaság „segítette", amiben természetesen nem volt sok köszönet. A függetlenségi párt parlamenti képviselői nyári

LUKÁCSIU VÁLASZTÓI SZAVAZÁS ELŐTT.

1. kép

CSENDŐRÖK ŐRZIK A ROMÁNOK KORTES-TANYÁJÁT, CSORDÁS ÜGYVÉD HÁZÁT.

2. kép

törvényhozási szünet lévén, nem nagyon mozdultak meg, csak közvetlenül a választás előtt jelentek meg vagy tizenöten a kerületben.

A Lukácsot felléptető Román Nemzeti Párt az első pillanattól kezdve sokkal szervezettebb és célratörőbb volt. A megyebelieket a szomszédos megyékből jött román értelmiségiek, főként lelkészek segítették, de a képviselőház román tagjai közül is többen — pl. Maniu Gyula, Vlád Aurél és Goldis László — megjelentek. Lukács és főkortesei rendkívül vigyáztak arra, hogy agitációjukkal ne váltsák ki a hatóságok beavatkozását és ne adjanak alapot a választás megtámadására sem. A néppel közvetlenebbül érintkező kortesek, elsősorban a román joghallgatók természetesen sokkal határozottabban fejtették ki agitációikat. Miközben a képviselőjelölt kifejezetten a nemzetiségi törvény *(1868: XLIV. tc.)* alapjára helyezkedett, hívei alkalmasint a magyarellenes kifakadásokkal sem fukarkodtak.

A hatóságok magatartása sem volt egyértelmű. Maga Glacz Antal főispán a nyilvánosság előtt igyekezett semleges maradni, bár természetesen támogatta — még pénzzel is — a függetlenségi párti jelöltet. Így is megtörtént, hogy miközben Kardos és hívei a román nemzetiségi izgatás miatt panaszkodtak, a főispán egy újságírónak adott nyilatkozatában kijelentette, miszerint Lukács és közvetlen emberei a törvények keretei között fejtik ki agitációjukat, mi több „igen szimpatikus és okos ember"-nek nevezte a román jelöltet. A koalíciós kormányzattal némileg szembenálló, még a korábbi szabadelvű érából maradt vármegyei adminisztráció tagjai, közöttük a rend fenntartására kitűzött főszolgabírák és szolgabírák sem túlságosan serénykedtek a budapesti jelölt támogatásában. Egy-egy intézkedésükkel kifejezetten a nemzetiségi pártnak kedveztek.

KATONAI KORDON A SZAVAZÓ-HELYISÉG ELŐTT.

3. kép

Nagy visszhangot váltott ki pl. az az eset, amikor Rednik Gábor főszolgabíró — 1910-ben már a Nemzeti Munkapárt jelöltje — Vaskohon megengedte a román nemzeti zászlók kitűzését.

A választást megelőző napokban már valóságos ostromállapot volt a kerületben, a belügyminiszter által összpontosított 700 főnyi csendőri és katonai karhatalom így is csak nehezen tudta fenntartani a rendet, Kardos Árpádon azonban sem ez, sem a tárkányi magyarok állítólagos románellenes magatartása nem segíthetett, Lukács László az 1907. augusztus 27-i választáson 1718:914 arányban megszerezte a mandátumot.[80]

A „csatavesztés" után a lapok cikkírói is bűnbakot kerestek és azt latolgat-

80 E választás előzményeiről 1907 augusztusában szinte minden nap jelent meg cikk vagy tudósítás a nagyváradi lapokban. Ezek részletes felsorolása helyett csupán néhány fontosabb cikket említünk — jellemző címükkel együtt: Rezignáció. NN 1907. aug. 1.; A belényesi csata. NN 1907. aug. 18.; Belényes. NN 1907. aug. 20.; A belényesi harc. NN 1907. aug. 24.; Belényesnek mindegy! Sz 1907. aug. 11.; A belényesi jelölt — darabont. [Ti. Kardos Árpád!] Sz 1907 aug. 17.; Glacz Antal a belényesi harcról. Sz 1907. aug. 22.; A belényesi veszedelem. Sz 1907. aug. 23.; A nagy harctér. Sz 1907. aug. 25.; A belényesi választás. Izgatnak a románok [. . .]Nv 1907. aug. 6.; Vasilie Lucaciu Nv 1907. aug. 8.; Az izgatás politikája. Nv 1907. aug. 14.; Zászlóbontás Belényesen. Kardos Árpád programbeszéde. Vajda-Vojvoda Sándorék munkában. Nv 1907. aug. 15.; A belényesi gyújtogatók; Lucaciu Belényesen. Nv 1907. aug. 17.; Kardos Árpád Belényesen. A nemzetiségi párt terrorizál. Mi történik Vaskohon? Nv 1907. aug. 20.; A belényesi harc. Barta Ferenc afférja. Az izgatók panaszkodnak. Nv. 1907. aug. 22.; A belényesi harc. Letartóztatott izgatók. A csendőrök és katonák megérkeztek. Nv 1907. aug. 23.; Döntés küszöbén. Nv 1907. aug. 24.; *Cardus:* A belényesi háború. Nv 1907. aug. 25.

ták, hogy a Román Nemzeti Párt bihari frontáttörése milyen következményekkel járhat. A Nagyváradi Napló a korábbi viszonyokat sajátosan idealizálva ezt írta: „Négy olyan kerülete volt Biharmegyének, ahol a választók túlnyomó része román nemzetiségű volt. A belényesi, csékei, élesdi és tenkei s ezekhez voltak még sorolhatók a margittai és az ugrai kerületek is. Amíg a [...] szabadelvű párt volt az uralmon [...] a magyarság akkori vezető urainak volt elég erkölcsi erejük és tekintélyük, hogy a velünk egy földön élő románságot megnyerjék a magyar—román testvériség eszméjének." A bukásért és Lukács megválasztásáért a cikkíró természetesen a függetlenségi pártot tette felelőssé, és azt kívánta, hogy „itt Biharmegyében keservesen és drágán ne fizesse meg az árát a magyarság ennek az őrszemelhelyezésnek".[81] A Szabadság elsősorban abban látta a bukás okát, hogy egy ismeretlen fővárosi bankdirektor volt a jelölt, nem pedig egy, a helyi viszonyokat jól ismerő „bihari ember".[82] A Nagyvárad a román egyházi vezetőknek, Radu Demeter görögkatolikus püspöknek és Mangra Vazul görögkeleti vikáriusnak a passzivitását kárhoztatta.[83] A lap egyedül a Kardos által is felhasznált *tárkányi legények* kitartását dicsérte, de természetesen tagadta, hogy megfélemlítették volna a román választókat. „Arcuk nyílt, becsületes, szemükből a szenvedély tüze, a régi kunok vagy székelyek erejének egy késő sugara lobog ki" — jellemezte a tárcaíró hőseit.[84] Jellemzéséhez mi csak azt tehetjük hozzá, hogy *nem ők tehettek róla,* hogy ilyen választásokba keveredtek.

A választáson alulmaradt Kardos Árpád függetlenségi párti jelölt hívei a képviselőházhoz intézték panaszukat, melyben a megválasztott Lukács László román képviselő pártjának a választáson kifejtett izgatását, erőszakos és fenyegető magatartását hozták fel.

A Tetétleni Ármin által fogalmazott petíció — ha érthetően nem is objektív — szemléletesen mutatja be, hogy egy olyan román többségű kerületben, mint a belényesi, akkor már milyen komoly erőt képviselt a román nemzetiségi mozgalom. A panaszosok szerint abban a pillanatban, amikor ismertté vált Bartának közjegyzővé történő kinevezése miatti lemondása, a helybeli és az Arad vármegyei román görögkatolikus papok és tanítók azonnal megkezdték a magyar jelölt elleni agitációjukat. A petíció talán túlzó állítása szerint felhívták nemzetiségbelijeiket, hogy „azt a hazájáról és nemzetéről megfeledkezett román választót, ki a zsarnok magyarok jelöltjére mert szavazni, könyörtelenül agyonüssék ... családját kiirtsák, házát felgyújtsák, vagyonát, marháját, lovát — a hol találják elpusztítsák". Ugyanerre hívták fel híveiket, ha a „kutya magyarok jelöltje" vagy emberei szokás szerint megjelennének a falvakban.

Másodsorban a parasztságnak a birtokos osztály, az „oláh nemzetiségnek a magyarság ellen", a görögkatolikus hitfelekezetnek a református és izraelita elleni nyilvánosan történt gyűlöletre izgatását hozták fel olyan okként, mint amely döntő befolyást gyakorolt a választókra. „Itt Oláhország van — ez Nagy-Románia — itt a magyarok csak jövevények — hangoztatták a petíció szerint a román kortesek. — A mint erőszakkal fészkelték be ide magukat, úgy erőszakkal kell őket innen kiverni." Győzelem esetére azt ígérték a román választóknak, hogy „a magyarok fognak ... szolgálni úgy, amint eddig ti szolgáltatok ennek a kutya fajzatnak". A peticionálók szerint a jelenlévő román képviselők a mentelmi jog védelmét élvezve agitáltak az *„új független szabad haza"* mellett, miközben a magyar nemzeti zászló helyére a románt tűzték, Janku-jelvényeket

81 A belényesi bukás. NN 1907. aug. 27.
82 A koalíció bűne. Sz 1907. aug. 27.
83 A belényesi választás. Nv 1907. aug. 27.
84 rb: A tárkányi legények. Nv 1907. aug. 28.

KARDOS-PÁRTI VÁLASZTÓK.

4. kép

osztogattak, a román csimpolyásokkal pedig 1848-as román indulókat és magyarellenes dalokat játszattak. A választásra gyakorolt erőszakot és fenyegetést is az előbbiekkel hozta kapcsolatba a petíció. E leírás szerint a bepálinkázott tömeg azokat is magával vitte a választásra, akik különben nem mentek volna, akik pedig nem csatlakoztak hozzá, azokat a választás reggelén visszakergette falvaikba.

A választási eljárás elleni panaszpontokat nem részletezve egyetlen, önmagában is jellemző momentumot emelünk ki. A panaszosok szerint a választási nap estéjén 10—11 óra tájban, amikor éppen a Kardos-párti falvak és a mintegy 1000 főnyi román „tartalékuk" volt a soros, a Lukács-párt kortesei felgyújtották a belényesi görögkatolikus lelkésznek a város határában levő hét hatalmas szénakazlát, és „azt a tüzi lármát terjesztették óriási zajjal, hogy a soron levő községek lángban állnak". Ez az állítólagos csel sikerült: a megrémült választók a tűz irányából és a lármából azt gondolták, hogy vagyonuk és családjuk valóban veszélyben forog, s a kordont is áttörve hazafutottak.[85] Más források — Ady Endre cikkei — szerint éppen a tárkányi függetlenségi párti szavazók voltak a gyújtogatók.

E választás előzményeiről és utózöngéiről — részben egy éppen Nagyváradon időző román ügyvéd elmondása alapján — Ady Endre több cikkben számolt be a Budapesti Napló hasábjain.[86] Ady a tőle megszokott heves koalícióellenes

85 KL06—10/A. III. 1. 4. 6.

86 AEÖPM VIII. Sajtó alá rendezve *Vezér Erzsébet* (Bp., 1968) Történelmi pellagra (BN, 1907. aug. 8.) 297—299., 555.; Tárkány és Kerpenyest (BN 1907. aug. 20.) 311—313., 565—566.; Jegyzetek a napról II. Tárkány Amerikába készül. (BN 1907. szept. 11.) 337., 572.

OLÁHOK TÁBORA.

5. kép

TÁRKÁNYI LEÁNYOK.

6. kép

indulattal állt a „kultúrember és népbarát" Lukács László és a román nemzetiségi párt ügye mellé, éppenúgy elmarasztalva gr. Andrássy Gyula belügyminisztert, aki 700 csendőrt vezényelt e kerületbe, mint a „vörös kakassal" fenyegetőző, „szegény, szilaj, nem önhibájuk miatt vad, oláhok közé szorult, virtusos" tárkányi magyarokat, akik egyébként maguk is ott voltak a peticionálók sorában. Nincs okunk rá, hogy egy nyilvánvalóan egyoldalúan megszövegezett petícióval kétségbe vonjuk Ady sorainak hitelét, mégis rá kell mutatnunk, hogy — mint más esetek is bizonyítják — ebben az időszakban már *a mindkét oldalról szított nacionalizmus nagyon elmérgesítette a magyar és román lakosság közötti viszonyt*, emiatt pedig rendszerint az illető vidéken kisebbségben élők húzták a rövidebbet.

A bemutatott panasz és az Ady-cikkek az elmérgesedett nemzetiségi viszonyok más-más oldalról való megközelítését nyújtják. Az előzményekből ítélve a választás egészét illetően mindkét forrásnak valóságos alapja volt, de különkülön csakis részigazságokat tartalmaznak. A petíció állításainak valódiságát egyébként az ügyben eljáró IV. bíráló bizottság nem mérlegelhette, mivel a hosszas huzavona után a felek kiegyeztek, s a panaszosok 1908. február 4-én visszavonták kérelmüket.[87] E visszavonásban nyilvánvalóan az is közrehatott, hogy Kardos Árpádot és testvéreit 1908 januárjában *csalás és sikkasztás* miatt Budapesten letartóztatták, amit a Nagyváradi Napló joggal nevezett a „társadalmi és politikai erkölcsök egyik tipikus fotografiája"-nak.[88]

A dualizmus kora utolsó, *1910—1918. évi* törvényhozási időszakában négy bihari kerületből érkezett petíció a kir. Curiához; három az 1910. júniusi általános választások után, egy pedig a *Berettyóújfaluban* 1913. július 19-én megejtett, Czifra Kálmán sikerét hozó, időközi választás nyomán. Ez utóbbi petíció a képviselőházi levéltárban nem található, az iratokból pedig csupán az valószínűsíthető, hogy benyújtói visszavonták még mielőtt a bíróság foglalkozhatott volna vele.[89]

Az általános választások után érkezett kérvények közül kettőt a Justh-féle függetlenségi pártiak nyújtottak be a Nemzeti Munkapárt képviselői ellen, egyet viszont a Kossuth-párt hívei ellenük.

A román többségű *élesdi* kerületben a kormánypárti Zathureczky István szorította kisebbségbe dr. Farkasházy Zsigmond Justh-párti honatyát, aki a petíció szerint két cikluson át „önzetlen közéleti tevékenységével és a választókerület egésze, egyes községei, de egyes lakosai jogos magánérdekében is kifejtett munkálkodásával... megnyerte a választókerületbeli összes választók bizalmát és ragaszkodását". A petíció szerint a korteskedésben Telegdi József mezőtelegdi birtokos járt az élen, a vesztegetők pedig a zsidó kocsmárosok mellett községi bírák, jegyzők és tanítók voltak. A vádpontok az eljárás során a nehéz bizonyíthatóság miatt összezsugorodtak, végülis az elrendelt bizonyítási eljárásban egyetlen tényre vonatkozóan történt tanúkihallgatás.

A petíció szerint Pestere községben a kormánypárti jelölt 1910. május 23-i programbeszédében, melyet Pap Péter lelkész tolmácsolt, azt a valódisága esetén feltétlen érvénytelenségi oknak minősülő kijelentést tette, hogy ha a helybeli választók rászavaznak, akkor tőle mint szomszéd birtokostól ingyen legelőt és tűzifát kapnak. A peticionálók által megnevezett tanúk a kihallgatáson is azt

87 KL06—10/A. III. 1. 4. 6.
88 NN 1908. jan. 24., febr. 8., Nv 1908. febr. 9., 12.
89 KL10—18/A. III. 2. 59.

vallották, hogy hallották e kijelentést, a képviselő és a védelem tanúi viszont tagadták megtörténtét. A kir. Curia eljáró tanácsa a tanúk szavahihetőségét mérlegelve arra a következtetésre jutott, hogy a képviselő tanúi, akik között Pap Péter görögkatolikus lelkész, Bérczi Imre élesdi főszolgabíró, dr. Weisz Jakab járásorvos, Rach Manó közjegyző mellett több földbirtokos és kereskedő is volt, „magasabb intelligenciájuk" miatt jobban képesek visszaadni a programbeszéd tartalmát, mint a peticionálók által megidéztetett, „többnyire írni-olvasni sem tudó, a műveltség legalacsonyabb fokán álló és választójoggal sem bíró napszámosok", akik közül többen a községi bíró és a körjegyző által kiállított erkölcsi és vagyoni bizonyítvány szerint „a községben, mint szavahihetőséggel nem bíró egyének ismeretesek, s [...] iszákos, összeférhetetlen természetűek". Így tehát ez az egyetlen érvénytelenségi tény sem bizonyosodott be, a bíróság 1911. november 22-én hozott ítéletével a képviselőt igazolta, a kérvényezőket pedig igen magas (14 000 korona) eljárási és ügyvédi költség megfizetésére kötelezte. Ma már nehéz lenne eldönteni, hogy a mondott, egyáltalán nem szokatlan ígéret valóban elhangzott-e, annyi azonban biztos, hogy a bíróság mérlegelése — még ha a korabeli joggyakorlat szerint nehezen is kifogásolható — a kormánypártnak kedvezett. A bíróság indokolását, miszerint a „magasabb társadalmi állású egyénekről" alaposabban lehetett feltételezni, hogy „pártszempontok befolyásán belül emelkedve" adták elő tapasztalataikat, alig-alig tartjuk elfogadhatónak.[90]

A *Hosszúpályiban* megejtett 1910. június 1-i választáson Beöthy László volt főispán mindössze 21 szavazattal szerezte meg a mandátumot Fisch Ernő függetlenségi és 48-as Justh-párti jelölttel szemben. Az igen alapos, a vesztegetéstől a hatósági presszióig mindent felsorakoztató nagyterjedelmű petíció vagylagos kérelme a választás megsemmisítését, ill. Fisch Ernő képviselővé való nyilvánítását kérte. A bíróság 1910. december 1-én el is rendelte a bizonyítási eljárást, melynek végeztével az ügyét bizonytalannak látó képviselő lemondott mandátumáról. Ez azért nem eredményezte az eljárás azonnali megszüntetését, mert a petíció Fisch Ernő képviselővé való nyilvánítását is kérte. A peticionálók e kérelmüket arra alapították, hogy 52, a választói névjegyzékben nem szereplő személy szavazott le a kormánypárti jelöltre, akiknek szavazatát attól levonva a függetlenségi pártot illeti a többség, ill. a mandátum. A bíróság ezek közül egyetlen esetben sem állapította meg a törvényellenes szavazást. Az indokolás summázata szerint a kifogásolt személyekkel „vagy ugyanazon, vagy csekély eltéréssel hasonló nevű választók a választói névjegyzékben előfordulnak, márpedig a választók nevüknek, életkoruknak vagy foglalkozásuknak hibás vagy hiányos bejegyzése miatt az 1899: XV. tc. 158. §-ának ... értelmében, ha személyazonosságuk máskülönben megállapítható, a szavazástól el nem üthetők". A bíróság éppen ezért érdemben elutasította a kérelmet, a pervesztes kérvényezők pedig súlyos árat fizettek, ugyanis — a képviselő lemondása következtében — összesen 53 300 korona [!] eljárási és ügyvédi költség megfizetésére kötelezte őket a bíróság.[91]

A magyar jellegű, rendszerint ellenzéki képviselői választó *székelyhídi* kerület a választási bíráskodásban 1910-ben hallatott magáról először és utoljára. Az első választáson három jelölt indult, Molnár Ákos régi képviselő, a Kossuth-párt, Fráter Loránd a Justh-párt, Dóczi Imre pedig a Nemzeti Munkapárt kép-

90 KL10—18/A. III. 2. 36., vö. Nv 1910. jún. 2., NN 1910. jún. 15.
91 KL10—18/A. III. 2. 15. vö. NN 1910. márc. 30.

viseletében. Mivel abszolút többséget egyikük sem szerzett, a két legtöbb szavazatot elért jelölt között új választásra került sor.[92]

Az 1910. június 16-i pótválasztáson a Justh-féle függetlenségi párti Fráter Loránd, a vidék régi birtokos családjának neves nótaköltő sarja 911:906 szavazatarányú győzelmet szerzett Molnár Ákossal szemben.

A Kossuth-párti Nagyvárad a választás másnapján izgatással vádolta a Justh-pártot és azon kesergett, hogy a „kerület polgársága, a haladott értelmű, derék érmelléki magyarság egymással meghasonlott, a legjobb atyafiak egymással farkasszemet néztek".[93] Az eseményeket semlegesebben szemlélő Nagyváradi Napló tudósításából kitűnően a két párt hívei többé-kevésbé *területileg* is elkülönültek. A korántsem teljes „bevonulási rend" szerint Frátert elsősorban családja szűkebb pátriájának — Érsemjén, Érkeserű, Éradony, Érolaszi és Érmihályfalva községek — a választói támogatták, míg Molnár mellett főként Bihardiószeg, Köbölkút, Asszonyvására, Bagamér és Kokad választópolgárai tartottak ki.[94]

A választás ellen benyújtott petíció a képviselőt és korteseit korrupcióval, a választási eljárás vezetőit pedig eljárási szabálysértésekkel vádolta. A kérvényezők szerint a vesztegetésekre maga Fráter adta a pénzt, sőt több helyütt — így Csokalyban és Bagamérban — hegedűjével a kezében maga is részt vett a tiszteletére és érdekében rendezett mulatozásokban. A kérvényhez egyebek mellett egy nyomtatott körlevél is volt csatolva, melyben több pénzintézet — az Érmelléki Takarékpénztár Rt., az Érmelléki Hitelbank, a Kereskedelmi és Iparbank Rr. és a Népsegélyzőbank — a címzetteket felszólították a Justh-féle függetlenségi párti jelölt támogatására. A petíció szerint e felszólítás és az adós választók végrehajtással való fenyegetése a képviselő tudtával történt. Igen nagy súlyt helyeztek a peticionálók arra is, hogy a Magyary Miklós elnökletével működő szavazatszedő küldöttségnél a záróra alatt jelentkező 9 bagaméri, ill. székelyhídi választó törvény ellenére nem szavazhatott le, pedig ha nem idő előtt történik a szavazás lezárása, akkor voksukkal Molnár Ákos javára fordult volna az eredmény. A Fráter-párt természetesen ellenpetícióval válaszolt, melyben tagadta a terhére rótt cselekményeket, s hasonló vesztegetéssel és etetés-itatással vádolta a peticionálókat. A kir. Curia 1911 márciusában elrendelte ugyan a bizonyítást, azt azonban nem sikerült lefolytatni, a felek kölcsönös vádaskodásuknak végetvetettek, a peticionálók pedig visszavonták kérvényüket.[95]

92 NN 1910. márc. 9., 12., 27., ápr. 16.; Nv 1910. máj. 4., máj. 7., 10., 12., 19., jún. 4.
93 Nv 1910. jún. 17., vö. Sz 1910. jún. 17.
94 NN 1910. jún. 17.
95 KL10—18/A. III. 2. 51.

Rövidítések:

AEÖPM	=	Ady Endre Összes Prózai Művei (Bp., 1955—)
Dt.	=	Magyar Döntvénytár (Szerk.: *Grecsák Károly)* V. k. A választási bíráskodás [...]Összeállította *Tetétleni Ármin* (Bp., 1905); a rövidítés utáni szám a döntvény számára utal.
E	=	Egyetértés
H	=	A Hon
HBmL Bihar vm. áb.	=	Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Bihar vármegye állandó bizottmányának jegyzőkönyve
KN61	=	Az 1861. év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója (Pest, 1861)
KN65—68	=	Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (Pest, 1865—1868)
KL	=	Országos Levéltár, Képviselőházi és nemzetgyűlési levéltár; a közvetlen mellette lévő számjegyek a törvényhozási ciklust jelzik, a későbbiek pedig a közelebbi forráshelyre utalnak.
N	=	Nemzet
Nv	=	Nagyvárad
NH	=	Nagyváradi Hírlap
NN	=	Nagyváradi Napló
NSzV	=	Nagy-Szalonta és Vidéke
PN	=	Pesti Napló
OL	=	Országos Levéltár
OL Htt.	=	Országos Levéltár, Helytartótanácsi levéltár
S	=	Sürgöny
Sz	=	Szabadság

A képviselők pártállásának és foglalkozásának megállapítására külön hivatkozás nélkül használtuk fel *Toth, Adalbert:* Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892 (München, 1973) c. művét, valamint *Borovszky Samu* (szerk.) Bihar vármegye és Nagyvárad (Bp., é. n. [1901]) c. monográfiáját.

A közölt fényképek korabeli kiadását lásd A belényesi választásról. Jelfy Gyula felvételei. Vasárnapi Újság. 1907. 36. sz. 727—28.

FÜGGELÉK

Nagy-Szalonta társadalmi helyzete

A nagy-szalontai országgyűlési képviselő-választás erkölcsi jelentőségét a közvélemény előtt leginkább azon általános benyomások határozzák meg, melyeket ezen választásra vonatkozó hírlapi közlemények a nagyközönség elméjében hátra hagytak.

Ezen választásra vonatkozó hírlapi közlemények pedig úgy tűntették fel a mi helyzetünket, hogy itt két politikai párt vívta meg egymással a választás harczát.

Miután ismertük a forrást, melyből a vonatkozó közlemények merítve lettek, nem kívántuk hírlapi vita tárgyává tenni társadalmunk égő sebeit, mert a lezajlott harczban közvetlenül saját egyéniségével érdekelt Lukács Gyula hírlapírói tolla oly természetű erősségeket állított előnkbe, hogy önbecsérzetünk nem engedte meg azok ellen a védekezést.

De most, midőn nem vele szemben védekezünk, hanem Magyarország legmagasabb erkölcsi testülete előtt a czélzatosan megtámadott igazat, — a jogot önmagunk iránt is kötelességünk kiemelni a ráfogások iszapjából, melybe azt a mesterségesen felizgatott szenvedély — és a józan ész intő szavára többé nem hallgató fanatismus beledobta, — kötelességünknek tartjuk társadalmi és politicai helyzetünk hű képét a választás sorsa felett határozni hivatott bizottság előtt bemutatni.

Az 1861. évi országgyűlési képviselő-választás Nagy-Szalontán már két egymással ellentétes törekvésű pártot talált, u. m.: a tagosító és nem tagosító pártot; a nem tagosítók táborába taroznak a 2—3 hold föld birtok tulajdonosai és az egészen vagyontalan lakosai a városnak, kik a rendetlen viszonyokból a szabadlegeltetés jogtalan gyakorlata által anyagi hasznot élveztek.

Ezen időben nagy Biharmegye kivétel nélkül az úgynevezett „balközép" politicai párthoz tartozott, a szalontai nem tagosítók szinte ezen párt híveinek vallották magokat, és mégis már a legelső választásoknál ellentétbe tették magukat és külön jelöltet állítottak csupán torsalkodási viszketegből.

Ezen időtől fogva tart a két irány társadalmi harcza, és nem volt és ma sincs olyan üdvös közhasznú törekvés, melyért ezen egymással szemben álló két irányú társadalmi párt meg nem mérkőzött, meg nem küzdött volna.

Az egyik párt terjeszti az értelmiséget, megalkotta a takarékpénztár részvénytársaságot, társadalmi gyűjtés által létesített felekezet jellegnélküli gymnasiumot, kisdedóvodát, tornatermet, gazdakört, szervez gazdasági kiállításokat, létesített ártézi kutat, mely ezen vidéken az egészség főtényezője, megvette a regálét, mely a városnak a regálemegváltás útján 170 000 forint hasznot adott.

Ezen párt tagjai az értelmiségi honoratiorok, a földbirtokosok, a gazdák, a kereskedők és az iparos osztály értelmisége.

Ezen párt tagjai az országgyűlési szabadelvű párt hívei, ezen pártnak volt jelöltje Arany László.

A másik párt cselekvési tere a viszálkodás, az értelmetlenség felhasználásával a létezőnek lerombolására fanatizált törekvés.

Ezen párt gyászos emlékű győzelmének még ma is érzett káros következménye az, hogy midőn a város mint úrbéri község Herczeg Eszterházy volt földesurával az úrbéri rendezés tárgyában a 70.000 frtban megköthető egyességet létesíthetett volna, ezen előnyös kiegyezést megakadályozta, és a városnak 300.500 forintba került az úrbéri kérdés rendezése.

Ezen párt cselekvési körében szellemi középpont ma — a „Népzászlója", melyből meríti a bátorságot az abból olvasott beválthatatlan ígéretek utáni törekvésre.

Eszközei a politicailag még éretlen tömegre gyakorolt erőszakos nyomás, a terrorizálás, a társadalom bizonyos osztályai ellen izgatás, földelosztási tendentiák, és a közvetlen szomszédban lappangva bujdosó pór-socialismussali kaczérkodás.

Ezen párt tehát csak bitorlója a politicai pártok által mindig igényelt tisztességes elnevezést.

Senkit politicai meggyőződésében megsérteni nem akarunk, tiszteljük mindenkinek politicai hitvallását, és kifejezetten beösmerjük, hogy ezen párttal együtt szavazók között vannak a függetlenségi pártnak átérzett meggyőződésből hivei, de ezen általunk is becsült függetlenségi párt férfiak alig 5 %-át képezik azon szavazatoknak, melyek a legközelebbi választás alkalmából a függetlenségi jelöltre beadattak.

Kivételével tehát a politicai meggyőződés csekély számú híveinek, az a párt, mely az Arany Lászlónak kézbesített mandátumot megtámadta, mely Lukács Gyula jelöltre szavazott, nem politicai párt, hanem határozottan téves és félrecsábított társadalmi irányú párt.

A községi törvény megalkotása óta a hasznos társadalmi intézmények létesítése felett ezen párttal vívott küzdelmkben mindig az értelmiség győzött.

De annál elkeseredettebb harczot folytat ezen párt a képviselő-választási küzdelmekben azok ellen, kik vagyoni és polgári állásuknál, értelmiségöknél fogva a társadalom békéjének, nyugalmának megmentésére a törvény a tett hasznos szolgálatok és az ésszerűség adta befolyásukat azon párt káros törekvései ellen érvényesíteni polgári kötelességüknek ismerik.

Az országgyűlési képviselők választásának törvény által megengedett közvetlen előzményei, — a gyűléskezdéseikben, értekezéseikben tervszerűleg elkövetett izgatás, bujtogatás, ámítás rendszerint elkeseredetté teszik a választási küzdelmet.

Fentszóval és tömegesen hirdetett fenyegetéssel a megfélemlítés czélzatával gyártott és minden utakon kézbesített névtelen levelekkel, melyekben megöléssel, kiirtással, agyonveréssel fenyegetik a másik párt embereit, oly mérvű tömeges terrorismust követtek el, hogy a velük egyet nem értő választók egy nagy része szabadválasztási jogát gyakorolni nem meri, mint ezt a legközelebbi választás is igazolta, a melyben 176 helybeli választó polgárt a leszavazástól elrémítettek, — ezen terrorizmus, melylyel a választók egy részét a leszavazástól visszatartják, rend szerint kétessé teszi a választási küzdelem eredményét.

A legközelebb lezajlott választási küzdelem eredményét még kétesebbé tette azon körülmény, hogy járásunk volt főszolgabírája, a ki velünk együtt évtizedes harczot folytatott, ezen párt rendbontó törekvései ellen, a múlt tisztújításon és pedig éppen ezen Lukács-párt ténykedése folytán is főszolgabírói állásából kimaradt, — ezen okon szenvedett egyéni sérelmeit megbosszulandó, intéző vezérévé állott ezen Lukács-pártnak.

Ezen párttal folytatott választási küzdelem kártékony hatása, tehát nem hiú félelem, hanem szomorú valóság, — mert jó időre feldúlja a békés fejlődést, fenyegeti a közbiztonságot, — és legsötétebb árnyoldala, hogy a választások alkalmából mesterségesen felizgatott választási joggal sem bíró, — s önérdekeivel is ismeretlen tömeg szeszélyétől teszi függővé a tisztességesebb elem biztonságát.

Miután ezek szerint valóságos Isten csapásaként nehezedik családi, városi, magán- és nyilvános életünkre — a választások által felidézett harcz, ezen harcz végzetessé is válható esélyeinek választó-kerületünk nyugalmát, különösen a kedélyek jelen felizgatott állapotában ismételten kitenni a véleményünk szerint lehetőleg nagyobb veszélyel járna.

Kelt Nagy-Szalontán, 1892. márczius hó 15-én.

Kós Lajos, kovács. Mezei Imre, lakatos. Mogyorós Gergely, asztalos. Trajánovics Antal, asztalos. Szilvási János, szabó. K. Balogh Mihály, csizmadia. Veres Károly, ép. vállalkozó. Szathmáry Zsigmond, gőzm. felügyelő. Nagy Márton, főszolgabíró, Sántha István, ügyvéd. Hadházy Kálmán, ügyvéd. Ifj. Kajtor Imre, földész. Császár Sándor, földész. Kiskéry Andor, kereskedő. Dr. Balogh Elek, orvos. Sámsen Sámuel, kereskedő. Bakos Ferencz, földész, Szűcs Sándor, földész, Fábián Ferencz, földész, Kovács István tanár. Szőke Lajos, földész. Szőke Mihály, földész. Darvasy István, földész. Tömő Mihály, városi esküdt. id. Fónyad István, földész. Ifj. Fónyad István, földész, id. Balogh László útbiztos. Dr. Becher Áron, orvos. Márton István, ü.gyvéd. Jámbor István, földész. Jámbor Ferencz földész. Szél Mihály, földész. Ladányi Mihály, földész. Szél István földmíves. Molnár Sándor, földész. Nagy József, városi esküdt. Csordás Sándor, kereskedő. Bajó Ferencz, törvénybíró. P. Balogh János, földész. Fábián Andor, földész. Fábián István földmíves. Cs. Szücs József földmíves. Sütő Sándor, kőmíves. Ptacsnik József, tanár. Gere Ferencz, tanár. Ercsey Sándor, birtokos. Lovassy Ferencz, nagybirtokos. Baranovics Ferencz birtokos. Vermes Mihály, birtokos. Vitkovszki Flóris, plébános. Bulyovszky Sándor, gazdatiszt. Mogyorós István, városi esküdt. Balogh Mihály, magánzó. Szikszay Lajos, ügyvéd. Balogh Antal, jegyző. Ryhliczki Hyronim, takarékpénztári titkár. ifj. Kajtor Imre, könyvvezető. Bonczos Mihály, városi közgyám. Bor-

bély László, ügyvéd. Bajó János, magánzó. Varga Sándor, birtokos. Lévy József, kereskedő. Jámbor Mihály, esküdt. Balogh József, városi főbíró. Erdélyi Gyula városi főjegyző. Nagy Imre, városi borfogy. kezelő. Szakács Sándor, esküdt. Boros Lajos, esküdt. K. Balogh Mihály városi hadnagy. Czinczár Mór, kereskedő. Kálmándi Mihály, földész. Bondár István, földész. K. Balogh János, földész. P. Varga Mihály, földész. Pénzes Ferencz, földész. Lovassy József, földész. Török Gyula, tanító. Sütő Antal, tanító, Kapéry Károly, tanító. Irinyi Gerő, járásbírósági írnok. Bonczos Miklós, telekkönyvvezető. Fejér István, telekkönyvigazgató. Király József, tanár, Kálnoky Mihály, kir. bír. végrehajtó. Nagy Gedeon, járásbírósági iktató.

SS. MH. Adler Jakab Nagy-Szalonta.

OL Képviselőházi levéltár 1892—1896 — 705 (11., 429.) „22. dosszié" (Arany László ügye)

József Ruszoly

ANGEFOCHTENE ABGEORDNETENWAHLEN IM KOMITAT BIHAR (1861—1913)

Der Verfasser bearbeitete in seiner Monographie über die jahrhundertealte heimische Geschichte der Wahlgerichtsbarkeit (A választási bíráskodás története magyarországon. Szeged. 1976. Manuskript der Kandidatdissertation — Die Geschichte der Wahlgerichtsbarkeit in Ungarn) die Geschichte der durch Petition angefochtenen Abgeordnetenwahlen mit Methoden der Staats- und Rechtsgeschichte. Die Gruppierung der Petitionsangelengeheiten aus fachichem Standpunkt her, im Notfall ihr Umbrechen nach den einzelnen Detailinstituten erschwerte die gründliche historische Vorführung der zeitlichen und territorialen Zusammenhäge von Erreignissen, die in diesen verborgen sind. Der Verfasser versuchte im Laufe seiner Vorarbeit die Geographie der heimischen Wahlgerichtsbarkeit zu entwerfen, wegen der vielen unbekannten „äusseren" Faktoren gelang es ihm aber bloss einige Tatsachen zu fixieren. Er hat festgestellt, dass in kürzeren Zeitperioden — so z. B. um die Periode des Ausgleiches und nach 1905 — in bestimmten, hauptsächlich in den Komitatsmunizipien von gemischter Nationalität überdurchschnittliche Wahlpetitionen entstanden. Hierher gehörte mit den Komitaten Szatmár, Szilágy und Arad zusammen auch das Komitat Bihar, aus dessen echtungarischen Wahlbezirken bei den zuständigen Behörden gar keine Beschwerden erhoben wurden, im Verhältnis zu den Wahlbezirken von gemischter Nationalität bzw. überwiegend rumänischem Charakter, wo umso mehr Klagen laut geworden waren.

Der Verfasser untersucht in der Abhandlung die Wahlpetitionen, die im Komitat entstanden in der Zeitperiode 1861—1913, beachtet die zeitlichen und territoriellen Zusammenhänge und führt uns die gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse vor, die sich in diesen wiederspiegeln.

Der Gesetzartikel V. Jahre 1848 über die Volksvertretung im Parlament ermöglichte für Bihar die Wahl von 12 Abgeordneten. Dementsprechend wurde das Gebiet des Munizipiums durch die ständige Kommission des Komitates in *12 Wahlbezirke* geteilt. Von diesen waren die Bezirke von Báránd, Berettyóújfalu, Bihar, Hosszúpályi, Nagyszalonta und Székelyhíd heinahe ausschliesslich *ungarische*, die von Margitta und Ugra mit rumänischer Minderheit, aber mit ungarischer Mehrheit *gemischte*, die von Belényes, Élesd, Magyarcseke und Tenke mit ungarischer Minderheit und rumänischer Mehrheit *rumänische* Wahbezirke. Im Bezirk von Belényes wetteifernten 1861 zwei rumänische Kandidaten miteinander: der griechisch-orinetale János Pap unter Farben der ungarisch-rumänischen Partei und Péter Paál (Pável) unter der rumänischen Fahne. Das Mandet erhielt Pap, unterstützt auch von der frisch organisierten, verfassungsmässigen Komitatsverwaltung. Der gestürzte Kandidat versuchte mit Hilfe der örtlichen rumänischen Intelligenz und des griechisch-katholischen Bischofsgutes vergebens zu petitionieren. Die Unabhängigkeitspartei erwarb 1901 den nach dem Ausgleich regierungsfreundlichen Bezirk, aber der frühere Abgeordnete Ferenc Barta stürzte gegenüber János Buteán, dem rumänischen Gymnasiumdirektor, der durch die liberale Regierungspartei kandidiert wurde. Der von Barta 1906 wieder angeschaffte Bezirk wurde im Sommer 1907 leer, da der Abgeordnete wegen seiner Ernennung zum Notar auf sein Mandat verzichtete.

Bei der Wahl von 27. August 1907 erhielt das Mandat László Lukács (Lukaciu), Kandidat der starken Rumänischen Nationalpartei gegenüber Árpád Kardos, dem Winkelbankier aus Budapest, der die Unabhängigkeitspartei und damit auch das handvolle Ungarntum unwürdig representierte. Durch die Wahl in Belényes wurde klar, wie sich die von der rumänischen kirchlichen und weltlichen Intelligenz gut organisierte Nationalitätenpartei auf diesem Gebiet zu Hause fühlte.

Die Ereignisse im Bezirk Margitta von gemischter Nationalität zeugen davon, dass her gewönhlich die ungarischen Parteien miteinander rivalisierten: zuerst die das Komitat herrschende, von Kálmán Tisza geführte Linkspartei mit der Rechsspartei (Deák-Partei) (1861, 1865, 1871), später die liberale Regierungspartei mit der Unabhängigkeitspartei (1901, 1902). In den Petitionsfällen kommt beinahe jedes Mal die Wahlbestechung der rumänischen und ungarischen Wähler vor: 1865 bestach z. B. Ágoston Baranyi, Wahlkandidat den griechisch-katholischen Pfarrer aus Varasd, Pál Papp.

Es gibt gewisse Spuren auch im Bezirk Nagyszalonta der negativen Rolle der rumänischen Wähler vom Lande: auch ihnen ist das Hinausbugsieren unseres hervorragenen Dichters, János Arany im Jahre 1848 zu verdanken. Man versuchte in Nagyszalonta den Sohn der Stadt in den Jahren 1861 und 1865 vergebens zu überreden. In den untersuchten zwei nennenswerten Petitionen, die bei den Wahlen 1865 bzw. 1892 entstanden, meldeten sich eindeutig die Klassenkonflikte, die in der Gesellschaft von Szalonta spürbar waren. Gegenüber dem Grundherren László Lovassy, der 1865 von der örtlichen Intelligenz und den wohlhabenden Wirten unterstützt wurde, unterlagen die Anhänger von Ákos Beöthy, die von den Beamten des Provisoriums befürwortet wurden. Ihre Beschwerde blieb erfolglos.

László Arany, der den Bezirk seit 1887 vertrat, wurde 1892 vergebens mit administrativer Hilfe zum Abgeordneten gewählt, es wurde gegen ihn durch die Petition der Unabhängigkeitspartei eine Untersuchung verordnet, was die Beschwerdeführer bestätigte. Deswegen verzichtete er auf sein Mandat noch vor der Urteilsfällung.

Diese und die anderen ähnlichen Fälle lassen uns in die dualismuszeitliche Geschichte des Komitates Bihar einzublicken, was ein mit Nationalitäten- und Gesellschaftskonflikten geschwängertes Zeitalter war.

Ácsné Dankó Éva

Emberi erővel történő teherhordás az észak-bihari síkságon, a századforduló idején

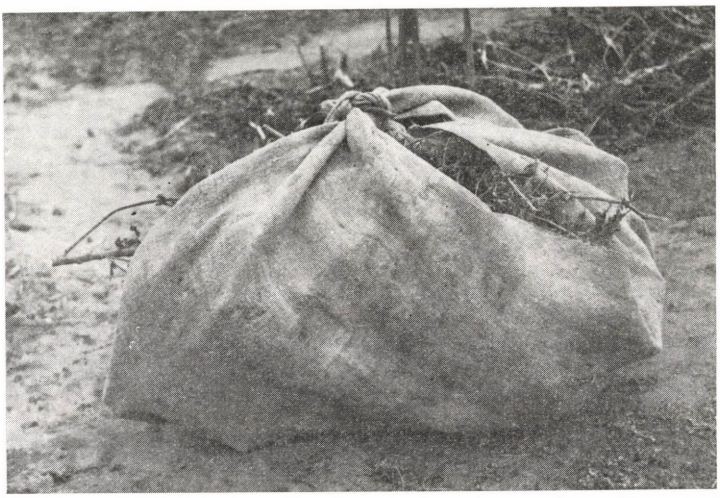
A századforduló kulturális képe néhány, alig megkülönböztethető mozzanattól eltekintve az észak-bihari síkság mindkét kistáján egységes és azonos volt. Erről tanúskodnak a reliktumként megmaradt tárgyakon kívül az adatközlők nyilatkozatai is.

Az észak-bihari síkság századfordulói emberi erővel végzett teherhordásának több módja volt. Többségében egyes emberek, *maguk hordták* a különböző terheket. A hordóeszközök túlnyomó többsége is a magányos hordáshoz alkalmazkodva egy fogóval, füllel készült *(kézikosár, karikosár, köcsög, kanta, korsó* stb.). A *kétemberes hordás* ritka volt és szűk térre szorítkozott *(saroglyán* való trágyahordás az istállóból a *szarvasra; saroglyán* való sár-, vályog-, téglahordás az építkezéseknél; *nyeles* vagy *fogós hordóteknőben* való oltott mész, malter hordása az építkezéseknél; nagyméretű, kétfülű *kosarakban* dió-, alma-, szilva-, paradicsom, vöröskáposztahordás a kertből a *házba* vagy a *szekérhez* továbbszállításra; *füles dézsában* savanyú káposzta, cefre, csömöszölt szőlő hordása otthoni *szűréshez).* Még ritkább volt a *többemberes hordás.* Kizárólag nehéz és *rosszfogású* tárgyak, csomagok hordására szorítkozott. A többemberes hordásformánál a harmadik vagy negyedik ember általában csak *segítség* volt, a tényleges teherhordásban nem vett részt. Leginkább a teher *felvételénél, feladásánál,* a teherhordók vállain, hátán való *elhelyezésében,* illetve biztonságos, sérülésmentes *letevésében* segédkeztek (így szállította az erdőről a *szálfákat* két-három ember a vállán egy további segítségével a *vágáshelytől* az erdőszélre a *farakáshoz,* az útra a nyújtott tengelyű, faszállító szekerekhez, illetőleg az *ölezőhelyre;* a kifordított fagyökereket, rönköket a *vákáncsos tanyára,* az *irtásszélre).*[1]

Idők folyamán több teherhordási forma állandósult. Ezek naponta vagy nagyobb időközben visszatérő teherhordási alkalmak voltak. Szoros összefüggésben álltak az életmóddal, az életmód állandósult mozzanataival, mint például a *táplálkozással.* Korán reggel a nagylányok, legények *cserépkorsókban* vagy *cserépkantákban* friss ivóvizet vittek a kútról a házba. A kifejt tejet a *fejővederrel* vagy a *zománcos,* egyfülű *bádogzsétárral* bevitték a konyhába, ahol az előkészített cserép (csak belül mázas *vászon oláh-, tót,* vagy kívül-belül mázas *virágos* köcsögök) *tejesköcsögökbe, tejescsuprokba* és *tejesfazekakba* a tejhordók (tejvásárlók) számára szétmérték. A maradék tejet, ha nem volt a háznál *állott tej,* akkor felforralták vagy esetleg *nyersen,* forralatlanul megették. Ha volt tej, akkor forralás után *letették állni. Früstökre* a tej mellé *előhordták* a különféle élelmiszereket a kamrából, a kéményből, a padról: kenyeret, szalonnát, pörcöt, kolbászt, zsírt a zsíroskenyér készítéséhez, szilvalekvárt a szilvalekváros kenyér-

1 *Balogh István:* Adatok a debreceni erdőgazdálkodás történetéhez. DMÉ 1935. 144—157.

csináláshoz. Nyáron a kertből zöldhagymát húztak, zöldpaprikát és paradicsomot szedtek. Délelőtt az ebédfőzéshez a boltban vásárolt sót, cukrot, *törtpaprikát*, a *székből* vett birka-, marha- vagy sertéshúst kézi vagy kari kosárban vitték haza az asszonyok, nagylányok. A főzéshez a veremből a krumplit, ha kevés kellett, *kötőre szedve* vitte a háziasszony a konyhába. Ha többre volt szükség, a *krumplis kosarat* használta. Ha paszulyt főzött, akkor a zsákból *szakajtóba szedte* a paszulyt és úgy vitte be a kamrából a konyhába. Vértesen a paszulyt a padról hordták le *füles kaskában*. Kokadon a diót, az *aszalványt* a padláson tartották és felhasználásra *szakajtóval, kis kosárral, vászon zacskóval* hordták le. Hencidán, Konyáron és Gáborjánban a lencsét kosárban a *padon tartották*. Amikor szükség volt rá, kötőbe, zacskóba szedtek belőle és úgy hozták le a főzéshez. A kéményben, padláson, a kamrában függő füstölt hús, szalonna, kolbász lehordásához nem használtak külön edényt. Az egyik végét megfogva vágtak le belőle megfelelő darabot és azt kézbe fogva hozták le a padlásról vagy hozták ki a kamrából. A főzéshez, tészta csináláshoz szükséges lisztet mindenütt szakajtóba szedték a *lisztes ládából* vagy *lisztes zsákból* (ezek a kamrában állottak) és azzal hozták ki. A határban különböző időpontokban végzett mezőgazdasági munkák *(szántás, vetés, aratás, hordás, cséplés, szénagyűjtés, faizás, vesszőszedés, szőlőmetszés, permetezés, szüret)* idején állandósult emberi erővel végzett teherhordási forma volt az *ételhordás, ebédhordás*. Estefelé a vacsorához *előszedték* a maradékot, ha volt. Vagy tejet, túrót, málét, görhe málét, nyáron aludttejet, dinnyét, szilvát készítettek elő. Hasonlóan állandósultak bizonyos teherhordási formák a napi *állatetetéssel* kapcsolatosan is. Korán reggel, a fejéssel egybekötött etetés előtt a férfiak kitrágyáztak az istállóból. A trágyát vagy egyes hordásban *villára véve*, esetleg *tragaccsal*, vagy kettes hordásban *saroglyával kihordták* a szarvasra, a *trágyadombra*. A szarvasmarháknak háton vitt *szénáskosárban* szénát, *vállra vetett villára akasztott* kukoricaszárat, vagy *kétfülű kosárban* répát vittek a *szénaboglyától*, a *szárkúptól, szárrakástól*, illetve a *répásveremtől* az istállóba. A lovaknak a széna mellé kétfülű *zaboskosárban* zabot vitt a gazda. A disznók vályujába egyfülű *(véka)* vagy kétfülű *dézsában*, szórványosan *favödörben* vitte a gazda a ház előtt elkészített *ivóst*, a hízóba fogottaknak pedig kétfülű kosárban szemes kukoricát, vagy vékában, kétfülű fadézsában még áztatott *darát* is. Az ólból kiengedett baromfiknak a gazdasszony vagy a nagylány felfogott kötőjében *szemet* (kukorica, árpa, ocsú) vitt a kamrából és az ól előtt szétszórta. A baromfiaknak *elkészített ételt* is vittek az asszonyok *cseréptálban, rocskában*. Az elkészített étel *mosogatólébe* áztatott *kenyérhajból, főtt krumplihajból, kukoricadarából* meg *esett almából, körtéből, szilvából* és egyéb *hulladékból* állt. Az állatok esti etetése járt hasonló teherhordási munkákkal. Az állatetetéssel járó emberi erővel végzett teherhordás ugyancsak állandósult formája volt az *itatásnak* az a formája, amikor a gazda vagy a felnőtt fiúgyerek az udvaron lévő kútból mert, fa vagy bádogvödörbe öntött és az istállóba vitt vízből megitatta a jószágot. Szentpéterszegen, Biharkeresztesen, Váncsodon, Berettyószentmártonban, Berettyóújfaluban emlékeznek arra, hogy az egyszerre két *vödörrel* vagy *csöbörrel* történő vízhordáshoz mind a nők, mind a férfiak *vízhordófát* is használtak. A vízhordófát a vállon átvetve hordták és a két végére akasztott vízzel teli edényeket egyensúlyozva, vigyázva nehogy a víz *kilocsolódjon*, vitték a kútról a vizet haza. A vízhordófát Váncsodon *gamónak* is hívták. Emlékeznek olyan vízhrodófákra is, amelyeket nem vállon át hordtak, hanem nyakba téve, keresztbe. Az ilyen vízhordófákat nem egy, hanem két kézzel biztosították, egyensúlyozták. A vízhordófa használata azonban nem volt általános. A századfordulón még alig volt *otthoni kút*. A vizet az *utcai kutakból*,

1. kép Szállításra előkészített, ponyvába kötött széna, Hosszúpályi

2. kép Kétkannás vízhordás, Nagykereki

a *falu kútjából*, a *községi kútból* merték és szállították haza. Legtöbbször vászon korsókban, kantákban. Hordták a Berettyó, a Kálló, a nagyobb vízfolyások vizét is.[2] Ezek a vizek különösen mosáshoz voltak jók. A reggeli állatitatás, ha nem volt udvari kút, a csordakútnál vályúval történt, de gyakori volt, hogy számos állatnak a távoli kútról hordtak vizet.

A napi vagy alkalmakkénti *fűtés* hasonlóan állandósult emberi erővel végzett teherhordási formává alakult. Reggel a früstökhöz, illetve a tejforraláshoz, az ivós elkészítéséhez mindig *begyújtottak*. A tüzelőt általában *kézben* (aprított fa, vágott vessző, venyige stb.) vagy *kétfülű kosárban* (fáskosár) a nők, a gyerekek vitték a *spórhoz*. Hűvös idő esetén, télen ez a reggeli begyújtás egyben *fűtés* is volt. A téli fűtés *kemencével* történt. Az ebben való reggeli begyújtáshoz a levágott kukoricaszárat, a venyigét, a vesszőt kötegelve, kézben hordta be előző este a gazda vagy a felnőtt fiú a kemence elé. A szalmát *csomónként háton, hátanként* hozták, készítették elő. A sporból és a kemencéből kikerült hamut, pernyét *csorba tálba, repedt fazékba* szedték és az asszonyok abban vitték ki az utcára *lyukat tölteni, kátyút berakni*. A kéthetenkénti *kenyérsütéshez* tartozó tüzelőanyag szállítása, pernye kihordása ugyanígy zajlott le.

Állandó emberi erővel történő teherhordási-szállítási formák mellett sok *esetleges*, alkalmi jellegű, a szükségletnek megfelelően végzett teherhordási-szállítási forma is alakult ki a századfordulóra az észak-bihari síkságon. Ilyen nem állandósult, de általános teherhordási-szállítási formák voltak például a határban járó és tevékenykedő emberek, a pásztorok, csőszök, gyalogosan, szekéren utazók élelmiszereiknek és személyes használati eszközeiknek a hordása, szállítása. A századfordulón az észak-bihari síkság férfi lakosai, ha útra keltek *feltarisznyáztak*. Kétféle tarisznyát ismertek és hordtak: *szőrtarisznyát* és *vászontarisznyát*. A szőrtarisznya vagy *szeredás* csíkozottan színes racka gyapjúból durván szőtt anyagból készült.[3] Az egy szél széles anyagot a tarisznyavarráskor *harmadolta* a tarisznyás. Az alsó véget (harmadot) ráhajtotta a középső részre és a két oldalt *szíjjal* erősen összevarrta. Az így keletkezett szájra a harmadik harmad fedőként ráborult. A száj két végéhez széles bőr *akasztó* (vagy *fül*) járult, amivel a vállra vették, de méginkább átvetették a nyakon és a tarisznyát a kéz alatt, az *oldalukon hordták*. A tarisznyában, szeredásban hordták magukkal a férfiak a napi élelmiszert; kenyeret, szalonnát, hagymát, görbe málét, kolbászdarabot, pörcöt, bögrében hagymás zsírt; bicskát, lapos fatartóban sót, esetleg paprikát; tűzszerszámot, dohányt, pipát, cigarettát és más szükséges holmit. A vászontarisznya kendervászonból készített erős zacskó volt. Kétféleképpen készítették. Az első formája megegyezett a tarisznyáéval, volt fedele, fülét erős kenderpántból csinálták. A másik fajta egyszerűbb volt. Voltaképpen egy olyan zacskó, amelyiknek a száját össze lehetett húzni a belevarrt kenderszalaggal. Egyúttal ez a szalag szolgált fülként is. Ennél fogva akasztották a nyakukba. Fedele nem volt, de nem is volt szükséges. A vászontarisznyát — az első formát — a szőrtarisznyához hasonlóan a határt járó szegényebb emberek élelmiszer, személyes felszerelés hordására használták. A vászonzacskószerű tarisznyát az iskolások használták és a legszegényebbek hordták *(koldus tarisznya)*. Az iskolások a vászonzacskóban palatáblájukat, a palavesszőt, szivacsot, később a könyvüket és füzetüket meg a tolltartójukat hordták. Iskolába menet ezek mellett a

2 *Sándor Mihályné:* Adatok a berettyóújfalui vízhordáshoz. Ethnographia, LXXIII. évf. 1962. 462—464.

3 *Domonkos Ottó:* Egy tiszántúli szőrtarisznyás műhely. Néprajzi Értesítő, 1955. 191—215. és *Bátky Zsigmond:* Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. (Bp. 1906.) 79.

vászonzacskóban vitték az *elemózsiát* is, leginkább lekváros kenyeret. Az ennivalótól kiürült vászonzacskó a hazafelé tartó iskolás fiúk kezében félelmetes fegyver volt verekedés közben egymás, illetőleg a kóbor kutyák ellen. Az erdőt gyakrabban járók, a kerülők, vadászok, a hosszabb útra menők *bőrtarisznyát* (bakó) hordtak és ugyanazt vittek benne, mint szerényebb társaik a tarisznyákban, szeredásokban. Hajdúbagoson több katonaviselt férfi *borjút* csinált vagy csináltatott magának és azt használta hasonló célra. A borjú vagy *bornyú* szőrös borjúbőrből szőrével kifelé készült széles bőrtarisznya volt. Nagykerekiben, Bedőn és Bojton emlékeznek *bőr oldalzsákokra* is. Ezek nem lapos, hanem hosszúkás, keskeny, nyakba akasztható, vállon átvetett tarisznyaszerű hordó eszközök voltak.

Hasonlóan nem állandósult, de általános, emberi erővel történő teherhordási-szállítási forma volt a *fa- és gallyhordás* is. Az észak-bihari síkság minden településén a szegényebb lakosok, de még a jómódúak gyerekei is egész éven át gyűjtötték az erdőkben a fát (letört száraz ágakat), a gallyakat és hordták haza tüzelőnek. Az erdőben összegyűjtött fát, gallyat a helyszínen vastagság szerint osztályozták és egyenlő hosszúságúra tördelték. Az azonos vastagságúakból csomókat kötöttek. A csomókat kötéllel *hátukra kötve,* vagy egy vagy két erős gallyra akasztva vállon vitték haza. Olyan esetekben, amikor a gallyak hosszúak és szerteágazók voltak, az is előfordult, hogy a hatalmas seprűként összekötött gallycsomót a szorosabban összekötött végénél fogva maguk után húzták. Olyankor, amikor a hátra vagy a vállra vett fa-, gallyköteg súlyos volt, menetközben úgy pihentek, hogy állva a terhet egy erős gallyal *alátámasztották.* A támasztás olykor-olykor olyan erős volt, hogy a pihenő fahordó kissé hátra is dűlhetett. Hosszúpályiban főleg júliusban—októberben hordtátk a fát, gallyat az erdőből. Nagylétán korábban kezdték, május végét, júniust és július elejét tartották alkalmas időnek. Berekböszörményben a tél végét vallották jó időnek a fa-, gallyhordásra. Ekkor könnyűszerrel lehetett az erdőben járkálni, összeszedni a télen letört ágakat, gallyakat. De ilyenkor volt szabad gallyazni is, azaz a fákat megnyesni, az aljnövényzetet, vadhajtásokat irtani. Sok berekböszörmrényi és gáborjáni ember azért vállalt télvégi gallyazást az erdőkben, az útszéli fasorokon, hogy könnyen jó minőségű és nagy mennyiségű fához jusson. A munkabért részibe fizették. Az ilyen, nagy mennyiségben való szállításnál szekeret használnak, de a szekérre az ágakat, a gallyat ugyanúgy csomózva rakták föl, ahogy az emberi erővel történő hordásban készítették elő.

Az emberi erővel végzett teherhordási-szállítási formák *technikailag* is különböztek egymástól. Legáltalánosabb volt az *egykezes hordás* (félkezes). Az esetek többségében minden szállítóeszköz használata nélkül, a terhet egy kézzel megfogva, *lógatva* vitték: építési anyagokat: vályogot, téglát, cserepet, követ; kézi szerszámokat: ásót, lapátot, kapát, seprűt, fűrészt; egyfülű fa-, cserép-, fémedényeket, tartókat: csebert, vékát, köcsögöt, keresztfüles köcsögöt, bögrét, korsót, kantát, kasornyát; rövid távolságra egyes vagy párba összekötött csirkét, tyúkot stb.; kézi kosarat, szatyrot, fedeles kaskát, vödröt, cseréplocsolót, fémlocsolót, olajos, ecetes, spirituszos üveget, demizsont, lécet, culápot, szőlőkarót stb. Általános volt a felvágott tűzifa egykezes behordása a tűzhelyhez. Az egyik kézbe ilyen hordásnál behajlítva fogják a csomóba szedett fát. Monostorpályiban ismerték és használták a *keresztfüles csuprot* (köcsögöt), Ártándról pedig *cseréplocsoló* és a *véka,* a *favödör,* a *fedeles kaska* ismeretes. Álmosdon általános volt a nyakán kenderkóccal hurkolt és annál fogva egy kézben lógatva hordott ecetes, olajos, petróleumos (petrós) üveg. Az olajos és petróleumos üveget külö-

3. kép Üres szakajtó vitele, Hajdúbagos

4. kép Homok-, téglahordó saroglya, Hajdúbagos

nősen *töllem* kellett *hordani,* azaz kissé *kifelé tartva,* nehogy a ruhához érjen és azt beszennyezze.

A kétkezes hordás hasonlóan gyakori, minden településen ismert és általános volt. A kétkezes hordás biztosabb hordási forma volt, mint az egykezes, ennek megfelelően jobban kialakultak sajátos szállítási eszközei is. A biztonságosabb hordás miatt még sok egykezes hordási formában is alkalomszerűen használták a másik kezet is. Például Tépén, Derecskén az egy kézben maguk előtt tartva vitt tejesköcsögöt ,nehogy a tej kiloccsanjon, a másik kézzel alul is megfogták. Az észak-bihari síkság teherhordó-szállító eszközeit zömükben két kéz számára két füllel készítették. Különösen ilyenek voltak a *füles kosarak:* krumplis-, fás-, szilváskosár. Általában, az egyfülű *szénás kosarat* is két *marokra fogva* hordták a hátukon. Az észak-bihari síkság majd minden településén készítettek kosarakat (Berettyóújfalu, Derecske, Kismarja, Nagyléta, Hajdúbagos, Sáránd stb.), de messze földön híres volt a bojti kosárkötés.[4] Itt sok háznál készítették és a környékbeli heti vásárokon, országos vásárokon (Debrecen, Nagyvárad, Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Derecske, Nagyléta) tömegével árusították. A bojti kosárnak kétféle füle lehetett. Általánosabb volt a *külső,* a szájperem fölé készített fül. De nagyobb méretű, nehéz súly hordására készült kosaraknál *belső fület* is alkalmaztak. A belső fül a szájperemet lezáró vastag *szegés* alatt kötéskihagyással készült. Voltaképpen a szegés egyik darabja volt a fül. Általában jobb, erősebb fogást biztosított, mint a külső fül. Azonkívül nehezebben is romlottak el *(szakadt ki, bomlott föl),* mint a külső fülek. A kétkezes hordásban a kosarat vagy *leeresztett karral* lógatva, vagy a terhet felvéve, maguk előtt behajlított karokkal tartva vitték. Hosszúpályiban, Bagaméron, Álmosdon és Esztáron előfordult a két kézzel fogott vállonhordás is kosárral. Azokat a kosárféleségeket, amelyeknek nem voltak füleik, ugyancsak kétkezes hordásban használták. Leginkább apró darabokból álló, szemes teher hordására *(szakajtó, kis kosár)* szolgáltak.

A *vállon való hordás* általában nehezebb terhekre vonatkozott és az jellemezte, hogy a vállon vitt anyagot mindig *előkészítve* (összekötve, zsákolva stb.) hordták. Az *egyvállas* hordás volt az általános, majdnem kizárólagos. Nagy ritkán, de inkább csak rövid távolságra előfordult *kétvállas* hordás is. A vállon való hordásnál nagy jelentősége volt az egyensúlyozásnak. Nehogy a teher lebillenjen, a vállonhordott terhet az egyik kézzel megfogták és úgy vitték. A vállhordásban túlsúlyban voltak a hosszú, szálas anyagok, a kévébe, csomóba köthető termények.. Hajdúbagoson vállon hordták az istállóba a kukoricaszárat. Hencidán vállon vitték a nádkévét a kúpolótól haza a tetőjavításhoz. A nádazó is vállon vitte fel a tetőre. A szőlőskertekben — Hajdúbagoson, Sárándon, Nagylétán, Bagamérban — a venyigés csomókat vállon vitték a rakáshoz. Gyakran előfordult az is, hogy a szőlőbeli pajta előli venyigerakásból vállon vittek haza egy, legfeljebb két kévét tűzre. Ősszel és tavasszal szedtek vesszőt Berekböszörményben, Toldon, Bojton, Nagykerekiben. Tavasszal az a vessző került vágásra, amit ősszel már nem tudtak leszedni. A vágott vesszőt csomókba kötötték és a csomókat vállon hordták össze a szekérhez. Ha kevés volt a vessző és nem kellett hozzá a drága iga, akkor esetleg több fordulóban, egy-két csomójával a vállukon, hordták haza. Tavasszal, facsemeték ültetése idején, a csemetéket összekötözve, vállra véve vitték haza sokszor a szomszédos falvakból is. Jó csemeteárus

4 *Nagy István:* Háziipar. In: Nadányi Zoltán (szerk.) Bihar-vármegye. (Bp. 1938) 153—156. és *Gráfik Imre:* Szállítás és közlekedés a szentendrei szigeten. Néprajzi Közlemények XV. évf. 1971. 1—4. sz. 114—117.

hely volt Derecske, Álmosd, Hencida, Berettyószentmárton. A szomszédos községek lakosai itt szerezték be a kívánt csemetét és rendszerint gyalog, vállon vitték haza; Derecskéről a tépeiek, konyáriak. Álmosdról a bagamériak, kokadiak, Hencidáról az esztáriak, gáborjániak, Berettyószentmártonból a berettyóújfalusiak, szentpéterszegiek, mezőpeterdiek, váncsodiak. Az istálló eresze alatt fafogason tartott *lajtorját,* ha kellett valamire, Konyáron, Tépén, Hosszúpályiban, Hajdúbagoson és Sárándon vállon vitték a kívánt helyre és úgy is hozták vissza. Építkezéseknél a *szálfákat,* a *léceket, rudakat* ugyancsak vállon hordták, szállították a kívánt helyre. A vállon való hordásnak jellegzetes esetei voltak a *munkaeszköz* szállítások. A határba menet az *ásót,* a *lapátot,* a *kapát,* a *kaszát,* a *gereblyét,* a *villát,* a *fejszét* vállon vitték és munka után úgy is hozták vissza. Szokásban volt általában, hogy az ásó- vagy a kapanyélre fülénél fogva *ráhúzták* a vizeskorsót és úgy vitték ki vállon a mezőre maguknak a vizet. Konyáron, Tépén, Hajdúbagoson arra is emlékeznek, hogy a vállra vett ásó, kapa vagy villanyélre fülénél fogva rákötözték a vászontarisznyát és úgy vitték magukkal az élelmiszerüket. A kiürült vászontarisznyát nem üresen hozták haza, hanem megtöltötték, mikor mivel lehetett; *tejes kukoricával, napraforgó tányérral, dinnyével, tökkel* és ugyanúgy hozták vissza. A vállon való teherhordásnak legjellegzetesebb eszköze a *zsák* volt. Területünkön a századfordulón még több helyen szőttek zsákot (Derecske, Konyár, Esztár).[5] Az erősszálú kenderzsák sűrű szövésével liszt tartására és hordására is alkalmas volt. Hajdúbagos pedig egyenesen egy speciális zsákfajta készítésével vált a környéken híressé *(bornyomózsák).*[6] A zsákot kétféleképpen vitték a vállon. Ha *teli* volt a zsák, *degeszre volt tömve,* úgy, hogy *megállt a maga lábán,* akkor mintha vastag szálfa lenne, keresztbe vették vállra és úgy vitték. Az ilyen degeszre tömött zsák általában súlyos volt, nehéz volt a *cipelése,* azaz amikor már *fenn volt,* akkor ment. A felvétel volt a nehéz. A nehéz zsákok *vállravétele* sok esetben segítséggel történt, de felvették magukban is. A két kézzel szorosan átfogott álló zsákot először a *behajlított térdére emelte* a teherhordó, majd onnan — kissé előre, a teher alá hajolva — *rádűtötte* a vállára. Aztán felegyenesedett és elindult a zsákkal a vállán. Gyakoribb volt és hosszabb utakra is használták a másik fajta zsákolást. Ez abban állt, hogy a zsákot nem töltötték meg egészen, de a szájánál kötötték el. A lazán álló zsákot *kétrét vették* és úgy *dobták a vállukra.* A súly a zsák két végébe, a teherhordó hátára és mellére lógott. Az ilyen fajta zsákhordás nemcsak azért volt jobb, mert könnyebb volt, hanem azért is, mert biztonságosabb volt; a zsák biztonságosan állt a vállon, nem ingott, mozgott. A biztonságot csak az fokozta, ha a zsákot a közepén *megcsavarták* és úgy vették vállra. Az ilyen fajta zsákhordásnál az egyensúly miatt vigyázni kellett arra, hogy a zsák két fele egyenlő súlyú legyen, az egyik zsákvég ne húzza le a másikat. Olyan esetekben, amikor az egyik — rendszerint az elülső — zsákrész könnyebb volt, az egyensúly biztosítása végett két kézzel akár elől, akár hátul *alányúltak* a zsáknak és kissé *megemelték.* Hajdúbagoson, Monostorpályiban, Vértesen, de Konyáron is az elülső, könnyebb zsákvégre *ráakasztottak* egy teli kosarat is és úgy vitték a zsákot. De az is előfordult, sőt nagyon is általános volt, hogy külön súlyt nem kötöttek az elülső könnyebb zsákvégre, hanem mindkét kézzel megfogták és belekapaszkodva húzták lefelé a terhet.

5 *Nagy István:* i. m. 160.
6 *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára. (Pest, 1851.) I. köt. 66.

Az ilyen kétrészes zsák közeli rokona az *átalvető*.[7] A Nagyvárad körüli falvakból, a messzebb hegyvidékről errefelé járók, akik az újfalusi és derecskei hetivásárra, országos vásárra jöttek, sokszor átalvetőben hozták a dolgaikat. De találkozhattak átalvetővel a Nagyváradra piacolók is. Ennek ellenére nem terjedt el általánosan az észak-bihari síkságon, csak Bedőn, Nagykerekiben, Kismarján, Nagylétán, Pocsajon ismerték és használták. De itt is szórványosan. Az átalvető egy szélből készült kettős végű kender- vagy gyapjúzsák volt. A tarisznyához hasonló csíkosan színezték. A nagyváradi piacokon, vásárokon lehetett leginkább venni, de elvétve saját maguk is készítettek. Az átalvetőt főleg a pásztorok szamár, ló hátára vetve, a két zsákrészt két oldalon lelógatva is használtátk. Átalvetős rendszerű volt az a közismert vállhordási forma, amikor két karikosarat füleiknél fogva összekötöttek és úgy vették vállra, hogy az egyik kosár a háton, a másik elől lógjon le a vállról. Ez volt a piacoló asszonyok általános teherhordási módja.[8] A *vízhordófával* történt vízhordás is vállas teherhordási forma volt. Kétféle vízhordófát készítettek és használtak: az egyvállas formát, amit az egyik vállon keresztbe téve vittek. Az egyensúlyozás kedvéért a vízhordófa elülső részét vagy az arról lecsüngő kötelet, láncot megfogták és lefelé húzták. Általánosabb volt az a vízhordófa, ami voltaképpen mindkét vállra, jobban mondva a nyakra készült. Az ilyen vízhordófát a vállakon keresztbe fektették és a két végét fogták le. A jobb fogás, a biztonságosabb hordás végett az ilyen nyaki vízhordófák ívesen hajlítottak voltak, soknak a nyaki része külön ki is volt faragva.[9]

A *háti hordás* szoros kapcsolatban állt a vállon való hordással. Az olyan esetekben, amikor a vállra vett terhet hátul csüngetik, a hátnak fontos szerepe van a teherhordásban. Ilyen teherhordási formát sokat ismertek és gyakoroltak a századfordulón az észak-bihari síkságon. Más teherhordási formák és technikák ismertetése közben már az előzőekben is esett egyikről-másikról szó. A legegyszerűbb, mindenütt ismeretes háti hordási forma volt a *zsákolás*. A zsák aljára tették a kevés terhet (morzsolt kukoricát, korpát, árpát, dinnyét, tököt, de szopós vagy választási malacot is) és a zsák üresen maradt részével összefogva, a zsák *nyakát* esetleg meg is *csavarva* a terhet a hátukra vették és úgy vitték. A hátukon lelógó terhet a kezükkel vagy a kezeikkel tartották. A zsák szaját fogták, a mell előtt lefelé húzták; *belekapaszkodtak*. Sárándon, Hajdúbagoson, Vértesen, Nagylétán, Pocsajban, Nagykerekiben a disznóperzseléshez használt szalmát kötéllel átkötve háton vitték ki a perzseléshez *(egy hát szalma)*.[10] Ahol a kemencét szalmával fűtötték ott is hasonlóképpen háton hordták a szalmát a kemenceszájhoz. Csomóba kötve háton szállították a szénát, a gallyat, vesszőt, venyigét, ahogy erről eddig is volt már szó. Az észak-bihari síkságon is kialakultak és elterjedtek a háti hordás sajátos eszközei: a *hátikosár*, a *puttony*, a *háti láda*. A legjobb módú szülők iskolásgyerekei közül néhány már a századfordulón hátitáskát is hordott. A bojti kosarasok sok hátikosarat csináltak. Elterjedt forma volt az olyan, amelyiknek ovális deszkafeneke volt és csak az oldalfala készült vesszőből. Egyébként a hátikosár lapos, a hátra simuló olyan fedeles

7 *Praznovszky Géza:* Pásztorélet Nagyszalonta vidékén és az orosi pusztán. Néprajzi Értesítő XIX. évf. 1927. 6. és *Paládi-Kovács Attila:* Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. In: Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagyomány, XIII—XIV. 1971. 420—421.

8 *K. Kovács László:* A magyar népi közlekedés kutatása. (Bp. 1948.) és *Erdész Sándor:* Nyírség. (Bp. 1974.) 103—106.

9 *Bátky Zs.* i. m. 58. — *Gráfik* I. i. m. 52. — *Paládi-Kovács* A. i. m. 424—426.

10 *Ecsedi István:* Poros országutakon. (Debrecen, 1925.) 118—119.

kosár volt, aminek a két alsó és felső belső sarkához *gurtnit* lehetett erősíteni. Ezeknek a *pántoknak, füleknek* a segítségével két vállra lehetett felvenni és vinni a hátikosarat. Hajdúbagoson almát, szilvát, Bagamérban krumplit, Vértesen diót, Nagylétán túrót, sajtot, Hosszúpályiban csöves és morzsolt kukoricát, Szentpéterszegen vöröshagymát, uborkát, Berettyóújfalun krumplit, kukoricát, vöröshagymát, zsengés paszulyt hordtak vele. A hátikosár mintájára hordták háton a *hátizsákot.* Ez egy rövid kenderzsák volt. A két sarkába a pántnak használt kötéllel bekötöttek egy-egy *békasókövet* (kavicsot), a kötél közepéből képzett hurokkal pedig összekötötték a zsák száját. Az így kapott vállpántokkal hátukra vették a hátizsákot és úgy hordták benne a terhet. Berettyóújfalun és Berettyószentmártonon árpa, rozs, kétszeres, száraz bab, lencse, köles, borsó hordására használták. A hátikosár és a hátizsák hordásmódja alapján készültek a *háti permetezők.* Ezek legkorábban Sárándon, Hajdúbagoson, Nagylétán, Álmosdon és Bagamérban terjedtek el. A *puttonyt* pedig a hátikosár dongákból összeállított, abroncsokkal összefogott párja volt; szőlőkben, gyümölcsösökben használták. A szüret legfontosabb eszköze volt Hajdúbagoson, Nagylétán, Bagamérban.[11] De Újlétán eper- és szederszedésre és szállításra is használták. Néhány helyen ismerték a *háti ládát* is. Hajdúbagoson a szögletes vesszőkosarat hívták ládának, háti ládának. Kötéllel a hátra erősítve használták. Berettyószentmártonban fedeles és fedél nélküli deszkaládát is használtak háti teherhordáshoz. A kivénhedt katonaládákat általában háti teherhordásra használták. A háti hordás sajátos esete volt a *batyúzás.* A *batyút* laza, könnyű, de nagy terjedelmű anyagok háti szállítására használták.[12] Tollat, kenderszöszt, gyapjút, ruhaneműeket, bőröket, gyógynövényt *ponyvára, abroszra, vászonra, lepedőre* tettek és a ponyvát két ellentétes csücskével keresztbe összekötötték. Az így keletkezett *batyút* a kötéseknél megfogva, kézzel a *hátukra csapták* és ott tartva vitték. Gyakori hordási módja volt az is, hogy az egyik kötést a két vállon át, vagy csak az egyik vállon átvetették és úgy hordták. Ha a ponyva, abrosz, vászon, lepedő nem négyzet, hanem téglalap alakú volt, az összekötés alkalmasabb volt a *vállravetésre,* mintha négyzet alakú lett volna. A batyú kisméretű változata volt a *butyor* vagy *bugyor.* Ezt főleg élelmiszer hordásra *szakajtóruhából, kiskendőből,* vászondarabból kötötték és lógatva egy kézben hordták. Néhány helyen előfordult, hogy háti hordásban összekötözött vászonkorsókat, kantákat is hordtak. Berettyóújfaluban, Berettyószentmártonban, Gáborjánban és Szentpéterszegen négy-öt korsót füleiknél fogva összekötöztek és úgy *vitték* háton. Leginkább vízhordásra használták.[13]

Az észak-bihari síkság századfordulói, emberi erővel végzett teherhordási-szállítási technikái közül még kettő ismertetése van hátra. Ehhez a két teherhordási technikához elválaszthatatlanul hozzátortozott a *talaj* tartó szerepe és bizonyos kezdetleges technikai, gépi megoldás. Az egyik technikai forma maguk után *húzás* volt. A húzásnak kétféle változata volt ismeretes a századfordulón az észak-bihari síkságon. Monostorpályiban, Hosszúpályiban, Újlétán az erdőben kivágott és legallyazott szálfákat sokan maguk után húzva vitték haza. A fa vastagabb végére kötélhurkot kötöttek és a kötélnél fogva húzták maguk után a szálfákat. A fa vastagabb vége általában megemelkedett, de a vékonyabb vége minden esetben a földön maradt és felhasította a talajt. Ez a szállítási mód laza

11 *Varga Gyula:* Az érmelléki szőlőkultúra. DMÉ 1975. 509. — Gráfik I. i. m. 57—59.
12 *Györffy István:* Teherhordás, közlekedés, jármű. In: Magyarság Néprajza. II. köt. (Bp. 1942.) 251.
13 *Sándor* M. i. m.

5. kép Kari kosarak
a nagylétai piacon, Nagyléta

6. kép Asztali ruhába kötött
éles cserépfazék hordása, Nagykereki

talajon sokkal könnyebb lévén, mint a kötöttön, az érmelléki részen általánosabb volt, mint a Berettyóháton. Összefogott vagy összekötött gallyat, vesszőt is hordtak haza úgy, hogy maguk után húzták. Ez azonban nehéz hordási mód volt és azért sem szerették, mert *nyomot hagyott maga után* és Hajdúbagoson azért is, mert nem akartak mások helyett *seperni*.[14] Berettyóújfaluban, Biharkeresztesen, Derecskén használtak négykerekű, rúddal ellátott *kiskocsit* is. A kiskocsit a rúdjánál fogva maga után húzta a gazdája. Mindhárom helyen úgy emlékeznek, hogy a boltosoknak volt ilyen kis kocsija, meg a kofáknak. A négykerekű kiskocsi elterjedésével kapcsolatban megemlíthetjük, hogy csak a kötött talajú településeken emlékeznek rá, tehát valószínű, hogy itt volt elterjedtebb. A laza homoktalajba a kiskocsi kerekei besüppedtek volna, húzásuk nagyobb erőt igényelt volna. Ezt a vélekedést támasztja alá az is, hogy a kétkerekű, a négykerekűnél jóval könnyebb húzású kiskocsira, a *taligára, kordéra* is csak a kötött talajú helyeken emlékeznek: Nagykerekiben, Tépén és Berettyóújfaluban.

A húzással működő teherhordó-szállító eszközök között különleges helyet foglalt el a *szánkó*.[15] Csak télen, havas időben lehetett használni. Mindenben a szánok kicsinyített mása volt, azzal a kivétellel, hogy a szánkók talpvégeihez kötött kötéllel nem ló, lovak, hanem emberek húzták. A szánkókat a kerékgyártók és a mesterkedő gazdák készítették. Zömükben nem volt vasalás a talpain. Nyáron az udvaron álltak és rajtuk pihentek a tyúkok, a csirkék. A szánkót Bagamérban boroshordók, illetve borszállításra is használták. Gáborjánban és Hajdúbagoson vizet (korsókban, kantákban) is hordtak vele. Berettyóújfaluban, Nagykerekiben kisebb mennyiségű gabonát is vittek vele a malomba őröltetni. Derecskén a *derálóba* szánkóval is hordták a kukoricát.

Általánosabb volt a húzásnál a *tolás*. A századfordulón az észak-bihari síkság minden településén ismerték és használták a *talicskát*, a *targoncát*.[16] Mindkét teherhordó eszközt két kézzel maguk előtt tolták. A talicskát a helybeli és szomszédos falvak bognárai, de mesterkedő parasztjai is csináltak. Lényege a kerék és a két fogóval ellátott zárt talicskaláda volt. Apró szemű terhet is lehetett szállítani. Ártándon, Berekböszörményben, Váncsodon, de mindenütt másutt is az udvaron, az utcarészen végzett földmunkáknál is használták. Földet hordtak vele sárcsináláshoz, sárgaföldet a ház földjének felmázolásához, homokot a felszórásához. Berettyóújfaluban krumplit, Konyáron csöves kukoricát, tököt és répát, Hajdúbagoson répát, tököt, tuskót és trágyát hordtak vele. Nagylétán az utcai árok ásásánál a föld elhordására használták, Sárándon permetezőszert toltak ki vele a szőlőbe. Gyakran szállítottak talicskával nagyméretű edényeket is. Kokadon hordót, Álmosdon dézsát, Hosszúpályiban kosarakat vittek vele üresen is és megtöltve is különböző anyagokkal, terményekkel. A *targoncát* vagy *tragacsot* sokoldalúbban lehetett felhasználni. A nagyobb falvakban lakó kerékgyártók mindegyike csinálta, a kovácsok jól megvasalták. A századforduló táján különösen jó targoncákat készítettek Debrecenben és Berettyóújfaluban. Nagy előnye volt a létrás, nem tömör szerkezet, hogy nem volt oldala és így szabadon lehetett pakolni rá, hogy volt támlája, amihez hozzá lehetett a terhet támasztani, sőt kötni is. A targoncán hordták a szálas takarmányt, a csomóba, kévébe, kötegbe kötött vesszőt, nádat,gallyat,szőlőtakarót, a zsákolt szemesgabonát, a lisztet, korpát, dercét, de a trágyát is, a tűzifát, az építőanyagokat. Rendszeresen a targoncát használták a malomba járáshoz, ha kevés gabonát akartak őröltetni

14 *Gráfik* I. i. m. 60.
15 *Bátky Zs.* i. m. 112. — *Gráfik I.* i. m. 60—61.
16 *Gráfik I.* i. m. 59.

Berettyóújfaluban, Derecskén, Hosszúpályiban, vagy kukoricát daráltatni Nagylétán, Biharkeresztesen. Összehasonlíthatatlanul kevesebb *tolókocsit* használtak. Csak Nagylétán emlékeznek olyan kétkerekű kiskocsira, amit rúdjánál fogva nem húzni, hanem tolni kellett. A Nagy utcai kútról hordtak vele vizet, tele korsókkal, kantákkal.

Az észak-bihari síkság emberi erővel végzett századfordulói teherhordásának-szállításának a teherhordási módok, eszközök és technikák szerint való bemutatása után a *rendkívüli teherhordási-szállítási alkalmakról,* illetve azok módszereiről, eszközeiről és technikáiról szólunk. A következő öt rendkívüli teherhordási-szállítási alkalmat különböztethetjük meg:

1. A *betakarítási munkák* (aratás, szénakaszálás, szüret) alkalmával végzett emberi erővel teljesített teherhordási módok és eszközök, technikák.

2. Az *ételhordási* (mezőrejáráskor, betegnek való, gyermekágyas asszonyoknak szóló, lakodalomra) történő teherhordás formái.

3. A *csecsemő-, gyerekhordás* eseteinek ismertetése.

4. A *piacolás, vásározás* emberi erővel történő teherhordásának-szállításának módjairól, eszközeiről és technikáiról szóló ismertetés.

5. A *temetés* alkalmával emberi erővel végzett teherhordás-szállítás formáinak ismertetése.

Az *aratásnak* több teherhordási-szállítási mozzanata is volt a századfordulón.[17] A marokszedő lányok, meneycskék a kaszások nyomában menve, hajlongálva, két kézzel *felszedték* a levágott gabonát *(markot)* és csomóba rakták, hogy vagy ők maguk, vagy nagyobb földeken, több tagú aratóbanda esetén, külön kévekötő lányok, kévékbe kössék. A megkötött kévéket *összehordták,* azaz a szalmakötélnél egy kézzel fogva, a kévét a vágott végével lefelé tartva maguk után *húzták.* Az összehordott kévékből a hagyományos rend és kéveszám szerint *kereszteket raktak.*[18] A keresztrakás művelete azonban már nem jelentett teherhordási-szállítási, csak emelő, elhelyező munkát. Hajdúbagoson 18 kévéből raktak keresztet, de Bagamérban előfordult, hogy csak 13-ból.

A *szénamunkánál* is lényeges mozzanat volt az emberi erővel történő teherhordás-szállítás. A lekaszált füvet szárítás *(forgatás)* után, leginkább fiatal nők, gereblyével *összehúzták.* Az összehúzások által keletkezett *petrencét* legények, fiatal férfiak *petrence rudakkal, rudakkal* a boglyázó helyre vagy egyenesen a szekerekhez vitték.[19] A petrencét az észak-bihari síkság településein inkább *rudasnak* hívják. A rudast két férfi vitte a kívánt helyre két *rudassal, rúddal, petrence rúddal* vagy *rudashordó rúddal,* hol hogyan nevezték. Ez a két rúd mintegy két és fél—három méter hosszú, egyik végén kihegyezett, egyenes, gallytalanított, a használatban simára koptatott természetes rúd volt. A rudakat a *rudalók átszúrták, átlökték, átdugták* a petrence alján. Vértesen és Beregböszörményben, hogy a széna biztonságosabban álljon a rudakon, egy, a szénacsomón átellenesen átvetett kötéllel le is kötik. A lekötésnél a kötélvégeket a rudasokhoz kötötték. A két-két rudasvéget aztán megfogták, a földről felemelték és úgy

17 *Nagy Gyula:* Hagyományos földművelés a vásárhelyi pusztán. Néprajzi Közlemények VII. évf. 2. sz. (1963). 26—47. *Nagy Gyula:* Lakodalmas kulcsoskalács készítése Orosházán és környékén. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. 1959. 159—188.

18 *Nagy Gyula:* i. m. 1959. 15—16.

19 *Györffy I.* i. m. 248. — *Szabó Mátyás:* A Körös és a Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása. Néprajzi Közlemények, 1957. 3—4. sz. 1—94. — *Nagy Gy.* i. m. (1963) 143—152. — *Erdész S.* i. m. 47.
— *Bencsik János:* Adatok az észak-bihari szőlőkultúra ismeretéhez. (A hajdúbagosi szőlőskert.) In: Bagosi krónika. (Hajdúbagos, 1975). 117—129. — *Varga Gy.* i. m.

vitték a boglyázó helyre. A rudas mértékegységként is szerepelt. Hajdúbagoson tizenkét rudas adott ki egy szekér szénát. Maga az egy rudas széna 30—40 kg volt. Nagylétán és Váncsodon előfordult az is, hogy a szénahordáshoz használt szekerek vendégoldalait, szénatartó rúdjait is használták rudaknak. A rudalás jellegzetesen két személyes és két-kétkezes teherhordási forma volt. Már Berettyószentmártonban, Esztáron előfordult, hogy nem lévén másik ember a munkához, a lekötött petrencét csak egy ember vette fel (a nem hegyes végeken) és úgy *húzta maga után* a rudast. A petrencerudak legtöbb helyen eszközként állandósultak. Használat után eltették és megbecsülték őket. A használatban simává kopott felületű petrencerudakat könnyebb volt a petrencén átdugni. Hosszúlyiban, Bojton, Mezőpeterden, Berettyószentmártonban a legények tulajdonjegyeket is véstek a rudasaikba. Legtöbbször a monogramjukat.

A *szüret* különösen az Érmelléken volt jelentős.[20] Sárándon, Hajdúbagoson, Nagylétán *szüretnek* is hívták; vártak rá, készültek hozzá. Nem úgy, mint Bedőn, Nagykerekiben vagy Ártándon, ahol csak *leszedték a szőlőt* és legfeljebb *levet szűrtek* belőle. Ezt a terminológiában is megmutatkozó különbséget az magyarázza, egyben indokolja, hogy az érmelléki településeken sok szőlő, jeles szőlő-borkultúra volt. A szőlőművelés, borkészítés lényeges részét képezte a gazdálkodásnak. Ezzel szemben a Berettyóhát kötött talajú településein kevésbé volt fontos a borszőlő-termesztés. Lényegesen kevesebb szőlő is volt. A szüret ugyancsak összetett munkafolyamat volt. Egy lényeges mozzanata teherhordás-szállítás jelleggel bírt. Ez pedig a szőlőfürtök *összegyűjtése* és a taposókádhoz, illetőleg néhány helyen közvetlenül a préshez való *vitele* volt. A szüretelők kari kosárba *szedték* a szőlőt és mindaddig magukkal *vitték* a sorban, amíg oda nem ért hozzájuk a puttonyos. Tekintve, hogy maga az ovális fenekű, keményfa dongákból, vasabroncsokkal készült puttony is nehéz volt és különösen nehézzé vált szőlővel megtöltve, a puttonyosok mindig és mindenütt fiatal, jó erőben lévő férfiak voltak. A puttonyosok nem vették le vállaikról a puttonyt, hanem a szőlőszedők *beleöntötték* a kosarak tartalmát a puttonyokba. Amikor a puttony tele lett a puttonyos elindult vele a kádhoz. A teli puttony Hajdúbagoson megnyomta a 20—25 kg-ot is. A puttonyokat, bár az egyes falvakban is csinálták, leginkább a nagyváradi, a diószegi, a székelyhídi és a mihályfalvi vásárokon vették.

Az észak-bihari síkság parasztságának századfordulói életmódja több alkalommal szükségessé tette, hogy a határban (a *mezőn*), a szőlőskertekben egész napon át dolgozóknak különösen nagy munkák — szántás, vetés, aratás, cséplés, szüret — esetén ételt hordjanak a munkahelyre. Kétféle ételhordás alakult ki. Az egyik szerint csak élelmiszert, különböző anyagokat, legtöbbször már reggel magukkal vitték a mezőre menők és ott készítették el belőle az ételt. Ilyen alkalmakkor leginkább száraztésztát, krumplit, szalonnát, hagymát, sót és paprikát, meg bográcsot vagy nyeles vaslábast vittek magukkal.[21] Legtöbbször krumplis tésztát csináltak. Ennél az ételhordási módnál gyakoribb volt a tényleges ételhordás. Ilyen esetekben a délelőtt odahaza elkészített *főtt ételt* az asszony, de néha a nagyobb lány vagy a kisebb fiúgyerek is, vitte ki a munkahelyre az apának és a vele dolgozó nagyfiúnak. Az ételhordás általában húsos levesre vonatkozott. Evéskor a húst kivették belőle és azt külön, kenyérrel ették meg. Ha az asszony vitte ki az ebédet, gyakori volt, hogy délutánra ottmaradt segíteni. Az ételhordásnak legismertebb eszköze volt a *kasornya*.[27] A kasornyát kenderfo-

20 *Kurucz Albert:* Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. (Debrecen, 1964.)
21 Vö.: *Tamásy József:* A család és a háztartás fogalma, összefüggései és az 1960. évi népszámlálás család- és háztartás-felvételének alapjai. Demográfia, 1960. 192—216.
22 Vö.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. köt. (Bp. 1970.) 398.

nalból kötötték sok helyen otthon, téli napokon. De sokat csináltak belőlük a cigányok is és házról házra járva árulták és minden környékbeli piacon, vásáron árusították. A kasornya voltaképpen kenderfonal-háló volt, amibe belehelyezték az *ételes fazekat* (cserép) és úgy vitték kézben, lógatva. A kasornya szájat összefogták a fazék felett és úgy, annál fogva tartották. Többféle ételes fazék volt. Formájukra nézve azonban megegyeztek: öblösek, gömbalakúak voltak, széles szájuk és fedőjük is volt. Nagylétán ismertek olyan ételes fazekat is, amelynek nem kellett kasornya a hordásához. Széles szája felett keresztül volt, annál fogva lógatva vitték. Az ilyen ételes fazék azonban nagyon ritka volt, területünkre nem jellemző. Sok kasornyával hordott ételes fazék kívül mázatlan *tóth-* vagy *oláh, illetve vászon fazék* volt.[23] Belül mindnek máza volt, hogy megakadályozza az étel kiszivárgását, a fazék aljának elzsírosodását. A mázatlan, különböző néven ismert ételes fazekak külső díszei egyszerű földfestékkel készített vonaldíszek voltak. Általában egy fülük volt. A száj peremébe beillő fedő pedig lapos kúp alakot frmált és gombos fogója volt. Berettyóújfaluban, Bojton, Hencidán, Berekböszörményben inkább kívül is mázas ételes fazekakat használtak. Ezeknek a mázas cserép fazekaknak a külsején *(hasán)* gazdag díszítés volt, festett vagy irókával készített virágok, indák, levelek. Az ételes fazekakat csak részben vásárolták a nagyváradi, debreceni, derecskei, berettyóújfalusi vásárokon. Többségüket a falvakban vándorló, a községeken átvonuló szekeres fazekasoktól vették. Hajdúbagoson terményért is cserélték. Nagylétán bort is kértek és adtak értük. A mázatlan edények *tót* elnevezése arra vall, hogy idáig leszekerező felvidéki, leginkább gömöri (rimaszombati, poltári, zsaluzsányi) fazekasoktól származtak. Hasonlóképpen az *oláh* elnevezés azt igazolja, hogy az ilyen elnevezésű cserépedények a bihari hegyekből, sonkolyosi, révi fazekasoktól valók voltak.

Nemcsak a magára maradt öreg, beteg embernek illett ételt vinni a századfordulón, hanem általában a fekvő betegeknek. A nem magára maradt, nem egyedül álló betegnek általában a látogatóba menő asszonyrokonok vittek ételt. Inkább csak *csemegét, cseresznye-, meggybefőttet, szép almát, aszalt szőlőt, mézet, szalakálés süteményt.* A süteményt, aszalt szőlőt, almát cseréptálba tették, fehér asztalkendővel letakarták és úgy vitték kézben, maguk előtt tartva. A befőttet, mézet *kis kaskába* tették és óvatosan lógatva vitték. Amikor egyedülálló betegnek való elvivésről volt szó, másféle ételt vittek és az is előfordult, mégpedig gyakran, hogy a nagyobb fiú- vagy lánygyerekkel küldték el az ételt. Ilyen esetekben rendszerint tésztás tyúkhúslevest küldtek. A levest a mezőre járó kasornyába fogott ételes fazékba tették és abban vitték. Derecskén, Berettyóújfaluban és Hajdúbagoson többen *komaszilkét* is használtak az ilyen ételhordásra.[24] A komaszilke lehetőséget adott arra, hogy ne csak levest küldjenek, hanem külön húst is. A komaszilke eredetileg mázas cserépből készült három egymásba illő, fedős cseréplábosból állt. A századfordulón azonban már inkább kőedény komaszilkéket használtak. A komaszilkét is kasornyába tették, de az is előfordult, hogy asztalkendőbe kötötték és úgy vitték kézben lógatva. Biharkeresztesen, Derecskén, Hajdúbagoson a századfordulón már zománcos bádog ételhordók is voltak. Ilyenekben a legjobb módúak hordták vagy hordatták az ételt azoknak, akik rászorultak.

Az ételhordás különleges esete volt a századfordulón a *gyerekágyas asszo-*

23 *Kiss Lajos:* Vásárhelyi híres vásárok. (Szeged, 1956) 58. — *Kresz Mária:* Fazekas, korsós, tálas. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához. Ethnographia, LXXI. évf. 1960. 297—379.

24 *Kresz M.* i. m. 297—379.

nyoknak való ételvivés.[25] A szülés után két-három hétig illő volt a gyerekágyat fekvő, tehát főzni nem tudó asszonynak ételt hordani. Az asszony anyja, anyósa, sógorasszonyai, a házasságkötéskor volt násznagya felesége, a keresztanyja, a jó szomszédasszonyok, a barátnők egymás között előre elintézték, hogy mikor ki visz ennivalót a gyerekágyasnak. Az ételvivésnél tekintettel voltak a férjre, az esetleges gyerekekre, sőt az asszony mellett tevékenykedő bábaasszonyra is. Ezért minden ételféleségből sokat, a gyerekágyas asszony szükségleténél jóval többet vittek. Az ilyen ételhordásnak mindig volt valamelyes ünnepélyessége, voltaképpen beteglátogatás is volt. A gyerekágyas asszony ételhordásos meglátogatása természetesen együtt járt az újszülött megnézésével is. A gyerekágyat fekvő asszonynak leginkább csirke- vagy tyúkhúslevest, paradicsommártásos főtt húst és sült vagy kirántott baromfihúst, valamint csemegét (befőttet, diós, lekváros aprósüteményt) vittek. A leveses tálban, asztalkendővel letakarva, kézben tartva; a főtt és sült húst, a csemegét komaszilkében vagy ételhordóban, de különösen, ha sokat és sokfélét vittek, akkor külön-külön tálakban is vitték. Ilyen esetekben nem is egyedül vitték, hanem *csapatostól.* Az ételvivő asszonyt elkísérte és segített az ételvivésben nagylánya vagy a menye, vagy mindketten.

A *lakodalmakba* a meghívottak a századfordulón élelmiszert, sokszor egy-egy pár tyúkot vittek. Hencidán sódart, száraz kolbászt, szalonnát, Ártándon lisztet, süvegcukrot, Tépén és Sárándon bort, pálinkát, Konyáron még száraz paszulyt is vittek. A lakodalmi élelmiszervitelnek a gyerekágyas asszonynak vitt ételhordáshoz hasonlóan ugyancsak volt bizonyos ünnepélyes formája.[26] Nyilvánosan, bár asztalkendővel letakarva, *kari kosárban, fedeles kaskában,* vagy csak kézben, maguk előtt tartva, mégis szinte mutogatva vitték. A századfordulón süteményt és főleg tortát még alig hordtak lakodalomba. Derecskén, Hajdúbagoson, Nagylétán, Berettyóújfaluban, Álmosdon a kalács, a kőttes tészta járta. Ezeket nagy tálban, esetleg tepsiben, szép fehér ruhával letakarva, kézben maguk előtt tartva vitték. Az élelmiszert, a kalácsot, tésztát mindig az asszonyok hordták, a bort és a pálinkát viszont a férfiak. Vértesen, Nagykerekiben, Bojton, Berettyószentmártonban *cserépkorsókban,* Hajdúbagoson, Sárándon, Monostorpályiban *demizsonban;* a pálinkát Ártándon, Berekböszörményben, Toldon, Szentpéterszegen *cserépbutykosban* vitték. A násznagy hivatala közben *fakulaccsal* a nyakában járt el. Borral volt tele, a kulacs nyakára pedig rá volt húzva a *lakodalmi kalács.*[27]

A csecsemő- és gyerekhordás női feladat volt. Legtöbbször az anya gondja. Szopás közben az anya karjára vette a csecsemőt és a szopásnak megfelelően bal vagy jobb alkarjára fektetve tartotta. Ha sírt a gyerek, ha nyüglődött hasonlóképpen felvette a bölcsőből és leginkább a bal alsó karjára fektetve, mellkasához szorítva *dajkálta.* Fel s alá járt vele a szobában, vagy nappal és jó idő esetén a tornácon. A századfordulón az észak-bihari síkságon még alig volt *gyerekkocsi.* Biharkeresztesen, Berettyószentmártonban a jegyzőéknek, Sárándon, Nagylétán és Konyáron az egyik tanítónak, Berettyóújfaluban néhány boltosnak volt hántolt fűzvesszőből fonott, négykerekű, esernyős gyerekkocsija. Különben az anyák csecsemőiket és kisgyerekeiket hacsak lehetett nem vitték sehova. Otthon látták őket leginkább biztonságban. Ha mégis kimozdultak velük a házból, a portáról, akkor a csecsemőket pólyásan bal alsó karjukra fektetve, a mellkasukhoz szo-

25 Vö.: *Kiss Lajos:* Vásárhelyi hétköznapok (Bp. 1958). 151—158. és *Kresz M.* i. m. 220.
26 *Szendrey Ákos:* Lakodalmi szokások gyűjtése. Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. 2. (Bp. 1956.)
27 *Dömötör Sándor:* A kalács és kalinkó. Magyar Nyelvőr. LXXXIX. évf. 1960. 216—220. — *Nagy Gy.:* i. m. (1959) 159—188.

rítva vitték.[28] Így vitte az újszülötteket a bábaasszony vagy a keresztanyja, esetleg a nagyanyja keresztelni is. A módosabbak kocsin mentek keresztelni, de a kocsihoz ugyanígy vitték a csecsemőt és így tartva ölben, ültek vele a kocsin a templomig. A kisgyerekeket leginkább karon hordták. Néha az apák játékból, a gyerekek szórakoztatására nyakukba is vették őket és kezeiket fogva *jártak velük egyet* az arra alkalmas helyen. Az észak-bihari síkságon sem a csecsemőket, sem a kisgyerekeket nem hordták az asszonyok hátukra kötve, lepedőben vagy elől vászonkendőben. A falvakon átvonuló, házaló cigányoknál láttak csak ilyen csecsemő-gyerekhordási módot.

Az észak-bihari síkságon a *piacolás* és *vásározás* is sajátos teherordási-szállítási formákat alakított ki a századfordulóra. A századfordulón az érmelléki települések közül csak Nagylétának volt saját piaca, a Berettyóháton pedig Debrecskének, Berettyóújfalunak, Biharkeresztesnek és Berekböszörménynek. A többi településen nem volt saját piac, hanem mind eladni, mind venni a felsorolt, illetve a felsoroltakon kívül, a területen kívül eső nagy piachelyekre, az érmellékiek inkább Debrecenbe, a berettyóhátiak pedig Nagyváradra jártak piacolni. Kevésbé rendszeresen eljártak a diószegi, a székelyhidi (álmosdiak, kokadiak, nagylétaiak, vértesiek), a mihályfalvi (az újlétaiak, magaméria), a vámospércsi (az újlétaiak, a bagaméria, a kokadiak), a szeghalmi (a berettyószentmártoniak, mezőpeterdiek), a nagyszalontai (a biharkeresztesiek, ártándiak, bojtiak), a margitai (a nagykerekiek, kismarjaiak, pocsajiak) piacokra is.[29] A piacolás inkább kifelé irányuló volt, azaz a településekről árut vittek a piacra eladni, nem pedig vásárolni jártak oda. A századfordulón rendszeres piacolás is kialakult; a hajdúbagosiak, a sárándiak, a hosszúpályiak, a monostorpályiak hetente legalább egyszer, de sokan hetente kétszer is mentek a debreceni piacra. A berekböszörményiek, az ártándiak, a bedőiek, nagykerekiek, kismarjaiak, bojtiak, biharkeresztesiek, mezőpeterdiek, váncsodiak pedig a nagyváradi piacra jártak rendszeresen. A berettyószentmártoniak, szentpéterszegiek, gáborjániak Berettyóújfaluba, a tépeiek, sárándiak, konyáriak Derecskére jártak rendszeresen piacolni. A piacolók — szinte kizárólag asszonyok — általában élelmiszert vittek a piacokra: *tejet, túrót, tejfölt, vajat, tojást, zöldbabot, zöldborsót, száraz babot és száraz borsót, lencsét, mézet, lekvárt, aszalványt, almát, szilvát, körtét, szőlőt, uborkát, zöldpaprikát, paradicsomot, kölest, lisztet, korpát, sós- és füstölt szalonnát, kukoricadarát* és *-lisztet, üveges paradicsomot, befőttet, baromfit:* kirántani való *csirkét, tyúkot, kacsát, libát, gyöngytyúkot, pulykát, kappant.* A piacrahordásban sok volt a szezonszerű. A különféle árukat más és más adagolásban, különböző hordó eszközökkel és szállítási módon vitték a piacokra. Leggyakoribb volt a gyalog piacolás. Késő tavasszal, nyáron és az őszi esőzések beálltáig, amikor száraz volt a föld *„torony iránt"*, a legrövidebb utat választva, dűlőkön, erdőkön át mentek. Általános volt, hogy nem egyedül, hanem kettesével-hármasával mentek: szomszédasszonyok, sógornők, testvérek. Nem sok árut vittek, csak annyit, amennyit *haszonnal vihettek.* Több áru és egyes áruk esetén, nehezebb portékával való piacolás alkalmával szekérrel, kocsival, mentek *(krumplival, főző-* és *sütőtökkel, káposztával, dinnyével, terményekkel,* nagyobb mennyiségű zsákolt *búzával, rozzsal, árpával, liszttel, korpával* stb.). Egy-egy szekérre többen betársultak. A piacolók csak ritkán fogadtak fuvarost, inkább az egyik piacoló szekerére, kocsijára kérezkedtek fel. Akár gyalog, akár szekéren

28 Vö.: *Kresz M.:* i. m.

29 *Dankó Imre:* Bagos mezőváros polgárainak életmódja az árucsere megvilágításában. In: Bagosi krónika. (Hajdúbagos, 1975. 92—96. — *Dutka Ákos:* 1964. 30.

vagy kocsin mentek, korán indultak, hogy idejében a piacra érjenek és gyorsan jöttek is vissza, hogy minél jobban ki tudják használni a napot, el tudják végezni az otthoni munkát.

A tejet bádog kannákban *karra véve* vitték, a tejfelt tejfeles fazékban vagy tejfeles szilkében, esetleg köcsögben. A vajat nagy darabokban *tormalevélbe, szőlőlevélbe* téve, kosárban gondosan letakarva hordták. A zöldbabot, borsót, aszalványt, lencsét, lisztet, kukoricadarát, kukoricalisztet vászonzacskóban, karikosárban vitték. Az almát, szilvát, körtét, diót, uborkát, zöldpaprikát, tojást, paradicsomot különösebben nem csomagolták, hanem *garabolyban,* nagyobb kari kosarakban, vagy kétfülű *piacoló kosárban* szállították a piacra. A nagy, kétfülű piacoló kosarakban szállított áruféleségeket nem is vitték gyalog, hanem szekéren, kocsin. Ha csak egy pár csirkét vagy tyúkot vittek, akkor azt lábánál fogva párba összekötötték és karba véve, az alkarra fektetve szállították. Ha több baromfit és úgynevezett *nagy baromfit* vittek (libát, kacsát, kappant, pulykát), akkor *baromfikast, vesszőketrecet* használtak és kocsival szállították. A lekvárt fazékban, a paradicsomot, befőttet üvegekben vitték és kari kosárba téve szállították. Általánosan elterjedt piacolási teherhordási forma volt, hogy két kari kosarat füleiknél fogva kendővel összekötöttek és a kötésbe dugva a fejüket, a hátukon, illetőleg a mellükön lógatva vitték a kosarakat. A szabadon maradó kezeket sem hagyták kihasználatlanul; kantát, kosarat, garabolyt, vászonzacskót vittek vele valamilyen áruval tele. Hencidán és Hosszúpályiban a *karikosarat vászonkendőbe kötve* is hordták a hátukon. Ilyen hordási mód mellett a szabadon maradó kézzel elől, a nyaknál levő kötést fogták, húzták lefelé. Úgy könnyítettek a terhen.

7. kép Kasornyában ételes cserépfazekat vivő asszony, Nagyléta

8. kép Kétrét fogott zsákot vállon vivő asszony, Nagyléta

A *vásározás* az emberi erővel történő teherhordás-szállítás vonatkozásában alapvetően különbözött a *piacolástól*.[30] A vásárokra az észak-bihari síkság településeiből is leginkább állatokat (szarvasmarha, ló, juh, sertés) *hajtottak* a vásárokra, illetve nagy mennyiségű terményt (fát, dinnyét, gyapjút) szekéren, kocsin szállítottak. Itt az emberi erővel történő teherhordásnak kis tere volt. Még leginkább megmutatkozott azoknál, akik vásárolni mentek a vásárokba és visszafelé magukkal hozták a megvásárolt *ruhafélét* (kucsmát, bekecset, bundát, ujjast, lajbit, pantallót, csizmát, illetve fejkendőt, vállkendőt, téli vagy nagykendőt, vásznat a pendelyhez, alsószoknyához, kántushoz, csizmát, papucsot), más *iparcikkeket* (kést, bicskát, vaskanalat, szeredást, bőrtarisznyát, bugyellárist, fésűt, lámpát, lámpaüveget, vaslábast, vasfazekat, bográcsot, kötelet, szitát, cserépedényt, kőedényt, kalendáriumot, ponyvafüzetet, különféle szerszámokat: fa- és vasvillát, cséphadarót, ásót, kapát, lapátot, csákányt, kerti kapát, kaszát, kaszakalapácsot, kaszaüllőt, szórólapátot, vékát stb.). A vásárolt holmit, ha gyalog hozták haza tarisznyába, kosárba, zsákba tették és az áru természetének, valamint nagyságának, mennyiségének megfelelően az előzőekben ismertetett módokon vitték haza. Az érmelléki települések lakói általában Debrecenbe, a berettyóhátiak pedig inkább Nagyváradra vásároztak.[31] Derecske, Kismarja, Berettyóújfalu, Biharkeresztes vásárait és a nagyvásárokhoz hasonló hetivásárait

30 *Dankó Imre:* A magyar vásárok funkciói. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. (Hajdúböszörmény, 1973.) 155—167.

31 *K. Nagy Sándor:* Bihar-Ország. I—III. köt. 2. kiad. (Nagyvárad, 1884.) II. köt. 120—121.

a közvetlen környékükön kívül messze vidékek vásározói, főleg kereskedői is felkeresték.[32] A vásári teherhordás egyedi formája volt a zsebben, tarisznyában, letakart kosárban, tehát rejtve hazavitt, általában terjedelemre, súlyra nem nagy *vásárfia szállítása.*[33] A vásárfia a vásározó anyagi körülményeitől, a megajándékozandó életkorától, nemétől, műveltségi viszonyaitól függően más és más volt. A kisgyerekeknek *bolti cukrot, nyalókát, fütyülős cukrot,* a nagyobbnak *körteperselyt,* ha fiú volt *ólomkatonát, kardot, trombitát, puskát;* ha lány *bábut, kivarróvásznat, pántlikát* vittek. A vásárfiák külön csoportját képezték a *szerelmi ajándékok.* Derecskén a legények *mézeskalács szívet, feliratos fakanalat, fakeretes tükröt;* a lányok pedig *zsebkendőt, nyakravalót,* kalaphoz való *túzok-, pávatollat* vettek vásárfiába. Az asszonyoknak *fejkendő, cserép-, csigacsináló, kontyfésű, mellre való kendő;* a gazdának *bicska, bugyelláris, kulacs, dózni, óralánc, tarisznya, dohányzacskó* járta.

Az emberélet vége, a halál, illetve a *temetés* is igényelt bizonyos teherhordást-szállítást.[34] A századfordulón az észak-bihari síkság sok településén volt már *gyászkocsi* (Derecske, Nagyléta, Berettyóújfalu, Biharkeresztes). Ahol nem volt, ott *szekéren vitték ki* a koporsót a temetőbe. Minden településen úgynevezett *háztól való temetés* volt. A teherhordás érdekes, bizonyos ünnepélyességgel teljesített formája volt az, amikor a koporsót négy férfi (közeli rokon vagy szomszéd) *kihozta* a házból az udvarra, a temetési szertartáshoz. A szertartás befejezése után ugyanígy *megfogták, felemelték* a koporsót és a gyászkocsira vagy szekérre tették. A temetőben a gyászkocsival, szekérrel olyan közel mentek a sírhoz, amilyen közel csak lehetett. Ahol megálltak, ott ugyanazok, akik a házból kihozták, aztán a portáról is kivitték a koporsót, levették a kocsiról vagy szekérről és a sírhoz *vitték.* Majd *leengedték* a sírba. A koporsóvivésnek legtöbb helyen két szögletes, de fogóval ellátott rúd volt az eszköze. Gáborjánban, Tépén, Álmosdon úgynevezett *szentmihály-lován* vitték a koporsót.[35] Ez egy létraszerkezetű, négy fogóval ellátott, feketére festett fa tartó- és hordószerkezet volt. Két fajtája volt használatos. Gáborjánban négy lába is volt, Álmosdon nem emlékeznek rá, hogy lába lett volna. Akár volt lába, akár nem, a fogóit fogva kézben vitték, illetve ha lábai voltak vállra emelték és úgy haladtak vele. Amikor nem használták, a templomok portikusaiban állt. Berettyóújfaluban, Hajdúbagoson, Bojton és még több más helyen is a temetést nem a háztól, hanem a templomból intézték. Itt megszaporodott az emberi erővel végzett teherhordási-szállítási tevékenység, de egyébként ugyanolyan maradt, mint a háztól való temetés eseteiben volt (gyászkocsi vagy szekér, illetve kihozás kézben). A háztól vagy a templomtól induló temetési menetek élén *vállaikon lapátot, kapát vivő*

32 *Löherer Andor:* Derecske monográfiája. (Bp. 1908.) Vö.: *Varga Gy.* i. m. — *K. Nagy Sándor:* Bihar vármegye földrajza (Nagyvárad, 1886) 78. — Vö.: *Varga Gyula:* Kismarja. Egy szabad paraszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. In: Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk. Szabó István.) (Bp. 1960.) 71—137.; *Tardy György:* Berettyóújfalu keletkezése, története, fejlődése. (Berettyóújfalu, 1937) 13. — Vö.: *Beluszky Pál:* Berettyóújfalu vonzásterülete. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve II. (Debrecen, 1962.) — *K. Nagy S.* i. m. 106.

33 *Kiss L.* i. m. (1956) 28—33, 48—49.

34 Vö.: *Szendrey Zsigmond—Szendrey Ákos:* Szokások. In: Magyarság Néprajza IV. köt. (Bp. 1942) 303—304. — *K. Kovács László:* A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár, 1944) 217—223., 241—250. — *Molnár József:* A halott és eltakarítása Hajdúnánáson. Ethnographia, XLIX. évf. 1938. 138—148.

35 *Bálint Sándor:* A parasztélet rendje. In: A magyar nép. (Szerk.: Bartucz Lajos.) (Bp. 1943.) 225. — *Durkó Antal:* Békés nagyközség története. (Békés, 1939) 210. — *Schram Ferenc:* Temetkezési szokásaink. (Bp. 1957.) — *Beck Zoltán:* Népszokások Békés megyében. (Békéscsaba, 1974) 57.

férfiak (az elhunyt távolabbi férfirokonai és a szomszédok) haladtak. Az előre kiásott sírt ők húzták be.

Az észak-bihari síkság településein kizárólag teherhordással foglalkozó emberek (hordárok) a századfordulón nem voltak. Viszont minden településen található volt néhány öreg férfi, aki rendszeresen *segített, cipelt, terhet vitt, hozott* oda ahová kellett. Amikor Berettyóújfaluban, Biharkeresztesen megindult a vasút, az érkező vonatokat mindig várta egy vagy két ilyen öreg ember, hogy segítsen, ha kellett. Szinte minden településen volt két-három olyan magáramaradt öregasszony is, akik *vízhordást vállaltak* a nagyobb gazdákhoz, a falu intelligenciájához. Munkájukat legtöbbször ennivalóért, használt ruháért vagy néhány krajcárért végezték.[36]

36 *Kiss L.:* A szegény emberek élete. (Bp., 1955). 203., 238., 237—238., 227—228., 190—191. *Papp Zoltán Sándor:* A beregdaróci emberek élete a századfordulón. (Bp. 1975.) 101.

Éva Dankó Ács

LASTENTRAGEN- UND TRANSPORT DURCH MENSCHENKRAFT AUF DER NORD—BIHARER EBENE GEGEN DIE JAHRHUNDERTWENDE

Die sich in der Gesellschaft abspielende wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklung enthält auch die Umwandlung der Volkskultur in sich. Diese Umwandlung wirkt auch auf die Lebensweise der einzelnen Personen bzw. Gemeinschaften aus. In der Volkskunde meldet sich innerhalb der Lebensweiseforschung immer kraftvoller die Untersuchung der einzelnen Arbeitsprozesse und der Veränderungen, die sich in diesen abspielen.

Nach dieser kurzen Einleitung stellt die Verfasserin fest, dass die Untersuchung von Lastentragen- und Transport durch Menschenkraft ein geeignetes Gebiet zur Lebensweiseforschung ist. Die Verfasserin untersuchte in ihrer Abhandlung das Lastentragen durch Menschenkraft gegen die Jahrhundertwende in den zwei kleinen Gegenden, ð die Nord-Biharer Ebene bilden. In dem Aufsatz werden die charakterischen Merkmale und Eigenartigkeiten aufgezählt, die sich in der Lastentransport und in dem Lastentragen durch Menschenkraft auf diesem Gebiet melden.

Mehrere Formen des Lastentragens standen in enger Verbindung mit der Lebensweise, mit derer ständig gewordenen Momenten, wie z. B. mit der *Ernährung*, mit der *Heizung*, usw. Neben den ständig gewordenen Formen von Lastentragen bildeten sich bis zur Jahrhundertwende auch viele andere bedarfsgerechte Gelegenheitsformen. Es werden die verschiedenen, voneinander technisch abweichenden Formen des Lastentragens aufgezählt (auf dem Rücken, auf der Schulter, in einer Hand, hängen lassend, auf dem Kopf, usw.).

Die dritte Gruppe bilden neben den ständig gewordenen und etwaigen Tragungsformen durch Menschenkraft die ausserordentlichen Tragen- und Transportgelegenheiten (zur Zeit der Ernte, der Beerdigung, des Marktens, Säugling- und Kindtragen, usw.).

Am Ende der Abhandlung stellt die Verfasserin fest, dass es keine Gesellschaftsschicht gab (Träger, Diensleute), die sich in einigen Siedlungen der Nord-Biharer Ebene ausschliesslich mit Tragen und Transport beschäftigten. Es war nur eine Gelegenheitsarbeit, wurde nicht berufsmässig ausgeübt.

V. Szathmári Ibolya

Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztelőig a berettyóújfalui néphagyományban

A parasztság szerelmi életének vizsgálata egyik legnehezebb feladat elé állítja a néprajz kutatóit. Az eddig megjelent folklorisztikai munkákban, különböző táji monográfiákban aránylag kevés idevonatkozó adatot találunk. E tárgykörben mindmáig lényegében csak néhány munkára hivatkozhatunk. Elsőként *Ortutay Gyula* irányította a figyelmet az ifjúság szerelmi kapcsolatainak kérdésére.[1] A kutatás terén jelentős állomást jelent *Morvay Judit* vizsgálata, aki a parasztasszonyok szexuális életének szakirodalomban addig ismeretlen példáit tárta fel.[2] Az utóbbi években jelentős eredményt ért el *Kapros Márta,* aki a szerelmi élet társadalmi-gazdasági hátterét is felvázolva nyomon követi ezt a szokáskört a párválasztástól kezdődően egészen a gyermek születéséig, illetőleg az anya avatásának szertartásáig.[3] Kapros Márta tanulmányai mind a szerelmi élettel, mind a gyermekkel kapcsolatos szokásokra és hiedelmekre vonatkozó eddigi irodalmat összefoglalják, s ez felment bennünket az alól, hogy az idevonatkozó anyagra kitekintést tegyünk. Területünkkel kapcsolatban azonban szükséges megemlíteni *P. Szalay Emőke* tanulmányát, amely a házasságkötési szertartásokat vizsgálja Berettyóújfaluban, s a párválasztással összefüggésben hasznos adalékokat nyújt a szerelmi életre vonatkozóan is.[4] Külön hangsúllyal kell megemlítenem *Sándor Mihályné* munkásságát, aki mintegy tíz-tizenöt évvel ezelőtt részletes gyűjtést végzett Berettyóújfalu szokásaival és hiedelmeivel kapcsolatban. E munkának jelentős része időközben megjelent.[5] Helyszíni kutatásaim anyagát szükségképpen egészítem ki Sándor Mihályné korábbi gyűjtésével.[6] Ezt nagymértékben az tette indokolttá, hogy az elmúlt 10—15 év alatt nagy számú, idős informátor hunyt el.

Jelen közleményemben követtem *Kapros Márta—Újváry Zoltán* vonatkozó kérdőívének felépítését.[7] Mindenekelőtt vizsgálom a leányok és legények házas-

1. *Ortutay Gyula:* A szerelem Ajakon a házaséletig. In: Szabolcs vármegye, Szerk.: Dienes István (Budapest, 1939.) 171—177.
2. *Morvay Judit:* Asszonyok a nagycsaládban (Budapest, 1956.) 258.
3. *Kapros Márta:* A gyermekre vonatkozó preventív és produktív mágikus szokások az Ipoly-menti néphagyományban. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 1974 20. *Kapros Márta:* Hiedelmek és szokások a gravitás kezdetétől az anya avatásának szertartásáig az Ipoly-menti falvakban (Megjelenés alatt).
4. *P. Szalay Emőke:* Lakodalmi szokások Berettyóújfaluban. DMÉ 1971 (1972) 363—383.
5. *Sándor Mihályné:* Egy bihari parasztasszony hiedelmei. FA 4. 1976. Budapest (187—261).
6. *Sándor Mihályné* hiedelemgyűjteménye a Déri Múzeum néprajzi adattárában (DMNÉ) 1150-es szám alatt található. A gyűjtésből felhasznált hiedelmeket a szövegben — megfelelő helyen — zárójelben (S. M.)-el jeleztem.
7. *Kapros Márta—Ujváry Zoltán:* Kérdőív a szerelmi élettől a keresztelőig témakör kutatásához (Eger, 1975.)

ság előtti kapcsolatát, majd a születésszabályozás, családtervezés kérdéseit, továbbá a terhesség, szülés, gyermekágy hagyománykörét és ezeket követően az újszülöttre vonatkozó preventív és produktív rítusokat, illetőleg szokáscselekvéseket. A dolgozatot a keresztelő szokásanyagának vizsgálatával zárom.

Leányok és legények kapcsolata a házasság előtt

A leányokat az első nagy megpróbáltatás a havivérzés megjelenésekor érte. A szülői zárkózottság átterjedt az ő viselkedésükre is. A menstruáció vagy havivérzés megjelenésekor ugyanis igyekeztek titokban tartani „bajukat", titokban tisztálkodtak, mosták alsóneműjüket. A későbbiekben, amikor vagy a leány vagy az anya kezdeményezésére erre terelődött a szó, az anya néhány mondatban elintézte a felvilágosítást: „Így szokott az lenni" vagy „Ennek így kell lenni, mindenkinek így van". A szülői házban meglehetősen szigorúan tartották a lányokat, „őrizték jó hírüket". Kötött napja (szerda, szombat, vasárnap) és kötött órája (6—9-ig) volt az udvarlásnak, szórakozásnak. Ha valamelyik lány sötétedésre vagy csordahajtásra nem volt otthon, „már ázott a kötél". Természetesen akadtak olyanok, akik — kijátszva a szülői éberséget is — titkos találkákon vettek részt. Ez előbb-utóbb kitudódott és kellemetlen helyzetet teremtett elsősorban a leány számára. Mivel a házasság előtti nemi életet bűnnek tartották, mindkét fiatalt (a leányt és legényt) egyaránt hibáztatta és elítélte a falu közvéleménye, mégis mindenkor a *leány* volt hátrányosabb helyzetben. Ha gyerek nem is született ebből a tiltott kapcsolatból, a „falu szájára vette a lányt", nem egyszer igen durva szavakkal illetve („büdös kurva"). Olykor maguk a legények büszkélkedtek el egymásnak kocsmázás közben azzal, hogy kit sikerült elhódítaniuk, vagy hogy „ez és ez a jány nem jány többé". A szigorú, szülői felügyelet mellett ritkán eshetett meg, hogy egy leány „eltévelyedett". A *megesett lány* elsősorban a cselédlányok körében volt gyakori, akik fiatalon, szinte gyerekfejjel kerültek el a szülői házból, felügyelet nélkül, szabadon élhettek. A lányok és legények titkos *találkozó helyei* a cselédházak, pajták és kertkunyhók voltak. A tiltott szerelmi kapcsolatok gyakori esetei közé tartozott a gazdag legény és cselédlány kapcsolata. Ismeretségük általában akkor tudódott ki, amikor a lány terhességének már látható jelei voltak. A *legény* szülei legtöbbször nem egyeztek bele a házasságba, „rangon alulinak" tartották. Volt olyan gazdag család, aki gondoskodott a gyerek felneveléséről, a lányt megfelelő anyagi támogatásban részesítette, nem egyszer „kiházasította", azaz férjhez adta. Olykor szerencsétlen kimenetele lett az effajta kapcsolatnak. A lány szégyenében és bánatában öngyilkosságot követett el. Ritkán fordult elő az, hogy a gazdag legény szülei ellenzésére elvette a lányt feleségül, vállalva a vagyonból való kitagadást is. A fiatalok ilyenkor teljesen a maguk erejéből kezdtek új életet, legtöbbször idegen faluban. A *megesett lány* szülei nemigen tiltakoztak a házasságkötés ellen. Ha haragudtak is a vétkes legényre, hamar megengesztelődtek, mivel a születendő gyermeknek apára volt szüksége. Azt sem akarták, hogy lányuk egész életére „megbélyegezett" legyen, ezért igyekeztek őt férjhez adni. Az elhagyott, megesett lánynak „kiházasítás" útján legtöbbször csak testi vagy szellemi fogyatékos férj jutott. Gyakran egy idegen, más faluból érkezett legény — aki nem ismerte a falu lánnyal szembenti elítélő véleményét — vette őt feleségül. Ha egy *lányanyának* gyerekkel együtt sikerült férjhez mennie, a falu közvéleménye ritkán éreztette vele, hogy csak „muszájból" kapott férjet. Igaz, az ilyen

házasságkötés után igyekeztek elmenni a faluból olyan helyre, ahol nem ismerték őket, s nem zaklatták az esetleges elítélő hangok.

Az a *legény*, akinek házasságon kívüli gyermeke volt, s fizette a gyerektartást, sokkal könnyebben talált magának feleségnek valót, mint a lányanyák férjnek valót. Voltak ugyan „rátartibb" lányok, akik nem mentek volna gyermekes apához: „nem mennék én aho, hisz gyermekes apa mán" — mondogatták. De akadtak olyan lányok is, akik nem ezt tartották elsődleges fontosságúnak a párválasztásnál, megbocsátották a legény fiatalkori, meggondolatlan lépését.

A *törvénytelen gyermeket* a kezdeti viharok elmúltával teljesen befogadta a család, sőt igyekezett elfeledtetni vele származását. Semmiféle hátrányt nem szenvedett az örökségnél sem, a többi gyerekkel együtt egyformán részesült a vagyonból, „hiszen megszületéséért nem ő a hibás, nem tehet semmiről, nem is szabad büntetni". Ha csavargó, rossz természetűvé vált egy ilyen gyerek, csupán abban az esetben hánytorgatta fel neki származását, rendezetlen családi körülményeit a falu közvéleménye.

Az egyedül maradt lányanyának szülei segítettek a gyerek felnevelésében. A gyerektartás kissé könnyített a gyereknevelés terhein, gondjain, de nem egyszer csak hosszú és költséges bírósági per kötelezte az apát ennek kifizetésére. A törvénytelen gyermek általában a lányanya nevét viselte. Ha az anya férjhez tudott menni, a férj a maga nevére íratta ezt a gyereket is. A lányanyák ritkán adták gyermeküket a „menhelyre" vagy „lelencbe", ugyanabból a humánus meggondolásból eredően, amit már korábban láthattunk, miszerint: „sohase a gyerek a hibás, ne ő szenvedjen szülei könnyelműségéért".

Születésszabályozás, családtervezés

A „megesett lányokat" a család és a faluközösség megvető, elítélő magatartásával szembeni félelem nem egyszer meggondolatlan tettekre: *magzatelhajtásra* vagy *gyermekgyilkosságra*, azaz a terhesség megszüntetésére késztette. Az elszántabb lányanyák és azok, akik nem tudták volna kifizetni a „vajákost", azaz a bábaasszonyt, *maguk* próbálkoztak a magzatelhajtással. A köztudatban élő, ismert magzatelhajtási módok a következők voltak:

1. Magasabb helyekről, pl. padlásról, létráról, küszöbről ugráltak le a terhes nők, hogy elmenjen a gyerek.
2. Fürdőbe mentek, meleg vízben ücsörögtek.
3. Leánderlevelet főztek és annak itták meg a levét, de ettől sok esetben csak megerősödött a gyerek.
4. Hagymalevelet áztattak be és annak itták meg a levét.
5. Piros fejű gyufát áztattak vízben és megitták a levét (S. M.).
6. Patikából szereztek be kinint, amiből 28 darabot is bevettek, de ez nemigen használt.
7. A sok dohányzás is elhajtotta a magzatot (S. M.).
8. A terhes asszonyok nyomkodták, gyömöszkölték a hasukat, hogy elmenjen a gyerek.

Drasztikusabb, kegyetlenebb módszere volt a magzatelhajtásnak, ha valamilyen éles, hegyes tárggyal szúrtak fel a méhbe, hogy a vérzést elindítsák. Ez a szúróeszköz legtöbbször kötőtű vagy csigacsináló penderítő volt, amit úgy használtak, hogy a végét fehér ronggyal betekerték. Az effajta magzatelhajtás súlyos szerencsétlenséggel is végződhetett, mert a felszúrás „vérfertőzést" okozott.

Ha valaki *bábaasszony*hoz fordult segítségért a terhességmegszakításban,

azon is az említett módszereket alkalmazták. „Volt még a bábaasszonyoknak valami bűvös kenőcsük, amivel el tudták indítani a vérzést. De hogy mi volt ez a csodakenőcs, azt nem árulták el." Mindig akadt egy-két bábaasszony, aki jó pénzért hajlandó volt a magzatelhajtásra annak ellenére, hogy a tiltott műtétet — ha kitudódott — szigorúan büntették. Bár a magzatelhajtás után fertőzést kapott asszonyok ritkán — esetleg a halálos ágyon — árulták el a műtétet végző bábaasszonyok nevét, mégis előbb-utóbb a bíróság elé kerültek, s 10—15 évre is elítélték őket.

A bábaasszonyok a terhességmegszakításért — éppen a műtét kockázatos és tiltott volta miatt — nagyon sok pénzt kértek. Ha valaki pénzben nem tudott fizetni, „egy fűajj toll vagy olykor egy tehén volt a fizetség, továbbá meg kellett adni mindazt, amit a bábaasszony megkívánt: búzát, lisztet, tojást stb.".

A *férjes asszonyok* körében ritkábban találkozunk magzatelhajtással, mivel családtervezés és születésszabályozás csupán a *gazdag*abb családok körében volt ismeretes. Hogy a családi vagyon szét ne szóródjon, ezekben a családokban egy, legfeljebb két gyermek születhetett. Nem volt ritka az egyetlen gyerek sem. Az utóbbi családokban az az óhaj, „hogy a családi vagyon ne mennyik szijjel" teljes egészében megvalósult. Ebben a társadalmi rétegben a születést tehát elsősorban a *vagyon* szabályozta. A gazdag családon belül a gyermekkérdésben döntő szava volt a lány anyósának. A vagyon együttmaradása érdekében nemcsak rábeszélte menyét a magzatelhajtásra, hanem maga is segítkezett benne. Ezekben a családokban szintén a vagyoni helyzet tette lehetővé azt, hogy a magzatelhajtásért a bábának járó pénzösszeget minden nehézség nélkül biztosítani tudták. „A jó gazdák meggondoltan cselekedtek. Okosan csinálták, védekeztek. Ha mégis kilátásban volt a gyerek, kivetették, mert volt rá pénzük". Ez a vélemény egyben utal a születésszabályozás egy másik, humánusabb módszerére, a *védekezés*re is, amivel már az 1920-as években találkozunk. A védőket, óvszereket Budapestről hozatták vagy helyben a patikából és a bábaasszonytól vásárolták meg. Ezekhez is elsősorban a gazdagabb családok jutottak, mivel „egy mázsa búza volt az ára, az olcsóbbakért egy vagy két fűalja párna árát kellett kifizetni". A védők készülhettek csontból, gumiból, alumíniumból, sőt aranyból is. Az utóbbiak számozottak voltak, Budapesten árulták azokat. Fogamzásgátló szerként ismerték az égetett timsót is, amiből golyókat gyúrtak össze, és azt vitték be a hüvelybe.

A *szegényebb család*ok körében egészen más volt a helyzet. Családtervezés egyáltalán nem volt. Egyik gyermek jött a másik után, s nem volt ritka az egy családon belüli 14—16 gyerek sem. Ezek a családok *sokgyermekes család*oknak számítottak. A családon belül mindegyik gyerek egyaránt kedves volt. A falu közvéleménye azonban már nem volt ilyen egységes a nagycsaládosok megítélésében. A többség ugyan nem illette elmarasztaló szavakkal a szülőket, „hiszen voltak elegen a faluban, gyakori volt a nagy család". A közvélemény egyrésze — elsősorban az egy-két gyermekes családok — szemrehányóan mondogatta: „Mír csináltad azt a sok gyereket! Szegíny asszony, csuda hogy bírja!" Az asszony és a férje egyaránt megkapta az elmarasztaló szavakat. A nőre mondogatták: „Olyan vagy, mint egy házinyúl". A férfinak szólt: „Ki kék mán ezt herélni" vagy „Nem a felesége mellett, hanem felette fekszik". Berettyóújfaluban a házinyúl mellett a szaporaságnak egy sajátos szimbólumát alkották meg a következő szólás-mondásban: „Ez is olyan, mint az olá tehén". Ennek, a Berettyóújfaluban általánosan ismertté vált szólásnak az volt az értelme, hogy olyan szapora vagy, mint az oláh tehene, akinek egyik borja mellette, másik pedig már a hasában van. A történet, ahonnan a szólás ered, egy vásáron zajlott le. Egy oláh

ember hasas tehenet árult borjával együtt. Ahogy kínálgatta, dicsérgette, rámutatott a tehénre, és ezeket mondta: „Ennél szaporább fajtát a világon nem talál. Egyik benne, a másik mellette". Az oláh nagy derültséget keltett a vásáron, szólása pedig széles körben ismertté vált. Az a fajta születésszabályozás, amit a gazdagabb családoknál láthattunk, a szegényebbeknél csak elvétve mutatkozik. Ennek elsődleges oka az a *szemlélet*, ami az egyszerű emberek körében általános volt: „a gyermek Isten áldása, kinek mennyi van ígérve, azt mind világra kell hozni". Emiatt nem avatkoztak be a terhességbe, eszükbe sem jutott elvetetni a gyereket. Az óvszerek, védők híre nagyon sok esetben el sem jutott a szegényebb családokig. Megtörtént, hogy a tizedik gyerek után a gazdaasszony szemrehányást tett szolgálólányának, amiért nem védekeznek a gyerek ellen. A szolgálólány akkor hallott először arról, hogy ilyen is lehetséges. Ha valaki tudott is a védekezési módokról, a védőszereket drága áruk miatt nem tudta megvenni. Olyan is megtörtént, hogy a védőt megvásárolták, de tapasztalat híján használni nem tudták.

Amint láthattuk, a gazdagabb családok szemléletükből és vagyoni helyzetükből eredően mind az óvszerek használatával, mind a magzatelhajtással sokkal inkább szabályozhatták a gyermekszületést, mint a szegényebb családok.

A magzatelhajtás mellett a „nem kívánt" gyermektől való szabadulásnak egy kegyetlenebb, embertelenebb módjával, a *csecsemőgyilkosság*gal is találkozunk. A félidő utáni terhességmegszakítás — ha kitudódott — már gyilkosságnak számított. A lányanya, hogy ne maradjon szégyenben, általában szüléskor ölte meg gyermekét. Igyekezett titokban tartani terhességét azzal, hogy hasát leszorította, de a falu „szeme" elől ily módon nem rejthette el azt. Mint ahogy azt sem titkolhatta el, hogy megszületett a gyermeke. Különösen nagy előszeretettel figyelték őket a szomszédok, ők voltak az elsők, akik észrevették és jelentették a csendőrségen, „hogy XY nagyon lapos, nagyon szédeleg, a gyerek meg nincs sehol". A csecsemőgyilkos anyát letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Kiszabadulva a börtönből még nagyon sokáig nem volt nyugta a faluban, szinte teljesen kiközösítve, magának élt. A csecsemőgyilkosság minden esetben kitudódott, a gyilkos anyát azonban nem mindig büntették meg. „Volt olyan, hogy a gazdag emberek lepénzelték a bírákat, mivel legtöbbször ők is érdekeltek voltak az ügyben, mégpedig úgy, hogy a terhesség okozói az ő családjukból kerültek ki. Így a gyermekgyilkos anyát felmentették".

A fentemlített esetek — mind a magzatelhajtás, mind a csecsemőgyilkosság — csupán egyedi esetek egy faluközösség életében, nem tekinthetők általánosnak. A természetes, emberi élet sora és jellemzője az, hogy a házasságkötés után rövidesen jelentkezik az új család első gyermeke. Berettyóújfaluban a lányok általában 17—18 éves korban mentek férjhez, így 18—19 évesen már legtöbbször anyává váltak. A 16 éves korban vagy még korábban férjhez menő lányokat csak orvosi engedéllyel adta össze a pap. Az orvosi vizsgálat azt állapította meg, hogy a lány eléggé fejlett-e ahhoz, hogy férjhez menjen, s gyereket szüljön. A fiatal lányok orvosi engedéllyel való férjhez menetelére általában akkor került sor, ha „az esküvő halaszthatatlan volt, mert már útban volt a gyerek" vagy „ha jó parti ígérkezett és nem akarták elszalasztani".

Terhesség

Ha az esküvő után három hónappal nem jelentkezett a *terhesség*, elterjedt a fiatalokról, hogy vagy védekeznek a teherbe esés ellen vagy valamelyik „fél beteg". Ha ténylegesen valamelyikőjük betegségéből adódóan nem születhetett

gyerek, orvoshoz fordultak segítségért. Ilyen esetben akár a nő, akár a férfi volt a beteg, szégyellték és Isten verésének tartották. Bár a falu közvéleménye nem ítélte el őket, esetleg térfásan megjegyezték: „A férfi nem jól vetette meg a körmit az ágy végibe". A gyermektelen családok önmaguk vigasztalására és gyermektelenségük feledtetésére a „menhelyről" fogadtak örökbe gyermeket, akit, mint sajátjukat neveltek fel.

Legtöbb családban azonban az esküvő után hamarosan mutatkozott a *terhesség*. A terhességgel és a gyermekszületéssel kapcsolatban ugyanaz a tudatlanság, felvilágosulatlanság volt tapasztalható az újasszonyok körében, mint amit már a felnőtté válással kapcsolatban láthattunk. Csupán annyi fogalmuk volt erről az állapotról, amennyit fiatal, várandós asszonytársaiktól hallottak: „majd te is idejutsz elébb-utóbb, neked is ilyen nagy hasad lesz". Mindez azonban vajmi kevés volt. Az újasszony általában a havivérzés elmaradásából sejtette, hogy gyereke lesz: „elment a bajom, abból gondoltam, hogy gyerekem lesz". A terhesség külső, szemmel látható jelei olykor már kezdettől fogva észlelhetők voltak. A terhes nő sápadtabb volt, mint a többi, mondogatták is neki: „jaj, de csúnya színben vagy, nem vagy te terhes?" Volt, akinél szédüléssel, erős hányingerrel és az egyes ételektől való „irtózással" járt a terhesség. A „várandós asszony először férjének szólt állapotáról, általában a második hónap elteltével, majd a családnak jelentette be: „állapotos lettem" vagy „viselős vagyok". A férje után anyjával és anyósával közölte a hírt. Anyósa elől azért nem tagadhatta el állapotát, mert általában egy fedél alatt laktak, úgyis előbb-utóbb kitudódott volna. Néhány hónap elteltével, amikor már tagadhatatlanul látható jelei voltak a terhességnek, az egész falu tudtára jutott állapota.

A terhes asszony elvégzett minden olyan munkát, amit korábban is csinált. Sem a környezete, sem ő maga magát nem kímélte a nehezebb, fizikai munkától. A terhes asszonynak megszabott étrendje nem volt, csupán annyiban tért el a korábbitól, hogy azt evett, amit megkívánt, ami jól esett neki. Nem volt változás a terhes asszony öltözékében és hajviseletében sem. A kismama ruha újkeletű. Korábban bő ruhában hordták ki a gyereket, amit azonban nemcsak várandós korukban viseltek. A terhesség idején a nemi élet félidő után tiltva volt.

A terhességgel kapcsolatban számtalan *hiedelm*et találunk, amelyek nagy része még élénken és aktívan él a köztudatban. A hiedelmek többségét a terhes nőre vonatkozó *tilalm*ak teszik ki, amelyeket a születendő gyermek érdekében kell betartania. Nem szabad pl. „torz állatokat, rút dolgokat megnézni, rácsudálkozni arra, mert olyan lesz a gyerek is". Érdekes, hogy a nyúlajkat és a farkastorkot is ezzel a hiedelemmel magyarázzák: „ha a terhes asszony egy nyúlra vagy egy farkasra rácsudálkozik, a gyermeke nyúlajakkal, illetve farkastorokkal születik". Abban az esetben, ha a terhes asszony mégis rácsudálkozna valamilyen torz alakra, a „rontás kivédhető azzal, ha azt mondja: „én Istenem, ketten látjuk" vagy „kígyósegge a semmibe" (S. M.). Berettyóújfaluban a következő hiedelmeket találjuk a *rácsudálkozás*sal, *megcsudálás*sal kapcsolatban:

1. A terhes asszony ne nézzen meg semmi furcsát vagy csúnyát, mert a gyermeke is olyan lesz.

2. A terhes asszonynak csúnya, ijjesztő dolgokra rácsudálkozni nem szabad, de csak addig, míg nincs félidős a gyerek. Ha mégis rácsudálkozik, olyan gyereket szül.

3. Ha a viselős asszony valami csúnyát lát, ne nézze meg, forduljon el, mert különben olyat szül.

4. Hogy ne csudálja meg a viselős asszony, ha lát valami furcsát (torz gyereket, csúnya embert, állatot), a születendő gyermekére gondoljon (S. M.).

5. Megcsudált egy asszony egy almásderes lovat. Sokáig nézte, míg csak el nem tűnt a szeme elől. Olyan fekete és szőrös lett a gyereke, mint a ló volt, a szája is olyan volt és csak nyivákolt, míg élt. Hamar meg is halt (S. M.).

6. Egy szíp farkaskutyát csudált meg Szitóné jánya az első gyermekével. A feje olyan vót, mint a kutyának. Azt mondták, azír, mert megcsudálta. Nem is mutatták meg az annyának (S. M.).

7. Egy asszony úgy is járt, nyúlszájú gyereket szült, mert megnézte a nyulat viselős korában (S. M.).

A várandós asszonynak *konkrét cselekedet*et is meg*tilt*anak a hiedelmek: nem szabad szőrös állathoz nyúlnia, mert az újszülött gyermeke is szőrös lesz.

1. Ha szőrös állathoz nyúl egy viselős asszony, szőrös testű lesz a gyermeke.

2. Terhes anya kutyához, macskához ne rugdossék, mert ebagos lesz a gyereke, azaz szőrös a háta, a válla, nem tud fejlődni, mert szívja a szőr (S. M.).

3. Júcsa néném jányának azír lett ebagos a gyereke, mert terhes korába fútta a tüzet (S. M.).

4. A viselős asszony ne fogja meg az olyan állatot, amelyiknek még nem nyílt ki a szeme, mert vak lesz a gyermeke.

5. Ha tököt lop a terhes asszony, kopaszfejű gyermeke lesz (S. M.).

6. Ha tengerit lop, hosszú hajú lesz a gyermeke (S. M.).

7. Ha tengerit lop, fekete hajú gyermeket szül.

8. Terhes asszonynak nem szabad ruhaszárító kötél alatt átmenni, mert a magzat nyaka köré csavarodik a köldökzsinór (S. M.).

9. Villámláskor ne járjon ki a terhes asszony, mert a szele érheti (S. M.).

10. Terhes asszony ne húzasson fogat, mert meghal a gyereke.

11. Állapotos asszonynak nem szabad mezítláb járni, mert beteg lesz a gyereke (S. M.).

12. Viselős asszony a tűz körül ne járjon, mert a tűz gáza a szájába megy és megérzi a gyerek (S. M.).

A hiedelmeknek ezen csoportja az előzőhöz képest már konkrétabb, ésszerűbb magyarázatot ad arra vonatkozóan, hogy miért tiltanak meg bizonyos cselekedeteket a terhes asszonynak. Azoknak az állatoknak, dolgoknak az érintését, megfogását, ellopását stb. tiltják meg a hiedelmek, amelyektől óvni akarják a csecsemőt. Olykor mintegy analógiát húznak a tárgy vagy élőlény és a gyerek közé, átviszik azok sajátos tulajdonságait pl.: a szőrösséget, kopaszságot stb. a születendő gyerekre.

Még kézzel foghatóbb magyarázatot adnak az *anyajeggyel* kapcsolatos hiedelmek. Az anyajegyet öröklődő sajátságnak tartják, de oly módon öröklődő dolog ez, hogy az anyában is csak a terhesség idején alakul ki. Mégpedig akkor, ha egy várandós asszonyt megérintenek vagy megdobnak egy tárggyal. Az érintés helyén a tárgy alakjához hasonló formájú anyajegy keletkezik, a gyermek testén.

1. Terhes asszonyhoz ne dobjanak semmit, mert meglátszik a gyereken, ott marad a helye.

2. Egy asszonyhoz hozzádobtak egy piros kendőt, a gyermeke arcán piros folt lett (S. M.).

3. A nénémnek két mejje közt van egy eperformájú anyajegy. Amikor terhes vót véle az annya, megdobták egy eperrel (S. M.).

4. Egy másik terhes asszony meggyet evett, meglökték egy meggymaggal, a szemhéján érte a mag, a gyermekén is ott van a meggyalakú anyajegy.

5. Anyám, amikor terhes vót, rengeteg meggyet megevett, azt kívánta. Állandóan a meggyfa alatt vót. Egyszer az arcába esett a meggy, ott is van a helye az arcomon.

6. Van egy jány, tiszta piros a fél arca. Azt mondja, futbalt csaptak az anyja hasához (S. M.).

7. Apám azt akarta, hogy egyforma jegyünk legyék. Amikor anyám terhes lett mindkettőnkkel, egy-egy rózsát dobott a hátához. Itt is van mind a kettőnknek a hátán a rózsa (S. M.).

8. Ángyomra egy szilva esett, amikor terhes vót, meg is látszik a gyerekén, szilva alakú jegy van rajta (S. M.).

9. Egy viselős asszonynak orgonavirág hajlott az arcába, a gyermeke arcán orgonavirág alakú jegy lett. Később a jánya szemére is hányta az anyjának: hogy „anyámnak akkor jó kedve vót, most én hordom a jegyét egy életen keresztül!".

10. Nagyon szerettem az epret. Terhes koromban eprészni mentem, a férjem rázta az eperfát, az eper meg rám hullott. A gyermekem lapickája alatt egy kettős eper alakú anyajegy lett.

A hiedelmek egy újabb csoportja a terhes asszony *kívánóságával* kapcsolatos. Bármit, amit megkívánt, meg kell neki adni. Sőt a másoknál szigorúan elítélendő *lopás* is engedélyezve volt számára. Ellenkező esetben azt tartotta a hiedelem: „ha egy viselős asszony megkíván valamit s nem adják meg, *elvetél*". A köztudatban az elvetélésnek és koraszülésnek egy racionálisabb felfogása terjedt el: „gyenge volt a méhe, nem bírta kihordani, jobban is járt ő is, meg a gyerek is". A terhes asszony kívánósságával kapcsolatban a következő hiedelmeket találjuk:

1. Ha a terhes asszony megkíván valamit, adni kell neki, nehogy meghaljon a gyereke.

2. A néném megkívánta az epret. Nem látták rajta, hogy hogy van és nem adtak neki. Másnap meglett a gyereke, ott vót a szájában az eper (S. M.).

3. Ha nem adnak a viselős asszonynak abból, amit megkíván, a szája tátva marad mindaddig, amíg elvetél, ameddig meg nem hal a gyerek. Én is így jártam, amikor Pista fijammal terhes vótam. Ahová mentem disznótor vót. Hát csak szétnyílt a szám és elfehéredtem. Szerencse, hogy észrevették, vittek befelé, de nehezen jöttem magamhoz. Elébb csak dörzsölgették a szám szélét sült hússal, mert látták, hogy állapotos vagyok. A gyermekem is beteg lett nálam, majd egy hétig nem rúgott (S. M.).

4. A szomszédék barackját kívántam meg. Olyan rosszul lettem, azt hittem, kivégez. Kért az uram barackot, mind egy szálig megettem, jobban is lettem (S. M.).

5. A kívánós asszony ne menjen arra, ahol sok gyümölcs van. A tulajdonos szidja össze, de adjon neki pár szemet. Többet sohase kíván meg semmit, s nem lesz a kívánósságtól beteg (S. M.).

6. Ha a vaj nem akar összeállni köpüléskor azt mondjuk: „terhes asszony várja", mindjárt össze is áll (S. M.).

A születendő gyermek *nemére, milyenségére* vonatkozó jóslásokkal a terhesség ideje alatt a következőket tudhatjuk meg:

1. Ha a terhesség alatt sokat émelyeg a viselős asszony, nagyhajú gyereke születik.

2. Ha a terhes asszonynak keres a hasa, lánya lesz, ha hegyes, akkor fia.

3. A nagy terhű, kerek farú, viselős asszonynak is lánya születik.

4. Ha a gyerek jobbról rugdos és nagyokat, fiú lesz, ha balról rugdos és kicsiket, akkor lány lesz. Ha mindkét felől rúgkapál, ikrek születnek.

5. A terhes asszonynak mindennap egy kis szilvapálinkát kell inni, akkor tiszta bőrű lesz a gyereke (S. M.).

6. Ha az anya lába a terhesség alatt nagyon megdagad, a gyerek elpusztul (S. M.).

7. Ha a terhes asszony azt akarja, hogy kék szemű gyermeke szülessen, olyat nézzen meg.

8. Ha megijed az állapotos cseléd, háromszor vízzel meg kell itatni, ha nem itatják meg, gyenge idegzetű lesz a gyereke (S. M.).

Szülés

Szinte már említenem sem kell, hogy a gyerekszülésnél is a teljes tudatlanság volt tapasztalható az asszonyok körében. Egyik adatközlőm elmondta, hogy mikor férjhez ment, sejtelme sem volt arról, hogyan születik a gyerek. „Kivágják a hasamból?" Végül a férje világosította fel, hogy „ahun be megy az a gyerek, ott ki is jön". A szülés *időpont*jára vonatkozóan a hiedelem azt tartja, hogy a gyerek 8—9 napra fogamzik meg, attól kezdve kell számítani a kilenc hónapot. Egy másik meghatározást is találunk: „amelyik órán fogamzik, azon az órán mozdul meg négy és fél hónap múlva, akkor is születik meg" (S. M.). Ezeket az időpontokat azonban nagyon ritkán lehet számon tartani, nem is törekedtek erre. Sok esetben a várandós asszonyt váratlanul érik a szülési fájdalmak, a férje távol tőle, a mezőn dolgozott. Megtörtént, ha gyors és könnyű szülő volt egy asszony, teljesen egyedül szülte meg gyermekét, mire valaki észrevette és a bábaasszonyért sietett. Az előrehaladott állapotban levő asszonyt azonban ritkán hagyták egyedül, anyja, anyósa és a szomszédok rá-ránéztek, „nem fogdossa-e a gyerek". Ha igen, elhívták a bábaasszonyt. A fiatalasszony legtöbbször az anyósa házában szült. Haza, a szülői házba csak akkor ment, ha nem volt segítsége, vagy ha rossz volt a viszony közte és anyósa között. Az utóbbi esetben a harag még jobban elmérgesedett. „Csúffá tettél, szégyent hoztál rám" — mondogatta neki anyósa. A békesség kedvéért az ilyen esetben a fiatalasszony anyósa házában szülte meg a következő gyermeket.

A szülés mindenkori levezetője a *bábaasszony* volt. Berettyóújfalu sohasem szűkölködött bábaasszonyokban, mindig volt 8—10, akiknek megvolt a saját körzetük a faluban. Arra nagyon kellett vigyázni, hogy ne hívjanak másik bábaasszonyt a szüléshez, mint akihez korábban elígérkezett. Ha ez véletlenül megtörtént, szörnyű bajt tudott csinálni a „becsapott bábaasszony":

1. Egy Szűcs Júzsa nevű bábaasszony rontotta így meg a nagynénémet, amir nem őt hívta a szüléshez, holott már korábban elígérkezett hozzá. Nyomodékká tette a kezét, lábát. Óvott is mindenkit, hogy ne hívjon előre senkit a szüléshez, csak akkor már, amikor görcsei vannak.

2. Nagyanyám magyarázta: amikor a harmadik gyereke született, más bábát hívott, nem azt, amelyiket az első kettőhöz. Három hetes korától csak sírt a gyerek, nem evett, nem szopott. Elment nagyanyám egy jós asszonyhoz, aki azt mondta, hogy mennyen haza, pénteken megint jöjjön vissza, de úgy, hogy amire a nap felkel, már ott legyen. Vigyen el a gyereknek egy ruháját, abba tegye azt a pénzt, amit neki szánt. Így is tett. A jós asszony főzött valamit, azzal kellett a küszöböt balkézzel meglocsolni, s az üveget, amiből a vizet kilocsolta, az ajtó sarkába dobni. Amikor mindezt megcsinálta, hát jött a bábaasszony, aki az első két gyermekénél segítkezett szüléskor. Mondja, hogy hallotta, hogy nem szopik a gyerek, azér jött. Elkezdték szoptatni a gyereket, hát szopott jól. Így tudták meg, hogy ki rontotta meg a gyereket (S. M.).

3. Akkor teszi a bábaasszony a bosszúját, ha nem ütet hívják vagy nem úgy

fizetnek neki, ahogy gondolja. Elviszi az anya tejit vagy más rontást csinál. (S. M.).

4. Édesanyámmal történt meg: előre elígérkezett még terhes korában egy bábaasszonyhoz, de úgy alakult, hogy nem őt hívták a szüléshez segíteni. Négy napos volt a gyermek, amikor anyám úgy érezte, hogy valami nagyon nyomja a mellit, folytogatja. A gyerek meg nem evett, nem ivott, csak folyton sírt, a kis kezét meg összekulcsolva tartotta a mellin, nem lehetett azt onnan lebontani. Elvitték az orvoshoz, aki egyből azt kérdezte az anyámtul, hogy nem ígérkezett-e el egy másik bábaasszonynak korábban. El kellett a gyereket vinni ehhez a bábaasszonyhoz, aki kipólyálta a gyereket, a szájába tette a mutató ujját, s mint egy kulcsot, megforgatta benne. Attól kezdve a gyerek szopni kezdett. Ezután hazavitték, szederindát kellett neki főzni, kilenc napig benne fürösztení, keze is kinyílott.

A bábaasszony egyedül vezette le a szülést. Ha közelben volt a szülő asszony anyja, anyósa, férje, ők hozták be a meleg vizet, törölközőt, szappant. Ha nem volt segítség, mindent a bábaasszony csinált. A szülőnő általában az ágyban szült, olykor a földre fektették, de ennek semmiféle rituális hátterét nem ismertek. A köldökzsinórt a bábaasszony vágta el ollóval, akkor, amikor az már nem lüktetett. A köldökcsonkot ugyancsak ő szorította el csattal, és csak olyan esetben kötötte el pertlivel, ha nem bízott az anyában. Megtörtént ugyanis, hogy fürösztésnél a csatot levették és elfelejtették azt visszarakni, aminek az lett a következménye, hogy a gyerek elvérzett. A köldökzsinórt a vízzel együtt kidobták. A hiedelem szerint volt olyan is, hogy a bábaasszony többszörösen megcsomózta a köldökzsinórt és eltették azt egy üres üvegbe. Hétéves korában a lány kezébe adták, ha ki tudta oldani, ügyes, jó gazdaasszony lett belőle. A csecsemőt a megszületése után a bábaasszony meleg vízzel és szappannal lemosta a magzatmáztól, szemébe ecetsavas „pokolkő oldatot" cseppentett, steril, vizes vattával letörölgette. A szülésnél különösen nagy gondot fordítottak a méhlepényre vagy *másra,* ami ha a méhben maradt, súlyos betegséget okozhatott. Ha a méhlepény a szülést követő két órán belül nem vált le, egy nagyobb alakú befőttes üvegbe fúvattak a szülőnővel, s ha ez sem használt, orvosért küldtek. A *mását* vagy a toalettbe dobták vagy mélyen elásták. A hiedelem ugyanis azt tartja: ha a mását a kutyák megtalálják és megeszik, a gyermek nem fejlődik normálisan. A méhlepényből jósolni is tudtak:

1. Ha a mása sima, nincsenek rajta gubók vagy görcsök, nem lesz több gyermeke az asszonynak.

2. Ahány kis gubó van a másán, annyi gyereke születik még az asszonynak.

A lány csecsemő kezére — rögtön a megszületése után — piros szalagot kötöttek. A szalagnak a hiedelem szerint az volt a szerepe, hogy elterelje a látogatók figyelmét. Ha ugyanis nem a gyerekre, hanem a szalagra néztek, nem tudták megrontani vagy szemmel megverni az újszülött csecsemőt. Napjainkban ennek a hiedelemnek a korábbi jelentéstartalma feledésbe merült, a szalagnak csupán díszítő funkciója lett. Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy a szalagot csupán a lány csecsemő karjára kötik fel: „a lánygyermek kezére piros szalagot kötünk, hogy feldíszíccsük" — mondogatják. Az 1920-as évekig a csecsemőre ún. kéz- és lábruhát adtak. A vastag, széles, szalagszerű, fehér ruha végei pertliben végződtek. A ruhát a csecsemő karjára és lábára szorosan rátekerték, a pertlivel pedig megkötözték. Mindezzel az volt a cél, hogy a gyermek végtagjai egyenesen fejlődjenek. A kéz- és lábruhát hat hétig viselte az újszülött csecsemő.

A bábaasszony a szülés után két órát még a szülőnő mellett maradt. Ha valami rendellenesség pl. vérzés jelentkezett, a fekvő anya és gyermeke segítsé-

gére tudott lenni. A szülést követő tíz napig — komplikáltabb esetben egy hónapig — naponta kétszer, reggel és este jelent meg a *gyermekágyasnál.* Megfürösztötte a gyermeket, tisztába tette és kimosta a pelenkákat. A fürösztés mindenkor ott történt, ahol a gyermekágyas feküdt. Az első napokban az anyát is megfürösztötte „tetőtől-talpig".

A bábaasszonyt a szülés levezetéséért és a szülés utáni gondozásért együtt *fizet*ték ki. A fizetséget a vagyoni állapothoz mérten kérték: a gazdagabb családoktól egy mázsa búzát, a szegényebbektől pedig fél mázsa búzát. Ha terményben nem tudták kifizetni a bábaasszonyt, pénzben is odaadhatták a búza árát. Emellett meg kellett adni mindazt, amit a bábaasszony megkívánt. Amikor a gyermekágyashoz ment, a mindenkori napszaknak megfelelő étellel, itallal fogadták. Ha valaki nem fizette ki a bábaasszony bérét, annak beteg lett a gyermeke, „állandóan sírt, mert a bábaasszony megrontotta".

1. Olykor nyomorékká is tehette a bábaasszony az újszülött gyermeket.

2. Megronthatta a gyermekágyas asszonyt is úgy, hogy elvitte a tejét vagy megnyomta. Ez utóbbi akkor jelentkezett, amikor aludt a gyermekágyas. Úgy érezte, mintha valami nyomná a mellit, mintha valami rátelepedett volna.

Sem az újszülöttnek, sem a gyermekágyasnak nem volt mindaddig nyugta, míg ki nem fizették a bábaasszonyt. Kifizetés után a bábaasszony elment a gyermekágyas házhoz, ránézett a beteg gyermekre és az anyjára, megsimogatta őket, megszűnt a rontás. Hogy mindezeket elkerüljék, a szegényebb családok is igyekeztek összegyűjteni — rokonoktól, ismerősöktől — a bábaasszonynak járó búzát vagy pénzt.

Mivel a születések nagyrésze otthon zajlott le — nemegyszer teljesen magára hagyatva hozta világra gyermekét a szülő nő, sok esetben pedig szakképzetlen segítség mellett —, gyakori volt a csecsemő *elhalálozás.* Sajnos nem egy szülés az anya életébe került. Az anya és csecsemő elhalálozás gyakori voltát mutatják a velük kapcsolatos hiedelmek nagy száma:

1. Ha a terhes asszony a szülésbe belehal, csak azután temetik el, ha a gyermek világra jött.

2. A viselős asszony addig nem hal meg, míg él benne a gyerek (S. M.).

3. A kisgyermeket odateszik a halott anya mellé, hogyha akarja, vigye magával. Ha a gyerek is meghal, együtt temetik el (S. M.).

4. A halott csecsemő mellé a koporsóba teszik a babakelengyét is.

5. Meghal a magzat, ha az anya a nagyobb gyermeket az új terhesség alatt is szoptatja (S. M.).

6. Ha a terhes asszony meghal és nem szüli el a gyermekét, a koporsóban kipukkan a hasa. Ilyenkor kelengyét is tesznek a koporsóba, ha szükség lesz rá, legyék (S. M.).

7. Az üszög olyan, hogy a gyermek megfeketedik a méhben. Rajtam is megtörtént. Mindegyre elájultam. Nem tudták, mi bajom. Aztán megszületett a kicsi, koromfekete, halott gyermek volt. Mindene megvolt, csak meg volt feketedve (S. M.).

A koraszülött és a halva született gyereket házilag összebarkácsolt koporsóba tették. A koporsókészítés az apa feladata volt, ő is vitte ki a temetőbe. A halott csecsemőnek nem volt szabályos *temetése,* csupán a rokonság néhány tagja kísérte el utolsó útjára. Papot sem hivattak, külön sírhelye sem volt. Általában a nagyszülők sírja sarkába tették, ahol még külön fejfa sem jelölte ottlétét. A titkolt terhességből született, halott csecsemőt még a családja sem kísérte ki a temetőbe, hanem a temetőcsőszt kérték meg arra, hogy tegye bele valamelyik sírba, „vagy kaparja el valahol". Ha egy újszülött nagyon beteges volt, látták rajta,

hogy nemsoká meg fog halni, igyekeztek megkeresztelni, „nehogy pogányul hajjik meg és mennyik a másvilágra". A beteg csecsemőt bárki megkeresztelhette, ezt általában a bábaasszony végezte el.

Gyermekágy

A *gyermekágy* ideje hat hét volt, de ezt az időszakot ritkán feküdték végig, esetleg nehéz szülés vagy az első gyermek megszületése után. Akinek semmi segítsége nem volt, pl. törvénytelen gyermeke született és mindenki elfordult tőle, kénytelen volt saját maga ellátni minden munkát egy-két napi pihenés után. Az ilyen szülő nőnek gyermekágyas időszaka egyáltalán nem volt. A gyermekágyas nő helyett a rokonság — elsősorban anyósa, anyja, testvérei, férje —, valamint a szomszédok, később a felnőtt gyermekek látták el a házkörüli munkát, ők mentek el orvosért vagy a bábaasszonyért, ha beteg lett a gyermek. A gyermekágyas nő egyedüli teendője a gyermekgondozás volt, amiben a bábaasszony segített neki. Az anya három hét után már nemcsak tisztába tette, hanem maga fürösztötte gyermekét is.

A gyermekágyas házában gyakori volt a *látogató*. A rokonok, szomszédok, ismerősök sohasem mentek üres kézzel. Legtöbbször finom, tápláló étellel kedveskedtek a gyermekágyasnak. A fehér szalvétába csavart komacsészében — akinek ez utóbbi nem volt, befőttesüvegben — tyúkhús levest, paprikás csirkét, rántott csirkét vagy rántott húst vittek krumplival, rizzsel, mártással. Uzsonnára madártejet, tejbegrízt, süteményt kapott a gyermekágyas. A rokonság egymás között megbeszélte és beosztotta, ki, mikor és mit visz a gyermekágyasnak, aki már az ő jelenlétükben hozzáfogott az evéshez, hiszen az ételt ebédidőben igyekeztek vinni frissen és melegen. Ha többen is vittek egyszerre ennivalót, a felesleges ételt eltette a gyermekágyas és akkor ette meg, amikor újból éhes lett. Ha valaki ételt nem vitt, virágot vagy babakelengyét ajándékozott az újszülöttnek és édesanyjának. A csecsemő „dunnája" (pólyája) alá tojást dugtak, aminek szimbólikus jelentése volt: „olyan egészséges legyen a gyermek, mint a tojás" — mondták. A látogatóknak nem illett sokáig maradni, hogy pihenésében ne zavarják az anyát és gyermekét.

A gyermekágyasra és az újszülöttre vonatkozóan is számtalan *hiedelmet* találunk. A fekvő gyermekágyas lábához, feje alá kést, villát, koszorút tettek rontás ellen. „Mégis jó, ha az ember elővigyázatos" — mondogatták.

1. Abban a házban, ahol szülő nő van, az ajtóba kést, villát, seprűcirkot dugtak, nehogy bemenjen a rontó bábaasszony.

2. A bábaasszony útjába köleskását szórtak végig. A bábának össze kellett azt szedni mind egy szálig, csak azután mehetett be a házba, így elment minden rontó ereje.

3. A gyermekágyas első látogatójától, ha nő a kendőjét, ha férfi a sapkáját elveszik és addig nem adják vissza, amíg a gyermeket meg nem keresztelik (S. M.).

4. A látogatók, hogy el ne vigyék a gyermek álmát egy rövid ideig mindenkor leülnek.

5. Hajszálat tesznek a kisgyermek párnája alá, hogy ne vigyék el az álmát. Ha elfelejtene a látogató hajat adni, kérik tőle (S. M.).

6. A látogatók mind visznek tojást is. A gyermek párnája alá teszik, hogy olyan kerek legyék az arca, mint a tojás (S. M.).

7. A menstruációs nő vihet ebédet a gyermekágyasnak, csak meg kell mondani „baját" (S. M.).

8. A havirend eltagadása a gyermeken meglátszik, pattogzásos lesz (S. M.).

9. Az újszülött fürösztővizét szürkület után nem öntik ki, mert nem alszik el a gyerek.

10. A gyermekágyas asszony házában régen mécses égett egész éjszaka. Most sem oltják el a lámpát, nehogy bemenjen a boszorkány (S. M.).

11. Onnan, ahol szoptatós asszony van, nem szabad elvinni semmit, mert ez szerencsétlenséget hozhat.

12. Akinek ikrei vannak, arról azt mondták, hogy megcsalta az urát vagy az őt (S. M.).

Ha a gyermek *halva született*, a gyermekágy csak annyi ideig tartott, amíg az anya meg nem erősödött. Látogatók ilyenkor is jártak hozzá, neki is vittek ételeket.

Avatás

Hat hét letelte után a gyermekágyas első útja a templomba vezetett *avatásra*. Amíg a templomban nem volt, nem mehetett sehová, mert megrontották volna. Míg a gyermekágyasnak vérzése volt, nem mehetett a templomba hat hét letelte után sem, „mert megfertőzte volna azt". A gyermekágyas a boszorkányos napokat kivéve (kedd és péntek) bármelyik napon mehetett avatásra. Egyedül vagy a keresztanyja kíséretében ment, a pap már tudott érkezéséről, megáldotta őt, gyermekének jó egészséget kért az Istentől. A gyermekágyas nem várta meg az istentisztelet végét, imáját elmondva hazaindult. Az ima a következőképpen hangzott: „Istenem! Jézusom! Eljöttem a szent házadba, hogy a gyülekezettel együtt imádhassalak. Mivel pedig a szent munkára elégtelen vagyok, adj nekem szent lelket, ki buzdítsa fel szívemet, lelkemet, hogy imám kedves lehessen előtted. Tartsd meg nekem gyermekem, nekem pedig adj egészséget! Ámen!" (S. M.).

A templomból hazamenet a gyermekágyas nem nézett se jobbra, se balra, nem szólt, nem köszönt senkinek, nehogy csavargó legyen a gyermeke. Az avatás után bárhová elmehetett, s gyermekével együtt megkezdte viszonozni azokat a látogatásokat, amelyeket a gyermekágy idején kapott. Megmutogatta gyermekét a rokonoknak, ismerősöknek, komáknak, akik ez alkalommal egy „kis kelengyére való pénzt dugdostak a gyermek párnája alá".

Szoptatás és hiedelmei

A gyermekágy idejével nem telik le a szoptatási idő. Hogy ki meddig tud szoptatni, az elsősorban az anya tejadottságától függ, de sok esetben a csecsemőn is múlik. Ha egy gyermekágyasnak elment a teje, azt mondták:

1. A hangyák elvitték a tejet. Meg kell égetni a hangyákat ott, ahol kijönnek a földből, visszajő a tej (S. M.).

2. Rontás miatt elapad az anya teje.

3. Ha kiadnak valamit a gyermekágyas házából, azzal együtt kiadják a gyermekágyas tejét is.

4. A bábaasszony is elviheti a tejet, ha nem őt hívják a szülésnél segíteni.

5. Ha valaki idegen előtt szoptat, amikor az elmegy, elviszi az anya tejét.

6. Egy férfi ült az asszony ágyára. Elment a teje. A férfinak viszont tele lett a mejje, kifejték, pogácsát csináltak belőle. Ahogy az anya megette a pogácsát, rögtön visszajött a teje (S. M.).

7. A szoptatós anya kifejt tejét nem szabad vízbe önteni, mert elmegy a tej (S. M.).

8. Ha elviszik a gyermekágyas tejét, a kifejt tejet egy kölcsögbe kell tenni és egy kötelet jó erősen rácsavarni. Utánna tüzes késsel fölötte keresztet csinálni addig, míg meg nem jelenik az, aki elvitte a gyermekágyas tejét és el nem kezd könyörögni, hogy ne bántsák, visszaadja a tejet (S. M.).

9. Ha tudják, hogy ki vitte el a tejet, kenyeret pirítanak. Az asszony tejéből rácseppentenek s ketten eszik meg a kenyeret — a gyermekágyas s az, aki elvitte a tejét — és visszajő a tej (S. M.).

10. Amikor a gyermekágyas megy az avatásra, ne szóljon senkihez, mert elviszik a tejét.

11. Sört kell inni, sok kolompirt enni, úgy lesz sok tej (S. M.).

12. Az ecetcibere is meghozza a tejet (S. M.).

13. Ha a szoptatós anya megnyomja a mellit, vagy nem szopja jól ki a gyerek, akkor megdagad, megkeményedik. A meggyűlt, megnyomott emlőre zsíros mosogatórongyot teszünk, alá pedig bontófésűt. Három éjjel kell ott tartani, addigra megtérül. (S. M.).

14. A kígyó is megszophatja a gyermekágyas mejjit, attól is megdagad (S. M.).

Ha egy szoptatós anya azt akarja, hogy elapadjon a teje, a következőket kell csinálnia:

1. Igyék timsós vizet (S. M.).

2. Felébe vágott kolompérral borogassa az emlőjét, hamarosan elapad a teje.

Gyermekgyógyítás, „rendellenes" csecsemők

Régebben nemcsak a szülés folyamata volt kockázatos mind a csecsemő, mind az anya számára, hanem ezt követően is számtalan „veszedelem" — betegség, rontás stb. — leselkedett rájuk. Nagyobb veszélynek volt kitéve az újszülött csecsemő. Bár a népi gyógymód orvosolta a „bajokat", csecsemőbetegségeket, de legtöbbször hiábavalónak bizonyult a „kuruzslás", a csecsemőn már nem lehetett segíteni. A csecsemőgyógyítási módok igen csekély hányada alapul a *racionális,* józan gondolkodásmódon, nagyrészüket a *hiedelmek* teszik ki.

Azok a gyógymódok és cselekedetek, amelyeknek tényleges, racionális alapjuk van, a következő hiedelmekben lelhetők fel:

1. A csecsemő fürdővizébe tejet tesznek, hogy szép legyen a bőre.

2. Tojásos, korpás vízben fürösztenek, hogy a gyerek ne legyen ótvaros.

3. A fürdővízbe korpát tesznek, hogy ne legyen sebes a gyerek teste.

4. A lányok fürösztővizébe kilenc féle fa virágát főzik bele, hogy szép legyen (S. M.).

5. A fürdővízbe tojást tesznek, felverik benne, abba fürösztik meg a gyereket, hogy ne legyen koszmós a feje.

6. Esővízben fürösztik a gyereket, hamarabb kinő a haja.

7. Mikor nyáladzik, jő a foga, violagyökeret vagy kulcsot adnak oda neki, hogy rágja, hamarabb kinő a foga (S. M.).

8. A nem beszélő gyereknek valami ritka látványt szoktak mutatni, hogy meglepődjék, hirtelen felfigyeljék, megszólal (S. M.).

9. Ha egy gyerek sokáig nem beszél, meg lehet szólaltani, ha forró levest adnak neki (S. M.).

10. Ha fogzáskor sokat sír, abroszba csavarják, nehogy kitörje a nehézség (S. M.).

11. A szőrös hátú, szőrös vállú, ebagos gyerek fürösztővizébe kutyatejet tesz-

nek. Ha nyári időben kutyatejet talál valaki, havaviszi. Akinek családja van, annak szüksége lehet rá (S. M.).

12. Ebagos volt a gyerek. A fürösztőteknő egyik sarkába kenyeret, a másikba sót kellett tenni, keresztbe összecsapni és azzal dörzsölni a gyereket a szőrös helyeken. A kenyérbe beragadt a szőr (S. M.).

13. Ha a gyermeknek jő a foga s frászt kap, abroszba kell becsavarni, kevés pájinkát cukros vízzel megitatni, hogy hirtelen melegítse ki a testét (S. M.).

14. Hintőport csináltak a kemence elején kiégetett sárból oly módon, hogy papír között baltával megtörték, fátyolszitán megszitálták. Ezzel hintették be a gyerek fenekét (S. M.).

15. Hogy ne legyen penészes a gyerek szája, a fürösztővízzel jól mossák ki és törölgessék ki.

16. A fürösztővízből kell a kisujjáról a szájába cseppenteni, hogy ne kapjék szájpenészt (S. M.).

17. A kopaszfejű csecsemő fejét bezsírozzák, hogy hamarabb kinőjjön a haja.

18. A gyermek lábát és karját fehér ruhába fáslizzák, hogy ne görbüljön el.

A *hiedelem* szerint az átlagostól eltérő, *rendellenes csecsemők* már megszületésüktől fogva meg vannak jelölve, kitűnnek a többi gyerek közül. Ilyenek a hat ujjal, a foggal, valamint a burokban született csecsemők. Kiváltságokat élvez a hetedik és tizenharmadik gyermek is. Berettyóújfaluban a következő hiedelmek ismeretesek a „nem mindennapi" csecsemőkre vonatkozóan:

1. A hat újjal született gyermek szerencsés.

2. A burokban született gyermek szerencsés. Ha fiú, védi a burka a háborúban (S. M.).

3. A burokban született gyermek sokáig él.

4. Ha a katona burokban született és magával viszi a burkát a háborúba, nem fogja a golyó (S. M.).

5. A foggal született gyermek erősebb, mint a többi, farkasereje van (S. M.).

6. A foggal született gyermek hamar meghal.

7. A foggal született gyermek szerencsés, táltos lesz.

8. A táltos olyan nagy, mint egy hároméves gyerek.

9. A táltos nehezen születik meg, nagyon kell rá vigyázni, mert hétéves korában elmegy hazulról. Van úgy, hogy visszajő, de csavargó természetű lesz, nem tud egy helyben maradni (S. M.).

10. Ha a foggal született gyermeknek kihúzzák a fogát, vagy valamiképpen a foga elveszne, verekedőssé, lopóssá válik (S. M.).

11. A táltos eszes, okos, de szeret gyilkolni, lopni.

12. Ha nem törik ki a csecsemő fogát, táltos marad és hétéves korában elmegy a háztól barangolni.

13. A táltos, ahogy megszületik, ki kell törni a fogát mielőtt megfürösztenék. Nem eszik mást, csak tejet (S. M.).

14. A táltossal nem jó vitatkozni, szépen kell vele beszélni (S. M.).

15. Van olyan tátos is, amelyik egész fogsorral születik (S. M.).

16. A fogsorral született csecsemő mindig fut, szalad, innen is a neve: táltos.

17. Szerencsés az a gyerek, amelyik fehér hajszállal és köröm alatti fehér foltokkal születik.

Bár a hetedik és a tizenharmadik gyerek születésekor nincs külsőleg megjelölve, csupán a megkülönböztetett *szám:* — a hetes és a tizenhármas —, amelyikként a családba született, teszi őt kiváltságossá.

1. A hetedik gyermek szerencsés, megtalálja az elásott kincset.
2. A hetedik gyermekből tudós, táltos vagy boszorkány lesz.
3. A hetedik gyermek jósolni tud.
4. Ha a hetedik gyermek foggal jő a világra, boszorkány lesz belőle (S. M.).
5. A slájferes, burokban született, hetedik gyermek mindent meglát a földben (S. M.).
6. Ha egy házban tizenhárom gyerek született, a tizenharmadik boszorkány lesz (S. M.).

Ezek a csecsemők általában fokozottan érzékenyebbek, fogékonyabbak voltak minden iránt, ezért jobban kellett védeni őket a külvilág jelenségeitől, „rontásaitól". Melyek azok a veszedelmek, amelyek a *hiedelem* szerint az újszülött csecsemőre leselkednek?

Az újszülött megóvása érdekében végzett „rituális" cselekedetek

A legtöbb hiedelmet a *rontásra* és a *szemmelverésre* vonatkozóan találjuk. Rontani ördögök, boszorkányok és bábaasszonyok tudnak, míg szemmel bárki megverheti a gyermeket, akinek egy kicsit erősebb nézése vagy összenőtt szemöldöke van. Számtalan védekezési mód ismeretes a *rontó szellem*ekkel szemben:

1. A csecsemőt komótba vagy bölcsőbe fektették, kakukkfüvet vagy fokhagymakoszorút tettek mellé, hogy a rontás ellen megvédjék (S. M.).
2. A bölcsőbe vagy a gyerekágyba keresztbe fektetik a fokhagymakoszorút.
3. Az ajtóba seprűt állítanak, kést, villát szúrnak bele, nem megy be a rontó boszorkány.
4. Ha köleskásával szórják körül a házat, azon se tud bemenni a boszorkány.
5. Apám még azt is tanácsolta, hogy tegyük rá a gyerekre a gatyáját, nehogy az a vénasszony bejöjjön és megrontsa. Ott is volt a gatya a bölcsőben mindig (S. M.).
6. Az anya vagy az apa kifordított alsóneműjét teszik rá a gyerekre, megvédi a rontástól (S. M.).
7. Amíg a gyerek be nem tölti az egy évet, nem oltják el a lámpát. Ha világ van, nem megy be az ördög és a boszorkány a házba (S. M.).
8. A pólyakötőhöz gatyamadzagot kötnek, hogy a boszorkány a gyereket ne bántsa (S. M.).
9. Balkézzel öltöztetik vagy fordítva adják a csecsemőre a ruhát, hogy meg ne rontsák.
10. Azt tartják, ha minden ruhát fordítva tesznek a fekvőhelyre, nem tudják megrontani a gyermeket (S. M.).
1. Ha viszik valahová a gyermeket, az apja gatyamadzagjával kötik meg a pelenkát és így imádkoznak: „Édes Istenem! Engedd meg, hogy rosszakaratú emberrel, ördöggel, boszorkánnyal ne találkozzunk" (S. M.).
12. Az újszülött hajából vágnak egy keveset, elássák a küszöb alá, hogy ne bántsa senki (S. M.).

Ha az elővigyázatos védekezés ellenére a rontás bekövetkezett, a csecsemőt a következőféleképpen lehetett „kigyógyítani":

1. Kilenc féle fából kilenc gallyat leveszünk, kilenc sírról pedig kilenc féle füvet, mindezt megfőzzük, ebben a lében a kisgyermeket kilencszer megfürdetjük (S. M.).
2. Rontás volt a gyermekemen. Nem tudták, ki rontotta meg, csúnya seb volt az arca. Öt hónapig kezelték az orvosok, de hiába. Mari néni jött oda és ezt

tanácsolta: „hozzatok a kertből kilenc féle fának gallyát, főzzétek meg egy üst vízben, fürösszétek meg benne a gyereket s a fürösztővizet öntsétek rá a katlan tüzire." Mindezt megcsináltuk, meg is gyógyult a gyerek (S. M.).

3. Egy kisgyermek sokat sírt, mert megrontották. Az anyja kiment a temetőbe éjszaka, kilenc sírból földet vitt haza, a fürdővízbe beletette, megfürösztötte benne a gyereket, nem is sírt többé (S. M.).

4. A templomkulcsot lopja el az apa, ha megrontották a gyermeket. Az esti harangszó alatt forgassa meg a gyerek szájában háromszor és még harangozás alatt vigye vissza a templomba, meggyógyul a gyerek (S. M.).

5. A megrontott gyermek ingét levették, a küszöbön fejszével összeverték, hogy a gonosz lélek elpusztuljon (S. M.).

Ahogyan a rontást bizonyos megelőző cselekedetekkel ki lehetett védeni, ugyanúgy a *szemmelverés* elhárítási módjai is ismeretesek:

1. A szép kisgyermeket és az apró állatokat megköpdösték, megszorongatták az orrát, hogy ne verjék meg szemmel (S. M.).

2. A lány újszülött karjára piros szalagot kötöttek, hogy azt nézzék meg és ne verjék meg szemmel.

3. A gyermeket keresztelés előtt nem vitték ki az utcára, nehogy megverjék szemmel.

A szemmelvert gyereket Berettyóújfaluban a következő módon gyógyították:

1. A szemmelverés ellen szenet kell önteni. Forró vizet kell kilenc szem tüzes faszénre önteni, abból itatni három kávéskanállal a megvert gyerekkel (S. M.).

2. Kilenc darab kis faszenet kell oltani pohárban, kilenc cseppet itatni belőle, a többit beletenni a fürösztővízbe (S. M.).

3. Elégettünk kilenc vörös tengericsutkát, kilenc kanál vízzel ellocsoltuk, a gyermeket a gőze fölött kilencszer meghimbáltuk, három kanál vizet megitattunk vele, a többit ráöblítettük (S. M.).

4. Egyszer beteg volt a gyermekem. Elvittem a bábaasszonyhoz, szenet vetett. Kilenc darab tüzes szenet tett egy csupor vízbe, a homlokát, a két markát, talpát kilencszer megkeresztelte, mondott is valamit. Jobban lett a gyerek (S. M.).

5. Hogy szemmelveréstől beteg-e a gyerek, azt úgy lehet megtudni, hogy egy csupor vízbe három darab faszenet dobunk. Ha feljön a szén a víz tetejére, biztos, hogy megverték szemmel. Ilyenkor a homlokára ezzel a szenes vízzel három keresztet rajzoltak és három kortyot itattak belőle (S. M.).

6. Ha a gyerek nagyon meg volt verve szemmel, a szemmelverő hajából ki kellett venni pár szálat, azzal megfüstölni a gyereket. Kuruc Margitnak mán alig tud megnőni a haja, annyit visznek el tűle. Olyan a szeme, hogy megveri a gyereket, pedig nem akarja (S. M.).

7. A szemmelverés ellen szenet kell oltani, abból inni háromszor egy-egy kortyot (S. M.).

8. Egy nagy fiú megvert szemmel egy csecsemőt. A javasasszony azt mondta, hogy az idősebb fiú hajából le kell vágni egy fürtöt, bele kell tenni egy fazékba, meg kell gyújtani, a füstöt pedig az újszülöttre fújni (S. M.).

Mind a rontás, mind a szemmelverés állandó nyugtalanságot, sírást, betegséget, álmatlanságot okozott az újszülöttnek. Hogy kitől vagy mitől ered a rontás és a szemmelverés, a gyermek ki tudja mutatni oly módon, hogy a megrontója közelében sírni kezd. Legtöbbször azonban ilyen úton nem állapítható meg a rontó személye, ami pedig elengedhetetlenül szükséges a gyógyítás szempontjából. Ez utóbbi esetben

1. ólmot öntenek cirokseprűn keresztül hideg vízbe, kiöntődik, honnan ered a megrontás (S. M.),

2. bábaasszony is megmondja, ki okozta a rontást.

Ha ezek után sem sikerült megállapítani a rontás eredetét, a gyermeket a keresztapja hajával füstölik meg, attól meggyógyul (S. M.).

Az újszülöttel kapcsolatos hiedelmek többségét a *tilalmi* cselekedetek teszik ki. Ezeket a gyermek egészsége, valamint *leendő tulajdonságai* érdekében kell szigorúan betartani:

1. A gyermek arca elé nem szabad tükröt tartani, mert nem indul el.

2. A kisgyermeket nem szabad megcsókolni, mert sánta lesz.

3. A gyerekhez beszélni sem szabad sokat, mert hamar megszólal, azután pedig néma lesz.

4. Szoptatós anya ne legyen ideges, mert a gyereke is ideges lesz (S. M.).

5. A kisgyermek talpát nem szabad csiklandozni, mert nehezen jár, s a nehézség is kitöri (S. M.).

6. A kisgyermeket nem szabad tükörbe nézetni, mert nem nő ki a foga s a fogzásba belehal.

7. Nem szabad tükörbe nézetni, mert nem tanul meg beszélni, néma marad.

8. A kisgyermek körmét egy éves koráig nem szabad levágni, csak rágni kell az anyának minden pénteki napon, így nem lesz a gyerek tolvaj (S. M.).

9. A kisgyermekkel virágot szagoltatni nem szabad, mert büdös lesz a szája (S. M.).

10. Ha tükörbe nézetik, megkacagtatják, többet sose beszél (S. M.).

11. A lánygyermeknek kismacskát fogni addig nem szabad, míg a macska szeme ki nem nyílik, mert egész életében nem tud kenyeret sütni (S. M.).

12. Két kisgyermeket összemérni nem szabad (S. M.).

13. Ha két fogatlan gyermek egymást megfogja, az nem jó, mert nehezen tanulnak meg beszélni (S. M.).

14. Ha a kisgyermeknek egy éves kora előtt levágják a haját, gyenge lesz a látása.

15. Van olyan, aki kancsinak születik, de van olyan is, aki azért lesz kancsi, mert a fején keresztül néztek (S. M.).

16. Fogatlan gyermeket ne nézessünk tükörbe, mert frászt kap, ha jő a foga (S. M.).

17. Kisgyermek felett nem szabad átlépni, mert nem nő meg.

18. Ha hamarabb megszólal, mint jár, nem tanul meg beszélni.

19. Azért nő lassan a gyerek, mert megverték seprűvel mikor kicsi volt (S. M.).

20. Nem szabad nevén szólítani a gyereket, ha nagyon beteg, mert megtámadja a halál (S. M.).

21. Az újszülöttet az ágyra fektetik, ha ott sír, rossz természetű lesz, ha hallgat, jó természetű (S. M.).

22. Ha olyan helyen jársz, ahol kisgyermek van, ne menj el úgy, hogy ne tégy a párnája alá hajat, jobban tud aludni (S. M.).

23. A gyermeket nem szabad az asztalra tenni, mert meghal. Az asztalra ugyanis a koporsó jár (S. M.).

24. Ha a gyermek hamar megszólal, hamar meg is hal.

Vannak olyan rituális cselekedetek, amelyek a gyermek *jövőjét* hivatottak befolyásolni és biztosítani. Különösen nagy jelentősége van ebből a szempontból az első fürösztésnek. Hogy a gyermek megszeressen valamilyen munkát, foglal-

kozást vagy azt akarják, hogy jó mesterember váljon belőle, az első fürösztés alkalmával különböző tárgyakat adnak a kezébe:

1. Az első fürösztés után a fiúgyermek kezébe baltát adnak, hogy jó faragó legyen, könyvet, hogy jól tanuljon, kalapácsot, hogy jó mesteremberré váljon.

2. A lányok kezébe tűt, fonalat adnak, hogy jól tudjék varrni.

3. A bölcsőbe, komótfiókba vagy teknőbe — ahol a gyermek fekszik — zsoltárt tesznek vagy imakönyvet, hogy a jó atya a kegyelmébe vegye (S. M.).

4. A kislány első, levágott haját befonják, szalaggal átkötik és elteszik emlékbe, hogy szerencsés legyen.

5. Van, aki az első levágott körmöt és hajat elássa a küszöb alá, hogy ne lépjen rá senki, van, aki elteszi emlékbe, hogy szerencsét hozzon a gyereknek (S. M.).

Az újszülöttek körében találjuk a *váltott gyermek*, azaz az elcserélt gyermek fogalmát. Berettyóújfaluban napjainkban már feledésbe merült, hogy ki a váltott gyermek, de hogy korábban ismeretes volt, bizonyítják a reá vonatkozó hiedelmek:

1. Az egészséges, szép gyermeket ellopják és beteggel cserélik ki. Ezt nevezik váltott gyereknek.

2. Hogy el ne cseréljék a gyereket, nem szabad magára hagyni.

3. Nem viszik el a szép gyermeket, ha a párnája alá vagy a bölcsőjébe fokhagymakoszorút, nyírfaágat, kakukkfüvet tesznek kilenc hétig.

4. A gyermeket imádsággal is megőrizhetik: „Jézus Isten! Segítsd meg ezt az ártatlan kisdedet, hogy el ne vigyék tőlem! Menj el tőlem te gonosz lény! Ámen!" „Irgalmas Isten, drága jó atyám! Segítsd meg ezt a kisdedet, hogy szüleje körében maradhassék. Mentsd meg a gonosztól! Ámen!" (S. M.).

Ha mindezek a védekezési módok nem használnak, a váltott gyermeket a következő fondorlatokkal szerezték vissza:

1. Házilag szőtt, új zsákra feküdjék az anya, a zsákot tűvel szúrkálja mindaddig, míg meg nem jelenik az, aki elvitte a gyereket. Megjelenik és könyörög, hogy ne szúrkálja tovább, inkább visszaadja a gyereket (S. M.).

2. Ángyom mondta, hogy az ü gyerekit is elcserélték. Elpanaszolta egy drótos tótnak, aki azzal vigasztalta, hogy ne búsuljon, mindgyárt visszahozzák. Beletette a beteg, sovány gyermeket egy nagy fazékba, s azt rá egy sütőlapátra: „na én most a kemencébe vetlek" — mondta. Hát abban a percben valaki behajította az ángyom szép gyerekit, a beteg pedig kirepült az ajtón (S. M.).

Keresztelő

A keresztelő időpontja nem volt kötött. Általában három-négy héttel a szülés után tartották, amikorra az anya elég erős volt ahhoz, hogy részt vehetett a szertartásban. Olykor néhány hónap, sőt félév is eltelt a keresztelőig, aminek az volt az oka, hogy csak akkora sikerült a családnak összegyűjteni a keresztelővacsora költségeit fedező pénzösszeget. Mint a bábaasszonyt, a keresztszülőket sem volt tanácsos a szülés előtt felkérni tisztségükre, mert ha szülők esetleg más valakit hívtak keresztszülőnek, mint akinek korábban „elígérkeztek", egy életre szóló haragot idéztek elő. A keresztelőre való meghívás neve *behivás* volt. A bábaasszony feladata volt a behivás egy-két héttel a keresztelő szertartás előtt. A szülőktől megkapta az utasításokat: kihez menjen el; kiket kérjen fel keresztszülőknek; névszerint kiket hívjon meg a szertartásra, kiket a vacsorára. A behivás a hét bármelyik napjára eshetett. A keresztszülőket a következő szavakkal kérte fel a bábaasszony tisztségük elfogadására: „XY és neje általam tiszta szív-

vel üdvözli e ház lakóit! Legyenek szívesek elfogadni a komaságot!" A válasz eképpen hangzott: „Köszönjük szépen! Elfogadjuk". A keresztszülők már korábban értesültek megbizatásukról, de a bábaasszony behivója nem maradhatott el. Behiváskor pogácsával, fánkkal, túrós lepénnyel, borral kínálták meg a bábaasszonyt. Ez volt fizetségének egyik része, amit a behivásért és a keresztelő szertartáson végzett munkáért együttesen kapott. A fizetés másik részét pénzben kapta meg a keresztszülőktől, ami szintén nem volt kötött, „ki mennyit tudott, annyit adott".

A *keresztszülői* tisztséget régebben a jó barátok, azaz a komák töltötték be, ritkán kérték fel a rokonságot erre a funkcióra. Ma fordított a helyzet: a keresztszülők elsősorban a rokonság köréből kerülnek ki, de nem ritka a barátok felkérése sem. Korábban gyakori volt a *több* keresztszülő — olykor hat keresztkoma — választása is. Erre akkor került sor, ha a sok koma közül nem tudták kiválasztani, kit hívjanak keresztkomának. Ilyenkor volt egy tényleges keresztszülő, az *első keresztkoma,* a többiek voltak a *vendég* komák vagy *lógó keresztkomák.* Az utóbbiak ugyancsak beírták nevüket az anyakönyvbe, de a keresztvíz alá a tényleges keresztanya tartotta a gyereket. Keresztszülői teendőiket, kötelességüket egyformán ellátták, ugyanúgy megajándékozták keresztgyermeküket, ugyanúgy gondját viselték, mint az első keresztszülők. Ismeretes volt a család minden gyermeke számára az *egyetlen* keresztszülő választása is. A „közös" keresztszülőt azonban ritkán találjuk meg, elsősorban azokban a családokban, ahol törvénytelen gyermekek születtek s ahol annak is örültek, hogy legalább egy családtag vagy ismerős elvállalta a keresztszülőséget több gyermeknél is. A „közös" keresztszülő a szegényebb családoknál szinte nem is fordult elő. Ők ugyanis anyagi támogatásra számítva választották meg a keresztkomákat. Ezt az anyagi támogatást több keresztszülőtől sokkal jobban megkaphatták, mint egy, „közös" keresztszülő esetén. Ugyanebből a meggondolásból ered az is, hogy a sokgyermekes, szegényebb családok olykor a falu jegyzőjét, első gazdáját, sőt országosan ismert, híres embereket-politikusokat, színészeket stb. — kértek fel a keresztszülői teendők ellátására. Berettyóújfaluban tudtak arról, hogy Horthy Miklós és Rákosi Mátyás nem egy családban volt keresztapa. Ezekben az esetekben nem volt titok, hogy csupán az anyagi támogatásra számítva kérték fel őket keresztszülőknek. A támogatás nem is maradt el. Minden évben, dátumszerű pontossággal megérkezett a keresztapa ajándéka.

A *keresztelő* a hét bármelyik napjára eshetett, de általában a vasárnapi mise után tartották. A pap ilyenkor felkérte a gyülekezetet, hogy XY családját tisztelje meg azzal, hogy részt vesz gyermeke keresztelőjén.

A templomba indulás előtt a gyermeket a bábaasszony fürösztötte meg és öltöztette fel abba a teljesen új ruhába (blúzba, ingbe, totyolába, azaz csipkés fejkötőbe, pólyába), amit a keresztanyja vásárolt neki. A gyereket a rokonság, a keresztszülő és a bábaasszony kísérte fel a templomba. Egyszerűbb keresztelő esetén a szülő sem ment el a szertartásra. Amint elindultak a keresztelőre, ezt mondták:

„Pogányt viszünk, kereszténytt hozunk!"

A gyermeket az úton a keresztanyja fogta, több keresztszülő esetén felváltva vitték. Nem néztek se jobbra, se balra, nem álltak meg senkivel beszélgetni, nehogy csavargó legyen a gyerek. A bábaasszony a keresztelő vizet hazulról vitte magával egy keresztelő kancsóban, amit a templomban a földre helyezett mindaddig, míg nem volt rá szükség. Több keresztelő esetén a kancsók egész sora állt a földön. A hazulról hozott kancsó cipelése terhes volt a bábaasszonynak, a sok, összegyűlt kancsó sem volt szép látvány a templomban. Ezek megszüntetésére

Berettyóújfaluban bevezették azt, hogy a kancsó vízről a harangozó gondoskodik, ezért a bábaasszony egy kis borravalót fizet neki. A papnak a keresztelésért keresztelőpénz járt. A 10 pengő keresztelőpénzt a keresztszülő fizette. A keresztelő szertartásról hazatérve a menet így köszöntött be a házba:

„Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk!"

A vendégeket uzsonával: tésztával, borral fogadták. Nagyobb keresztelő esetén keresztelő *vacsorát* is rendeztek. Estig, azaz a keresztelő vacsora megkezdéséig szétszéledt a vendégség. A keresztelő szertartásra meghívottak: a keresztszülők, szülők, nagyszülők, testvérek, szomszédok stb. a vacsorára is hivatalosak voltak. Nem hiányozhatott a bábaasszony és családja sem. Ha ez utóbbiak nem tudtak részt venni a vacsorán, elküldték azt a lakásukra. A vacsora étrendje a következő volt: csigaleves, paprikáscsirke vagy pörkölt, sült tyúk, tészta, bor, sör. A vacsorát a gyermekágyas szülei és testvérei készítették el és találták fel. Az első pohár bort mindig az újszülött egészségére ürítették ki a köszöntő szavak elhangzása után: „Az Isten engedje meg, hogy felnőjjél, aggyon neked jó egészséget, idesanyádnak sok örömet!" A keresztelő vacsorán gyakran jelen volt a *cigány* is. Mind a vacsora költségeit, mind pedig a cigány bérét a keresztapa finanszírozta. A vacsora végeztével asztali áldást húzott a cigány, majd megkezdődött a tánc. Elsőként mindenki a bábaasszonnyal igyekezett táncolni, nehogy valami bajt hozzon rájuk. Éjfél tájban a lány-újszülöttre mondogatták: „na megvolt a kislány első lakodalma". A szerényebb keresztelő vacsorán cigány nem volt, a vendégek éjfélig beszélgettek, dalolgattak.

A keresztelőre mindenki vitt valamit *ajándék*ba. Ki tésztát, ki bort, ki komapénzt vagy babakelengyét tett a gyermek párnája alá úgy, hogy azt senki se vegye észre. A szülők akkor nézhették meg a párna alját, amikor már elmentek a vendégek. A nagyobb ajándékot a keresztszülők adták mindenkor. A keresztanya arany fülbevalót vett keresztlányának, hogy szerencsés legyen, a keresztapa malac ajándéka bőséget varázsolt.

A keresztelővel és a keresztszülőkkel kapcsolatban is találunk néhány *hiedelmet:*

1. Ha a keresztelés után elalszik a gyerek, nem szabad felkölteni, mert akkor változik a természete (S. M.).
2. A keresztelő ruhát nem veszik le a gyermekről másnapig, abból tudják meg, milyen lesz a gyerek. Ha jól alszik, jó lesz, ha nem, akkor rossz lesz. (S. M.).
3. A gyermeket a keresztelő előtt nem viszik sehová, nehogy megrontsák.
4. A keresztelőig nem adnak ki semmit a gyermekágyas házból, mert azzal elviszik a tejet.
5. A keresztszülőséget nem szabad elutasítani, mert aki megtenné, azt megverné az Isten (S. M.).
6. A himlőoltásra és a konfirmálásra is a keresztanya viszi a ruhát a gyereknek, mert az szerencsét hoz (S. M.).
7. A menstruáció idején elmehet a keresztelőre az, akit meghívtak, csak mondja meg az anyának, akkor nem lesz baja a gyereknek. (S. M.).
8. A keresztanya köti a rontásgátló, színes szalagot a gyermek kezére (S. M.).
9. A keresztanya pénzt tesz a gyerek feje alá, hogy mindig legyen pénze.
10. Az újszülöttet azért nem keresztelik a meghalt testvér nevére, nehogy ő is meghaljon.
11. A kereszteletlen gyermeket nem temetik egyházi szertartással, csak elássák. Az ilyen gyerek elkárhozik (S. M.).
12. A beteg gyermeket bárki megkeresztelheti, s ha meghal, nem kárhozik el.

* * *

A bemutatott anyagban nem törekedtem arra, hogy rámutassak az idevonatkozó szokások és hiedelmek változásának és alakulásának folyamatára. Voltaképpen az ilyen jellegű rítusok és szokáscselekvések igen gyakran annyira individuálisak, hogy a változást többnyire csak egyedenként lehetne egészen konkrétan megállapítani. A célom az volt, hogy a legidősebb generáció emlékezete nyomán egy 50—60 évvel korábbi, Berettyóújfalu hagyományában többé-kevésbé általánosan elterjedt szokásgyakorlatot és hiedelemrendszert mutassak be. A második világháborút követő gazdasági-társadalmi fejlődés, a műveltségi szint emelkedése, az orvosi ellátás és felvilágosítás kiterjedtsége (Berettyóújfaluban kórház is van!) a közleményünkben ismertetett szokásokat és hiedelmeket háttérbe szorították és amit a bevezetőben is említettem, számos hiedelmet csak a már korábban felgyűjtött, archiválisanyagból ismerhettünk meg.

Adatközlők:

Lisztes Róza 77 é. Wesselényi u. 40.
özv. Dávid Józsefné 72 é. Földesi u. 3.
Irányi Károlyné 63 é. Kossuth u. 30.
Jeney Károlyné 68 é. Földesi u. 7.
Nagy Sándorné 80 é. Bocskai u. 15.
Szmolnyik Györgyné 63 é. Madách u. 24.
özv. Vigh Józsefné 86 é. Rákóczi u. 16.

Ibolya Szathmári

GEBRAUCHE UND GLAUBEN VON DER LIEBESBEZIEHUNG BIS ZUR TAUFE IN DER VOLKSÜBERLIEFERUNG VON BERETTYÓÚJFALU

Berettyóújfalu liegt in der Biharer Landschaft des Komitates Hajdú-Bihar. Der Beschreibung der Brauche und Glaubensüberlieferungen dieses Gebietes entbehrt noch die Fachliteratur. Es sind bis jetzt nur Detailabhandluengen über dieses Thema erschienen, der sich auch diese Studie anschliesst. Sie berührt den Lauf der Geschkechtsentwicklung, die der Ehe vorgeht, die Verbindung, den Kontakt der Jugendlichen vor der Ehe. Die Abhandlung befasst sich ausführlicher mit der Schwangerschaft, mit der Entbindung, mit dem Wochenbett nach der Geburt und mit der Taufe. Über die Bekanntmachung der Bräuche hinaus ist der Verfasser bestrebt, die diesen Ereignissen anschliessenden Glaubensüberlieferung aufzudecken.

Noch vor einigen Jahrzehnten verliessen die Jugendlichen das Elternhaus beinahe ganz unwissend, ohne aufgeklärt zu sein und so haben sie das Eheleben angefangen. Die heranwachsenden Mädchen wurden zu Hause streng erzogen, *ihren guter Ruf* wurde bewahrt. Es gab aber immer einigen, sogenannten entgleisten Mädchen. Es ist merkwürdig, dass während diese Mädchen durch die öffentliche Meinung des Dorfes streng verurteilt und ihnen Übles nachgesagt wurden, hat man die sigenannten *ledigen Kinder,* die in einer verbotenen Verbindung geboren sid, aufgeommen, man hat ihnen ihre Herrkunft nicht vorgeworfen, weil nicht sie für ihre Geburt schuldig sind. Einige Mädchen, die in Schwangerschaft gefallen waren versuchten dem Kind noch während der Schwangerschaft loszuwerden. *Die Abtreibung,* die selbst von der *schwangeren Frau* oder von der *Wehmutter* durchgeführt wurde, hat das Gesetz streng bestraft. Diese Mädchen hatten vor dem *Kindermord* auch nicht zurückgeschrocken. Die hier erwähnten Beispiele zählten aber nur zu den Einzelnfallen im Leben des Dorfes. Der ehe folgte im allgemeinen *die Geburt des ersten Kindes.* Bei der Geburt war die Familienplanung nur in den wolhlhabenden Familien bekannt, Das Einzelnkind war kein seltener Fall, damit das Vermögen nicht zersplittert wurde. Die ärmeren Familien — die Methoden der Schwangerschaftvorbeugung nicht kennend, sowie ihre finanzielle lage dafür nicht ausreichend, hatten auch 8—10 Kinder aufgezogen. Diese letztere Schicht verwendete selten die *Schwangerschaftsunterbrechung,* das Kind ist ja ihrer Auffassung nach die Gabe Gottes, es soll zur Welt gebracht werden. Es sind zahlreiche Glauben die *schwangere Frau* betreffend zu finden. Ihre Mehrheit drückt auf die schwangere Frau beziehende Verbote aus, die im Interesse des Neugeborenen eingehalten werden müssen. Man darf zum Beispiel kein haariges Tier (Katze) streicheln, denn auch das Kind wird haarig. Die Geburt wurde stets von der Wehmutter abgeleitet. In Berettyóújfalu gab es immer 8—10 Wehmütter, die in ihrem Kreis arbeiteten. Sie haben die Neugeborenen und die junge Mutter nach der Geburt in Ordnung zu Hause gelassen und einige Tage hindurch haben sie sie gepflegt. Man strebte danach, den Lohn der Wehmutter, einen Zehntner Weizen sofort zu bezahlen, denn sie behexte — der Glaune nach — entweder das Kind oder die Mutter.

Sechs Wochen lang nach der Geburt dauerte das *Wochenbett.* Während dieser Zeit sollte die junge Mutter im Bett liegen. Die Verwandten und die Bekannten holten ihr Speisen. Der erste Weg der jungen Mutter nach dem Wochenbett führte zu der Kirche, zu *der Einweihung,* wo der Pfarrer sie mit dem Neugeborenen zusammen gesegnet hatte.

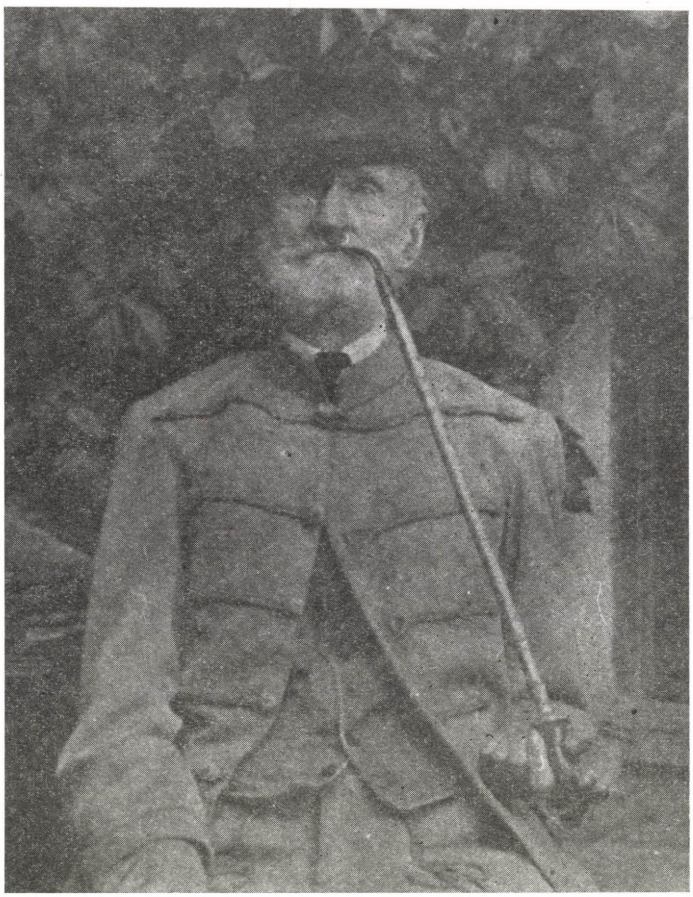
Die Geburt forderte oft Opfer. Die Krankheit lauerte aber auch nach der Geburt auf die Kinder. Die Diagnosen der Krankheit nicht kennend gab die Aberglaube Erklärung auf alle, von dem Gewohnten abweichenden Erscheinungen.

Die Taufe erfolgte im allgemeinen 3—4 Wochen später nach der Geburt. Manchmal wurde sie auf ein halbes Jahr verschoben, denn die Summe für das Taufenabendessen

wurde erst auf diese Zeit zusammengesammelt. Die Taufpaten waren ehemals die Freunde, heute sind sie eher die Verwandten. Wenn man nicht entschieiden konnte, wer die Taufpaten von den vielen Freunden sein sollen, dann hat man mehrere Personen zum Patestehen gebeten. Die ärmeren Familien — mit finanzieller Unterstützung rechnend — haben reiche Familien zum Patestehen gebeten. Im Falle einer grösseren Taufe machte man ein Taufenobendessen, zu dem der Zigeuner geigte.

Die hier veröffentlichte Abhandlung hatte nicht das Ziel, den Brauch- und Abreglaubensveränderungen auf der Spur zu folgen, weil diese Bräuche so individuell sind, dass man ihre Veränderung nur einzeln ganz konkret hätte feststellen zu können. Mein Zeil war, aufgrund des Gedächtnisses der ältesten Generation einen 50—60 Jahre früheren, in der Tradition von Berettyóújfalu mehr oder weniger allgemein verbreiteten Gebrauch, sowie das Aberglaubensystem darzustellen.

AZ OSVÁTH PÁL EMLÉKÜLÉS ELŐADÁSAI

Osváth Pál öregkori képe

Héthy Zoltán

Osváth Pál és fő műve

1975-ben emlékeztünk meg Osváth Pál legjelentősebb könyvének, a Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása c. mű megjelenése 100 éves évfordulójáról. Az emlékezés keretében október 4-én a Megyei Múzeumi Szervezet és a Berettyóújfalui Járási Népfront Honismereti Bizottsága Biharkeresztesen megkoszorúzta az író sírját, majd helytörténeti-honismereti ülést rendezett, melyen többek közt Dankó Éva tartott előadást a helytörténeti íróról és művéről. Október 25-én nyílt meg Berettyóújfaluban Osváth Pál életét, munkásságát bemutató kiállítás. Azt követően három előadás értékelte az író főművének földrajzi, agrártörténeti, folklorisztikai értékeit.[1]

Az ünnepségek előtérbe állították Osváth személyét. Az emlékezésre, a kiállításra összegyűltek a család leszármazottjai is. Az írót bemutató kiállításra elsősorban tőlük sikerült dokumentumokat, tárgyakat kölcsönkapni. (Kiállításra került Osváth fényképe feleségével, több kéziratos levele, és „Az utolsó csendbiztos" c. nekrológ. Kiemelkedő volt 1848-as honvédtiszti kardja, a csapatzászló, amit rejtegetett. Láthattuk még címerét, idősebb korában használt fokosát.)[2] Az m. Nagy Endre által Osváthról készített olajfestményt Osváth István budapesti lakos a Bihari Múzeumnak adományozta.[3]

Ekkor került elő Osváth Pál emlékirat- és önéletrajz-töredéke is.[4] A töredékből részben a család múltjára, részben Osváth szüleire vonatkozóan idézünk: „Hagyomány a család múltjáról.

Kevés időt töltöttem a szülői háznál, mert már 10-ik éves koromban a derecskei gimnázium növendéke lettem, s azontúl csak az iskolai szünidőt töltöttem otthon. . . . Édesapám mondta, hogy családunk székely eredetű, s első ősünk János király alatt jött át az anyaországba, ahol az ivadék Ugocsa, Szatmár, Szabolcs és Bihar megyében oszlott szét. . . . Emlékezett édesapám egy Rákóczy fejedelmet Lengyelországba kísért s ott tatár fogságba jutott ősünkről, és ennek megyei előkelő hivatalt viselt fiairól, mint b. újfalusi birtokosokról. Mennyi volt a birtok? Apám sem tudta, de tudta azt, hogy a családnak B. újfaluban két nemesi kúriája volt.[5]

1 Az előadások szövegét e cikk után közöljük Évkönyvünkben.
2 A tárgyakat és dokumentumokat a kiállítás időtartamára Szilágyi Jolán, Barabásné Osváth Klára és Osváth István bocsátotta a Bihari Múzeum rendelkezésére.
3 A festmény leltári száma: III. 76. 14., mérete 68 × 55 cm.
4 Az emlékirat-töredéket Barabás Mihályné, Osváth Klára bocsátotta a Bihari Múzeum rendelkezésére — átgépelésre. Az emlékirat befejezetlen, írása 1849 után megszakad. Nagy vesztesége tudománytörténetünknek, hogy a rendelkezésünkre álló előkerült szövegrész, mely Osváth budapesti idős évei alatt íródhatott, nem követi végig életét.
5 Az Osváth család berettyóújfalui birtokos. Ld. *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára, (Pest, 1951) 235.

Ezek egyike az evangélikus református lelkész lak végében volt csapszék és azon szomszédos ház volt, mely utóbbinak ma is Osváth ivadék a birtokosa. Családi hagyomány szerint a lelkész lak is Osváth kúrián épült. A másik kúria, mely nagyapámé volt, s melyen édesapám is született a Deszkás nevű csapszék, melynek nagy telkén azóta 5—6 ház is épült. E hely a bakonszegi útban a község végefelé fekszik, s rajta mint szinte a fent említett helyen az italmérés regáléjog megszüntéig gyakoroltatott. A b. újfalusi birtokosoknak a családnak utolsó birtokosa nagyapám volt. ... Öt vagy hat éves lehettem, midőn egyszer édesapámmal B. újfalunak a Bakonszeg felől eső végén volt temető mellett utaztam. A temetőnél apám a kocsit megállította, s engem a temetőbe vezetett, hol egy már korhadt fejfára borulva sírt és mondá ‚fiam el ne felejtsd, itt nyugszik a te Nagyapád.' Nem felejtettem el, de fáj az, hogy ez a hely már régóta baromlegelő.
... Apám hozzám hasonló vékony, de izmosabb, erősebb, gesztenye szín hajú, kék szemű, rendes orrú, bajuszú, körszakállt viselt, magas termetű férfi volt. Fogékony elméje, olvasottsága, igazságszeretete ... közbecsülést vívott ki magának ... Politikai tekintetben a józan gondolkodással összeférő szabad eszméknek hódolt. Nagy magyar volt, de azért a más nyelvű és hitűek irányában jó indulattal viselkedett. A nemzetiségi izgatókat lelkéből gyűlölte. Kossuthnak nagy tisztelője volt, s az osztrák uralomtól nemzete javára semmi jót nem remélt. ... keresztlevele szerint 1800. január 23-án B. ujfaluban született és 1964. január 25-én halt meg."

Az emlékirat következő részében kezd írni önmagáról: „Hogy magam írok magamról, oka az, mert életem némely része elég gazdag oly eseményekben, melyek az utókort is érdekelhetik, s azoknak, hogy miként keletkezését, magam tudhatom legjobban. Ez eseményeket előzőleg felemlítem, hogy ... 1831. január 4-én Kismarjában születtem, s így 1848 tavaszán, mint testileg-lelkileg kifejlett, de csak 17 éves ifjú léptem az elsők közé a honvédzászló alá.[6] A zászlóalj tisztjei régi kiszolgált tisztekből neveztettek ki, s habár a zászlóalj fele értelmiségből állott, én az alakuláskor mindjárt tizedes lettem. Örvendettem a valóban szép felszerelésünknek is, de aggodalmat keltett sokunkban az, hogy mi, a nemzet katonái V. Ferdinánd császár király hűségére ... lettünk felesketve ... V. ik Ferdinánd csak hamar lemondott s midőn e lemondás a jóhazafiakon fájdalmasan hatott, mi honvédek nem búsultunk emiatt, mert az eskü által nem éreztük magunkat többé lekötettnek.

Pár hónap alatt kellően begyakoroltattunk, s mint tanult katonák, a fellázadt, de közeledésünkre sáncokba bújt rácok ellen a Bánátba vezényeltettünk ... 1849 január elején Görgei fővezérsége alá a Kmetti hadtestében Pestre rendeltetett a zászlóalj, hol a Windischgrätz ellen való menekülést a zászlóalj fedezte. Részese lettem ezután a felsőmagyarországi teljes hadjáratnak ... [Ezután hosszan írt Görgei oroszokkal folytatott tárgyalásáról, melynek mint kísérő tanúja volt Besztercebányán.][7]

A felsőmagyarországi hadjáratban ott voltam Branyiszkónál, azután pedig résztvettem a Mezőkövesd, Kápolna, Isaszeg, Vác mellett történt nagyobb ütközetekben és a Budavár bevételénél a Lánchíd mellett .(:mely odaérkezésünkkor robbantatott fel:), létrán másztam fel a bástyára és midőn hajnal hasadáskor 15-öd magammal beugrottam, egy osztrák század azon a téren rakta előttünk le

6 Mint előzőleg írta, iskoláit Derecskén végezte (négy osztályt két év alatt), majd a Debreceni Kollégiumban tanult. Bölcseleti és jogi tanulmányai befejeztével Nagykállóba ment tanítani, ahol beállt a 10. önkéntes honvéd zászlóaljba.

7 Görgei feltétel nélküli fegyverletételét rendkívül kárhoztatja.

a fegyvert hol a Hentzi szobra állott... A váci ütközetben a vasút mentén kergettem az osztrákokat...

Én csekély lábsérülést kaptam s ennek következtében sikerült magamat régi vágyam folytán a lovassághoz áttétetni. Mint őrmester léptem át, de az utolsó napokban Szegeden hadnaggyá léptettem elő.

Szegedet akkor körül sáncoltuk, de midőn az intézők Szeged tarthatatlanságát belátták, onnan a Tiszán át ütöttünk tábort Szöreg nevű leégett szász falu határában. Itt a Tiszán a hidat magunk után leromboltuk és a Tisza füzessében néhány ágyút és csekély őrséget hagyva helyzetünket annyira biztosnak hittük, hogy az egész tábornak teljes szabadság engedtetett. Ez okozta:"

És sajnos itt az emlékiratnak vége, illetve a többi része mindmáig nem került elő. Pedig minden bizonnyal továbbra is igen érdekes, forrásértékű oldalakat olvashatnánk, első kézből értesülve Osváth további életútjáról.

Az emlékirat folytatásának hiányában kénytelenek vagyunk megelégedni a különböző könyvészeti forrásokból vett életrajzi adatokkal.[8]

Rövid életrajzaiból tudjuk, hogy a szőregi vesztes csatában hősiesen küzdött, csakúgy, mint a többi összecsapásnál. Temesvárnál másodszor is megsérült, fejsebet kapott. Lugosról csak bravúrral menekült meg tizedével, Belényesnél pedig éjszaka vágtak át az orosz seregen. Sok veszélyen keresztül vezette haza kis csapatát, s a szabadságharc leverése után a Sárrét mocsaras vidékein bújdosott ő is, rejtegetve a honvédcsapat zászlaját és honvédtiszti kardját. A megtorlás csillapodása után 1851-ben Berettyószentmártonban jegyzővé választották, ahol iskolát, községházat építtetett, olvasókört szervezett a földművelők számára. Érdemeiért a császár „okmányilag kitüntette".

1859-ben a törvényes közrend megóvására, a gyakori rablások, gyilkosságok, betyárbűnök felszámolására megalakított pandúrság sárréti csendbiztosa lett.[9] Halálakor egy újságcikk így emlékszik rá: „Daliás, szélesvállú, acélöklű ember volt. Nagyszerű típusa a perzekútornak. Nem akadt olyan elvetemedett zsivány, aki szívesen találkozott vele... Sok híres történet, legenda közepébe állították Osváth csendbiztos alakját. Még a betyár nóta se feledkezett meg róla:

Arra kérem komiszáros uramat,
Ne lőjje ki alólam a lovamat...

Mert hogy volt is annak oka, hogy a haramia félt a fegyverétől. Azzal a primitív erkussziós puskával úgy tudott bánni, hogy a szegény legény süvege mellől az árvalányhajat is kilőtte.

Berettyóújfalu vidékén meg Csökmőn híres-nevezetes betyárbandákat fogdosott össze."[10]

A néphagyományban máig is él Osváth Pál emléke. Szűcs Sándor írja, hogy — bármily furcsa is — emberségére emlékeznek, arra, hogy gyűlölte a kínzással való vallatást és még tiszttársainak is azt ajánlotta, hogy „többet ésszel, mint erővel".[11]

Osváth Pál munkája során 25 éven keresztül járta a falvakat, óriási helyis-

8 Osváth Pál életrajzi adatait közli: Bihar vármegye és Nagyvárad. (Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Szerk. Borovinszky Samu. (Bp. 1901.) 378. — Pallas Nagy Lexikon. XVIII. köt. (1904.) 388. — Ebben magát „történelmi adatgyűjtő"-nek vallja. *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Életrajzi Lexikon. II. köt. (1969.) 328. (Hiányos adatok!)

9 E hivatalát 1884-ig töltötte be.

10 Az utolsó csendbiztos. Osváth Pál halála. Nekrológ. Azonosítatlan pesti újság 1908. febr. 15. számából lapkivágat.

11 *Szűcs Sándor:* Betyárok, pandúrok és egyéb régi híresség ek. (Bp. 1969.) 92.

meretre tett szert, ekkor ismerte meg a sárréti emberek mindennapi életét, ekkor született fő műve, a „Sárréti járás leírása". 1882-től a nyugalmasabb postamesteri állást látta el Bihar (Mező) Keresztesen tíz évig. Utána Budapestre költözött, ahol monográfiát írt szülőhelyéről, Kismarjáról és „Pandúrkorom emlékei" címmel kiadta izgalmasabb bűnügyi nyomozásainak történetét.[12] Ebben a könyvében is számtalan népéletről, szokásról, életmódról szóló megfigyelést rögzített. Bár a fővárosban halt meg, 1908. február 13-án, holttestét kívánsága szerint az általa annyira szeretett tájon, Biharkeresztesen helyezték örök nyugalomra.

Osváth Pálban az első bihari honismereti, helytörténeti kutatót tisztelhetjük. Fő műve a *„Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása"*, amely egyike a Sárrétre vonatkozó legfontosabb könyveknek. Az 1875-ben Nagyváradon kiadott munka eltér a vele egyidőben született táji, megyei monográfiáktól. A tájismertető művek ekkor kétféle irányzatot követnek: egy részük a Fényes Elek által magas színvonalra fejlesztett topográfiai, statisztikai leírásokat veszi példának, más részük a Frankl Vilmos—Pesty Frigyes által a Századokban 1872-ben meghirdetett tételek alapján készült történeti monográfia.

Osváth Pál munkája egyik csoportba sem sorolható — egyéni alkotás. Nem szárazon tudományos, hanem élvezetes stílusú olvasmány. Ahogy a könyv előszavában olvashatjuk: ... „a tudni vágyó nép részére írok." S hogy célkitűzése sikerült, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy műve fennmaradt a nép emlékezetében, sőt átvettek, s megőriztek abból különböző hagyományokat. (Ezt bizonyítják Szűcs Sándor néprajzkutató gyűjtései is.)[13]

Mit is tartalmaz Osváth könyve? Elsőként összefoglalóan ismerteti a sárréti járás természeti környezetét, népéletét, nyelvi és kulturális viszonyait, melyet az egyes települések részletes bemutatása követ. Az ismertetett községek: Ártánd, Bakonszeg, Báránd, Bedő, Berekböszörmény, Berettyószentmárton, Berettyóúj-

12 *Osváth Pál* főbb művei:
Bihar vármegye Sárréti Járásnak leírása. Nagyvárad, 1875. 630 p.
Zsandár kell-e vagy pandúr? Véleménynyilvánítás az iránt, hogy a magyar rendőrség miként szerveztessék. Nagyvárad, 1875. 147 p.
Bihar vármegyébe kebelezett Kis-Maria leírása. Nagyvárad, 1897.
Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei. (A régi magyar élet feltüntetésével.) Bp. 1905. 155 p.
Periodikumokban megjelent fontosabb cikkei, tanulmányai:
Nagy-Szöllős. Táj- és népismeret, helynevek magyarázata. Vasárnapi Újság, 1855.
Báthori Kristóf erdélyi fejedelem temettetésének rendjéről. Vasárnapi Újság, 1864.
A Nyír egyik történeti nevezetességű temploma. Vasárnapi Újság, 1869.
Gáborján leírása. Nagyvárad. 1874. 24. sz. máj. 27.
Közbiztonsági állapotunk a Sárrét N- Várad felől eső felében. Sárrét. 1878. 26. sz. 1—2. p.
A szüret meghatározásának kérdéséhez. (Régi szüretekről, berettyóújfalui szokásokról.) Sárrét. 1878. 39. sz. 2—3. p.
Bessenyei György végrendelete 1810. nov. 27-én. (O. P. közlése) Sárrét. 1880. 51. sz. 1. p.
Adat N.-Bajom történetéhez. A Szigetvárnál hősi halált halt Bajomi Jánosnak 1566-ból való magyar nyelvű végrendelete (Szövegközlés). Sárrét. 1881. 9. sz. 1—2. p.
Bihar-vármegye a kuruc-labanc csatározások alatt. Biharmegyei Képes Nagy Naptár 1888-ik szökő évre. Nagyvárad, 1888, 73—78. p.
Hol feküdt Maróth vagy Bihar vára? Szalontai Lapok, 1895. 26. sz.
Igen sok cikke jelent meg különböző bihari újságokban, melyek feltárása a jövő feladata.

13 Osváth műveinek hatásáról és fontosságáról ír: *Dankó Éva:* Szűcs Sándor elődei: Osváth Pál és K. Nagy Sándor. Bajomi Krónika. Szerk. Dankó Imre. (Biharnagybajom, 1973.) 37—55.

falu, Bojt, Bors, Csökmő, Dancsháza, Darvas, Derecske, Esztár, Furta, Gáborján, Hajdúbagos, Hencida, Hosszúpályi, Körösszegapáti, Kisszántó, Komádi, Konyár, Magyarhomorog, Mezőkeresztes, Mezőpeterd, Mezősas, Mikepércs, Monostorpályi, Nagybajom, Nagykaba, Nagykereki, Nagyrábé, Pocsaj, Told, Sámson, Sáránd, Szakáll, Szentjános, Szentpéterszeg, Szerep, Tépe, Torda, Udvari, Váncsod, Vekerd, Vértes, Zsáka. E községeknél leírja a határ területét, megadja a népesség adatait, majd a település története, a volt és akkori birtokosok névsora, az egyház, a templom múltja, a helyi pecsét leírása, az iskolák, malmok, csárdák, csapszékek, valamint a papok, jegyzők, bírók felsorolása következik az 1700-as évek közepétől. Osváth nem tagadja meg szabadságharcos mivoltát: feltünteti az egyes községek 1848—49-es honvédeinek nevét is.

Ha műve megírásának forrásait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy írásos és szóbeli információkat egyaránt felhasznál. A nyomtatott forrásokról már előszavában említést tesz: „Vidéki lakásom és helyzetem miatt nélkülözni voltam kénytelen az ily munkához szükséges közkönyvtárat." Mentegetőzése ellenére úgy tűnik, hogy minden fontosabb kézikönyvet ismert és használt. (Bél Mátyás, Szalay, Hunfalvy, Horváth Mihály és Nagy Iván műveire, Palugyay, Szűcs István helytörténeti munkáira, valamint a Váradi Regestrumra hivatkozik.) Sokkal kisebb számú hivatkozása folyóiratokra — elsősorban a Vasárnapi Újságot, a Tudományos Gyűjteményt, a Figyelmezőt, a Budapesti Szemlét és főképp a Nagyváradi katholikus egyházmegyei évkönyveket idézi. Érdekes, hogy a Századokat, mint forrást nem említi. A könyvek, folyóiratok elsősorban a XVIII. századig terjedő időszakra vonatkozóan voltak számára források, hiszen a megyei, községi és egyházi levéltárakban . . . — „melyek a vidékünket ért török-tatár de legkivált a múlt század elején a rácz dúlások miatt megsemmisültek — alig találhattam érdekesebb adatokat. Az 1732-es összeírást a megyei levéltárból másoltam ki." Az 1750-es évek utánra legfontosabb forrásai a komádi levéltár, a berettyószentmártoni Öreg Könyv. Útjai során felkutatta a családoknál őrzött régi iratokat, tanulmányozta a családi levéltárakat, pl. a bakonszegi Nadányi, újfalui Tardy, furtai Sólyom, hencidai Balogh családokét. Így könyvében igen értékes történeti adatokat tárt fel, forrásokat közölt, olyanokat, melyek azóta már elkallódtak, enyészetbe vesztek. Meghallgatva a falvak öregjeit, lejegyezte a még élő néphagyományokat. Erről előszavában így ír: „Tehetségem szerint igyekeztem, hogy közléseim a történelemmel egyezők legyenek, helyt adtam azonban a hagyományoknak is és pár esetben az okmányokkal igazolt hagyományoknak előnyt adtam azért, mert a történeti valóság csak ily úton szerezhető meg." Ma már forrásértékűek Osváthnak a sárréti falvak korabeli állapotára, lakóinak életére vonatkozó helyszíni megfigyelései is, amiket a történészeken kívül a földrajzkutatók, agrártörténészek, néprajzosok, művelődéstörténészek hasznosíthatnak.

Osváth Pál főművében leírtak végigvonulnak a sárréti, bihari történeti munkákon, Forrásmunkaként használta K. Nagy Sándor Biharország c. könyvéhez, Borovszky Samu a milleneumi Bihar vármegyei kötethez, Szűcs Sándor néprajzi munkáihoz. S bárki kezd is napjainkban a Sárrét, Bihar történetével, néprajzával, helyismeretével foglalkozni, Osváth könyve az a fő forrás, melyet senki nem kerülhet meg. Sajnos a műből nagyon kevés példány maradt fenn, könyvritkaság számba megy. A meglevő példányokat az egykori vásárlók, valamint az író családjának leszármazottjai őrzik, s adják tovább immár száz éve nemzedékről nemzedékre. Napjainkban, amikor a fellendült honismereti mozgalom résztvevőinek figyelme is ráirányul a műre, igényként merül föl újrakiadása.

Papp Antal

Osváth Pál munkájának földrajzi értékelése

Osváth Pál munkája elsősorban helytörténeti és gazdaságtörténeti forrásmű a kutató számára, de sok értékes természeti és gazdasági földrajzi megfigyelést is tartalmaz. Természeti földrajzi leírást és megfigyeléseket a könyv első, „Általános leírás" c. részében ad a szerző. Ez a rész a könyv terjedelmének csak 1/4 része, mert a szerző attól tartott, hogy az általános ismertetés az olvasót nem érdekli különösképpen és ezért kevés lesz a előfizető. Viszonylagos rövidsége ellenére ebben a fejezetben van több földrajzi forrásanyag. A „Részletes leírás" címet viselő terjedelmes részben elsősorban a településhálózat kialakulásához, a települések egykori topográfiai fekvéséhez, népességfejlődésük és gazdasági életük tanulmányozásához van községenként változó mennyiségű és értékű hasznosítható megfigyelés és statisztikai adat.

Osváth meglepően jól ismerte a kor földrajzi irodalmát. Hunfalvi János, Szabó József, Palugyai, Bél Mátyás munkáira sokszor hivatkozik, amikor egy-egy földrajzi jelenséget leír. Bámulatos mennyiségű hiteles forrásanyagot használ, amelyek közül az egyházi jegyzőkönyveknek és az 1552. és 1732. évi megyei összeírásoknak van sok földrajzi vonatkozása. Kitűnő megfigyelője különböző földrajzi folyamatoknak és számos esetben *nemcsak leír jelenségeket, hanem oknyomozásra, az összefüggések megismerésére is törekszik.* A nagy alapossággal és részletességgel, sok megfigyelés alapján készült munka földrajzi értékét növeli, hogy egy olyan korban íródott, amikor egy nagy társadalmi-gazdasági változás — a kapitalizálódás — egyik jeleként egy *hatalmas természetátalakító munka, a folyószabályozások és mocsárlecsapódások* folyamatban voltak. Osváth Pál munkájából a megváltozó sárréti táj képét és a táj hasznosításában való előrehaladást is megismerhetjük. Úgy tűnik, hogy a szerző ezeknek a változásoknak híve volt, hiszen „naponként mindenben tapasztalható haladás"-ról ír. Az úthálózat kiépítését pl. úgy értékeli, hogy az nemcsak a kereskedelem, hanem a lakosság műveltségének fejlődése érdekében is fontos.

Az *általános leírásban* érdekes magyarázat van Bihar vármegye járások szerinti beosztásáról, amelyben meglepően nagy szepe volt annak az egyszerű szempontnak, hogy a hivatalnokok megyeszékhelyre való utazása a falvakra a legkisebb terhet jelentse.

A *vízrajzot* ismertető leírásokban közvetlenül használható és gondolatkeltő forrásanyag egyaránt van. A két nagy összefüggő mocsárvilág „a Berettyó által képezett Sárrét" és a „Körözs által képezett Sárrét" határvonalai, a két folyó egykori futásai régi vízrajzi térképekről is ismeretesek, viszont nagyon hasznosak a többi vízrajzi megfigyelések. Ezek közül említhetjük a két fő folyó fattyúágainak (Kis-Körös, Kutas, Csente, Kálló, valamint a történelmi nevezetességű Hamvas-ér, Tekerő-ér, Jószás-ér) felsorolását és folyásirányuk ismertetését. A felsorolt vízfolyások a XIX. század derekán még élő és — ahogyan Osváth Pál

mondja — kártékony vízfolyások voltak. Teljesen igaza lehet Osváth Pálnak abban, hogy a Kálló vize nyugaton néha a Tiszáéval is összefolyt, s hozzá tehetjük, hogy ez a Berettyóval is megtörtént.

A Nagykunság és a Hortobágy irányából a Tisza áradásait számtalan ér szállította a Nagysárrétre. Az árvizek legnagyobb része a Hortobágy folyón keresztül jutott ide. A Berettyóról megjegyzi, hogy „hajdan Túr vízének is neveztetett". Osváth Pál nem említi, de tudjuk, hogy a Túr elnevezés csak a Berettyó alsó szakaszára volt érvényes. Az egykori Kálló érről azt írja, hogy „az ős korban Homosnak neveztetett". Későbbi — közöttük nyelvész —szerzők a Humusou, Umusou, Umso alakokban előforduló víznevet vagy az Ér, vagy a Hamvas patakkal azonosítják.

Talán legértékesebbek azok a megfigyelések, amelyeket a szerző *a Berettyó és a Sebes-Körös árvízeiről* és vízjárásáról ír. Nagyobb árvizek 1773-ban, 1795-ben, 1814—1817 között, 1851-ben, 1871—872-ben voltak. A nagy áradások tehát általában két évtizedenként ismétlődtek. Az említett évek nyilván erősen csapadékosak voltak. A Berettyó és a Sebes-Körös közül a Berettyó áradásait írja veszélyesebbnek, mert az nagyobb területeket öntött el és hosszabb ideig tartott. Ezt írja: „A Sebes-Körözs is sok kárt tett hajdan a járásnak, mert a belőle kijött kisebb árvizek is nagy területeket borítottak el, azonban minthogy a Körözs árja a mily hirtelen jött csaknem olyan hamar vissza is tért, ez korántsem okozott annyi kárt, mint a Berettyó . . . mely a Sárrétjén az eliszaposodás miatt különben sem folyhatott rendesen". Osváth a Berettyó nagyobb területre kiterjedő és tartósabb áradásait a csaknem minden helység határában épített malmok gátjaival is kapcsolatba hozza, de — nyilván saját megfigyelése alapján — nagyon helyesen jegyzi meg, hogy a két folyó közül a Berettyó lefolyása volt a lassúbb és a bizonytalanabb, a Nagy Sárrét gyorsabb feliszapolása, azaz feltöltődése miatt. A jó megfigyelés alapja az, hogy a Nagysárrét teknője sekélyebb volt mint a Kissárrété, benne a Berettyó parttalan folyóként tévelygett és ezért feltöltődése is lényegesen gyorsabban haladt előre. A Nagysárrét medencéjében a gyorsabb feltöltődés miatt csak vékony tőzegrétegek képződhettek, míg a Kissárréten a tőzeg lényegesen vastagabb és ott „10—12 láb mélyen is megtalálható". Osváth Pál néhány kellemetlen emlék felidézésével arról is tudósít, hogy a mocsarak lecsapolása után a tőzeg több helyen és gyakran éveken át égett a felszín alatt.

A Sárrétek vidékének régi vízrajzi viszonyaival és településeivel foglalkozván Osváth Pál leírása adta nekem egykor a gondolatot, hogy a Nagy-Sárrét a Kis-Sárrétnél is fiatalabb, esetleg csak a honfoglalást követő századokban keletkezett mocsárvilág volt. Ezt a feltevést később rétegtani, néhány történeti, településtörténeti adattal is bizonyítani lehetett. Osváth Pál már nem tapasztalhatta, de helyesen ismerte fel azt, hogy a Sárréteken milyen *gyors folyamat volt az elmocsarasodás.* Iráz egykori falu helyén keletkező mocsarat a Sebes-Körös futásirányának megváltozásában látta. A komádi erdő elláposodása is a mocsarasodás gyors terjedését bizonyítja. A komádi erdő Osváth Pál szerint a XVIII. század elején még létezett. Iráz környékén is korábbi erdőkről tesz említést.

Kitűnő felismerés Osváth Pál részéről az, hogy a Sárrétek vidékét sűrűn behálózó folyómedrek „. . . valaha nem olyan mint a Körözs, hanem óriási folyók és tavak vizeinek adtak helyet." Ez így van. Mindössze két évtizede tudjuk, hogy a Sárrétek *elhagyott nagy folyómedreiben a Szamos és a Kraszna vize folyt,* s hogy ezek a folyómedrek abból az időből származnak, amikor a Sárrétek vidéke az Ér völgyén keresztül vízrajzi kapcsolatban volt a Bereg-Szatmári síksággal. Ez a kapcsolat 8—10 ezer évvel ezelőtt szűnt meg. Valamennyi elhagyott nagy folyómeder mellett ÉK felé indulva Pocsaj környékére lehet eljutni az Ér völgy

kapujához. Inne ágaztak szét 5 irányban az Ér völgyén át D-re tartó Szamos és Kraszna (esetleg egy ideig a Tisza is). E nagy folyók alakították ki a hátakat, amelyek az ember megtelepedésére a Sárréteken alkalmas helyek voltak.

A felszíni formák közül viszonylag részletesen foglalkozik Osváth Pál a *kunhalmokkal*, és különösen a kunhalmok keletkezésének okaira fordít nagy gondot. A kunhalmok keletkezésének úgyszólván összes lehetőségét számbaveszi. Nyilvánvaló, hogy Szabó József geológus véleményének hatására a halmok nagyobb részét Osváth Pál is a természeti erők által létrehozott formának tartja. Megállapítása a földrajzot művelő szakembereket is elgondolkoztatja, mert a kunhalmok előfordulása nagyon szorosan kapcsolódik az egykori mocsarakhoz, folyókhoz, az elhagyott folyómedrekhez, mert mindenütt azok partjain emelkednek. Ennek ellenére ma már nem lehet kétséges, hogy a kunhalmok antropogén formák, amelyek között legfeljebb néhány természeti eredetű. Kapcsolatuk az elhagyott medrekkel mindössze annyi, hogy azokat a legmagasabb térszínekre építették, a felszín kiemelkedő foltjai pedig a folyómedreket kísérték.

A táj jellemzéséből a talaj, ill. a *földminőség* sem marad ki, sőt a talajokról az egyes községek leírásában is szó van. A tájat Osváth Pál a gazdálkodó ember szemszögéből is nézi, amikor felsorolja, hogy az egyes települések földje milyen növények termelésére a legalkalmasabb. Osváth Pál korában a talajok szélesebb skálájú növénytermesztésre adtak lehetőséget mint manapság. Ezt elfogadhatjuk, sőt természetesnek kell tartanunk, mert akkor még kevesebb volt a szikes talaj és magasabban volt a talajvíz szintje is.

Említettük, hogy Osváth Pál a folyószabályozások és mocsárlecsapolások következtében átalakuló tájat látott, ezért földrajzi szempontból is nagyon értékesek azok a leírások, amelyek a *gazdálkodás szerkezetét* mutatják be. Osváth Pál munkájából mindenekelőtt arra kell következtetnünk, hogy a legeltető állattenyésztésről a földművelésre való áttérés igen gyors folyamat volt és hogy már a mocsarak lecsapolása előtt a szántóföldi termelésnek igen nagy jelentősége volt a gazdálkodásban.

Feltűnő az is, hogy a mezőgazdaság mennyire *sokágú volt*. Egy-egy terméknek is sok fajtáját sorolja fel Osváth Pál, így pl. 11 almafajtát és 13 szőlőfajtát említ. Ezen a tájon, amely ma legaszályosabb területeink egyike, a kifejezetten vízigényes növényi kultúrákat is nagy számban termesztették, így például a burgonyát, káposztát, almát. Ebben az önellátásra való kényszerű törekvés mellett fontos szerepe volt a mainál nagyobb légnedvességnek és a magasabban levő talajvíznek.

A gazdálkodás szerkezetében bekövetkező gyors változást mutatják Osváth Pálnak az *állatállományra* vonatkozó adatai. A számos-állatállománynak 35 százaléka szarvasmarha, 31 százaléka ló, 25 százaléka juh és 9 százaléka sertés volt. Mindenekelőtt a lovak nagy aránya szembeötlő az állatállományban, amely a szántóföldi gazdálkodás gyors terjedésének és viszonylag nagy jelentőségének tulajdonítható.

A „Részletes leírás" c. részben elsősorban a *településállomány* kialakulásához, illetve tanulmányozásához ad Osváth Pál munkája fontos adatokat. Az egyes községek történetének ismertetése során felsorolja az elpusztult településeket és meghatározza azok helyét is. Összesen 36 eltűnt településről tesz említést, de talán túlságosan egy-egy történelmi eseményhez köti a települések elpusztulását. Osváth Pál munkájában számos adat arra enged következtetni, hogy a Sárréteken a településállomány számbeli csökkenése és a táj átalakulása — a mocsári erdők pusztulása és a lápok, mocsarak terjeszkedése — a XV. és a XVIII. század között együtt ment végbe. Az elmocsarasodás XVIII—XIX. századi helyzetét is-

merve valószínű, hogy e tájék településállományát már a XV. századtól erősen gyérítette egy nagy természeti folyamat, amely hordalékhantok előtti lapos felszíneken szükségképpen végbemegy. Ez a törvényszerűen bekövetkező jelenség a folyóhátak kialakulására és az általuk közrezárt medencék feltöltődése, ill. elmocsarasodása. A Sárrétek belsejében a mocsarak terjeszkedésével a gazdálkodás tere fokozatosan összeszűkült, sőt számos település belsőségét is elnyelte a mocsár.

A *települések jellemzését* roppant adatgazdagság jellemzi. A falvak nevének eredetéről, fekvéséről, talajviszonyairól, népességéről, birtokmegoszlásáról, gazdálkodásáról írott részek szinte nélkülözhetetlenek mindazok számára, akik földrajzi monográfiát készítenek erről a tájról, vagy annak egyes településeiről. Különösen kiemelendő a topográfiai fekvésről, vízfolyásokról, és az egykori gazdálkodásról közölt adatok értékes volta.

Földrajzi szempontból különösen hasznos leírás készült Komádiról, Berekböszörményről, Szerepről, Zsákáról, Bakonszegről, Derecskéről. Ki kell emelnünk Komádi és Szerep fekvéséről, alaprajzáról, határaikban a mocsárvilág terjeszkedéséről, Bakonszeg nevének eredetéről, Berekböszörmény településtörténetéről, és gazdálkodásáról (fűszerpaprika-termelés), a Bakonszeg név eredetéről, a transhumance jellegű vándorpásztorkodás egykori létezéséről, a Berettyón történt egykori sószállításról tett megállapításokat. Ez a felsorolás is jelzi, hogy milyen sokrétű leírást készített Osváth Pál a Sárréti járásról. Komádi egy mocsárba nyúló félszigeten feküdt, Szerep pedig egy szigeten. Régi helyéről 1751-ben a határ keleti részére „... a Körtvélyes nevű ér mellé azért telepíttetett a lakosság, hogy a mocsárból kijárója legyen." Ezen az újabb helyen már 1851-ben „Mint tengeren egy kis sziget, úgy lebegett a roppant víz körül..., csupán Udvari felől egy 1 1/2 öl keskeny, mindkét oldalon buja náddal szegélyezett földtöltésen lehetett kijutni". Osváth Páltól tudjuk, hogy Szerep egykoron a Berettyón történt sószállítás végpontja, vagy átrakodóhelye volt. Ennek bizonyítékául épületromokat és neveket említ Szerep határában.

Összefoglalva Osváth Pál könyvének földrajzi értékeit azt állapíthatjuk meg, hogy az mind a tájföldrajzot művelők, mind a földrajzi monográfiákat készítők számára nélkülözhetetlen forrásmű. Külön értéke Osváth Pál munkájának az, hogy egy gyökeresen átalakuló tájról készített leírást éppen abban az időben, amikor az eredeti és az új táj és gazdálkodás egymás mellett léteztek.

Varga Gyula

Osváth Pál sárréti leírásának agrártörténeti jelentősége

Osváth Pál 1831-ben született Kismarján. Apja *Pál* „tanító ember", anyja *Kovács Klára,* Kovács Mihály derecskei nótárius leánya. Maga a kismarjai nemes tanács alumniumának segítségével a debreceni Református Kollégiumban tanul. 1849-ben, 18 éves korában önként beállt honvédnek s végig részt vett Bem tábornok erdélyi sikeres hadjárataiban. Az 1850-es években nótárius lett Berettyószentmártonban, később csendbiztos Mezőkeresztesen (ma Biharkeresztes). Kiterjedt családi kapcsolatai útján kötődik Gáborjánhoz, Komádihoz, Váncsodhoz, Berettyóújfaluhoz, Debrecenhez s még több helységhez. Pandúrkodása alatt különösen sokat kellett utaznia a tájon, így nincs olyan sárréti falu, amelyikhez valamiféle személyes kapcsolat ne fűzte volna. Pandúrtársai is főként a sárréti falvakból kerültek. Egyikük, a gáborjáni Varga Péter bizonyára főnöke inspirálására megírta Gáborján krónikáját.

Osváth Pál nem volt szakképzett történetíró. A szó jó értelmében dilettáns volt, aki ismerte korának minden olyan történelmi kézikönyvét, sőt forráskiadványát, melyből a Sárrétre vonatkozó addig feltárt adatokat megismerhette (Szalay, Budai Ézsaiás, Váradi Regestrum Pray féle kiadványát, Nagy Iván, a Zichy okmánytár koráig megjelent köteteit stb.). Ennél is jellemzőbb, hogy minden egyes község levéltárát végig tanulmányozta s a számára fontosnak vélt adatokat szószerint kimásolta s jórészt bedolgozta munkájába. (Tudnunk kell, hogy e források azóta zömmel elpusztultak!) Többé-kevésbé ismerte a váradi levéltárak iratanyagát, melyek napjainkban magyar kutatók számára szintén hozzáférhetetlenek. Történetstatisztikai forrásként támaszkodott az 1552-es dicális összeírásra (Bielek után), egy 1732-es megyei összeírásra, felhasználta az 1870-es népszámlálás és az 1871-es statisztikai felvételek eredményeit. Mindenekfölött azonban mérhetetlen tömegű személyes élményanyagra, szájhagyományra alapozta munkáját. (A könyv sajtó alá rendezésekor — takarékossági okokból — adatainak egy részét ki kellett hagynia. Ezt a hiányt később úgy próbálta pótolni, hogy egy megjelent saját példányát lapokra szétbontotta s a nyomtatott lapok közé üres lapokat kötött be s e lapokat apró betűkkel teleírta. Ez az átdolgozott példány egyik unokájának tulajdonába került. E mérhetetlen értékű könyv jelenleg valahol kallódik. *Ember Mária* szíves szóbeli közlését ezúton is megköszönöm.)

E sokirányú tájékozódás rokon a korában kibontakozó pozitivista törekvésekkel. Azt is látnunk kell azonban, hogy sem a források szakszerű értékelésében, sem a történelmi kérdések elvi megítélésében nem emelkedik ki hasonló törekvésű vidéki kortársai közül. Gazdaságtörténeti utalásai is meglehetősen hiányosak, ellentmondásosak. De a rendkívül sokoldalú, gazdag élményanyag miatt számtalan olyan információt nyújt, mely a mai agrártörténetírásnak is alapvető

támpontul, forrásul szolgál. Néhány kiragadott példával szeretném ezt illusztrálni.

A sárréti települések jellege. A sárréti falvak tényleges jogállását Osváth még nem tudja pontosan körvonalazni. Azt mindenesetre tudja, hogy a teljesen „szabályos" jobbágyfalu itt ritka jelenség. Itt vannak mindjárt a volt bihari hajdú községek, melyek 1700 után sorra elvesztették ugyan hajdú kiváltságukat, s részben a váradi káptalan tulajdonába kerültek, részben az Eszterháziak uradalmába olvadtak be. Belőlük azonban nem jött létre a történelmi értelemben vett úrbéres jobbágyság, hanem valami más, Osváth szerint „féljobbágyi" állapot. Ma főként Szendrey István kutatásaiból tudjuk, hogy lényegében taksás jobbágyi viszonyról volt itt szó. Ez a viszony azonban még egy uradalmon belül is különböző képleteket hozott létre, de másként alakult a káptalani falvakban is. Arra is céloz Osváth, hogy másfajta kiváltságos jogállású népek is éltek a Sárréten. Gáborján állítólag már 1695-ben megváltotta magát a váradi káptalantól s maga is valamiféle taksás faluvá alakult. Kis- és Nagyszántón úgynevezett kuriális zsellérek éltek. (A kuriális zselléri intézményről legvilágosabban *Für Lajos* kitűnő tanulmányából tájékozódhatunk, a Szabó István szerkesztette, 1960-ban megjelent Agrártörténeti Tanulmányok kötetben.) Feltűnő, hogy csaknem minden sárréti faluban sok valóságos, vagy partikuláris nemesi jogállású személy is élt. Sajnos, Osváth ezek pontos jogi helyzetét még nem tudja meghatározni. Bizonyos, hogy a későbbi dzsentri réteget, mely e tájra is oly jellemző képződmény volt, ők alkották. Ha igaz Osváth sejtése, Magyarhomorog eredetileg koldus-falu volt. A sárréti mocsárvilág jelenléte szinte minden faluban létrehozott egy kis létszámú, de társadalmilag roppant érdekes réteget, a halászok, pákászok, réti emberek csoportját, akik jogi szempontból szintén nem tartoznak a feudális jobbágy-zsellér kategóriába. (Szűcs Sándor és mások munkáiból jól ismerjük e kissé romantikusan megrajzolt réteget.) A falvak társadalmi alakulásában nagy szerepet játszott a Sárrét lecsapolása után nyert földterület, melynek egy része — közvetlenül vagy közvetve — a parasztok kezére került. Sok esetben paraszt bérletekké alakult a földbirtokosok által megszerzett birtokok egy-egy része is. Így kialakulhatott itt egy módos, szinte középbirtokos kategóriát elérő „virilis" paraszt réteg is.

A földterület jellemzése. A sárréti földek áttekintését Osváth főként az 1871-es statisztikai felvételek alapján végzi el, de többször visszautal az 1552-es és az 1732-es összeírásokra is. Megtudjuk többek közt a faluhatárok teljes terjedelmét és azt, hogy ebből milyen arányban osztoztak az elkülönítések során a földesurak és a parasztok. A kép roppant tanulságos, bár az adatok hiányosak. A 48 sárréti faluban Osváth 256 927 kat. hold földet vett számba, s ebből az 1870-es években 107 139 hold jutott a volt úrbéres parasztok kezébe. Egy úrbéres fő-re 1,3 hold esett. Községenként azonban az arányok rendkívül szélsőségesek. Vannak faluk, ahol lényegében uradalmak nem alakultak, hanem minden föld a parasztok tulajdonába került (Told, Konyár). Ezzel szemben vannak valóságos zsellérfaluk, ahol lényegében úrbéres eredetű földet egyáltalán nem kaphattak a parasztok (Kisszántó, Magyarhomorog). E két szélsőség között a határok megoszlása rendkívül változatos. Vannak faluk, ahol csupán 5—10 százalékot foglalt el a földesúr a falu határából (Gáborján, Hajdúbagos, Sáránd), más helyen 80—90 százalékot is (Sámson, Szerep, Vekerd).

Az uradalmi és paraszti földek aránya azonban még nem mutatja meg a faluk tényleges életszínvonalát. Lényeges kérdés volt, hogy a földesurak alakítottak-e zárt „bekerített" majorságot, vagy földjeiket továbbra is valami módon a parasztoknak adták ki megmunkálásra. Utóbbi esetben ugyanis a parasztok

tényleges jogállásuktól, saját telekkönyvi tulajdonuktól függetlenül is hozzájuthattak földhöz, főként legelőhöz. Ezt a viszonylag lazább állapotot néhány faluban segítette az is, hogy még ekkor nem mindenütt történt meg az uradalmi és a paraszti földek végleges elkülönítése (Dancsháza, Berettyószentmárton). Érdekes, hogy Mezősason, Mikepércsen a legelőt az elkülönítés után is közösen használták a parasztok és a földesurak. Az uradalmi földek és a paraszti földhasználat szempontjából lényeges, hogy nem mindegyik birtokon alakult u. n. majorsági gazdálkodás, hanem a birtokosok földjeiket kisebb-nagyobb bérletek formájában művelteték meg, sőt már ekkor megkezdődött bizonyos uradalmak áruba bocsátása, szétaprózódása. E földek közül — különböző csatornákon — a parasztok kezére is juthatott s ez erőteljesen módosította a volt úrbéres állomány tényleges területét. Osváth Pál nem végzi ugyan el a jobbágytelki állomány tényleges alakulásának fölmérését, de utal arra, hogy ahol a földeknek szabadabb mozgása valósult meg, ott erőteljesebb lett a parasztlakosság differenciálódása. Egyes helyeken csupa kisméretű parasztbirtok kategóriák alakulhattak, ahol pedig a majorsági gazdaságok kifejlődtek, a középparaszti tömegek mögött számottevő agrárproletár réteg fejlődött ki (Mezőpeterd, Monostorpályi stb.).

Művelési ágak, gazdálkodási szokások. A földek művelési ágak szerinti megoszlását nem vezeti végig következetesen, de példái, adatai felhívják a figyelmet a feltételezhető változásokra. A réti világ jelenléte minden sárréti faluban jelentős tényező, a faluk mellett azonban mindenütt szántóföldek, rétek, legelők, erdők alakultak. Bár Osváth sem mentes a Sárrét kissé romantikus szemléletétől, mégis — különösen a faluk leírásakor — világosan kitűnik, hogy a szántóföldeknek meghatározó jelentősége volt. A Kis-Sárrét mocsárvilágáról híres Berekböszörményben pl. 4656 hold szántó mellett csak 742 hold rétet s 1059 hold erdőt tartanak számon. Derecskén a parasztok kezén levő földekből 13 572 hold szántó, 3785 hold legelő, 1114 hold szőlő. De máshol is ilyenféle arányokat találunk. Ez arra utal, hogy a lakosság zömének életformáját mégis a szántóföldi gazdálkodás határozta meg.

A művelési rendszerek is igen változatosak. A határokon megtalálható a *kettes nyomás*, az *ugarnyomásos hármas forduló*, a *javított hármas nyomás* (amikor a fekete ugar helyére már takarmányt vetettek, tehát nem pihentették a földet). Derecskén pedig a határt négyes fordulóban művelték. (E fordulónak a lényegét Osváth még nem ismerteti. Lényege, hogy a negyedik határrészt több éven át ugarnak hagyták s legeltették. Ezt egyes agrártörténészek *hajdú forduló*-nak is mondták, mivel főként a hajdú városokra volt jellemző.) Osváth idejében — mint láttuk — voltak még osztatlan közös legelők, erdők, sőt ritkán még a földközösség emlékét hordozó parcellázások is előfordultak (Berettyóújfalu), főként zöldséges, káposztás kerteket szoktak osztani. Osváth szerint különben szinte minden faluban vannak nyomai a földközösségi rendszernek.

Igen fontos adalékot kapunk a szántóföldi növénytermesztésről, főként azokról a speciális növényféleségekről, melyek jellemzők egy-egy településre. Különös előszeretetel mutat rá egyes községek „jóízű" dohányára, mely nem egy esetben a verpeléti dohánnyal is felveszi a versenyt (Ártánd, Esztár, Vértes stb.). A kender Ártádon, a paprika Berekböszörményben, a hagyma, sárgarépa, petrezselyem, sáfrány Derecskén, a dinnye Magyarhomorogon, Vértesen, Zsákán, Konyáron, a káposzta Gáborjánban, az ugorka, zeller Vértesen vált nevezetessé. Szentjánoson vándor szerbek által létesített nagyszerű veteményest látott. Lehetséges, hogy ez a bolgárkertek magyarországi feltűnésének egyik korai forrása. Ugyancsak dicséri Szentjános tormáját, mely vetekszik a debrecenivel. Berekböszörményben cirok-kölest termesztenek, s ebből seprüt kötnek, melyet vásáro-

kon árulnak. Esztárban eladásra is termesztik a lencsét. Mezőpeterden káposztát, sütőtököt és gyümölcsöt árulnak. Szakállban szép szilvások vannak. Sok helyen elterjedt már a *bodorka* (lóhere), főként Váncsodon, Gáborjánban. Kezd népszerűsödni a lucerna (Ártánd, Berettyóújfalu, Csökmő). A szentjánosiak kitűnő búzájából az ottani asszonyok annyi kenyeret sütöttek, hogy szinte ők látták el Váradot. Előszeretettel emlékezik meg Osváth Pál a szőlőskertekről. Csaknem minden faluban volt már ekkor szőlő, némely helyen tekintélyes nagyságú (Újfaluban, Derecskén az 1000 holdat is meghaladta.)

A gazdálkodással kapcsolatban több érdekes néprajzi jelenségre hívja fel a figyelmet a sárréti járás leírása. A csökmeiekről például megjegyzi, hogy itt kereszteket nem nagyon csinálnak, s kívül a mezőn szoktak nyomtatni. A bedőiek földjeiket nagyon szépen művelik s rendszeresen trágyázzák is. A szemtanú hitelességével ír a kétfajta rétégetésről: egyik, amikor ősszel a nádasokat tervszerűen kiégetik, hogy jövőre tiszta nád teremjen, másik a felső talajréteg alatti *kotu-égés*, mely néha évekig veszélyezteti az arra járókat. Megfigyeléséből kiderül, hogy a járásban meglehetősen általános lehetett az utcára épített kerek verem. Megfigyelte, hogy Csökmőn kemence alakú gabonatárolókat építettek. Érdekes, s néprajzilag azóta se feltárt terület a derecskei katonaházakról tett megfigyelése: a járás közösen járult hozzá a derecskeiek katonatartásához. Ezért a derecskeiek kötelesek voltak portájukon — az előírásoknak megfelelő — katonaházakat építeni. Feltételezésünk az, hogy Derecskén a ma is megtalálható, utcafrontra keresztbe épített kisebb kétosztatú házak az egykori katonaházak maradványai. De érdekli Osváth Pált a gazdasági műveltség terjedése is: sorozatosan feltárja, hol vannak korszerű faiskolák, törzsgulyák, ménesek stb.

A földművelés mellett valóságos monografikus képet fest az állattenyésztésről. Községenként közli az állatfajok statisztikáját. Kiderül, hogy a Sárréten is legkedveltebb háziállat a ló. Többek között ez is a földművelés elsőbbségét fejezi ki, hiszen a ló sokkal intenzívebb munkaerő, mint a szarvasmarha. A szarvasmarha, disznó olyan háziállatok, melyeket a gazdálkodás szisztémájának megfelelően ésszerűen forgatnak. Hol szilaj módra a legelőn tartják, hol istállózzák. Kiemeli a Csáky grófok törzsgulyáját, mely bázisa lesz a táj nemes állományának. Kiderül az is, hogy a juhtartás csak néhány helységnek a jellegzetessége. Igen érdekes megfigyelése, hogy a zsákai pusztákra bukovinai méneseket és juhokat fogadnak teleltetésre. A szabadban telelő állatokat nádkarámban tartották, hiszen az esztári Szunyogh Albert nádkarámja nem sokkal korábban leégett. Különben a nád fontosságára sok helyen utal. A csökmeiek a nádat tutaj módjára úsztatták a vízen, s messze földön árulták. Nádpaticsból nemcsak házakat, hanem még templomot és építettek (Komádi). A komádiak a náddal kereskedtek, de értékesítették a ház építéséhez kitűnően alkalmas iszapot is. Az erdőben gazdag Bagoson ugyanakkor a vesszőpatics építkezés volt elterjedve.

Az agrártörténeti kutatók csak részben érdeklődnek a réti ősfoglalkozások iránt, melyekre szintén számtalan utalást találunk. A komádiak még a múlt században is rákkal kereskedtek, azt Várad, Debrecen piacain is árulták. A bakonszegiek halászatukról voltak ismertek, a csökmeiek, szerepiek madarászattal, csíkászattal foglalkoztak. A réthez kapcsolódtak a táj jellegzetes háziiparai is. A bojtiak vesszőkosarakat fontak, gyékényt szőttek. Nagybajomban szintén a gyékényszövés, -fonás volt ismeretes háziipar. Ugyanígy Szerepen, Zsákán. A tépei asszonyok borzsákot szőttek s az árulták. Hencidán, Gáborjánban szalmakalapot fontak, Gáborjánban, Mikepércsen salétromot főztek. Érdekes természeti kincs volt Derecskén a Kék kálló vízében található kagylófélelség, mely az igazgyöngyhöz hasonló gyöngyszemeket termelt. Felhívja Osváth a figyelmünket

Nagybajom és Konyár sajátos településszerkezetére. E faluk sajátos mocsári halmaz települést képeznek. A házakat először a kiemelkedő hátasabb részekre építették, majd ezek bokrosodni kezdtek s végül szinte utcák nélküli összefüggő halmazt képeztek. Bajomban „a házak egy-egy körbe szorítva s nem uccák által határoltatnak." Konyáron még az 1870-es években is kerítetlenek voltak az udvarok. Így keletkezhetett a falucsúfoló mondóka:

„Mind télen, mind nyáron
Veszedelmes leülni Konyáron"

(A vers arra is utal, hogy ebben az időben még az árnyékszékek se voltak közismert építmények.)

Hosszasan idézhetnénk a különböző, agrártörténeti szempontból is érdekes jelzéseket. Számtalan adatot tudunk meg a táj vásárairól. Felsorolja a működő malmokat. Közli a faluk pecsétjében található képeket. Érdekes, hogy néhány nemesi címerre utaló képe mellett legtöbb pecsétben a földművelés jelképei, az ekevas, búzakalász stb. szerepel, természetesen gyakran feltűnik a vízi világ jelképe is (nád, hal stb.).

Nem hallgatja el Osváth az e tájon lejátszódott kisebb-nagyobb parasztmozgalmakra való utalásokat sem. Ma is feldolgozatlan téma, hogy állítólag Bagoson 1697-ben — a hegyaljai felkeléssel egy időben! — kuruc jellegű mozgalom indult. A Rákóczi féle szabadságharc bukása után állítólag egy kuruc csoport Furtán egy szigeten húzta meg magát, ahol csak jóval a szatmári béke után fogták el őket. Faluként felsorolja a negyvennyolcas honvédek névsorát, de megemlékezik arról is, hogy 1848 nyarán Zsákán a parasztok földet osztottak. 1861-ben meg a bakonszegiek próbáltak a lecsapolt Sárrétből egy darabot elfoglalni. E mozgalmakat — természetesen — Osváth elítéli. De azt is megemlíti, hogy Bedőn a váradi prépost iránt igen nagy az ellenszenv, s hogy Csökmőn ritka év, amikor a váradi káptalan asztagja ki nem gyullad. A sorok között olvasva nem lehet vitás, hogy a puritán gondolkozású csendbiztos érzelmileg a parasztok oldalán áll.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy bár Osváth Pál sárréti leírása nem szaktörténeti munka, nem is agrártörténeti célzattal íródott, mégis nélkülözhetetlen, szinte forrásértékkel bíró adalékok egész sorát tartalmazza. Elvi megállapításai ma már nem állják meg a helyet, sokszor a feltárt adatokat is tévesen magyarázza. Bizonyos, hogy igen sok olyan lényeges adat kimaradt a könyvből, melyet pedig maga ismerhetett. De azzal, hogy éleslátással egy sor agrártörténeti problémát feltár, máris pótolhatatlan feladatot teljesít. Életszerű ,természetes realitásában, puritán erkölcsi alapon nyugvó szavahihetőségében bízhatunk. Ha téved, ezért rendszerint korának kezdetlegesebb történetszemlélete a felelős. Tudományos és emberi magatartása miatt egyaránt megérdemli, hogy róla s munkájáról kegyelettel és tisztelettel emlékezzünk.

Ujváry Zoltán

Osváth Pál és a folklór

A néprajztudomány kutatói Osváth Pál munkásságából mind etnográfiai, mind folklorisztikai tekintetben elsősorban két jelentős kötetet emelnek ki. Az első és minden tekintetben gazdag forrásmunka a *Bihar vármegye Sárréti járása leírása* (Nagyvárad, 1875) című kötet, valamint a *Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei* (Budapest, 1905) címen megjelent könyve, amelyhez alcímül írta: *A régi magyar élet feltüntetésével.* Az alcím sejteti, hogy a szerző munkájában fokozott figyelmet fordít a néprajzi jelenségekre.

Természetesen, túlzás lenne azt állítanunk, hogy Osváth Pál etnográfus vagy éppen folklorista is volt. Inkább csak arról van szó, hogy érdeklődése kiterjedt azokra a népéleti mozzanatokra, amelyek többnyire kuriózumként hatottak, illetőleg, amelyek a múlt és a jelen közötti különbségekből, egyes falvak közötti eltérésekből a szemlélődő előtt kézenfekvő ténynek bizonyultak.

Nagy lehetőségek állottak előtte a folklorisztikai hagyományok rögzítésére, azonban sok esetben megelégedett pl. annak a jelzésével, hogy érdekesek a nép ősmeséi, babonás hitmaradványai, roppant számú közmondásai stb. Ugyanakkor viszont sok olyan jelenséget megemlít, amelyekre már az ő korában is csak az idősek emlékeztek, s így ezeknek napjainkban különösen nagy a jelentősége mind helytörténeti, mind folklorisztikai szempontból. Jelen alkalommal a sárréti járásról írt munkájának folklór vonatkozásait emeljük ki.

Osváth Pál sárréti járásról szóló munkájában külön fejezetet szentel a sárréti nép jellemzése, szokásai, valamint a nyelvi sajátosságok bemutatására. A nép eredetére, szokáshagyományaira vonatkozó fejezet meglehetősen tömör, talán szűkszavúnak tűnik, azonban Osváth Pál az általa feldolgozott folklorisztikai hagyományt nem sűrítette egy fejezetbe, hanem könyvének legkülönbözőbb pontjain, elsősorban az egyes helységek bemutatása kapcsán írta le, összefűzve az okleveles adatokat a népi emlékezésekkel, a szóhagyományokkal, a mondákkal, mesékkel és különböző történetekkel.

Osváth Pál munkájának folklorisztikai anyagát a következő csoportokba sorolhatjuk:

1. Szokások, hiedelmek.
2. Népdalok.
3. Közmondások, szólások.
4. Történeti és helyi mondák, betyártörténetek.

A sárréti nép szokáshagyományát kapcsolatba hozza annak eredetével, mégpedig a kuntelepítéssel, amely alapján úgy véli, hogy a szilaj kunok miután felvették a keresztény vallást, a helyi őslakossággal vegyülve a Sárréti járás tősgyökeres értelmes magyar népfajtát alakították ki. Egy sajátos lakodalmi népszokást, a *kunkapitány-választást* a kun eredettel hozza összefüggésbe. Hangsúlyozza, hogy Bihar sík vidékének nagy része kun ivadék. Kun emlék a kőrösszegi várto-

rony, a körösszegapáti határban a *Kunülésnek* nevezett táborhely, ahol IV. László királyt meggyilkolták. A kunokra emlékeztető népszokás pedig a lakodalom részlete, amikor rendszerint a tánc szünetében a menyecskék az ún. *kunkapitányt* választanak. Az ő feladata az, hogy szórakoztassa a lakodalom vendégeit, résztvevője, gyakran szenvedő alanya különböző tréfának. Némileg sajátságos az a következtetés, amit Osváth levon, hogy ti. a kunkapitány lakodalmi hagyománya a kun menyecskék közt édelgett László király emléke.

A sárréti nép jellemzéséhez Osváth pandúrszemlélete nagymértékben hozzájárul. A következőket írja: „e nép általában észrevehetőleg javul, a lótolvajlást illetően pedig úgy állunk, miszerint a lefolyt rossz évek dacára is évenkint csak 2—3 rendű lólopás történik."

Nem valami hízelgő jellemzése ez a sárréti népnek, bár Osváth dicséretnek szánta, mivel az 1850-es 60-as években évente mintegy 300—500 lovat loptak a Sárréten. A lólopással nemcsak a szegénylegények, hanem a nemes urak is foglalkoztak. Az ember után a legnemesebbnek a lovat tartották és oly erős vonzalommal viseltettek iránta, hogy akinek nem volt, mindenáron szerzett magának.

A terület lakosait illetően, mint nemzetiséget, a románokat említi. Elítéli a sárrétiek ellenszenvét a románokkal szemben, s bölcsen kívánja a két nép közötti megbékélést, mondván, hogy „a vidékünkön lakó oláhok valamennyien mindég részesei voltak jó és bal sorsunknak."

A sárréti nép hibájául rója fel még Osváth a mértéktelen pálinkaivást, amely észrevehetőleg ritkítja a lakosságot. Az akkori emberek a szeszfogyasztást a rossz kutak egészségtelen vízével magyarázták. Tanulságos lenne egy szociológus-néprajzosnak napjainkban megvizsgálni, hogy e téren — ti. a szeszfogyasztás terén — milyen változás következett be.

A pozitív jellemvonások között Osváth a sárréti nép nyíltszívűségét emeli ki. Tősgyökeres, értelmes magyar népfajnak tartja, amelynek fiai kitűnő harcosok, szorgalmas földművelők és állattenyésztők. Mint említésre méltó szokásra utal, hogy a sárréti ember mindenkit köszönteni szokott kalapemeléssel és az illemhez a hagyományoknak megfelelően ragaszkodik.

A népszokásokat Osváth Pál az élet három nagy szüksége szerint mutatja be. A keresztelő, a lakodalom és a temetés tömör leírásán túl más népszokásról lényegében nem kapunk adatokat. A jeles napok apróbb szokásai nyilvánvalóan elkerülték a figyelmét, amit napjaink szokáskutatói sajnálhatnak, de némileg kárpótol bennünket a társadalmi életre vonatkozó hagyomány megmentése. A 100 évvel ezelőtti szokáshagyomány lehetőséget nyújt a változásvizsgálatra. Osváth feljegyzéseinek értékét növeli, hogy több ponton ő maga is utal a változásokra, a társadalmi különbségekből eredő eltérésekre.

A keresztelő egyike volt a sárréti nép ünnepének. Redszerint 20—30 családot hívtak meg egy-egy keresztelői lakomára. Ez alkalomra bőséges ajándékokat vittek és a keresztelőtől számítva minden ott jelenlevő férfi komának, a nők komaasszonynak tekintődtek.

Hasonlóan nagy pompával tartották a lakodalmat is. Ezt azonban számos mozzanat előzte meg. A lánykérés a násznagy feladata volt, akit azonban a lányos háznál egy *hírvivő* vénasszony megelőzött. A hírvivő asszonyt *szarká*-nak, vagy *gyalogsátán*-nak nevezték. Amint szokáskutatóink arra már rámutattak, a *gyalogsátán*nak az alföldi nép leánykérési szokásaiban rendkívül fontos szerepe volt. Ő közvetített a két fél között. Puhatolózott a lehetőségekről, az anyagiakról stb. Amikor a násznagy kérőbe ment, lényegében a *gyalogsátán*, mint afféle diplomata a békés fogadtatásra a terepet előkészítette.

Régi szép kézfogói szokásként említhetjük meg, hogy a jegyajándék kicserélésekor *pogácsát* is kapott a jegyes. Mesei motívum: az élet útjára induló szerencsés útjának szimbóluma. Az együvétartozás érzését fejezte ki, hogy a jegyesek egy tányérból ettek a mestergerenda alatt.

Száz év alatt a lakodalom napjának áthelyezését figyelhetjük meg. Osváth Pál idejében a lakodalmat szerdai napon tartották. Azt megelőzte vasárnap este a csigacsinálás, amely gyakran lakodalomhoz hasonló mulatsággal fejeződött be.

Említésre méltó még Osváth lakodalmi leírásából az *álmenyasszony* szerepe és a *menyasszonytánc*. A menyasszony kikérésekor nem a menyasszonyt adták ki a násznagynak, hanem női ruhába öltöztetett maszkirozott legényeket, vagy egy öregasszonyt vezettek elő a menyasszony helyett. Csak hosszas alkudozás után adták át a valódi menyasszonyt. E szokásban az Európa-szerte ismert *Falsche-Braut* hagyománykörének emlékét találjuk meg. Az álmenyasszonnyal kapcsolatos szokás némely helyen még napjainkban is ismeretes 100 évvel ezelőtti funkcióval.

Megváltozott azonban a menyasszonytánc szerepe. Osváth idejében a menyasszonytáncért kapott pénz a muzsikusokat illette. Javasolja Osváth Pál, hogy töröljék el a menyasszonytáncot, hiszen rettenetes munkát jelent a menyasszonynak minden jelenlevővel táncolni. Száz év múltán azt látjuk, hogy a menyasszonytánc nemhogy elmaradt volna, hanem még ugyancsak központi szerepet kapott, sőt funkciója is teljesen megváltozott. A 15—20 ezer forintot hozó tánc komoly jelentőségű, s ma már senki sem gondol arra, hogy az összeg a muzsikusokat illeti.

Az ifjúság társas életével kapcsolatban különböző játékokat említ Osváth Pál. Kár azonban, hogy néhány ma már alig gyűjthető hagyományt csak érint. Így pl. szól a *maskurás*okról, s mint akiket mindenki ismer, általánosan elterjedettnek, vagy talán komolytalannak tekintve, a részletezését elhagyja. A népi drámára, a népi maszkokra vonatkozó ismereteinket pedig mily nagyszerű adatokkal tudta volna kiegészíteni!

Ha Osváth könyvéből megemlítjük még a temetés hagyománykörével kapcsolatos adatokat, akkor lényegében kimerítettük a szokásokra vonatkozó témakört.

A temetés szokásai lényegesen lassabban változnak, mint a népélet egyéb területére tartozó hagyományok, mint pl. a lakodalommal összefüggő szokások. Ebből következik, hogy a sárréti népi temetés hagyományos rendjén 100 év alatt alig történt változás. Az is inkább csak a tárgyi kellékekre vonatkozik, így pl. a sírjelekre, amiket Osváth idejében fából készítve pernyével feketítettek. Rendkívül becses adalék a sírjelekkel kapcsolatban, hogy a Sárréten az erőszakos halállal elhunytak sírjára vörös festékkel festett fejfát tettek.

Osváth Pál munkásságában — megítélésünk szerint — folklorisztikai szempontból a mai kutató számára legbecsesebb adalékokat a helyi és történeti mondákra vonatkozó anyag nyújtja. Ezek folklorisztikai értékét különösen megemeli az, hogy a mai szóhagyományban alig-alig bukkannak elő hasonló adatok. Egy évszázad sokkal nagyobb változást eredményezett a prózai néphagyomány területén mint a szokások rendjén.

A prózai folklorisztikai emlékeket Osváth Pál nem külön fejezetekben mutatja be. Erre ő nyilvánvalóan nem is gondolt, hiszen nem néprajzi munkát készített. A mondákkal, a szájhagyománybeli történetekkel a sárréti járás egyes helységeinek a bemutatását egészítette ki, illetőleg olyan eseményeket magyarázott velük, amelyekre okleveles adatokat nem talált, s így a népmondákra, a szájhagyományra támaszkodott. Ami e téren az ő munkájában a történettudomány

oldaláról nem hitelesíthető néphagyomány, az a néprajztudomány szempontjából rendkívül becses emlék.

Sárrét földrajzi leírása kapcsán többször szó esik különböző halmokról, dombokról, árkokról, amelyekhez valamilyen népi elbeszélés, elnevezést magyarázó monda kapcsolódik.

Berettyószentmártonnal, Berettyóújfaluval való összefüggésben olvasunk a *Kádár halom*ról. Amint Osváth írja, az Adorján puszta Szt. Márton-dózsa felől eső határ szegletében van egy mesterségesen készült sánc között egy emberi kezek által készített halom, amelyet *Kádár halmá*nak, a besáncolt helyet pedig *Kádár temető*nek nevezik.

A néphagyomány szerint Kádár nagy vitéz volt és hősi küzdelemben Újfalu városáért elesett. Hogy ki volt tulajdonképpen Kádár vitéz, napjainkig sem tisztázódott. Osváth lehetségesnek tartja, hogy Kádár István hadnagy volt, aki a róla elnevezett halom környékén levő földvárban szolgált, s vagy a törökök vagy a labancok elleni harcban esett el.

A Kádár-monda folklorisztikai szempontból azért figyelemre méltó, mert Kádár Istvánról napjainkig fennmaradt a néphagyományban egy széphistóriás ének. Variánsai a bukovinai székelyek körében is felbukkantak. Osváth Pál írja, hogy a koldusok az utcákon a következő kezdetű éneket énekelték:

Felemelé Kádár szemeit az égre
Mondván, Uram Jézus! légy segítségemre.

Szabó Pál is utal arra, hogy énekes koldusok száján terjedt a Kádár Istvánról szóló történet. Ebből a következő versszakot idézi Tatárvágás c. regényében:

Felemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: jöjj el Isten én segítségemre,
Nosza vitézkedjünk, katonák, két kézre,
Mert nem látok jőni embert segítségre.

Osváth könyvének adata a Kádár halomról nemcsak a néphagyomány szép emléke, hanem fényt vet egy háromszáz évvel ezelőtt keletkezett műköltői alkotás útjára is. Irodalomtörténészeink kutatásai nyomán tudjuk, hogy a költemény szerzője Ködi Farkas János, aki II. Rákóczi György környezetéhez tartozott. Rákóczi szolgálatában állott Kádár István is, aki mint katona a tatárok ellen vívott egyik ütközetben Berettyóújfalu határában csapatának élén 1658-ban elesett. Feltehetően még ugyanabban az évben keletkezett róla az a mintegy negyven versszakos költemény, amely ponyvanyomtatványokon, kéziratos könyvekben különböző változatokban a néphagyományban a 20. századig fennmaradt. Száz évvel ezelőtti ismeretét a Sárréten Osváth könyvének adata bizonyítja.

Kádár vitéz mondájával kapcsolatban említettük a tatárokat, törököket. Sárrét történetében számos török-tatár-kuruc-labanc vonatkozás van. A néphagyományban különböző halmokat, dombokat tatár vagy török, kuruc vagy labanc csatával hoznak kapcsolatba.

Így pl. a darvasi Bozsód pusztán van egy ún. *testhalom*, amely alatt azok a hősök nyugszanak, akiket a tatárok legyilkoltak. Hasonlóképpen Hencida határában is van egy *Testhalom*nak nevezett hely, amely a hagyomány szerint úgyszintén az odatemetett harcosokról neveztetett el.

A Testhalom elnevezésű mondák számos folklorisztikai kérdést vetettek fel a kutatók körében. Az idevonatkozó helyi mondák többnyire véres eseményről

szólnak. Kétségtelenül gyakran összefüggésbe hozhatók a helység történelmének egy-egy periódusával.

A törökök egykori jelenlétével kapcsolatban egészen nyilvánvalóan beszélnek a helynevek, a helynevekhez fűződő mondák. Így pl. a derecskei határnak Tépe felől való oldalán a Kálló mellett van egy halom, amelyről a hagyomány Osváth idejében azt tartotta, hogy Derecske elpusztulásakor e halmon volt a török vezér sátora, s ennek az emlékére nevezték el a halmot *sátor-domb*nak. Bedő határában van egy *török-zug* elnevezésű rész. A hagyomány szerint a törökök ott tanyáztak, Osváth szerint 1686-ban.

Nagybajom határában úgyszintén törökhalomnak neveznek egy határrészt. Erről a hagyomány azt tartja, hogy 1659-ben e halom körül tanyázott a török-had és a basa sátora ezen a halmon volt. Közelében van a *csatahalom*, amelyen viszont a magyar tábor volt. A két halom között volt az ütközet, amelyben először a magyarok voltak előnyben, de a török túlerő miatt a csatát elvesztette a magyar csapat.

Ezeket a példákat sorolhatnánk tovább! Szinte az egész Sárrétről vannak hasonló adalékok. De nemcsak a törökkel kapcsolatban, mint ahogy azt már említettem. Pl. Furta határában a tatár pusztítás emlékére a határnak a Nagy nyomás felől eső részét *Tatárcsapás*-nak nevezik.

Komádiban pedig ismeretes egy *rác-vágás* nevű határrész, amelyről a néphagyomány a következőket tudja: 1707-ben a rácok megtámadták a komádiakat, akik a támadásról előre tudomást szereztek, ezért Zsáka-Furta felől a Kutas patak gázlóját kaszákkal meghányták, s amikor jött az ellenség, a kaszás részbe szorították s levagdalták őket. Egyébként ennek az emlékére Osváth idejében Komádiban hajnalonként harangoztak.

Itt említjük meg, hogy Báránd körzetében egy halmot *Mátyás halmá*nak neveztek, kapcsolatba hozva azt Mátyás királlyal.

Ha már a mondáknál tartunk éppen a helynevekkel összefüggésben utalunk a konyári *Kinizsi rét* elnevezésre, amiről Osváth elmondja, hogy ahhoz a Sárréti járás legnagyobb hősének, Kinizsi Pálnak az emléke fűződik. Kinizsi Pálról a malomköves eseten kívül Osváth még megemlíti, hogy a kenyérmezei csata után „vad örömében két török hulláját tartva fogai között járta híres táncát", — továbbá, hogy a Belgrádot eláruló ősök közül naponként egyet nyárson megsüttetett és a többivel megétette.

Ilyen és ehhez hasonló történeteket Osváth gyakran idéz, s még az akkori szemléletre jellemző, hogy ezeket rendszerint hitelesnek is tekinti. Így említi pl. Bessenyeiről azt a hagyományt, amely szerint Bessenyei testőr korában a császári udvarban a királynő testőrségét azzal tréfálta meg, hogy egy több mázsa súlyú réz oroszlánt a királynő ajtajába vitt, ahonnan azt 5—6 testőr sem bírta megmozdítani.

Számos ilyen adoma került be Osváth könyvébe. Olykor ezek a falucsúfolókkal vannak kapcsolatban. Elmondja pl., hogy a keresztesieket kutyaevéssel csúfolják és igaznak tartja azt az esetet, amely szerint Keresztesen lakodalom alkalmával egy kutyát sütöttek meg és azt a vendégekkel megétették.

A falucsúfolók körébe tartozik a híres csökmői sárkányhúzás esete is, amelyet aligha volt tanácsos emlegetni a csökmőieknek. A história, amelyet egy nótárius versekbe szedett — s ezt teljes egészében közli Osváth — a folklóristák figyelmét felkeltette, s már számos közlemény foglalkozott vele. Nem kétséges, hogy az eddigi vizsgálatok ennek a históriának a Sáréttel kapcsolatos részletét felfedték. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy nem lokális esetről van szó, még akkor sem, ha annak nyomát a periratokban megtaláljuk. A Sárrét folklórjával

foglalkozó kutatóknak ezt, a Sárréttel már kétségtelenül összefonódott históriát, a lényegét alkotó sárkányvesztést s más motívumot az európai folklór hasonló variánsaival kell összevetniük. A 16—18. században a csökműihez hasonló sárkányűzéssel kapcsolatos hiedelem széles körben ismeretes lehetett s a csaló emberek az ebben rejlő lehetőséget számos helyen kihasználták.

* * *

Osváth Pál munkájának folklorisztikai vonatkozásait jelen alkalommal csak szemelvényszerűen érintettem. Úgy gondolom, hogy az elmondottak érzékeltették azt a becses anyagot, amelyet az 1875-ben megjelent könyv folklorisztikai vonatkozásban nyújt a mai kutatás számára.

Nagyon hasznos lenne a folklór részeket önállóan megjelentetni, hogy a kutatóknak rendelkezésére álljon ez a jelentős értéket képviselő forrásmunka.

DIE VORTRÄGE DER ERINNERUNGSFEIERLICHKEIT VON PÁL OSVÁTH

Es wurde im Rahmen des Museum- und Denkmalschutzmonates von 1975 Pál Osváth und seiner vor 100 Jahren veröffentlichten lokalgeschichtlichen Arbeit gedacht. Die Arbeit „Beschreibung des Sárréter Bezirkes von Komitat Bihar" ist eines der wichtigsten Werke, die sich auf diese Regien beziehen. In unserem Jahrbuch werden die Vorträge der Feierlichkeit publiziert.

Der Artikel von Zoltán Héthy, *Pál Osváth und sein Hauptwerk* beschreibt den Lebenslauf des Lokalhistorikers, analysiert die Bedeutung und die Quellen des berühmten Buches. Pál Osváth wurde 1831 in Kismarja geboren. Diese Gemeinde verfügte über reiche Haiduckentraditionen. Nach Bendigung seiner gesellstchaftswissenschaftlichen und juristischen Studien ist er 1848 freiwilliger Honved geworden. Er kämpfte heldenhaft in dem Frühlingsfeldzug und in dem Heer von Bem is Siebenbürgen. Er wurde Leutnant. Nach der Niederlage des Freiheitskampfes wanderte er in Sárrét herum. Später wird er Notar in Berettyószentmárton, dann ab 1859 Polizeikommissar der Sárréter Pandurschaft die zur Wiederherstellung der legalen öffentlichen Ordnung ins Leben gerufen wurde. Ab 1882 ist er Postmeister in Biharkeresztes. Nach 10 Jahren übersiedelt er nach Budapest, wo er über seinen Heimatsort, Kismarja eine Monographie schrieb. Er starb in Pest, 1908. Auf seinen Wunsch wird er aber in Biharkeresztes beerdigt.

Während seiner Tätigkeit als Polizeikommissar schrieb er sein wichtigstes Werk, die Beschreibung von Sárrét. Er hat diese Landschaft unzähligemal durchwandert, die Familien- und Gemeindearchive — von denen viele seit jener Zeit zunichte ging — durchstudiert, hörte der Erzählungen der alten Leute in den Dörfern zu, notierte die lebendigen Volkstraditionen. In seiner Arbeit beschreibt er zusammenfassend die Naturumgebung, das Volksleben, die sprachlichen und kulturellen Verhältnisse des Sárréter Bezirkes, dann macht er 48 Siedlungen ausführlich bekannt. Bei der Beschreibung der Siedlungsgeschichte hebt sich die Datenfülle hervor. Er zitiert viele zeitgenössische Dokumente, Zählt viele Funktionäre (Pfarrer, Notäre, Dorfschulzen) auf. Durch seine Vielfalt und den reichen Inhalt ist das Buch für Pfleger mehrerer Wissenschaftszweige unentbehrilch. Davon zeugen auch die hier veröffentlichten Artikel.

Antal Papp: *Die geographische Bewertung des Werkes von Pál Osváth.* In der Abhandlung wird es festgestellt, dass das Buch von Osváth viele wertvolle wirtschaftliche, geographische und Naturbeobachtungen enthält. Osváth gibt eine naturgeographische Beschreibung in dem ersten Teil des Werkes. Bei dem Kapitel über die Hydrographie ist die Beschreibung der Sumpfwelt, der Überflutungen und der Flüsse sehr wichtig. Sich mit der alten Hydrographie von Sárrét befassend, erkannte er den schnellen Verlauf der Versumpfung. Von den oberflächlichen Formen erwähnt er die Hügelgräber und entdeckt mit Sorgfalt die Ursachen ihrer Entstehung. Er betrachtet die Landschaft auch aus dem Augenmerk des Landwirtschaft treibenden Menschen als er aufzählt, dass der Boden der einzelnen Siedlungen zum Anbau welcher Pflanzen am geeignetesten ist. Er zeigt auch den Struktur der Wirtschaft. Man findet nach Dörfern brauchbare Beobachtungen und statistischen Angaben bei dem längeren Kapitel, „Ausführliche Beschreibung". Es handelt sich hier in erster Linie um die Entstehung des Siedlungsnetzes, um die ehemalige topographische Lage der einzelnen Orte und um die Demographie und Wirtschaftsführung der Siedlungen. Der besondere Wert der Arbeit von Osváth liegt darin, dass er eine vor tiefgreifender Veränderung stehende Landschaft beschrieb und zwar eben dann (1875), als die ursprüngliche und neue Landschaft bzw. Wirtschaftung nebeneinander existierte.

Gyula Varga: *Die agrarhistorische Bedeutung der Sárréter Beschreibung von Pál Osváth.*

Der Verfasser betont, dass Osváth kein fachkundiger Historiker war, er kannte aber die wichtigsten historischen Quellen und benutzte sie gut beim Schreiben seines Werkes. Auch seine wirtschaftsgeschichtlichen Hinweise sind ungenügend, aber durch das vielseitige, reiche Erlebnismaterial gibt er zahlreiche solche Informationen, die auch der heutigen Agrargeschichtsschreibung mit grundlegendem Stützpunkt und Quelle dienen. Osváth kann bei der Vorführung des Charakters der Sárréter Siedlungen derer wirkliche Rechtsstellung noch nicht genau umreissen, aber er war damit im klaren, dass das vollständig „regelmässige" Leibeigendorf hier nur selten vorkommt. Er weist auf den Halbhörigkeitszustand, auf die Schicht der Gebühr zahlenden Leibeigenen hin. Er untersucht die Bodenfläche — die Konskriptionen von 1552 und 1732 zitierend — aufgrund der statistischen Aufnahme von 1871. Er skizziert das Absonderungsverhältnis der Bodenfläche zwischen den Grundherren und den Leibeigenen, das Eigentumsrecht des Bodens, dann kommt er zur Beschreibung der Bodenbenutzungsweise. In dem Teil über die Witschaftszweige und Wirtschaftstraditionen führt er aus, dass das Vorhandensein der Wiesenwelt in jedem Dorf von Sárrét ein bedeutender Faktor ist, neben den Dörfern entstanden aber überall Ackerböden, Wiesen, Weiden und Wälder. Von diesen waren die Ackerböden von bestimmender Bedeutung. Die Lebensform der Mehrheit der Bevölkerung wurde durch die Ackerwirtschaft bestimmt. Man bekommt wichtige Daten über die mannigfaltigen Wirtschaftssysteme, über den speziellen, für je ein Dorf charakteristischen Zweig des Pflanzenanbaues. Osváth macht in bezug der Wirtschaftführung auf mehrere interressanten ethnographischen Erscheinungen aufmerksam (z. B. Weiderverbrennung). Er teilt nach Gemeinden die Statistik der Viehart mit und stellt fest, dass das beliebste Vieh der Pferd war. Es sind im Buch zahlreiche Hinweise auf die Urbeschäftigungen auf der Wiese, auf die Märkte und Mühlen der Gegend zu finden. Vom historischen Gesichtspunkt aus sind die Erwähnungen der kleineren-grössren Bauernbewegungen interessant.

In der Abhandlung *Pál Osváth und die Folklore* stellt Zoltán Ujváry fest, dass sich Osváth mit den Charakterzügen, Bräuchen, sowie sprachlichen Eigenartigkeiten des Sárréter-Volkes in einem separaten Kapitel befasst. Osváth beschreibt die folkloristischen Überlieferungen in erster Linie bei den einzelnen Gemeinden, die urkundlich belegten Daten mit den Erinnerungen, mündlicher Erinnerung, Sagen, Märchen und verschiedenen Geschichten verknüpft. Das folkloristische Material des Buches lässt sich in die folgenden Gruppen einreihen: Bräuche, Aberglauben, Volkslieder, Sprüche, Sprichwörter, historische und örtliche Sagen. Osváth bringt die Brauchüberlieferung des Sárréter Volkes mit derer heerkunft und zwar mit der kumanischen Niederlassung in Verbindung (so z. B. einen eigenartigen Hochzeitsbrauch, die Wahl des kumanischen Kapitäns). Er erwähnt auch die rumänische Nationalität und wünscht klug die Versöhnung beider Völker. Bei Osváth vetreten die Volksbräuche drei vornehme Tage des Lebens:die Taufe, die Hochzeit und das Begräbnis. Im Laufe der geographischen Beschreibung von Sárrét spricht er mehrmals über verschiedene Mühlen, Hügel, Gruben, woran sich irgendeine Volkserzählung, eine Benennung erklärende Sage knüpft. Die Ortsnamen deuten die ehemalige Anwesenheit der Türken an. Interessant sind auch die weitverbreiteten Dorfspöttereien (z. B. Drachenziehen von Csökmő).

Die Osváth- Erinnerungsfeierlichkeit lenkte die Aufmerksamkeit wieder auf den wichtigen, für viele Wissenschaftszweige mit Quellen dienenden Band, der vor 100 Jahren erschien. Durch seine Seltenheit ist das Buch oder seine wichtigsten Kapitel einer Wiederausgabe wert.

Masits László

Lyka Károly, Móricz Zsigmond és Veres Péter ismeretlen levelei Gáborjáni Szabó Kálmánhoz

Az első világháborút követő másfél évtized gazdasági, politikai és társadalmi megrázkódtatásai Debrecenben is nagymértékben gátolták a művészeti élet kibontakozását. De a város, akárcsak a múltban annyiszor, magára talált. Móricz Zsigmond meglátása szerint: „Debrecen az őstalaj. Kövér, kegyetlen, de életet terem."

Gáborjáni Szabó Kálmán (1897—1955) festőművész is itt született.[1] (1. kép) A Képzőművészeti Főiskolára, majd itáliai tanulmányútjaira csak az első világháború olasz harctereinek dantei poklán át juthatott. A nép elesettsége, a legjobbakat nyugtalanító társadalmi bajok orvoslása már fiatal korában foglalkoztatták. A legnemesebb szándék vezérelte, mint nevelőt Debrecenben a Református Kollégium Tanítóképző Intézetében, 1922—1945 között.

Alig 30 éves, mikor Debrecenben, az (1927. év június 19-én megalakult) Ady Társaság választmányának tagjaként a kivételes tehetségű szellemi erők tömörülésének egyik elindítója és mindvégig tevékeny részvevője. A Társaság három szakosztályában küzdöttek a konzervatív, a haladást gátló politika ellen. Gáborjáni Szabó Kálmán a képzőművészeti osztály előadójaként (elnöke Holló László festőművész) minden lehetőséget megragadott célkitűzéseik népszerűsítésére.[2] A művésznek 1927 október, november havában és 1928 októberében fába metszett grafikáit levélzáró bélyegeken is láthatjuk (2. kép). Az „Ady-emlékbélyeg" című sorozata alsó ívszélén ez olvasható: „A költő születésének 50 éves évfordulójára a Debreceni Ady-Társaság megbízásából kiadta a Debreceni Bélyeggyűjtők Egyesülete".[3]

Az első világháborút követő kilátástalanság sem tudta engedelmességre bírni a magyar művészek egy csoportját. »A kedélyek lecsillapítására 1928 októberében sor került *„A magyar irodalmi és művészeti kongresszus"* megrendezésére. A megnyitó beszédet gróf Klebelsberg Kunó, m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter mondta. [. . .] Fel akarom hívni a kongresszus figyelmét a nemzeti gon-

1 Egyik őse Gáborjányi Szabó Sámuel lelkész a bihari táj gyermeke, a debreceni Református Kollégium neveltje. *Szabó István:* Kossuth nyomában az emigrációba... Egy néhai debreceni diák kalandos sorsa. *Élet és Tudomány.* XXX. 1976. III. 12 483—486.

2 *Juhász Izabella:* A debreceni Ady Társaság bibliográfiája (1927—1951). (Debrecen, 1977. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának bibliográfiai kiadványa 3.) 158.

3 A sorozat három összefüggő bélyegből áll, melyet különböző színű papirosra 3 sorban kék, piros és fekete színben nyomtak. Egy ívre 9 fogazott szélű bélyeget tervezett.

1. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Önarckép, 1934. (Fametszet, papír, körülvágott. A képmező 108×76 mm. J. b. l.: G. Sz. K. J. j. l.: 1934. A művész sajátkezű aláírásával): „Egyedüli példány a fadúcról. Péter fiamnak. G. Szabó K. D. 1934. D. 1940." A művész hagyatékából.

dolat fokozott hangsúlyozására, a kultúrgondolat védelmére, hogy összhangban maradjon a magyar irodalom és művészet a nemzeti gondolattal.«[4]

Az Ady-Társaság szellemi kisugárzó erejét jelzi, hogy szintén Debrecenben, 1935-ben megalakult az Ajtósi Dürer Céh; Grafikusok és Grafikagyűjtők Köre. Az egyesület tisztikarában tevékenykedett a haladó szellemű művészek legtehetségesebbjei között — az akkor már külföldön is sikeresen szereplő művész, Gáborjáni Szabó Kálmán és a botanika tudósa Berei Soó Rezső egyetemi tanár, aki négy évtized múltán adományával Európa egyik legnagyobb ex libris-gyűjteményének birtokosává avatta az Iparművészeti Múzeumot. Első tiszteletbeli tagja az elismert művészeti író, Lyka Károly. Egyik merész tervüket: művészeti

4 *Pogány Ö. Gábor:* A magyar képzőművészet a két világháború között. = A Horthy-korszak hivatalos művészetpolitikájáról. (Az MTA Művészettörténeti Bizottsága és az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1972. november 9—10-én tartott konferenciája.) 125.

2. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Ady-emlékbélyeg, fogazott széllel. 1927
a) ADY 1877. „Paraszt zsályaként aludt el, s bús krizantém-fürttel ébredt". Fametszet, papír. A képmező 47×37 mm. J. j. l.: G. Sz. K.
b) „ADY. 1927. XI. 22." Fametszet, papír. A képmező 47×37 mm. J. b. l.: G. Sz. K.
c) „ADY. Ifjú szívekben s mindig tovább. 1927. XI. 22." A képmező 47×37 mm. J. j. f.: G. Sz. K. A művész hagyatékából.

folyóirat megjelentetését, meg is valósították.[5] Hatásuk túlnőtt a város határán. Az Ady Társaság képzőművészeti osztályának a helyi művészek mellé tiszteletbeli tagjai közé hívták Vaszary Jánost és Csók Istvánt is. „Debrecen az első és egyetlen magyar vidéki város, amelyben modern képzőművészeti egyesülés létrejött és eredménnyel működik. A debreceni Ady-Társaság néhány lelkes tagja hosszú évek óta küzdött, hogy megtörje a keleti vég súlyos közönyét az ábrázoló-művészetekkel szemben."[6] A Társaság szakosztályai nagyjelentőségű munkájának összefoglaló méltatása a jövő feladata.

A Római Magyar Intézet kurátora, „Gerevich Tibor a harmincas évek folyamán jelentős művészcsoportot szervezett a római ösztöndíjasokból, Medveczky Jenő, *Gáborjáni Szabó Kálmán,* Mészáros László, Vilt Tibor, Bartha László, Kerényi Jenő, Tar István, Laborcz Ferenc, Kurucz D. István nevével is már utalni lehet, hogy a legjobbak közül igyekezett alkotóképes erőket toborozni a hivatalos művészetpolitikai elképzelések valóraváltása céljából."[7] Ezekben az években azonban Gáborjáni Szabó Kálmán már azoknak a művészeknek a körében volt, akik egész másképpen valósították meg a miniszter által hirdetett „programot". Később nyaranként Szolnok nagy múltú művésztelepén is dolgozott. Debrecen és Nyíregyháza több épületét pedig falfestményekkel díszítette. Nemcsak szülővárosában és Budapest minden jelentős kiállításán, de külföld számos városában is bemutatta grafikai alkotásait.[8] Művészetével több világvárosban rendezett ki-

5 *Magyar ex libris* (Debrecen, 1936). A művészi grafika és grafikai gyűjtés negyedévi folyóirata. Felelős szerk.: *Nagy József.* A művészek és műkedvelők közös fóruma. Másfél év alatt öt száma jelent meg. II. évfolyamának 1. sz. 24. oldalán 17 beragasztott és 2 nyomtatott ex librissel. Alkotóik között: Buday György, Haranghy Jenő, Mata János, Menyhárt József, Nagy István, G. Szabó Kálmán, Vadász Endre.

6 *Rabinovszky Máriusz:* A Debreceni Ady-Társaság képzőművészeti kiállítása. Nyugat. XXVI. évf. 6. sz. Bp. 1933. 380—381. (A művészek: Berky I., Félegyházi L., Káplár M., Senyei Oláh I., G. Szabó K., Vadász E., Medgyessy F.)

7 A 4. sz. jegyzet alatt i. m. 126.

8 1929—1953. Anglia: London. Ausztria: Bécs (Künstlergemeinschaft). Belgium: Antwerpen. Csehszlovákia: Prága. Amerikai Egyesült Államok: Chicago, Los Angeles (kitüntető elismerés), New York, Philadelphia. Hollandia: Amszterdam, Hága. Lengyelország: Lemberg, Varsó (kitüntető elismerés). Németország: Berlin (Sherl-Haus), Lipcse, Nürnberg. Norvégia: Oslo. Olaszország: Genova, Milánó (bronzérem), Monza, Padova, Róma, Velence (Nemzetközi Tárlat). Svájc: Genf. Svédország: Stockholm.

állításain hírt adott hazánkról, épp azokban az évtizedekben, amikor Magyarország politikai és szellemi téren egyaránt elszigetelt volt. Sikere nyomon követhető az erőt sugárzó grafikáival illusztrált hazai, osztrák (1928), német (1930), holland, norvég (1935), francia, olasz (1953) könyvekben, folyóiratokban, napilapokban.

Az Alföld legtekintélyesebb városával, Debrecennel egybeforrott életművével a század első fele nagy, úttörő magyar grafikusai közé emelkedett. A negyvenes évek közepétől Budapesten jelentős szerepet vállalt a művészeti élet megszervezésében. Később, mint tanár a Képzőművészeti Főiskolán.

Köztudott, hogy irodalmunk jelesei mennyire irányítólag és folyamatosan hatottak képzőművészeink legjobbjaira. Azonban a két világháború közötti évtizedekben a vidéken alkotók közül igen kevés volt azoknak a száma, akik az írókkal olyan szoros kapcsolatot teremtettek, mint Gáborjáni Szabó Kálmán. A magyarság, az emberiség sorskérdésein gyötrődő művész korának magyar irodalmával sem csak általánosan, vagy csupán esetenként foglalkozott. A családja által megőrzött, eddig ismeretlen dokumentumok itteni közreadásának egyik célja, hogy rámutassunk a művész és a kortárs írók termékeny kapcsolatára, melyről munkásságának méltatói eddig alig szóltak. Unokabátyja Szabó Lőrincnek. Az irodalom iránti érdeklődése mégsem szűkíthető családi kapcsolataira. Alkotói életútja törvényszerűen vezetett nagy íróinkhoz. Eltéphetetlen szálak fűzték Móricz Zsigmondhoz, Németh Lászlóhoz, Szabó Lőrinchez, Veres Péterhez. Humánummal telített művészete, erkölcsi tartása képessé tette arra, hogy legnagyobb kortársainak szellemiségével azonosuljon. Így válhatott azok megbecsült küzdőtársává.

*

Lyka Károly (1869—1965) a XX. század egyik legnagyobb magyar művészettörténésze Gáborjáni Szabó Kálmán munkásságára már 1923-ban felfigyelt. Mint a Képzőművészeti Főiskola rektora, ajánlatára a 26 éves művésznek fametszetekből álló kisebb gyűjteményét a Szépművészeti Múzeum részére is megvásárolták.[9]

1927-ben jelent meg: Jézus élete (7 fametszet, Debrecen). Feltehetően a fenti metszetekre vonatkozik az a biztató hangú levél, melyet a metszeteit Lyka Károlynak ajándékozó művész válaszként kap az Új Idők szerkesztőségében is tevékenykedő írótól (3. kép).

Bpest 1927. V. 12

„Igen Tisztelt Uram, —

nagyon köszönöm a szép metszeteket. Örülök, hogy nem ejtette el a grafikával való foglalkozást s hogy ily jó eredményre jutott. Jól tudom, mily idealizmust kíván az ilyen munka a mi viszonyaink közt, viszont kárpótolhatja a fáradozásáért az, amit vele elért. A fametszet az erőteljes és egyszerű kifejezések(et) oly gazdag sorát kínálja, hogy igazán érdemes vele teljes odaadással foglalkozni.

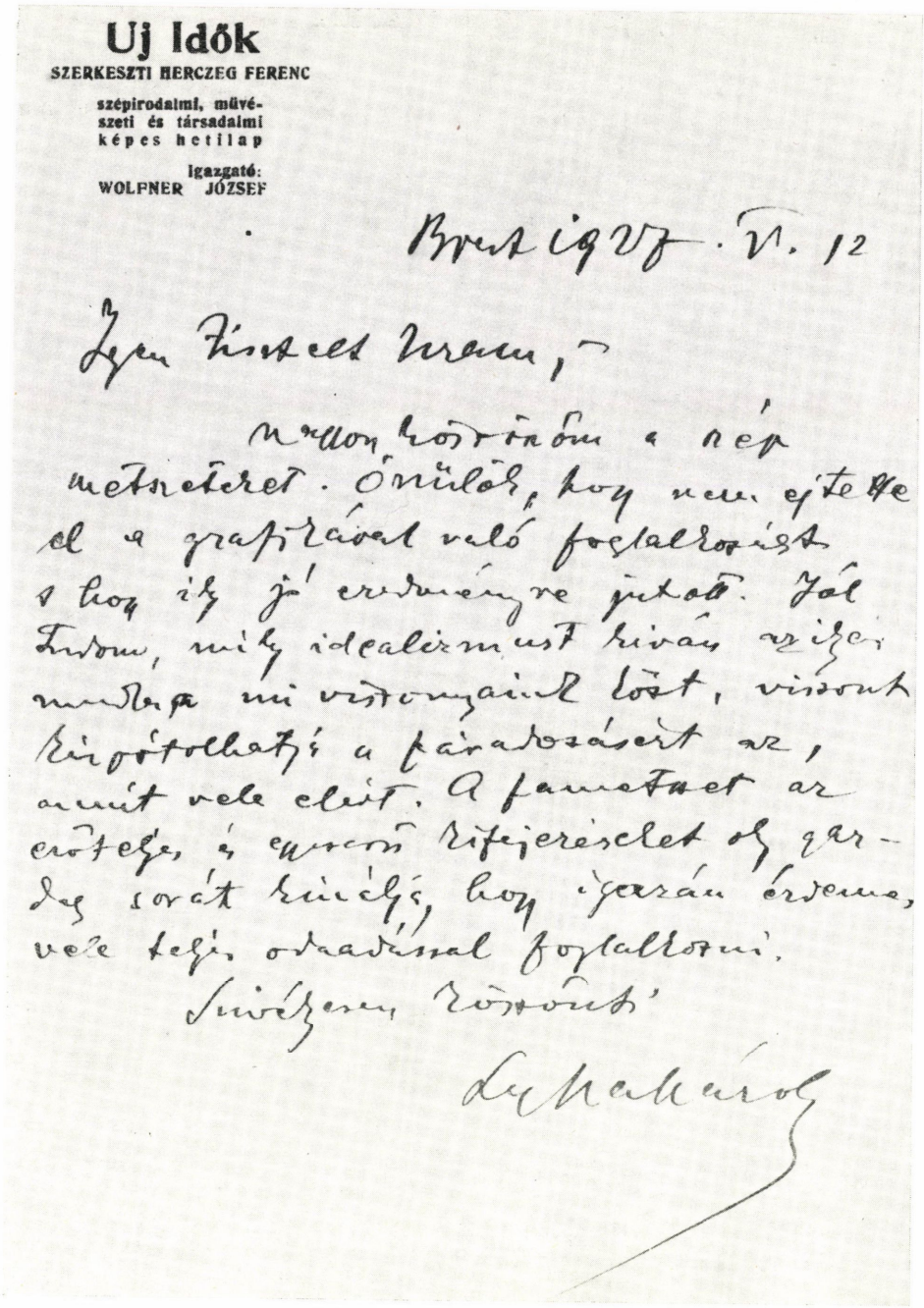
Szivélyesen köszönti

Lyka Károly"

Fejlődő kapcsolatuknak fényes bizonyítéka az a tanulmány, melyet Lyka Károly 1934-ben írt a művész könyvjegyeit tartalmazó kiadványba.[10] Fametsze-

9 *Hajdúföld.* (1923. nov. 23.) G. Szabó Kálmán fametszetei.

10 Gáborjáni Szabó Kálmán Könyvjegyei. = A Magyar Exlibrisgyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete Kiadványai II. (Bp. 1934. Készült Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézetében, Debrecenben. 500 számozott példányban, 150 a művész aláírásával.) — „38. Leány mézesszívvel Lyka Károly) 1934."

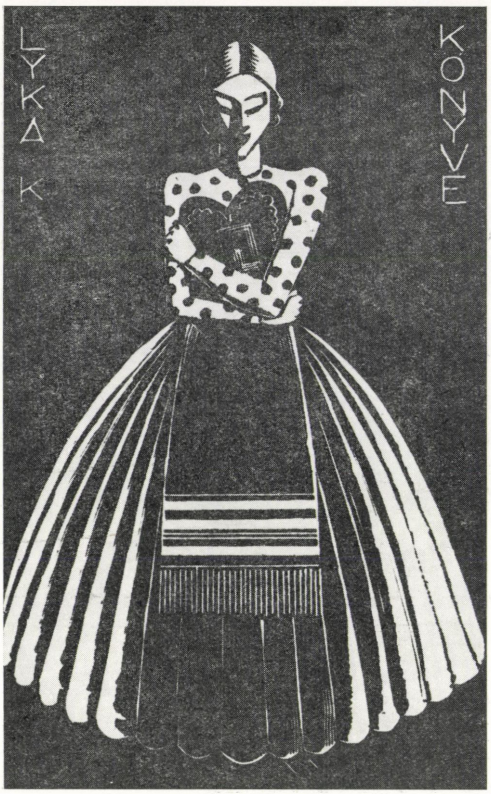

Uj Idők
SZERKESZTI HERCZEG FERENC
szépirodalmi, művészeti és társadalmi képes hetilap
Igazgató:
WOLFNER JÓZSEF

Budapest, VI. 12

Lyka Károly

3. kép. Lyka Károly levele Gáborjáni Szabó Kálmánhoz. (Budapest, 1927. máj. 12.)
A művész hagyatékából

4. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Leány mézesszívvel. (É.n. Fametszet, papír, körülvágott. A képmező 105×64 mm. „LYKA K. KÖNYVE" J. b. l.: G. Sz. K. 1934.)

tei később megjelent könyvekben is láthatók.[11] Kapcsolatuk művészi emléke az író részére metszett könyvjegy (4. kép). A tekintélyes, 65 éves író szól az olvasóhoz. Írhatjuk: az előlegezett elismerés hangján. Mert Lyka Károly — aki korábban Nagybánya jelentőségének is felismerője — a művészben már akkor meglátta a fával és acélvéssővel alkotó kivételes tehetséget. Ez alkalommal a művész munkásságának méltatásával példázva, az olvasót a fametszés műhelytitkaiba is beavatja. „Mintegy tíz éve annak, hogy kísérletezni kezdett a fametszet technikájával, ... az eszközöket is maga készítette. ... Az ilyesmi vesződséges munka, de megvan az az előnye, hogy aki így kezdi, eleve hozzásimul az adott anyaghoz. Művészünk is ebből fejlesztette ki egyéni stílusát.

A ma széltében divatos és hasonló technikájú linóleum-metszéssel szemben a fába való metszés jó mester kezén határozottabb, erőteljesebb, férfiasabb technika, mert a fadúc nem olyan engedékeny, nem olyan simulékony, mint a sok-

11 Nyomtatásban megjelent fametszetei:
1. Jézus élete (7 fametszet) Debrecen, 1927. 2. Gáborjáni Szabó Kálmán könyvjegyei (A tartalomjegyzékben feltüntetett 40 ex libris közül 32 beragasztva) Lyka Károly előszavával. Bp. 1934. 3. Parasztok (10) Debrecen, 1936. 4. Visioni d'Italia in xilografie di Gáborjáni Szabó Kálmán (12), a kiadó előszavával, Róma, 1939. 5. A magyar kultúra tűzhelyei (14) é. n. 6. VI-os tárna (10), Pogány Ö. Gábor előszavával. Bp. 1948. 7. Béke (10 nap) Zelk Zoltán „Párbeszéd" c. versével, előszó nélkül, Bp. 1951. 8. Tóth Ervin: Gáborjáni Szabó Kálmán grafikái (27 fametszet, 11 rajz) Debrecen, 1963. 9. Tél (13 fametszet) Solymár István bevezetőjével, Tóth Endre emlékező soraival. Debrecen, 1975.

kalta lágyabb linóleum. ... A fadúc sima lap, a stílusos fametsző ezt a jelentéktelennek látszó tulajdonságot eleve, már képének komponálásánál kiaknázhatja. Valóban, Gáborjáni Szabónak ezen az ex-librissorozatán is fel fog tűnni a szemlélőnek, hogy ő egyenest abból a sima fekete foltból indul ki, amelyet neki a még megdolgozatlan fadúc kínál. Ez a fekete folt az alap, amelyből aztán a formákat kifejti. Valóban alap s nem háttér, könyvjegyei nem árnyékok és fények fokozataiból alakulnak ki, hanem ebből a fekete alapból és a belőle kimetszett foltokból. Ilyenformán a két legellentétesebb elemből építi fel képeit: a fehérből és a feketéből. Mind a kettőre éppen az anyag, a fadúc alapvető sajátságai biztatják. Ezért joggal mondhatjuk, hogy könyvjegyei telivér fametszet-stílusúak."

A fenti részletekből kibontakozó elismerő vélemény is az író példamutatóan etikus magatartását és közismert, sokirányú képzettségét bizonyítja. Találkozásuk művészi emléke az író részére metszett könyvjegy is (4. kép).

* *

A húszas évektől országos méretűnek nevezhető a parasztság tájegységekénti szociográfiai és irodalmi bemutatása. *Móricz Zsigmond* (1879—1942) ezen a téren is kiemelkedő szerepet vállalt több riportjával: Hortobágyi típusok (1923), Hortobágyi koksz (1923), Kiégett a Hortobágy (1923), életképével: Hídi vásár a Hortobágyon (1930). Küzdőtársa — Debrecenben egykor osztálytársa — Medgyessy Ferenc révén értesült a Déri Múzeum avatásáról (1930. május 25).

Móricz Zsigmond azt tervezte, hogy ez alkalommal a Nyugat májusi számában „... a mai Debrecen tudományos és írói világa egyetemlegesen vonulna fel. [...] ... szívesen mennék bele egy olyan tanulmányba, ami mondjuk a Hortobággyal foglalkozik, sőt még egy pár melléklettel is gazdagíthatnánk. Május elsejétől kezdve ugyanis művészi rajzok fognak a Nyugatban jönni... [...] Én, azt hiszem, ki lehetne hozni egy igen jó, igen érdekes és magas nívójú számot. Hajlandó vagyok olvasni és segíteni, válogatni s tanácsot adni."[12]

Mivel tudott a Hortobágyon alkotó Boromisza Tiborról, Káplár Miklósról, népszerűsítésükre is gondolt. Érdekes elgondolása — az utókor nagy kárára — csak terv maradt.

Az író baráti köréből több olyan művészt ismerünk, akik szívesen dolgoztak a Hortobágyon. Figyelemmel kísérte elsősorban a nemzeti radikálisok közé tartozó Gáborjáni Szabó Kálmánt, aki ezekben az években alkotta *Parasztok*[13] című fametszetsorozatát, mely egyik főműve. A szűkszavúságával is sokatmondó fametszetsorozatáról — a művészeti kritikusokat megelőzve — *Juhász Géza* így írt: *„Nagy fekete foltjairól nyugalmasan világít felénk a paraszti sors. Egyszerű témák, puritán ábrázolással; [...] sem néprajzi kuriózum nincs benne, sem propaganda-íz. [...] Aki megnézi a Tavaszi szántást, a Kapáló asszonyokat (5. kép) fényt lát a sötét földre áramlani, ..."*[14]

12 *Móricz Virág:* Móricz Zsigmond, a Nyugat új szerkesztője. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. (Szerk.: Baróti Dezső, Bp. 1963.) 22—26.

13 Parasztok. Gáborjáni Szabó Kálmán 10 fametszete. 1. Este, 2. Lakodalmasok, 3. Húsvéti locsolkodás, 4. Tavaszi szántás, 5. Kapáló asszonyok, 6. Súlykolás, 7. Kútnál, 8. Tűz, 9. Vasárnap, 10. Temetés. — (Angol, francia, német és olasz nyelven is). Ebből a sorozatból 300 számozott példány készült a művész saját kezű aláírásával. A metszetek az eredeti fadúcról nyomattak Nagy Károly és Társai grafikai műintézetében. Kiadta: Dr. Bertók Lajos. Debrecen, 1936. Ltsz.: DM. II. 7/937.

14 *Juhász Géza:* Gáborjáni Szabó Kálmán: Parasztok. Válasz. 1936. szeptember.

5. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Kapáló asszonyok, 1936. (Fametszet, papír. A képmező 187×149 mm. J. j. l.: G. Sz. K. A művész sajátkezű aláírásával: „D. 1936. 43. Gáborjáni Szabó Kálmán.") Déri Múzeum II. 7/1937

Móricz Zsigmond hatvan éves, mikor átvette a *Kelet Népét.* Szellemiségét, tulajdonjogával együtt. Balogh Edgárnak azt írta 1940. dec. 7-én: „... cenzúra van s mindent úgy kell megírni, hogy meg is jelenhessen. Hiszen ehhez nektek jobban kell érteni. A másik az, hogy a Kelet Népénél nincs pénz. Sem egy fillér szubvenció, sem özön előfizető. A lapot én tartom fenn erőmön felül, azért mert kell lenni egy lapnak, amelyben sem hízelgés, sem hasznos hazugság meg nem

jelenhetik... Lehetséges volna-e három-négy cikket kapni Erdély problemáiról a január 1-számba? Határidő karácsony estéje..." Közismert, hogy „Móricz Zsigmond a Kelet Népe folyóiratból az akadályok ellenére (a folyóirat nyomdahitelekből élt!) intézményt akart csinálni."[15] Súlyos gondjait még fokozta az a körülmény, hogy ő egyedül vállalkozott mindarra, ami pl. ma kiadóvállalatnál is több ember feladata. Ha fellapozzuk a Kelet Népe számait, meggyőződhetünk milyen igénnyel, mekkora hozzáértéssel. Körültekintő, mindent maga intéző, a műmellékletek technikai kérdéseiben is járatos szerkesztőre vallanak a Kelet Népe cégjelzéses levélpapírjára (6. kép) írott sorok:

„Kedves barátom,

arra akarnálak kérni, hogy nem adnád e kölcsön a kapás lányokról készitett metszeted dúcát? A Kelet Népe sajnos nem készül olyan nagy példányszámban, hogy elrontsa a nyomás a metszetet, ellenben sokkal művészibb lenne a nyomat, ha az eredeti dúcról lehetne nyomni.

Ha rászánod magad s ideadhatod, nagyon megköszönöm és hálás leszek érte, de te tudod jobban, ha a fát félted, — bár a Lloyd nyomda elsőrangú nyomó műhely, — akkor azonnal értesits, hogy megcsináltassam a klisét.

Kiállításodat várom, rajzaidnak, aki látja mindenkinél nagy sikere van.

Szeretettel, feleségednek kézcsók

barátod

Móricz"

Budapest 1941. szeptember 18.
Cim: Eötvös u. 12.

A művész a Kapás asszonyok című fametszetének kért dúca helyett — jelenleg nem ismert ok miatt — a szerkesztőségnek a *Parasztok* sorozata *Kútnál* című fametszetét küldi.[16] Ha tüzetesebben megnézzük a Kelet Népe címlapjait, az illusztrációk is a főszerkesztő igényes válogatásáról tanúskodnak. A folyóirat címlapját Gáborjáni Szabó Kálmán Kútnál c. fametszete (7. kép), majd pedig Aba Novák Vilmos: Székelyek (1941. okt. 13.), Medgyessy Ferenc szobra: Debreceni Venus[17] (1942. febr. 15.), Munkácsy Mihály: Örök gondok (1942. márc. 15.) c. műve díszíti.

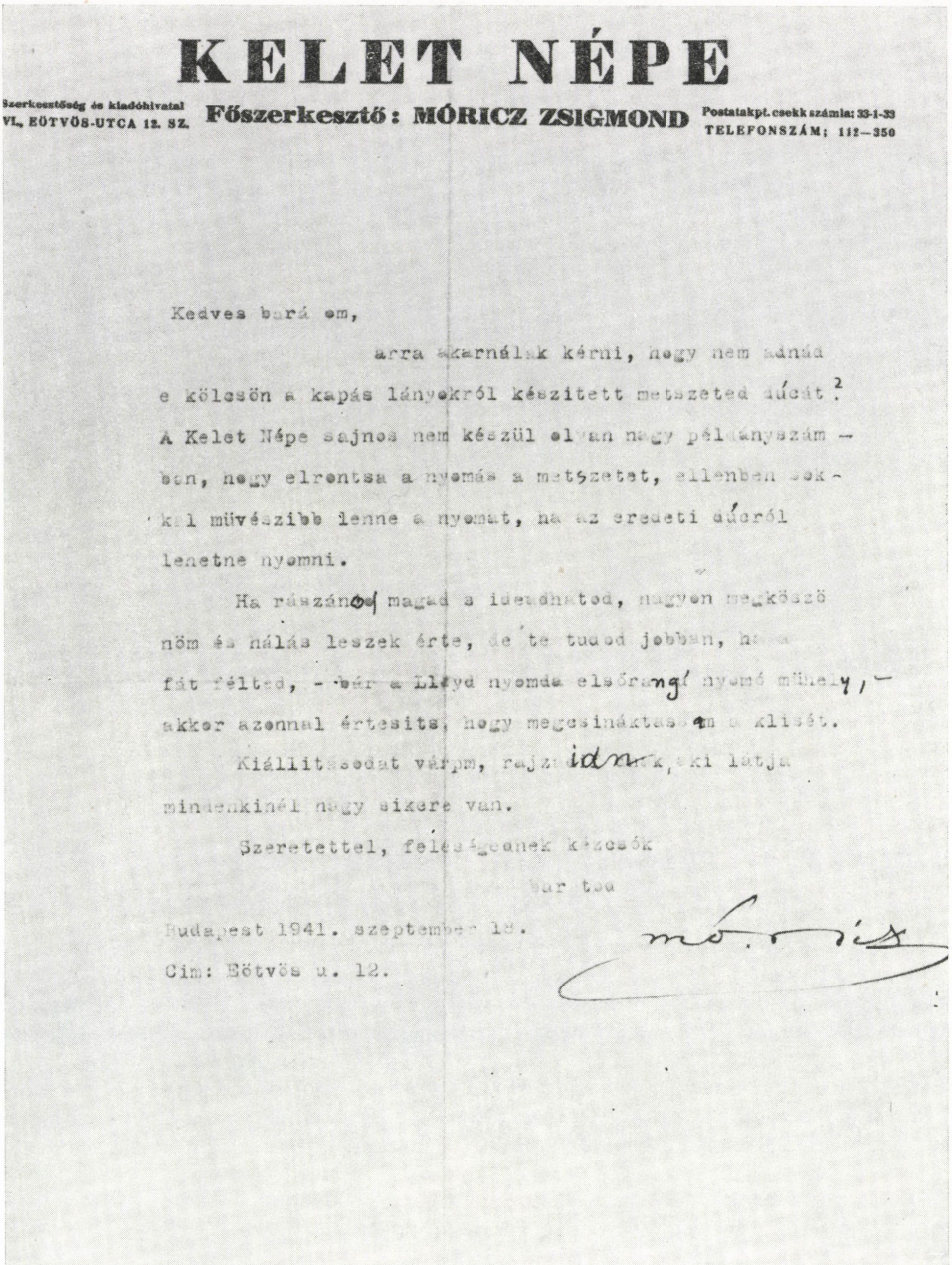
Móricz levele a művésszel teremtett kapcsolatának fontos, de nem egyetlen bizonyítéka. Leánya, *Móricz Virág* rendszeresen írt tájékoztatót tárlatokról. Írását épp abban a számban olvashatjuk, melynek címlapján a művész fametszete látható.[18] A Nemzeti Szalonban az 1941. évben rendezett kiállításon szereplő debreceniek: Berki Irma, Félegyházi László, Gáborjáni Szabó Kálmán, Holló László, K. Kalmár Anna, Senyei Oláh István. Közülük őt emelte ki: „Gáborjáni Szabó Kálmán uralkodik a kiállításon. Egészséges, bőtermő festő. Ért a mesterséghez s nagyszerűen tud fametszetet készíteni." A képzőművészetünkben addig ismeret-

15 *Jócsik Lajos:* A Kelet Népe. (Előadás a Móricz Emlékülésen, Debrecen, 1979. okt. 25—26—27.)

16 Gáborjáni Szabó Kálmán: Kútnál. 1936. Fametszet, papír. A képmező 189×148 mm. J. b. l.: G. Sz. K.

17 „A debreceni-Vénusz. [...] Móricz Zsigmondnak annyira megtetszett ez a gipszbe öntött női alak, annyira magyarnak tartotta, hogy elnevezte debreceni Vénusznak ... mivelhogy Debrecenből kerültem elő szobrásznak". *Medgyessy Ferenc:* Életemről, művészetről. (Szerk., a képeket válogatta és az előszót írta *Koczogh Ákos.* Bp. 1960.) 86.

18 *Móricz Virág:* Debreceni festők. (Kelet Népe. VII. évf. 18. sz. 1941. okt. 1.) 28.

KELET NÉPE

Szerkesztőség és kiadóhivatal VI., EÖTVÖS-UTCA 12. SZ. Főszerkesztő: MÓRICZ ZSIGMOND Postatakpt. csekk számla: 33-1-33 TELEFONSZÁM: 112—350

Kedves barátom,

arra akarnálak kérni, hogy nem adnád e kölcsön a kapás lányokról készített metszeted dúcát? A Kelet Népe sajnos nem készül olyan nagy példányszám-ban, hogy elrontsa a nyomás a metszetet, ellenben sokkal művészibb lenne a nyomat, ha az eredeti dúcról lenetne nyomni.

Ha rászánod magad a idegnhatod, nagyon megköszönöm és hálás leszek érte, de te tudod jobban, hogy fát féltsz, - bár a Lloyd nyomda elsőrangú nyomó műhely, akkor azonnal értesits, hogy megcsináltassam a klisét.

Kiállításodat várjuk, rajzaidnak, aki látja mindenkinél nagy sikere van.

Szeretettel, feleségednek kézcsók

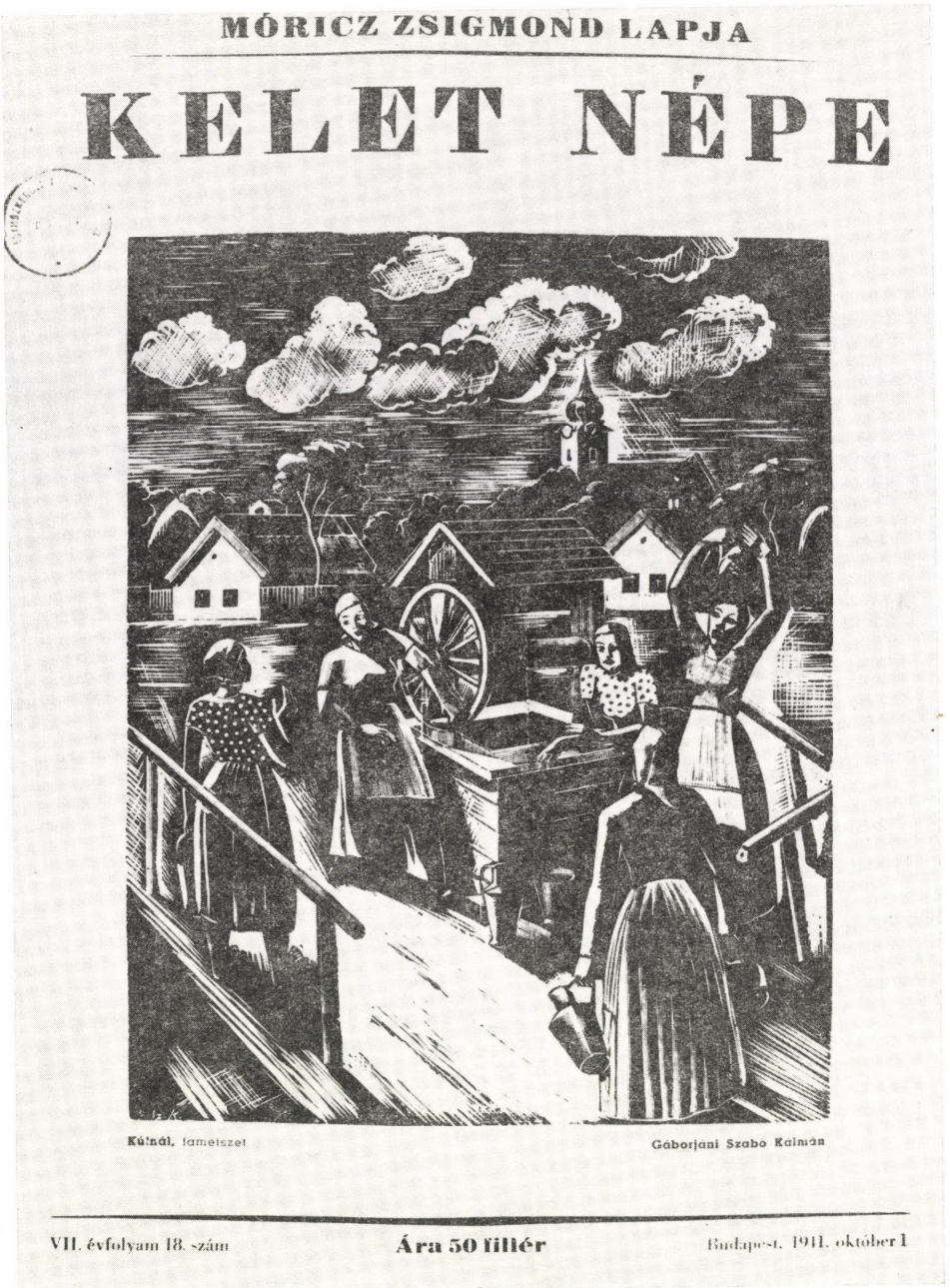
Barátod

Budapest 1941. szeptember 18.

Cim: Eötvös u. 12.

Móricz

6. kép. Móricz Zsigmond levele Gáborjáni Szabó Kálmánhoz. (Budapest, 1941. szept 18.) A művész hagyatékából

7. kép. *Kelet Népe* VII. évf. 18. sz. 1941. okt. 1. Címlap

len tárgyú, szektás parasztokat ábrázoló mű társadalmi hátterére nem is utalt. Gondja volt arra a szerkesztőségnek a „Jehova tanúi Kistarcsán. Szektás parasztok között az internálótáborban." (Írója: A. D. Kelet Népe VII. évf. 1. 1941. jan. 1.) „A szombatosok közt" (Írója Móricz Zs., Kelet Népe VII. évf. 1941. júl.) című írásokkal. Az itt említett festmény ma csak a „Szektás parasztok" c. képeslapról ismert. A festmény egy női alakkal többet ábrázol, mint az itt közölt cenzurarajz (8. kép)[19] mely a festménynek — azt több vonatkozásban felülmúló — hiteles vázlata.

Gáborjáni Szabó Kálmán művészetét a parasztság drámai sorsának, de reménykedésre is jogosító életének ábrázolása jellemezte. Ez árad a nagyerejű Szélben (9. kép) és az ehhez hasonló számtalan vázlatrajzból is. A művész bizakodása annál inkább feltűnhetett Móricz Zsigmondnak, mert a negyvenes években sokan kiábrándultak, vagy összetörtek az Európa felett vonuló viharfelhők hatására. Móricz ezidőben írta az *Árvácska* és a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című műveit, melyeket a Kelet Népében is közölt. A korszak irodalmával tüzetesen foglalkozó *K. Nagy Magda* véleménye szerint: „Móricz: Petőfi-őserő című irodalmi tanulmánya is már-már a halállal viaskodó író kapaszkodása abba a géniuszba, aki új világot hagyott maga után, hiszen megváltoztatta az életet." Ezért is kedvelhette a csaknem húsz évvel fiatalabb művésznek (10. kép) azokat az alkotásait, melyekből a bizakodás áradt.

A Híd c. folyóiratban jelent meg az író utolsó írása, A Hortobágy tavaszi lélekzete, melynek eddig nem akadt méltatója, pedig a pusztát kevés örömöt adó élményei alapján „belülről" láttató *Veres Péter* szerint: „A Hortobágy tavaszi lélekzete remek írás."[20] A Hortobágy irodalmát több tanulmányban értékelő *Marjai Márton* meglátása: „A Hortobágy tavaszi lélekzete... valóságban egy nyolcszakaszos lírai szabad vers. Móricz Zsigmond a második világháborúban a végpusztulással szemben az újjászületés előérzetében írta meg e himnikus rapszódiát."[21]

Az allegorikus művet Gáborjáni Szabó Kálmán igen rövid idő — alig tíz nap — alatt illusztrálta.[22] Igaz, hogy a művész sokat járt a Hortobágyra, a hídi vásárokra is. „A Hortobágy tavaszi lélekzeté"-t illusztráló, három fametszetből álló sorozata ilyen szintjének eléréséhez csupán a tájismeret kevés lett volna. Az itt közölt — rizsmezőn dolgozó parasztasszonyt ábrázoló — fametszetből is kitűnik: ez más forrást követelt (11. kép). A művész világnézeti és művészeti szövetségét az íróval, aki a folyóirat megjelenése előtt közölte: „G. Szabó Kálmán nagyon szép metszeteket csinált a Hortobágyról szóló cikkemhez..."[23] A fametszetek

19 Gáborjáni Szabó Kálmán: Szektás parasztok. Képeslap. A képmező 9,5×6,4 cm. (Ady-Társaság kiadása. Debrecen)

20 *Veres Péter* levelezőlapja Masits Lászlóhoz (Budapest, 1959. márc. 7.) Részlet.

21 *Móricz Zsigmond:* A Hortobágy tavaszi lélekzete. „Az égen repülő verssorok" c. szövegmagyarázatot írta Marjai Márton. 1979. (Gépelt kézirat, 15 p.)

22 Könyvet és folyóiratot illusztráló fametszetei. 1. *Victor Hugo:* A Dzsinnek. (15 fametszet) Debrecen, 1925. 2. *J. W. Goethe:* Faust (2) 1932. 3. *Térey Sándor:* Berg Kristóf lelkiismerete, Debrecen, 1932. 4. *Attilio Borrozzino:* Labra Socchiuse (a címlapon is) Bologna, 1933. 5. *Juhász Géza:* Háború (7) Debrecen, 1937. 6. *Károly Berczeli:* Pietà, Signore! (7) (a címlapon is) Róma, 1939. 7. *József Nyírő:* Novelle Transilvane. Róma, 1940. 8. *Makra Sándor:* Csodaágis (6) (a címlapon is) Szeged, 1942. 9. *Berczeli Anzelm Károly:* Hőskor. Budapest, 1942. 10. *Móricz Zsigmond:* A Hortobágy tavaszi lélekzete (3) 1942.

23 *Móricz Zsigmond* levele Kardosné Magoss Olgához (Leányfalu, 1942. ápr. 10.) Megjelent: Új Magyar Múzeum. Móricz Zsigmond Levelei II. (Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: *F. Csanak Dóra.* Bp. 1963) Jegyzetek 396.

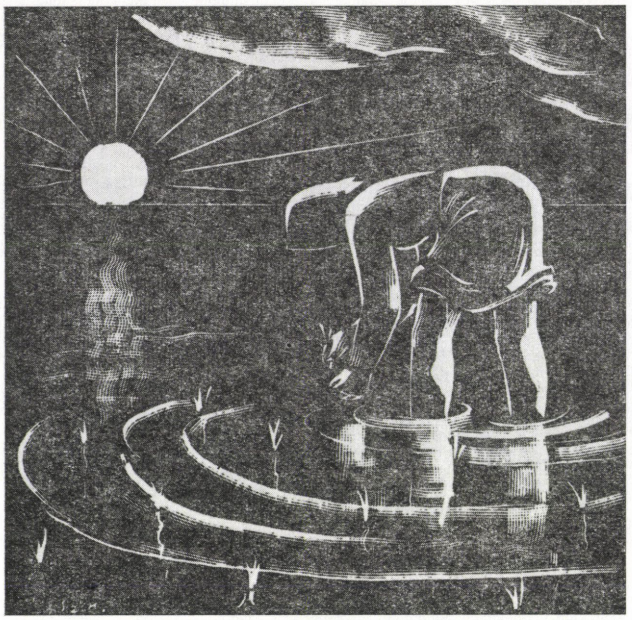
8. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Szektás parasztok, 1938. (Ceruza, papír. 283×217 mm. J. j. l.: G. Sz. K. 1938.) A művész hagyatékából

9. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Szélben, 1941. (Tus, papir, 170×142 mm. J. n.)
A művész hagyatékából

10. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán feleségével, római műtermében. (1940 körüli fénykép, a művész hagyatékából.)

11. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Illusztráció Móricz Zsigmond „A Hortobágy tavaszi lélekzete" c. művéhez. 1942. (Fametszet, papír. 82×84 mm. J. b. l.: G. Sz. K. A *Híd* III. évf. 16. sz. 1942. ápr. 21., 9.)

fekete-fehér ellentétei jól éreztetik az írás költői antagonizmusát. Méltóak Móricz Zsigmond eszméihez, művészi teljesítményéhez. Mindaz, ami Móricz Zsigmondot megilleti „. . . . népszeretetben, valóságismeretben, igazmondásban . . ." — küzdőtársa Gáborjáni Szabó Kálmán emberi magatartására, életművére is jellemző (12. kép).

*

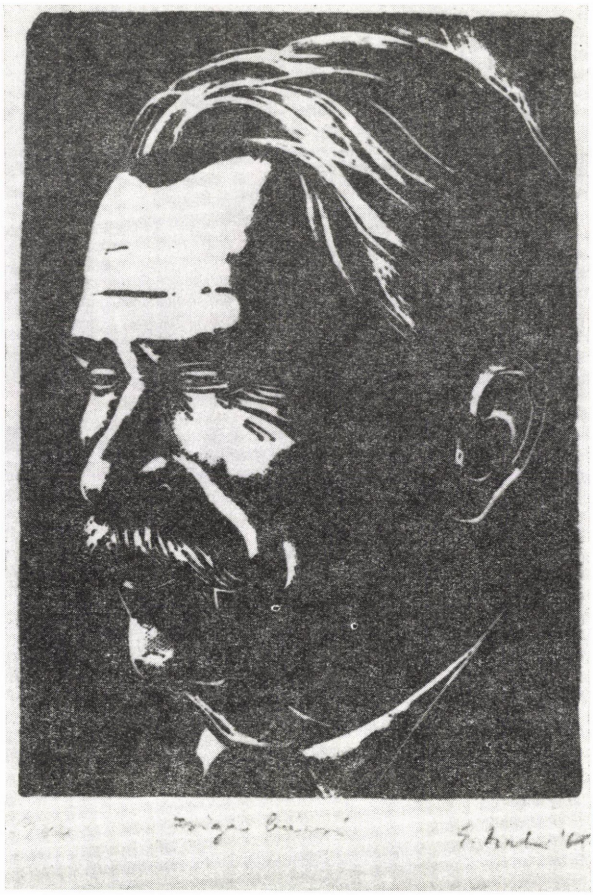
Veres Péter (1897—1970) egyik levelezőlapjának következő sorai azért figyelemre méltóak, mert Gáborjáni Szabó Kálmán felesége szerint az író és a művész kapcsolatának első ismert dokumentuma (13. kép). Ez feltételezhető a megszólításból is:

„Kedves Uram!
Most kaptam meg a T. figyelő decemberi számát és láttam rajta az ön fametszetét. Én nem értek a képekhez, de értek valamit a művészethez általában és azt vallom, hogy az a legmagasabb művészi teljesitmény, amelyben az abstrakt és a konkrét, a szimbólum és a tárgyi megjelenítés egységesülnek, azonosulnak. Nos ezt a képet sokáig el-el nézem: tetszik tehát jó. Hol van ettől a C. Molnárok művészete, akikről nem akarok rosszat mondani, mert ismétlem én nem értek a képekhez. Az önéhez nem kell érteni. Tisztaság. Az irodalomban Csokonay, Petőfi, József Attila. Magyarok, világosak és mégis mélyek.

Barátsággal Veres Péter.

Balmazujváros 1935 jan. 12 én"

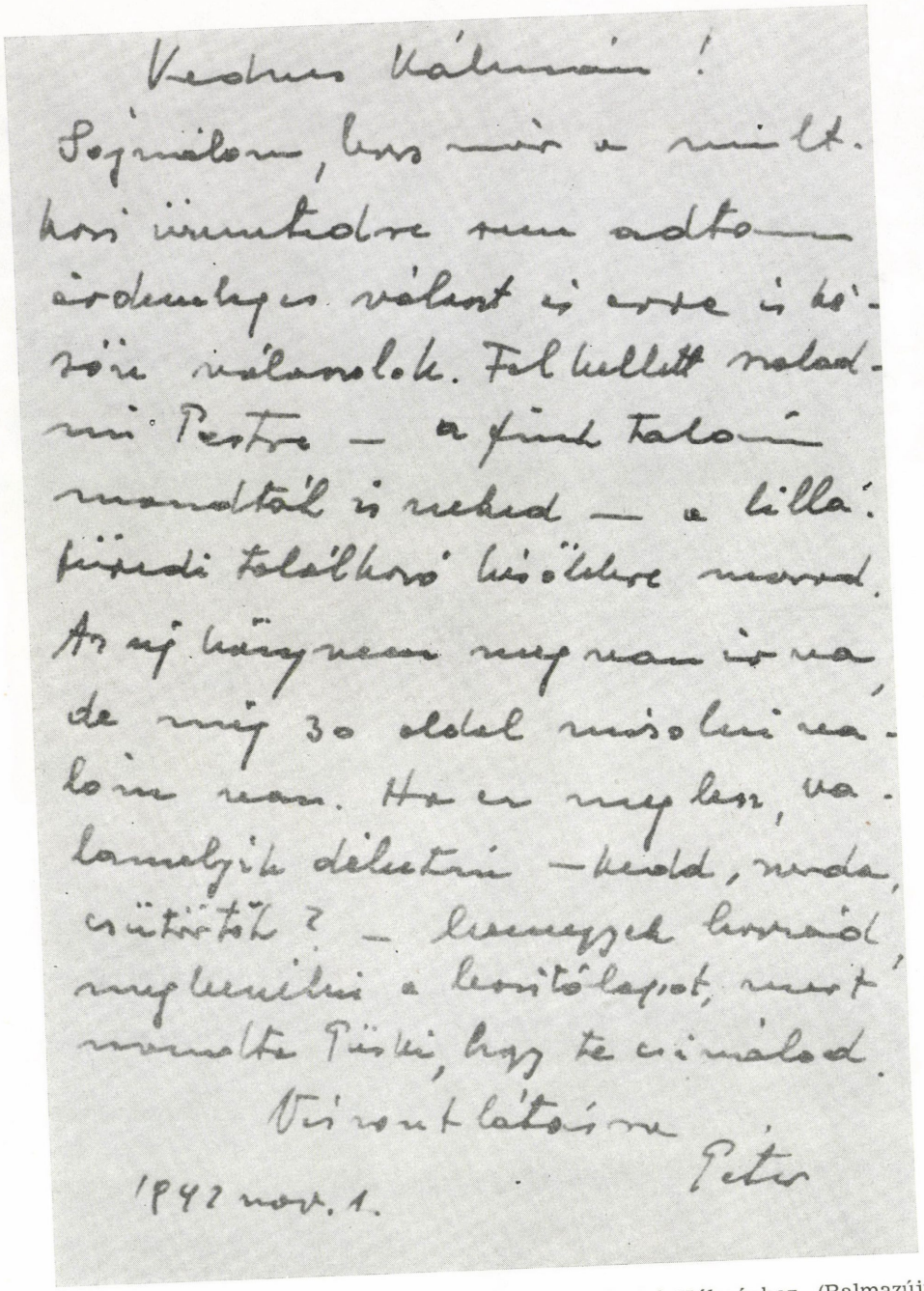
12. Kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Móricz Zsigmond (É. n. Fametszet, papír. A képmező 103×73 mm. A művész saját-kezű aláírásával: „Zsiga bácsi G. Szabó K. 1944.") A művész hagyatékából

A levelezőlapon említett T.(iszántúli) Figyelő[24] az Ady Társaság célkitűzéseit segítő rövid életű folyóirat. Címlapján — a TARTALOM mellett — a művésznek az a fametszete látható, mely előzőleg Gáborjáni Szabó Kálmán Könyvjegyei c. kiadványban jelent meg (14. kép). Az író, levelezőlapján több esztétikai kérdést is felvet. Ehhez hasonló megnyilatkozásaira utalt a balatonszárszói konferencia évében Németh László.[25] A levélben jeles íróink említése a művészre megtisztelő. A nagy elismerésre azonban nem is annyira ez a korai grafika, inkább a művész életművének egésze érdemes. Az író sorainak, véleményem szerint igazi jelentősége: az alkotónak szellemi társ után kiáltó hangja.

24 Tiszántúli Figyelő. (Szerkeszti: *K. Bornemisza László.* I. évf. Debrecen,) 1934 december hó 4. szám. „TARTALOM: G. Szabó Kálmán: Fametszet. Senyei Oláh István: Medgyessy F. a művész. Medgyessy Ferenc: Képzőművészet. Ajtay Miklós dr.: Európa, mechanizmus, militarizmus. Gulyás Gábor Lóránt: Versek. Kardos Pál: Jellegzavar? Keszi Imre: A versírás mesterség. FIGYELŐ: Kondor Imre dr.: Gulyás Pál: Tékozló." — Ezúton mondok köszönetet a folyóiratot a könyvtárában megőrző dr. Nagy Sándor (Debrecen) szíves segítségéért.

25 »„Sokan türelmetlenül kapkodják a fejüket, ha ő, az ő hortobágyi szépségeszményével bírálja végig a Szépművészeti Múzeumot, vagy a neveléstudománynak ad száz évre programot"...« Megjelent: *Veres Péter:* Szárszó. (*Nádasdi Péter* bevezetőjével. Bp.) 1971. 7.

Veress Kálmán!

Sajnálom, hogy mire a mult. hó 1-ére válaszolok. Fel kellett volna-e utánam Pestre — a fiúk talán mondták is neked — a lilla: füredi találkozó kiöblére maradt. Az új könyvem még nincs is va-de még 30 oldal miatt nincs ka-lóim sem. Ha ez meglesz, va-lamelyik délutánra — kedd, szer-da, csütörtök? — lemegyek hozzád megbeszélni a kezdőlapot, mert' mondta Füleki, hogy te csinálod.

Viszontlátásra

Péter

1942 nov. 1.

13. kép. Veres Péter levelezőlapja Gáborjáni Szabó Kálmánhoz. (Balmazújváros, 1942. nov. 1.) A művész hagyatékából

14. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán: Akt könyvvel. (É. n. Fametszet, papír, körülvágott. A képmező 143×47 mm. „EXLIBRIS FÉLEGYHÁZI L" J. j. l.: G. Sz. K.)

Az író, az előbbi levelezőlapján írottakhoz képest többről informál a következő alkalommal:[26]

„... időt szakitok már, hogy szétnézzek Debr. ben is. Gulyás Palit és Gézát se láttam, talán tavasz óta. Nincs időm s aztán fáradt is vagyok, hiszen ismered már az alkotó elfoglaltságát és saját gondjait. Az embert ilyenkor nem igen érdekli semmi.

Hát a családod hogy van? A kis druszám már turázni jár veled azóta."

A levélben említett „tavaszi" könyve valószínű, az 1939-ben megjelent: Szocializmus, nacionalizmus. Ha tehette, meglátogatta Debrecenben élő baráti köré-

26 *Veres Péter* levelezőlapja Gáborjáni Szabó Kálmánhoz. (Balmazújváros, 1939. nov. 22.)

ből: a művészt, aki feleségével s Péter fiával „A kis druszám"-mal a Hatvan u. 1. sz. alatt lakott, Gulyás Pál (1899—1944) költőt, Juhász Géza (1894—1968) tanárt, irodalomtörténészt, a debreceni irodalmi élet ismert szervezőjét. Kölcsönösen élményt jelentő találkozásaikon szinte jelen vagyunk, ha Gulyás Pál sorait olvassuk:

„Veres Péter betoppant, / csizmája nagyot koppant, / . . . / Frissen égett két szeme, / tiszta fénnyel volt tele, / [. . .] / Messziről jött, délelőtt, / hozta a friss levegőt, / hozta kintről a fagyot, / hozta a csendőrszagot."

A később keltezett lapjait olvasva még inkább bepillanthatunk nehéz életének mindennapjaiba.[27]

„Kedves Kálmán!
Lapodra csak futtában irok. Nem érek rá semmire. Elkésett minden most szántunk-vetünk. Közben Pestre is menni kellene de nem tudom, mikor jutok hozzá. Nagyon sürgős a dolog, mert a hirtelen jött meleg kiszáritja a földet és nem kél ki a mag. Nekem is két könyvem van készen. Egyik a napokban megjelenik, ez novellaskötet a másik nagyobb könyv, könyvnapra jönne, de még a cenzurán van. Barátsággal Péter"

Az író életében a csendőrség, vagy éppen a cenzúra is nem egyszerű fogalom, hanem nyomában szaglászó, látogatóit, sőt Debrecenben gyakran felkeresett barátait is szemmel tartó, levelei, újságcikkei, könyvei megírását szüntelenül zaklató, szabadságát veszélyeztető valóság. A Népszavában 1934-ben megjelent „Mi lesz a földmunkássággal" c. írásáért egy hónapi börtönnel sújtották. Ez az áldatlan állapot késztette arra az elhatározásra is, hogy borítékba zárt levél helyett levelezőlapra írjon. Ezen még a fővárosba költözése után sem változtatott.

Következő levelezőlapja (14. kép) az első, mely már alkotói munkakapcsolatuk dokumentuma.

„Kedves Kálmán!
Sajnálom, hogy már a multkori üzenetedre sem adtam érdemleges választ és erre is későn válaszolok. Fel kellett szaladni Pestre — a fiuk talán mondták is neked — a lillafüredi találkozó későbbre marad. Az uj könyvem meg van irva de még 30 oldal másolni valóm van. Ha ez meg lesz, valamelyik délután — kedd, szerda, csütörtök? — bemegyek hozzád, megbeszélni a boritólapot, mert mondta Püski, hogy te csinálod.

Viszontlátásra
Péter

1942 nov. 1.

(A levelezőlap túlsó oldalán): *A besztercei utról majd beszélünk odabenn."*

Levelezőlapján nehéz időkre utal („. . . — a lillafüredi találkozó . . ."[28]).

27 *Veres Péter* levelezőlapja Gáborjáni Szabó Kálmánhoz. (Balmazújváros, 1940. ápr. 27.)

28 „. . . Lillafüreden, az összeparancsolt írógyülekezetben, a Horthy-rendszer hatalmasságai — a vezérkari főnök, s a propagandaminiszter — előtt, mély történelmi felelősséggel, a legbátrabban ő védte meg a magyar szellemi progresszió becsületét." Megjelent: *Darvas József:* Veres Péter titkai. Születésének 75. évfordulóján. (Népszabadság XXX. évf. 1972. jan. 6. 7.)

15. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán grafikája Veres Péter Szűk esztendő című kisregényének borítólapján. (Magyar Élet kiadása, Budapest, 1942. Fametszet. É. n. Papír, sötétzöld színű nyomással. A képmező 203×145 mm. J. j. l.: G. Sz. K.) Tóth Endre könyvtárából. Debrecen

Az a fametszet, melyet szintén itt említ, egyik kisregényének, a Szűk esztendő fedélborítóján látható (15. kép).[29] Történelmi korszakot idéz mezítlábas Tiborca kapával a csenevész tengerit mutató földön. Ez sem nagyon illet az „olajnyomatos kép"-ek sorába, mert az illusztráló művész a könyv írójához hasonlóan: „nem a kor politikai flastromragasztó szemüvegén nézte a szegényembert." A Szűk esztendő-t, mint Veres Péternek az 1936—43 évek között megjelent 12 könyvének többségét Püski Sándor adta ki, aki a népi írók műveinek megjelentetésével és terjesztésével elismerésre méltó munkát végzett.[30] A többi kiadó mellőzte a termékeny írót. Műveinek megjelentetése nem egyszer (pl. 1937-ben) azzal a következménnyel járt, hogy „A nagy *Révai Kiadó* ... az első kiadás után a pincébe rejtette öt esztendeig a sikeres *Számadás-t*. Még a pénz se kellett nekik, ami pedig nagy szó ..."[31]

Az író megjegyzést sem kívánó sorai, részlete annak a levélnek, melyet már a súlyos beteg Gáborjáni Szabó Kálmán feleségének címzett:[32] *„Jelenleg én is igen gyönge vagyok. Légcsőhorut, tavaszi vitaminhiány, ideggyengeség, fáradtság, rossz közérzet, közéletcsömör, de ez majd elmulik. Bár a maguk bajai mulnának így el."*

Újabb levelezőlapján látogatásának halogatását indokolja:[33] *„Ha időm és lelki erőm lesz hozzá, magam is felszaladnék valamelyik napon, de most nagyon ki vagyok merülve. Túl sok gond és kötelezettség fojtogatott mostanában ..."*

Gáborjáni Szabó Kálmán elhunyta után kilenc évvel írt leveléből (részletek):

A művésznek egyik volt debreceni tanítványát említi, aki: *„... engem azért keresett fel, mert annakidején olvasta az ujságban, hogy én bucsuztattam Kálmánt és hátha tudom, hol fekszik a sírja. Mert ő arra szeretne egy hazulról, Szabolcsból hozott különlegesen szép rózsatőt ültetni. Nagyon szerette Kálmánt és igy szeretne róla megemlékezni. [...] Olyan jó naiv-magarnak érzem, abból a szatmári fajtából amelyet jól ismerünk, akiket Móricz Zsigmond olyan édesdeden tudott ábrázolni."*[34]

Az írónak a művész hagyatékában őrzött, első alkalommal itt közölt levelezőlapjai és levelei is mutatják, hogy a reájuk jellemző hűséggel őrizték életre szóló barátságukat. Gáborjáni Szabó Kálmánt, elhunytakor Veres Péter búcsúztatta. Mikor a művész alkotásaiból 1967-ben Veszprémben emlékkiállítás nyílt, az

29 A művésznek könyvek, folyóiratok borítóit díszítő fametszetei: 1. Filatéliai Kurir (Szaklap) Budapest, 1928. 2. Sinka István: Himnuszok Kelet kapujában. Debrecen, 1932. 3. Tanka János: Napsütésben. 1932. 4. Király Tibor: Ég a nádas. Debrecen, 1935. 5. Magyar Exlibris (folyóirat) Debrecen, 1935—36. 6. Végh Piroska: Aranyvályú. Debrecen, 1935. 7. Siposs Károly: Hóvirággal csengetnek. Kecskemét, 1935. 8. G. Szabó Mihály és Szabolcs: Őseredetű magyar személynevek tára, Gyula, 1936. 9. Darvas József:Vízkereszttől Szilveszterig. Budapest, 1940. 10. Dr. Varga Jenő: Krisztus feltámadása. Debrecen, 1940. 11. II. Földessy Gyula. Az ismeretlen Ady. Debrecen, 1941. 12. Makra Sándor: Tavaszi szántás. Szeged, 1942. 13. Veres Péter: Szűk esztendő, Bp. 1942. 14. Gulyás Pál: Az Alföld csendjében. Debrecen, 1943. 15. Vándortűz (Irodalmi értesítő) Debrecen, 1947.

30 Magyar Élet kiadása. Bp. 1942. (Felelős kiadó: *Püski Sándor dr.* — Pesti Lloyd-nyomda). A magyar kormány hozzájárulásával 1972-től New Yorkban is sokat tett azért, hogy a magyar nyelv és irodalom ismerete az Egyesült Államokban és Kanadában minél általánosabb legyen. Meghívott előadókörútra Romániában élő magyar írókat, Czine Mihály, Nagy János (Debrecen) irodalomtörténészeket és másokat, továbbá művészeket.

31 *Veres Péter: Szárszó.* (Nádasdi Péter bevezetőjével) Magvető Kvk. Bp. 1971. 120. p.

32 *Veres Péter* levele Gáborjáni Szabó Kálmánnéhoz. (Budapest, évszám nélkül).

33 *Veres Péter* levele Gáborjáni Szabó Kálmánhoz és feleségéhez. (Budapest, 1954. nov. 1.)

34 *Veres Péter* levele Gáborjáni Szabó Kálmánnéhoz. (Budapest, 1964. máj. 15.)

16. kép. Gáborjáni Szabó Kálmán festőművész emlékkiállítása megnyitásakor Veres Péter Kossuth-díjas író a művészre emlékezik. (Bakonyi Múzeum, Veszprém. 1967. jún. 24. Amatőr fénykép.) A művész hagyatékából

akkor már 70 éves Veres Péter ott is a művészre, küzdőtársára emlékezett (16. kép).

*

Hasonlóan a *Nyugat* körül gyülekezőkhöz, a Kelet Népe táborában is jól tudták, hogy a forradalom igényével, az irodalom síkján indított mozgalom szövetségesek nélkül sikerre nem vezethet. E levelek[35] is megbízható jelzőkövek az úton, melyen az alkotók, később mint küzdőtársak találkoztak. A művész világnézeti és művészeti szövetségben nagy íróinkkal korának valósághű tolmácsolója. Alkotásait az idő múlása sem kezdte ki.[36]

Teljességgel érthetetlen, hogy életműve — baráti körének többszöri kísérlete ellenére — kiadatlan. Itt az ideje, hogy Gáborjáni Szabó Kálmán alkotásainak szellemisége legértékesebb művészeti hagyományaink sorában elfoglalja azt a helyet, mely két világháború halálos szorítását is széjjelfeszítő, nagyívű munkássága alapján őt méltán megilleti.

35 Ezúton is köszönetet mondok Gáborjáni Szabó Kálmánnénak, hogy lehetővé tette a művész hagyatékában őrzött levelek közlését.

36 Gáborjáni Szabó Kálmán Emlékkiállítás. Megnyitotta: Dr. Solymár István művészettörténész. Rendezte: Bot Györgyné és Masits László, Gáborjáni Szabó Péter közreműködésével. (Egyetemi Könyvtár kiállítóterme. Debrecen, 1975. dec. 3.)
— Fényképek: Hapák József felvételei. A 10., 16. sz. fényképek készítői ismeretlenek.

László Masits

UNBEKANNTE BRIEFE VON KÁROLY LYKA, ZSIGMOND MÓRICZ UND PÉTER VERES AN KÁLMÁN GÁBORJÁNI SZABÓ

In den Jahrzehnten nach dem Ersten Weltkrieg vermisste man auch in Debrecen die spendenfreudigen Gönner der Künste. In dieser Stadt wurde auch der Maler Kálmán Gáborjáni Szabó (1897—1955) geboren. Nach seinen Studien, die er in Budapest und in Rom (Ungarisches Institut) absolvierte, lebte und schuf er jahrzehntelang in Debrecen. Durch seine bahnbrechende Tätigkeit wurde er zu einem der grössten ungarischen Grafiker in der ersten Hälfte des Jahrhunderts. Mit seine Ausstellungen, die auf zwei Kontinenten, in 12 verschiedenen Ländern und 24 verschiedenen Städten veranstaltet wurden, kündete er von seiner künstlerischen Fähigkeit und auch von unserer Heimat, und dies gerade in den Jahrzehnten, als Ungarn sowohl auf politischem als auch auf geistigen Gebiet gleichsam isoliert dastand.

Von dem Erfolg Gáborjáni Szabós zeugen die heimischen, österreichischen (1928), deutschen (1930), holländischen, norwegischen (1935), französischen, italienischen (1953) Bücher, Zeitschriften und Tagesblätter, in denen seine kraftvollen Grafiken veröffentlicht wurden.

Im Alter von kaum 30 Jahren gründete der Künstler im Jahre 1927 gemeinsam mit anderen fortschrittlich gesinnten Schriftstellern und Vertretern der bildenden Kunst die Ady-Gesellschaft. Er gehörte auch zu den führenden Persönlichkeiten in der 1935 gegründeten Ajtósi-Dürer-Zunft, einem Kreis von Grafikern und Grafiksammlern. In diesem Kreis war auch der Universitätsprofessor dr. Rezső Berei Soó, ein über die Landesgrenzen hinaus bekannter Wissenschaftler auf dem Gebiet der Botanik, tätig. Durch eine Stiftung machte dieser bekannte Botaniker nach vier Jahrzenhten das Kuntsgewerbemuseum zu Budapest zum Besitzer einer der reichsten Ex-libris-Sammlungen in ganz Europa. Seine Zielsetzungen wurden von dem Kunsthistoriker Károly Lyka tatkräftig unterstützt, der ein aufrichtiger Bewunderer des Lebenswerkes des Künstlers war. Gemeinsam gründeten sie auch eine niveauvolle Kunstzeitschrift.

Unverbürchliche Bande knüpften Kálmán Gáborjáni Szabó an die Schriftsteller seiner Zeit, wie z. B. an Zsigmond Móricz, László Németh, Lőrincz Szabó und Péter Veres. Aus den vorliegenden Briefen, wohl aber noch stärker aus dem Grafiken, wird die fruchtbringende, schöpferische Verbindung zwischen dem Künstler und den Schriftstellern deutlich. Gáborjáni Szabó illustrierte die Werke dieser Schriftsteller.

An dieser Stelle sollen unter seinen Holzschnitten besonders die hervorgehobenwerden, mit dener er Zsigmond Móricz (1879—1942) allegorische Novelle „Frühlingsodem der Hortobágy" illustrierte. Seine Holzstiche sind Verdichtungen der energischklaren Linien der Hortobágyer Landschaft. Durch seine originelle, kraftvolle künstlerische Ausdrucksweise leistete der diesem grossen ungarischen Schriftsteller Unterstützung in dessen tollkühnen politischen Programm auch auf ästhetischer Ebene. All das, was Zsigmond Móricz in gebührendem Masse an „... Volksliebe, Wirklichkeitskenntnis, Wahrheitsliebe..." zugesprochen wird, das ist auch für seinen Kampfgenossen Kálmán Gáborjáni Szabó charakteristisch.

Auf seine Studienreise nach Italien konnte Gáborjáni Szabó auch nur durch die Dante'sche Hölle der italienischen Kampfplätze im Ersten Weltkrieg gelangen. So nimmt es nicht Wunder, dass er auch zum Kampfgenossen des von grossen Ideen im Kampf für die Erneuerung der Gesellschaft beseelten Schriftstellers Péter Veres (1897—1970) wurde. Mit einer für sie charakteristischen Treue knüpften die beiden eine Freundschaft fürs Leben.

Der Künstler stellt sich in einer weltanschaulichen und künstlerischen Verbundenheit zu den ungarischen Schriftstellern als wirklichkeitstreuer, künstlerischer Ver-

mittler seiner Zeit dar. Trotz des früher unvorstellbar schnellen Flusses der Stilrichtungen ist die Zeit seinen Schöpfungen gegenüber machtlos. Und dennoch wurde sein gesamtes Lebenswerk weder herausgegeben, noch ist es bekannt. So ist es an der Zeit, dass der Geist, der von Werke Kálmán Gáborjáni Szabós ausgeht, auch in Ungarn den Platz einnimmt, den er sich Jahrzehnte zuvor in den Metropolen Europas auf seinen Ausstellungen durch seine Werke errungen hat.

Nagy Sándor

Barsi Dénes levele Sinka István érdekében

A 30-as években a hárommillió koldus mellett ma már szinte elképzelhetetlen nyomorban éltek azok az írók, költők, művészek is, akik munkásságukkal a társadalmi haladás ügyét szolgálták. Ismeretes, hogy még Móricz Zsigmond is sokszor küzdött filléres gondokkal. Társadalmi és anyagi megbecsülésben csak az irodalmi konzervativizmus képviselői részesültek, azok az írók, akik műveikkel a közönséget szórakoztatták s elterelték a figyelmet a kor égető kérdéseiről.

Különösen nehéz sorsa volt azoknak az íróknak, akik maguk is a társadalom legmélyén, a nincstelen paraszti világban éltek és innen küldték aggasztó híradásaikat nyomorról, szenvedésről, megalázottságról. Közéjük tartozott a pásztor ősöktől származott Sinka István, nagygazdák korán árvaságra jutott cselédje, kora tavasztól késő őszig a pusztára kivert juhász bojtár. Irodalmunkban ő volt az első költő, aki hitelesen formálta versbe az elnyomott paraszti szegények kiszolgáltatottságát, dacos lázadását a rend ellen, amelyben élni kényszerültek.

Az induló költőknek az újságok és folyóiratok egyáltalán nem, vagy legfeljebb néhány pengőt fizettek egy-egy versért. A könyvkiadók sem vállalták a kockázatot s a legtöbb verseskötet csak akkor jelenhetett meg, ha a szerzőnek sikerült annyi előfizetőt szereznie, hogy a nyomdaköltséget fedezze.

A 37 éves Sinka István három gyermekével és súlyos beteg feleségével Vésztőn élt, amikor 1934 nyarának vége felé megjelent első verseskötete, a Himnuszok Kelet kapujában. Ez idő tájt Komádiban volt tanító a Sinkánál nyolc évvel fiatalabb Barsi Dénes, maga is tollforgató. Ő is megszenvedte a népért küzdő értelmiségi ember sorsát, forradalmi nézetei miatt korábban állásából is elbocsátották s csak nagy nehezen tudott ismét elhelyezkedni. Barsi Dénes már korábban felfigyelt Sinka verseire, megérezte, hogy nem valami műkedvelő versfaragó paraszt, hanem valóban költői tehetség jelentkezik a magyar irodalmi életben. Azt is tudta, hogy első kötetének megjelenése mit sem változtat anyagi helyzetén, ezért pártfogót keresett, akitől valami szerény állást kérhet a költő s ingyen iskoláztatást a legidősebb Sinka gyerek részére. Tudta, hogy a világi hatalom embereitől hiába kérne támogatást, ezért a tiszántúli református egyházkerület akkori püspökéhez, Baltazár Dezsőhöz fordult. De ezt megelőzően azt tanácsolta Sinkának, hogy a Himnuszok Kelet kapujában c. kötetét küldje el a püspöknek.

A Baltazár címére érkezett leveleket, még a reklámnyomtatványokat is — a tartalom rövid megjelölésével — a püspöki iktatókönyvbe naponta beiktatták, majd az elintézés módját is bejegyezték. 1934. szeptember 27-i keltezéssel 5241/1934. szám alatt ez a bejegyzés olvasható: „Sinka István megküldi: Himnuszok Kelet kapujában". Az elintézés rovat szerint Baltazár a verseskötetet megköszönte, de mert ilyen természetű levelezését sajátkezűleg intézte a válaszairól másolatot nem készíttetett, Sinkához írt levelének szövege nincs meg a levéltárban.

Az bizonyos, hogy Sinka nem írt külön levelet, hanem csak a verseskötetet küldte el pár soros dedikálással, mert a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában a gondosan rendezett püspöki iratok között levél nem található, a kötet pedig valószínűleg Baltazár magánkönyvtárába került.

Ezután írta meg Barsi Dénes a segítséget kérő levelet, amelyet a püspöki iktatókönyvbe 1934. október 15-én 5562/1934. szám alatt így jegyeztek be: „Barsi Imre (sic) levele Sinka István érdekében". Az említett Levéltárban őrzött eredeti levél teljes szövege a következő:

„Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úr!

Kegyelmes Uram!

Kegyeskedjék megbocsátani egy ismeretlen embernek ezért a levélért s az alább következő alázatos kérés előterjesztéséért, de mentségemül szolgál, hogy levelem és kérésem előterjesztése nem saját érdekemben, hanem magasabb szempontból és végeredményben nézve a magyar kálvinizmus manapság sűrűn kétségbevont, de mégis élő történelmi hivatásának igazolására alkalmas cselekvés bekövetkezéséért s ezen keresztül az egyetemes magyarság izmosabb életkiterjedésének elősegítéséért történik.

Méltóztatik talán emlékezni arra, hogy a közelmúltban Sinka István „parasztköltő" megküldötte Kegyelmes Uramnak Himnuszok Kelet kapujában c. kötetét. Kegyelmes Uram köszönőlevele tanúsága szerint olyan érzésekkel fogadta a könyvet, amilyennek én reméltem, mikor Sinka Istvánnak a könyv elküldését tolmácsolni bátor voltam. Bevallom őszintén, hogy a könyv fölajánlásával nekem célom volt, erkölcsi alapot akartam adni ezzel mostani kérésemnek.

Sinka István birkatartásból élő, de tönkrement és később nyomorúságban elpusztult ember gyermekének született Nagyszalontán. Tízéves korától a legárvább nyomorban hányódott, míg végre odahajította a sors apái kenyeréhez, a juhászsághoz. Békési uradalmak nyájaival kóborolt, mikor az összeomlás és az új határ elrekesztette szülőföldjétől. Közben a születésétől fogva sem túlerős, az embertelen gyermekkori nyomorúság által még jobban aláásott szervezetét teljesen megrokkantotta ennek a félnomád életnek egyik kemény februárja, úgy, hogy tovább nem tudott megfelelni ennek a „pályának". Kidobták. Akkor összes keresményeiből, félig adósságra vett Vésztőn egy házacskát, hogy felesége és három gyermeke fölött legalább fedél legyen. S ezután mikor olcsóbb, mikor még olcsóbb napszámmunkából tengette mindhármuk életét. Közben írta keserűen és reménytelenül, igazán gyönyörű dolgait. Írásait itthon és megszállt területen is szívesen közölték, de oly csekély tiszteletdíjakért, hogy abból megélni nem lehetett. Sinka István testiereje pedig a folytonos nyomor miatt egyre tovább hanyatlott. Ezzel arányosan feleségének kellett mindig több erőt feszíteni a létfenntartásért. Múlt év nyarán felesége súlyos szívbajjal megbetegedett, ma pedig már mozdulatlanságra kárhoztatott, minden pillanatban katasztrófát váró élőhalott. És három éhes gyerek imádkozik a nem is mindennapi, hanem legalább csak minden másodnapi kenyérért. A három gyerek közül a legidősebbnek (11 éves), Bálint Jenő, az őstehetségek kiállítása egyik vezetőjének megállapítása szerint nem közönséges festői tehetsége van.

Bátran bízom Kegyelmes Uramra annak megítélését, hogy szabad-é a nagyságos célkitűzésekkel és talán utolsó reményekkel csodálatos sokszínűségben forrongó új magyar életrebontakozásnak ilyen ragyogó és lényegi értékeit (ami még ezek mellett külön kálvinista érték is) veszendőbe hagyni. Nem kételkedem azonban az ítéletben. Éppen ezért ismerve Kegyelmes Uramnak a világ és a magyar élet dolgaiban való bölcs értékszemléletét, forró magyarságát, áldozatos és cselekvő jóakaratának sok-sok példáját, mély tisztelettel esedezem, kegyeskedjék

ennek a pusztulás felé hanyatló értékes embernek valamilyen szerény, de biztos életlehetőség megszerzésében atyai támogatója lenni, valamint lehetővé tenni, hogy legalább legidősebb fiát valamely református intézményben ingyenesen el lehessen helyezni. De könyörgöm, sürgősen, mert ennek a szebb sorsra méltó szerencsétlen és széthulló családnak már csak a Nihil áll előtte.

Ha Kegyelmes Uramnak jóságos hajlandósága kész és a továbbiakban szükséges lesz, nagy örömmel szolgálok további tájékoztatással, és most a legjobb reményekkel vagyok Kegyelmes Uramnak

szolgálatkész híve
Barsi Dénes
tanító és lapszerkesztő"

Komádi, 1934. október 12.

A dagályos stílusú levélben Barsi nem túlozta el Sinka István és családja nyomorúságos életét. Az iktatókönyv tanúsága szerint Baltazár válaszolt Barsinak, de a már említett ok miatt válaszáról másolat nincs. Az azonban bizonyos, hogy Sinka e levél alapján nem jutott „biztos életlehetőség"-hez, de legidősebb fia valamilyen segítséggel csak bekerült a szeghalmi gimnáziumba, majd a budapesti Műegyetemen építészmérnöki oklevelet szerzett.

Egyébként Sinka a Fekete bojtár vallomásai c. életrajzi regényének II. kötetében (Bp. 1944. Magyar Élet kiadása) azt írja, hogy amikor felesége „búcsúzóban volt az élettől", az átvirrasztott éjszakákon azon töprengett, hogy a nagyobbik fia már gimnáziumba mehetne, de a szegénység miatt úgy elmarad ettől, mint egykor ő. A másik gondja meg az volt, hogy felesége minden pillanatban meghalhat, s akkor mi lesz a gyerekekkel, merre hányódnak el. Legalább az egyik gyerek kerülne hát biztos helyre, ha a püspök segítene ebben. Egyszer egy egész éjszaka tanakodott a feleségével, hogy írjon-e Debrecenbe. Végül rászánta magát, mert még a tavaszon Barsi azt mondta neki, hogy ez olyan kicsi ügy, amit a püspök kezének egy legyintésével elintéz. A lim-lomjai között talán még megvan valahol a püspök levele, amelyben azt válaszolta, hogy nagyon sajnálja, de nincs módjában segíteni.

Sinka a levélváltást alaposan kiszínezte, s ezt nem lehet szemére vetni, mert hiszen nem életrajzot, hanem életrajzi regényt írt. A valóság a megmaradt levéltári iratokból tűnik ki. Ezek szerint Sinka csak verseskötetét küldte el Baltazárnak, aki ezt megköszönte, de a támogatást Barsi kérte a püspöktől és erre a választ is ő kapta meg. Egyszer talán ez a levél is előkerül.

Sándor Nagy

DÉNES BARSIS BRIEF FÜR ISTVÁN SINKA

In den 30er Jahren unseres Jahrhunderts lebten in Ungarn die Schriftsteller, Dichter und Künstler in grosser Not, die mit ihrer Tätigkeit dem gesellschaftlichen Fortschritt dienten. Besonders schwer war das Schicksal der Schriftsteller, die auch selbst ganz unten in der Gesellschaft, in der Welt der armen Bauern lebten, und von hier die beunruhigenden Nachrichten über Not, Leiden, Erniedrigung gesandt haben. Zu ihnen gehörte der Dichter István Sinka (1897—1969), der beglaubigt die Schutzlosigkeit der unterdrückten armen Bauern, ihre trotzige Empörung gegen die Ordnung, in der sie lebten mussten, in Verse gefasst hat.

Die Dichter, so auch István Sinka, haben um ihre in verschiedenen Zeitungen und Zeitschriften publizierten Gedichte höchstens ein paar Pengő Honorar erhalten, was ihre materielle Lage nicht verändert hat.

Der erste Gedichtband von István Sinka „Hymnen im Tor des Osten" erschien in 1934. Dies hat sein Freund, der im Dorf Komádi lebende Lehrer und Schriftsteller Dénes Barsi (1905—1968) genutzt, für Sinka materielle Unterstützung zu gewinnen. Er wusste, dass er sich umsonst an die Leute der weltlichen Macht gewandt hätte, darum hat er den damaligen Bischof des kalvinistischen Kirchendistrikts Dezső Baltazár (1871—1936) um Hilfe gebeten. Im Brief vom 12. Oktober 1934 hat er ausführlich dem Bischof die kümmerliche Lage des Dichters vorgestellt. Er hat geschrieben, dass István Sinka von der Geburt an in unmenschlichen Umständen lebte, imfolge dessen beschädigt wäre, seine herzkranke Frau dem Tod nahe stünde und seine drei hungrigen Kinder nicht um das tägliche, sondern mindestens um das zweitägliche Brot beteten. In solcher Lage schriebe der Dichter bitter und hoffnungslos seine wunderschönen Gedichte. Barsi hat den Bischof gebeten, den Dichter zu einer bescheidenen, aber sicheren Lebensmöglichkeit zu verhelfen, und seinen ältesten Sohn in einer kalvinistischen Schule kostenfrei zu unterbringen.

Der Brief schildert treu das schwere Leben von István Sinka und die zeitgenössische Lage. Die Antwort des Bischofs ist unbekannt, sicher ist aber, dass er Sinka keine Stelle gegeben hat, der älteste Sohn dagegen irgendwie doch im Gymnasium von Szeghalom lernen konnte und später an der Budapester Technischen Universität Bauingenieurdiplom erworben hat.

Héthy Zoltán

Összefoglaló jelentés a Bihari Múzeum 1976—1978. évi működéséről

Az 1976—1978-as évek a Bihari Múzeum számára a dinamikus fejlődést hozták. Az új intézmény stabilan beépült a megyei múzeumi szervezetbe, a helyi közművelődési tevékenységbe. Működése kisugárzott a bihari táj egészére. Ezeket az eredményeket a járási, nagyközségi párt- és állami szervekkel, a Déri Múzeummal kialakult gyümölcsöző kapcsolat biztosította. Jelentős társadalmi segítséget nyújtottak a múzeum számára a szocialista együttműködési szerződések (kiemelkedő a biharkeresztesi Fa- Építőipari Szövetkezet támogatása). Munkánkat meghatározta a három 60-as évfordulóra való felkészülés és főképpen Berettyóújfalu várossá nyilvánításának előkészülete — sajátos múzeumi eszközökkel. A múzeum területe új kiállítótermekkel és raktárakkal bővült. Közművelődési munkánkban kiemelten foglalkoztunk az ifjúsággal: megszerveztük a járási, majd a megyei úttörő honismereti táborok sorozatát, bővítettük az iskolák és a múzeum kapcsolatát. Kidolgoztuk és részben megvalósítottuk a múzeumi emlékhelyek, kiállítóhelyek közművelődésben való fokozott részvételét. Bekapcsolódtunk a Tájak—Korok—Múzeumok akcióba. Múzeumunk munkáját az V. ötéves terv és az éves jóváhagyott tervek alapján végezte.

Épület, személyi ellátottság

A Bihari Múzeum a Berettyóújfalu, Kossuth u. 36. sz. alatti épületben működik. Itt találhatók állandó és időszaki kiállításai, irodája, technikai helyiségei és néhány raktára. A Bihari Múzeum személyzete: igazgató: Héthy Zoltán történész-muzeológus (1974. szept. 1-től). Szerződéses munkaviszonyban levő dolgozók: közgyűjteménykezelő: Zsupos Zoltán (1977. júl. 1-től), gondnok-teremőr: Palánki Róza (1974. okt. 1-től); takarító-teremőr Jenei Lászlóné (1975. máj. 1.—1976. okt. 31.). Háló Gyuláné (1976. dec. 1-től).

A Bihari Múzeumhoz tartozó kiállítóhely: a bakonszegi Bessenyei Emlékház. Gondnoka: dr. Miskolczy Józsefné (1977. dec. 31-ig), majd Almási Gábor (1978. jan. 1-től).

Gyűjtőmunka

Előtérben továbbra is a bihari táj emlékeinek, dokumentumainak megszerzése állott, de gyűjtési körünket megpróbáltuk kiszélesíteni térben és témában egyaránt. Tervszerűbbé, tudatosabbá tettük munkánkat. Kiemelkedő volt az 1918—19-es évfordulóhoz kapcsolódó dokumentumgyűjtés, valamint a várostörténeti kiállításhoz folytatott berettyóújfalui történeti anyag- és adatgyűjtés. A múlt évekhez hasonlóan most is számosan segítették munkánkat és a gyűjtött anyag nagy része ajándékként került a Bihari Múzeumba.

1. kép. A Bihari Múzeum épülete

Régészeti gyűjteményünk az 1978-as herpályi monostor-templom környékén végzett ásatás leletanyagával, a bihari halmok felszíni leleteivel, a gáborjáni bronz depot-lelettel, egy Körösszakálról származó szarmata kori edénnyel gyarapodott. Több Berettyóújfaluban végzett ásatás anyaga is feltehetően múzeumunkba kerül, a restaurálás, feldolgozás után. *Történeti* gyűjteményünkbe szereztük be az ELZETT Művek gyártmányait, a BUSE 1936-os csapatzászlaját, a lebontott újfalui országzászló emlékmű elemeit, Miskolczy Károly 1848-as képviselő arcképét, Nyíri István 1936-os képviselői díszmagyarját. A *Néprajzi* gyűjteményben helyeztük el a bakonszegi honismereti szakkör átadott anyagát, a Nagykerekiben gyűjtött népéleti tárgyakat, egy 1850-es évekbeli berettyóújfalui tékát, hencidai ünneplő szűrt, mángorlót 1871-es évszámmal. Vásárlás útján jutottunk *képzőművészeti* gyűjteményünk számára G. Szabó Kálmán, Vadász Endre, Káplár Miklós és Maghy Zoltán képeihez. *Irodalmi* gyűjteményünket Szabó Pál és Hegyesi János kézirataival növeltük. *Numizmatikai* gyűjteményünkben megtalálhatók már I. világháborús kitüntetések, BUSE-sportérmek és egy 1849-es osztrák érdemérem. Kiemelkedő az *Általános Történeti Dokumentáció* gyarapodása. Megalakítottuk a Dankó Imre ajándékait tartalmazó Dankó különgyűjteményt. Említésre méltó Ökrös Imre 1919-es, házának falában talált visszaemlékezése. Országos érdeklődést váltott ki a Bihari Nagy Lajos hagyaték is, mely a Független Kisgazdapárt működésére tartalmaz értékes dokumentumokat (köztük 17 Szabó Pál levelet). *Adattárba* a múzeumi pályázatunkra beérkező dolgozatok és a berettyóújfalui monográfia részgyűjtései kerültek. *Fotótárunkat* nagymértékben gyarapítottuk: berettyóújfalui felvételekkel, a múzeumi eseményeket megörökítő képekkel, a Sárrét vándorkiállítás fotóanyagával, a honismereti táborokban

készült felvételekkel és Szabó Pál családjánál levő irodalomtörténeti anyaggal. *Könyvtárunk* kötetszáma a múzeumi cserekapcsolatainkkal, valamint fontos, kézikönyv jellegű helytörténeti munkákkal növekedett.

A Bihari Múzeum teljes gyűjteményanyaga

gyűjtemény	1975. dec. 31-i állomány	Gyarapodás			Összes állomány
		1976	1977	1978	
régészet (db)	129	68	2349	4	2550
történet-t (db)	151	64	17	40	272
néprajz (db)	596	71	128	91	886
képzőművészet (db)	48	21	3	10	82
irodalom-tárgy (db)	152	42	—	—	194
irodalom-kézirat (folio)	368	5	2	10	385
numizmatika (db)	131	49	120	13	313
Ált. Tört. Dok. (tétel)	787	86	92	32	997
Adattár (lap)	163	214	90	475	942
Fotótár (negatív db)	42	326	373	66	807
(mozgófilm-m)	57	114	—	—	171
Könyvtár (könyv- kötet)	221	118	75	240	654
(folyóirat- évf.)	146	45	14	43	248

A Bihari Múzeum 1976—1978. évi gyarapodásához a következő intézmények és személyek járultak hozzá ajándékozással, átadással, illetve eladással:

Berettyóújfalu: Nagyközségi Tanács, ELZETT Művek, II. és III. sz. Általános Iskola, Költségvetési Üzem, Berettyóújfalui Sport Egyesület (BUSE), Búzakalász Tsz, Fa- Fém Ktsz, Járási Könyvtár, Apfl Rudolfné, Balázs Vincéné, Balogh Sándor, özv. Bene Antalné, Bogya Pál, dr. Csatári Bálint, Daróczi Mihály, Dienes Béla, Erdei Lajos, Erdélyi Gábor, Fiók Lajos, Gombos Ferenc, Hannig Béla, dr. Hermann József, Héthy Zoltán, Imre Mihály, Jakab Dezső, Jakab György, Jován László, Kádár Lajos, Kárpáti Gusztáv festőművész, dr. Kiss Antal, Körtvélyesi Jánosné, Kurucz Imre, Matolcsi István, Méhes János, Mezei Andrásné, Mezei Lajosné, Mező János, Mező Miklós, dr. Muraközy István, özv. Nagy Istvánné, Nagy Mihály, özv. Nyiri Sándorné, Oberhauser László, Palcsu László, Papp Csaba, Rácz Imre, dr. Sándor Mihályné, özv. Steiner Dezsőné, Szilágyi Mária, Szilágyi Róza, Takács Károly, Tanka Aranka, Tasnádi József, Török Lajos, Varga Károly, Zálogh Sándor, Zengő Mária, Zsupos Mária, Zsupos Zoltán, a Járási, majd Megyei Úttörő Honismereti Tábor tagjai.

Ártánd: Dávid Elekné, Erős Józsefné, Kozák Lajosné, Losonczi Zoltánné, özv. Semenyi Sándorné.

Bakonszeg: id. Ecsedi Imre, Harasztosi Csabáné, Harasztosi Imre, Harasztosi Vince, Honismereti szakkör, dr. Miskolczy Józsefné, Nagy Sándor.

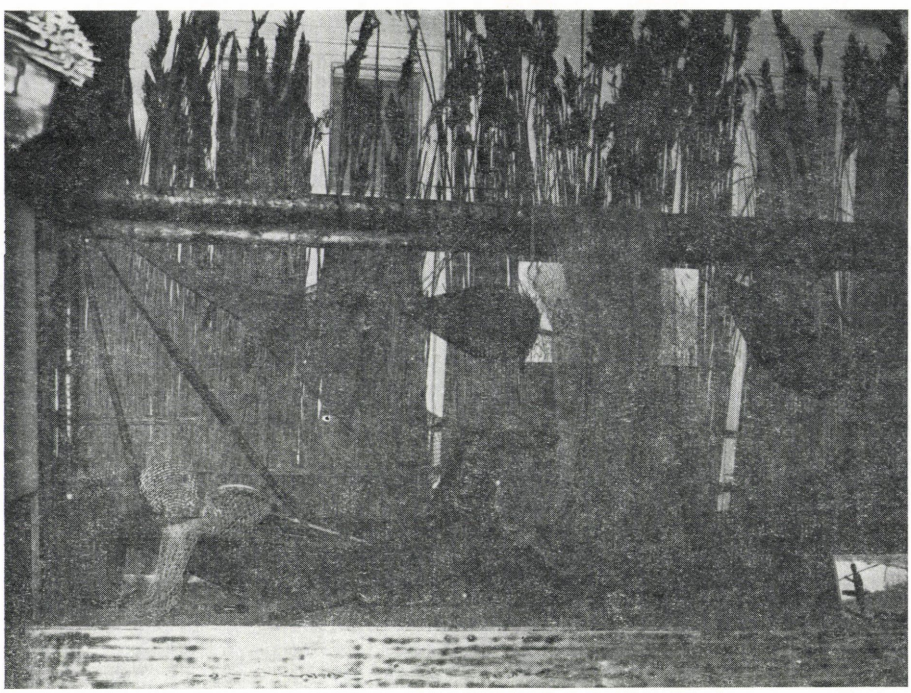
Bedő: Barabás Ferenc, Kádár Miklós.

Berekböszörmény: Máté László, Nagy Sándor, Szűcs József, Venyige Lajos.

Biharkeresztes: Általános Iskola úttörőcsapata, Horváth Sándor, Lugosi István.

Bojt: Általános Iskola úttörőcsapata, Somogyi Gáspárné, Szilágyi Gyuláné,

Csökmő: Balázs József, Tuza Tibor.
Furta: Szilágyi Ilona, Szincsák József.
Hencida: Általános Iskola, Leonhardt Zoltán.
Körösszakál: Általános Iskola.
Mezőpeterd: Marján Jánosné.
Mezősas: Általános Iskola úttörőcsapata.
Nagykereki: Balogh Sándor, B. Dózsa Lajos, Kaszanyi Lajosné, Kiss Lajos, Lukács Lajosné, Pallás Sándor, Szöllősi Kálmán, ifj. Szöllősi Kálmán, Zsigmond Pál.
Debrecen: Barna Gábor, Bényi Árpád festőművész, dr. Dankó Imre, Fekete Gáborné, Fényes Kálmán, Fráter Jenőné, dr. Korompai Gáborné, özv. Lehotai Pálné, Nagy Irén, Nagyházy János, dr. Schnitzler József, Szabó Anikó.
Földes: Joó Jenő, Péter Imre, Szamos Klára.
Hajdúnánás: N. Tóth Lajos.
Püspökladány: Szilágyi Lajosné.
Biharugra: Bertalan Ágnes (Szabó Pál leánya).
Budapest: dr. Kiss Emil, Nadányi Gertrud, Osváth István, Pastinszky Miklós, özv. G. Szabó Kálmánné, B. Varga Edit grafikusművész.
Cegléd: Maczelka Tibor.
Füzesgyarmat: Hegyesi János költő.
Miskolc: Héthy László.
Nyíregyháza: Berecz András festőművész.
Pécs: Horváth Olivér, Simon Béla festőművészek.
Szeged: Ruszkai Károly.

2. kép. Részlet az állandó kiállításból

Nyilvántartási munka

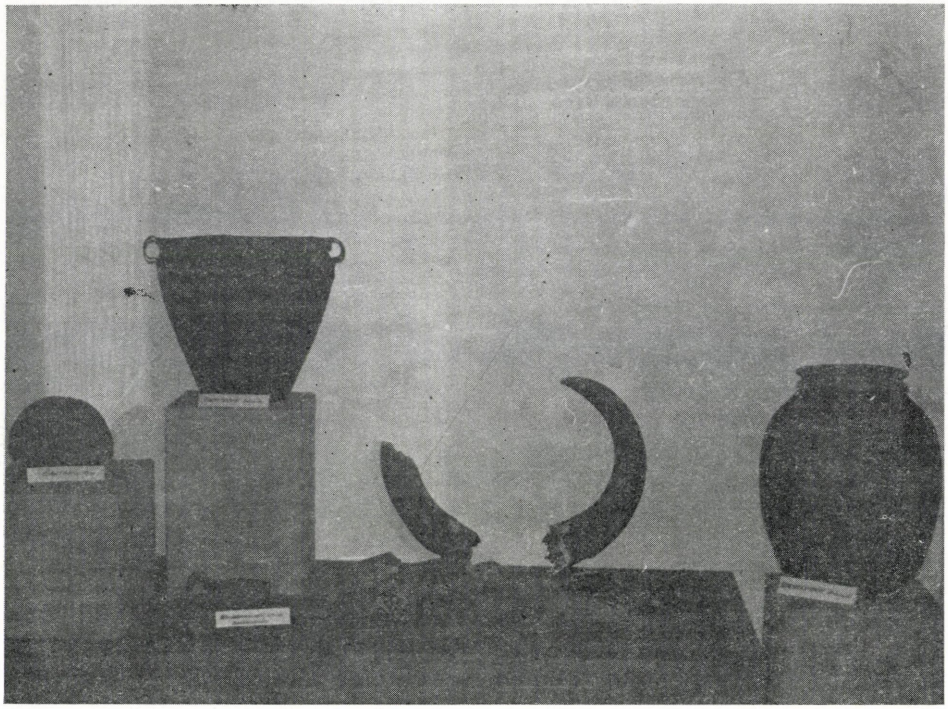
A gyűjteményekben levő tárgyak és dokumentumok nyilvántartása naprakész, kivéve a restaurálás hiánya miatt a gyarapodási naplóban nyilvántartott régészeti anyagot. Kartonálás a képzőművészeti gyűjteményt érintette, míg tárgyfotózás sajnos ezen években sem folyt.

Állagmegóvás, restaurálás, raktározás

A múzeumi épületek megóvására az alábbiak történtek: a Bihari Múzeum kiállításaihoz 40 pár posztópapucs készült társadalmi munkában a látogatók számára, míg a Bessenyei Emlékház kívülről-belülről ki lett meszelve, nádteteje ki lett cserélve. Restaurálás intézményünkben továbbra sem folyt, csupán tárgytisztítás az ásatási anyagokon, a bekerült néprajzi tárgyakon. A kiemelkedő értékű tárgyak restaurálásához a Déri Múzeum laboratóriumának segítségét kérjük. Raktározási gondjainkat enyhítette a nagyközségi tanács által rendelkezésünkre bocsátott 1 db 8 négyzetméteres, majd 3 db 12 négyzetméteres külső raktár birtokbavétele (utóbbiak berendezésére Dexion állványokkal 1979-ben kerül sor). Központi épületünkben fotólaboratóriumot alakítottunk ki és szereltünk fel a Bihari Tsz-Szövetség által nyújtott jelentős összegű támogatásból. A múzeum irodájának és belső raktárainak felszereléséhez segítséget nyújtott a Déri Múzeum, bútorok és kartonszekrény átadásával.

Tudományos tevékenység

A múzeum dolgozóinak tudományos tevékenysége egyrészt a gyűjtött anyag dokumentálásához, másrészt adattári anyag gyűjtéséhez, valamint kiállítások rendezéséhez kapcsolódott. Adattári anyag elsősorban Berettyóújfalu történetéről készült, továbbá folyt a munkásmozgalom-történeti aktívacsoport közreműködésével az 1918—19-es és internacionalista veteránok visszaemlékezéseinek gyűjtése is. Tématerv és forgatókönyv készült a városfejlődési kiállításhoz. A múzeum dolgozói részt vettek szakmai-ideológiai továbbképzéseken. Több előadást is tartottak. Kiemelkedő eseményt jelentett a Bihari Múzeum első évkönyvének megjelenése, amely 20 íven keresztül értékes bihari vonatkozású tanulmányokat tartalmaz. Sorozatunknak, a Bihari Dolgozatoknak napvilágot látott a 3. és 4. száma: Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra, valamint Bencze Lászlóné bihari népdalgyűjteménye, a Szivárványos az ég alja. Az intézmény dolgozóinak megjelent munkáit a közművelődési részt követően soroljuk fel. A tárgyidőszakban több cikk és tanulmány készült el kéziratban, pl. Héthy Zoltán: Helyismereti kutatók kézikönyve, Bibliográfiai kötet 1. rész (kiadója a Könyvtártudományi és Módszertani Központ), továbbá az 1979. jan. 1-re meg is jelent Berettyóújfalu múltja, jelene, jövője c. városfejlődési kiállítás vezetője (Héthy Zoltán—Csatári Bálint közös munkája).

3. kép. Az Újszerzeményi kiállítás régészeti részlete

Közművelődési tevékenység

Munkánk központjában az ifjúság és a munkásság körében kifejtett tevékenység állott. Szoros együttműködést alakítottunk ki a helyi közművelődési intézményekkel. Rendezvényeinken a komplexitásra törekedtünk. Jó példa volt erre az 1976. októberében megrendezett Költő Nagy Imre emlékünnepség (emléktábla-avatás, emlékkiállítás rendezése, emlékest Sárrétudvariban). Múzeumi hónapjainkon tartott programok színesek, sokoldalúak voltak.

Kiállítások

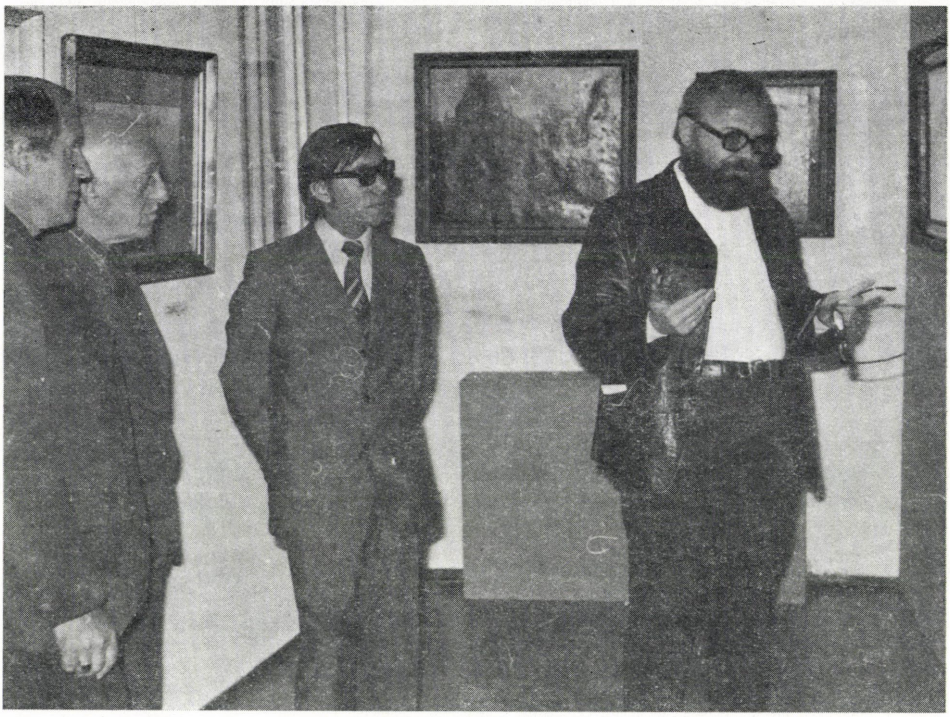
A nagyközségi tanács által biztosított épületbővítés (48 négyzetméter) lehetőséget teremtett időszaki kiállítások múzeumban való rendezésére, ezzel az érdeklődés, a látogatottság fokozására. Az új kiállítótermek installációját részben a Déri Múzeum, részben a biharkeresztesi Fa- Építőipari Szövetkezet biztosította. Meglevő „Bihari táj—bihari emberek" c. állandó kiállításunk mellett az alábbi időszaki kiállításokat mutattuk be:

— A Bihari Múzeum új szerzeményei. 1976. okt. 2.—1977. febr. 1.
Rend.: Héthy Zoltán. Megnyitotta: dr. Schnitzler József országgyűlési képviselő.
— Berettyóújfalu sporttörténete. 1977. márc. 12.—máj. 15.
Rend.: Héthy Zoltán. Megnyitotta: Ligeti Mihály.

4. kép. A Berettyóújfalu sporttörténete c. kiállítás részlete

— Szabadságharcaink metszetekben. 1977. máj. 25.—szept. 21.
Rendezte és megnyitotta: Masits László.
— Bihari magángyűjtők tárlata. I. Képzőművészeti alkotások. 1977. okt. 2—okt. 17. Rend.: Hannig Béla, Héthy Zoltán.
Megnyitotta: Bényi Árpád festőművész.
— Bihari magángyűjtők tárlata II. Néprajzi tárgyak. 1977. okt. 22.—nov. 7. Rend.: Ráduly Emil, Zsupos Zoltán. Megnyitotta: dr. Varga Gyula.
— Ady élete képekben. (Központi anyag). 1977. nov. 22.—1978. jan. 31.
Megnyitotta: Körtvélyesi Jánosné gimn. tanár.
— Gáborjáni Szabó Kálmán emlékkiállítás. 1978. febr. 10.—márc 31.
Rend.: Masits László. Megnyitotta: Tóth Endre költő.
— Furtai hímzések. Varga Dánielné népi iparművész kiállítása. 1978. ápr. 28.—jún. 25. Rend.: Héthy Zoltán. Megnyitotta: dr. Vajda Mária.
— Megyei Honismereti Úttörőtáborok kiállítása. 1977. júl. 1.—szept. 20. Rend. és megnyitotta: Héthy Zoltán.
— 50 éves a berettyóújfalui Dr. Zöld Sándor Kórház.
1978. okt. 4.—1979. jan. 29. Rend.: Héthy Zoltán.
Megnyitotta: dr. Hidasi József ig.-h. főorvos.

5. kép. Bényi Árpád festőművész megnyitja a bihari magángyűjtők képzőművészeti tárlatát

A kiállítások adatai:

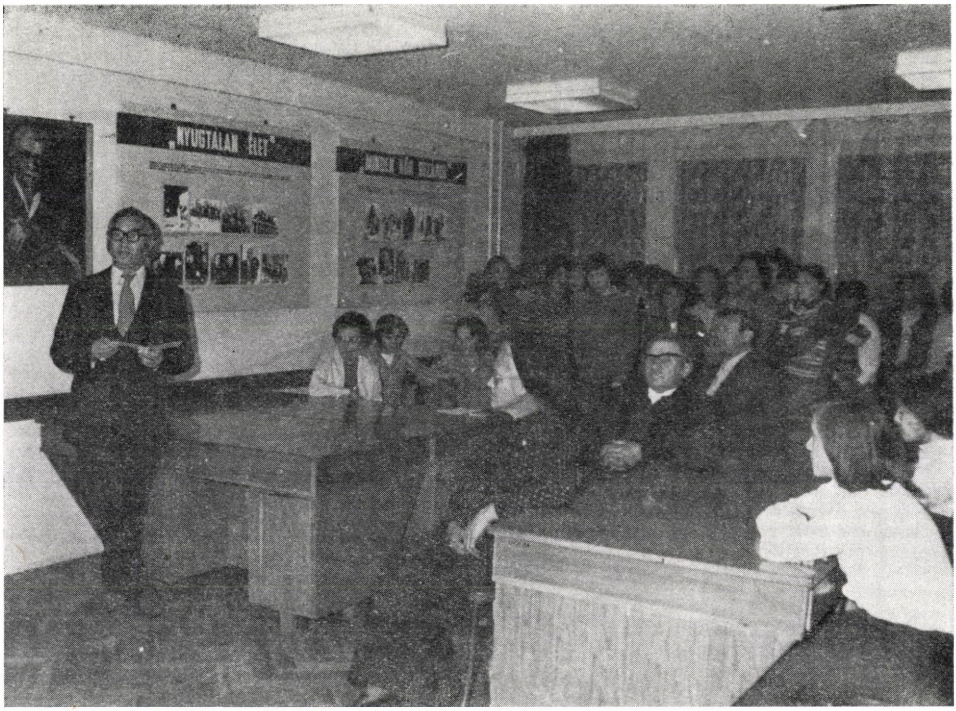
év	látogatók száma	tárlatvezetések száma
1976	6890 fő	50
1977	9100 fő	43
1978	9031 fő	63

Más szervnél rendezett kiállítások

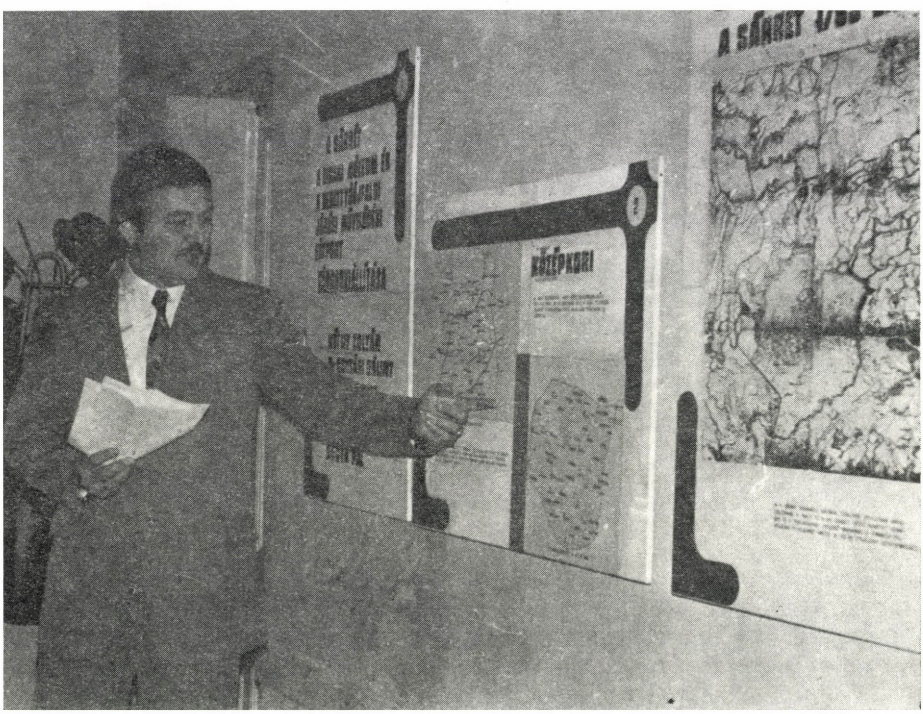
— Néprajzi kiállítás — Bedő, Pártház avatására, 1976. ápr. 2.
— Költő Nagy Imre emlékkiállítás — Sárrétudvari, Műv. Ház, 1976. okt. 20. (Bemutatva még: Berettyóújfalu, Szabó Pál és Arany János Kollégiumokban).
— Szabó Pál emlékkiállítás (állandó) — Berettyóújfalu, Szabó Pál Kollégium, 1977. okt. 31. Rend.: Héthy Zoltán.
Megnyitotta: Nagy Miklós igazgató.

Vándorkiállítás

— A Sárrét (a Hortobágytól Sárrétig c. honismereti vetélkedőhöz). Rend. Csatári Bálint—Héthy Zoltán. Megnyitotta dr. Csatári Bálint gimn. tanár. Berettyóújfalu, Művelődési Központ. 1977. okt. 16. Ezt követően a bihari táj tele-

6. kép. Nagy Miklós köszönti a Szabó Pál kiállítást az író lánya jelenlétében

7. kép Dr. Csatári Bálint előadása a Sárrét vándorkiállítás megnyitóján

8. kép. Dr. Varga Gyula megnyitja a Bihari magángyűjtők tárlata II. (néprajzi) kiállítását

pülésein vándorolt, mgnyitásait előadások követték, Zsupos Z. sokszorosított vezetőt készített hozzá.

Iskolákkal való együttműködésünk töretlenül fejlődik. A járási művelődésügyi osztállyal közösen ajánlást adtunk ki számukra, felsorolva, hogy a múzeumi kiállításaink miképpen használhatók az oktatásban. Ezt bemutató tanítás, majd a pedagógusok továbbképzése követte múzeumunk régészeti termében. Iskolás korosztályúak számára különböző pályázatokat hirdettünk a népi állattartás, forradalmi hagyományok, történeti néphagyományok körében. Óvodások is részt vettek Ezt láttam a múzeumban c. rajzpályázaton, melynek anyagát kiállításon mutattuk be. Honismereti munkánkban kiemelkedő volt a megyei honismereti táborok megszervezése és lebonyolítása (1976: Berettyóújfalu, 1977: Biharkeresztes, 1978: Berettyóújfalu színhellyel). Segítettük a Hortobágytól Sárrétig elnevezésű vetélkedőt, nemcsak vándorkiállításunkkal, hanem felkészítő előadásokkal és gyűjtési útmutatóval is. Az Arany János Gimnáziumban honismereti szakkört vezettünk. Több honismereti vetélkedőt rendeztünk (Kit tud többet Újfaluról, A Sárrét világa, Szülőföldem, Biharország címűeket — többszintűen). Segítettük a Szülőföld expedíció úttörőjátékot, valamint megrendeztük 1977. okt. 26-án a komplex honismereti úttörőnapot. A Tájak—Korok—Múzeumok akcióban létrehozása, meghirdetése óta részt veszünk. Több műemléki sétát szerveztünk munkáscsoportoknak a herpályi monostorhoz, továbbá Bakonszegre.

9. kép. A Honismereti Úttörőtábor tagjai felszíni leleteket gyűjtenek a herpályi Földvárhalom közelében

10. kép. A Honismereti Úttörőtábor résztvevői tisztelegnek Kölcsey emléke előtt

Rendezvényeinket a múzeumi szervezet, a helyi művelődési központ programfüzetében, a sajtóban és a rádióban propagáljuk. Több ismertetés hangzott el a rádió múzeumi híradójában kiállításainkról, rendezvényeinkről. A rádió riportokat közölt az itt folyó ásatásokról is. A Magyar Televízió forgatócsoportja Újfaluról készített filmjében a múzeum több vonatkozásban is jelen volt. (Sajnos a rendező halála miatt e film nem került képernyőre.)

A Bihari Múzeum tevékenységével foglalkozó cikkek

1. *HÉTHY Zoltán:* A Bihari Múzeum az irodalmi hagyományokért. = HB Napló, 1976. jan. 1. 5. p.
2. *FILEP Tibor:* A bihari táj emlékei. Látogatás a Bihari Múzeumban. = Hajdú-Bihari Napló, 1976. jan. 24. 5. p.
3. *FILEP Tibor:* Újabb értékes leletek. Herpályon folynak az ásatások. [Csonka-toronynál] = HB Napló, 1976. ápr. 23. 4. p.
4. *CS. NAGY Ibolya:* Múlt nélkül gyökértelen a jelen. (A járási honismereti úttörőtábor munkájáról.) [A Bihari Múzeum egyik rendezője volt] = Hajdú-Bihari Napló, 1976. júl. 14. 5. p.
5. *SZ. MÁTHÉ Márta:* Őskori telepásatás Berettyóújfalun. = HB Napló, 1976. júl. 27. 5. p. [Kendereskert—Szilhalom]
6. *HARASZTOSI Csaba:* Új szerzemények kiállítása a Bihari Múzeumban. = HB Napló, 1976. okt. 13. 5. p.
7. *HÉTHY Zoltán:* Jelentés a Bihari Múzeum 1974—1975. évi működéséről. = Bihari Múzeum Évkönyve I. (Berettyóújfalu, 1976. [1977]) 363—367. p.
8. *HÉTHY Zoltán:* Járási honismereti úttörőtábor Berettyóújfaluban. = Honismeret, 1977. 1. sz. 28—29. p.

8a Sportkiállítás — BUSE 1911. [Tudósítás] = HB Napló, 1977. márc. 13. 7. p.

9. *HARASZTOSI Csaba:* Sporttörténeti kiállítás a berettyóújfalui Bihari Múzeumban.= HB Napló, 1977. márc. 16. 5. p.
10. *HARASZTOSI Csaba:* Megyei Honismereti Úttörőtábor Biharkeresztesen. (Előzetes.) = HB Napló, 1977. júl 6. 5. p.
11. *BAKÓ Endre:* A bihari tájat faggatva. Megyei Honismereti Úttörőtábor Biharkeresztesen. = HB Napló, 1977. júl. 27. 5. p.
12. *TÓTH Erzsébet:* Magyar—szovjet régészeti ásatás. Több ezer éves települések nyomai Berettyóújfalun. = Magyar Nemzet, 1977. jún. 9. 5. p.
13. *HÉTHY Zoltán:* Szovjet—magyar ásatás kezdődik Berettyóújfaluban. = HB Napló, 1977. jún. 15. 8. p.
14. *CS. NAGY Ibolya:* Mesél a domb. (A herpályi Földvár ásatásáról.)= HB Napló, 1977. júl. 10. 5. p.
15. *KÖTELES Pál:* A Bihari Múzeum Évkönyve. (Ismertetés.) = HB Napló, 1977. júl. 13. 5. p.
16. *HARASZTOSI Csaba:* Múzeumi Hónap, 1977. A berettyóújfalui Bihari Múzeum rendezvényei. = HB Napló, 1977. szept. 29. 5. p.
17. *HÉTHY Zoltán:* Honismereti úttörőtábor Biharkeresztesen. = Múzeumi Kurír, 25. sz. 1977. dec. 3—4. p.
18. *HARASZTOSI Csaba:* Bihari Napok, 1978. (Előzetes a múzeumi programokról). = HB Napló, 1978. márc. 18. 5. p.

18a *ÁCS Zoltán:* A legújabb Hajdú-Bihar megyei évkönyvekről (A Bihari Múzeum Évkönyvét is ismerteti) = Honismeret, 1978. 3. sz. 52—53. p.

19. *HARASZTOSI Csaba:* II. megyei úttörő honismereti tábor Berettyóújfaluban. (Előzetes) = HBNapló, 1978. júl. 4. 5. p.
20. *HARASZTOSI Csaba:* Hősök, tollforgatók, hagyományok, növények nyomában. II. megyei honismereti úttörőtábor Berettyóújfaluban. = HB Napló, 1978. júl. 26. 4. p.
21. *BARABÁS Ferenc:* Tabără de cunoaşterea patriei. Pioneri la Berettyóújfalu. = Foaia Noastra. (Gyula), 30. iul. 1978. 4. p.
22. *HÉTHY Zoltán:* Bihari Múzeum. (Ismertetés a Tájak—Korok—Múzeumok sorozatban) = HB Napló, 1978. aug. 20. 10. p.
23. *TÓTH Dénes:* Ötvenéves a berettyóújfalui kórház. (A múzeumi kiállításról is.) = HB Napló, 1978. okt. 22. 5. p.
24. *HARASZTOSI Csaba:* Kórháztörténeti kiállítás a Bihari Múzeumban. = HB Napló, 1978. okt. 28. 5. p.
25. *HARASZTOSI Csaba:* II. Megyei Úttörő Honismereti Tábor Berettyóújfaluban. = Honismeret, 1978. 5—6. sz. 74—75. p.

Héthy Zoltán további, nem a Bihari Múzeumra vonatkozó publikációi 1976—1978. évben:

1—8.

HÉTHY Zoltán—T. HORVÁTH Ildikó—ORMOSI László:

A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. — Bibliography of the Hungarian Muzeums' Publications. — Bibliographie des publications des Musees Hongrois. — Bibliographie der Publikationen der Ungarischen Museen. — Bibliografija izdanij vengerszküh muzeev. Kiad. a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ. Bp.

I. sorozat. — Serie I.

Évkönyvek és folyóiratok repertóriuma. 1945—1974. — Repertory of the yearbooks and periodicals. — Répertoire des annales et périodiques. — Repertorium der Jahrbücher und Zeitschriften. — Ukazatyel jezsegodnikov is vremenyikov.

a. köt — Vol. a. — Band a.

Muzeológia és restaurálás. — Museology and Restoration. — Muséologie et restauration. — Museologie und Restaurierung. — Muzeevedenyie i resztavracija. 1975. [1976], 291 p.

b. köt — Vol. b. — Band b.

Természettudományok. — Natural Sciences. — Sciences naturelles. — Naturwissenschaften. — Esztesztvennije Nauki. 1976. 246 p.

c. köt. — Vol. c. — Band c.

Régészet és történelem. — Archeology and History. — Archéologie et histoire. — Archäologie und Geschichte. — Arheologija i isztorija. 1976. 233 p.

d. köt. — Vol. d. — Band d.

Néprajz. — Etnography. — Etnographie. — Ethnographie. — Etnografija. 1976. 135 p.

e. köt. — Vol. e. — Band e.

Művészetek, irodalom- és művelődéstörténet. — Arts, History of Literature and Culture. — Arts, Histoire littéraire et de la civilisation. — Künste, Literatur- und Kulturgeschichte. — Iszkussztvo, isztorija literaturü i proszvescsenija, 1977, [1978]. 166 p.

II. sorozat — Serie II.

Sorozatok és önálló kiadványok repertóriuma [bibliográfiája!]. 1945—1974. — Repertory of the Series and Monographs. — Répertoire des séries et monographies. — Repertorium der Serien und Monographien. — Ukazatyel szerij i monografij.
Muzeológia, restaurálás, természettudományok, régészet, történelem, néprajz, művészetek, irodalomtörténet, művelődéstörténet. 1978. 259 p.

IV. sorozat — Serie IV.

Évkönyvek, folyóiratok, sorozatok, önálló kiadványok, kiállítási vezetők, katalógusok — Year-books, Periodicals, Series, Monographs, Exhibition Guides, Catalogues. — Annales, périodiques, séries, monographies, guides d'exposition, catalogues. — Jahrbücher, Zeitschriften, Serien, Monographien, Ausstellungs führer, Kataloge. — Jezsegodniki, vremeniki, szerii, monografii, vüsztavocsnüe ukazatelyi, katalogi.
1975. 1976. 180 p.
1976. 1977. [1978] 174 p.

Héthy Zoltán további publikációi:

9. Múzeumi periodikák repertóriumai [II. Ismertetés]. = Könyvtáros, 26. évf. 1976. 1. sz. jan. 54—55. p.
10. Hajdúszoboszló város helyismereti bibliográfiája. In: Hajdúszoboszló monográfiája. (Szerk. *Dankó Imre.)* Hajdúszoboszló, 1975. [1976] Alföldi ny. 753—848. p.
11. Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenas-ához. (Annotationes a Johanne Varjas Professore Debrecinensi ad Magyar Athenas factae). = Déri Múzeum Évkönyve. 1974. (Debrecen, 1976.) 827—832. p.
12. Hozzászólás. A regionális (megyei) sajtóbibliográfiák kérdései. A Szegeden, 1974. márc. 19—20-án tartott tanácskozás anyaga. In: Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása. Helyismereti tanácskozások. Kiad. a Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1976. 32. p.

13. A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiájáról. [Előadás a múzeumi könyvtárosok 2. országos értekezletén.] = Tájékoztató a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ munkájáról. 3. 1976. [1977.] Bp. 48—49. p. Ua.: On the bibliography of Hungarian Museums' Publications. — Über die Bibliographie der Publicationen der ungarischen Museen. = Informations about the Activity of the Institute of Conservation and Methology of Museums. — Informationen über die Tätigkeit des Zentralinstitutes für Museumswesen Ungarns. 3. 1976. [1977] 102—103. p.
14. A cselekvő-szemtanú eltávozott... (Emlékezés Bihari Nagy Lajosra.) = Múzeumi Kurír, 25. sz. 1977. dec. [1978] 62—63. p.
15. Héthy Zoltán—Csatári Bálint: Berettyóújfalu múltja, jelene, jövője. Vezető a várostörténeti, városfejlődési kiállításhoz. Berettyóújfalu, 1979, [1978] Városi Tanács. 25 p.

Szerkesztések:

Bihari Dolgozatok 3. száma:

Varga Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra. — Weinbau am Érmellék. Berettyóújfalu, 1976. 106 p.

Bihari Dolgozatok 4. száma:

Szivárványos az ég alja. Bencze Lászlóné bihari népdalgyűjtése. Berettyóújfalu, 1977 [1978] 223 p.

Bihari Múzeum Évkönyve I. (Berettyóújfalu, 1976) [1977]. 367 p. 5 melléklet.

Zsupos Zoltán múzeumi munkatárs publikációja:

Az 1849-es ártándi emléktábla. = Múzeumi Kurír, 25. sz. 1977 dec. 32—33. p.

Kiadói Főigazgatóság eng. szám: 47 606/1979.
Felelős kiadó: Dr. Dankó Imre
80.8168.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen